

Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland 1855-1951

Foar *Sietske*, myn steun

Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland 1855-1951
Een onderzoek naar doelstellingen en praktijk

dr. Teije T. Osinga

Omslagontwerp: Dieuwke Melchers
Uitgave: BvS Dieuwke Melchers, Oudemirdum
Printer / binder: Boekengilde, Enschede

ISBN 978-90-79382-16-3
NUR 704 / 686

© 2021 Teije T. Osinga, Franeker

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Inleiding.....	11
1.1 Stand van zaken in het onderzoek	11
1.2 Lokale hervormde evangelisatieverenigingen	12
1.3 Een afbakening naar tijd.....	14
1.4 Onderzoeksvragen	15
1.5 Methodologie en bronnen.....	16
1.6 Opzet van het onderzoek	17
2 De staat van de Nederlandse Hervormde Kerk tussen 1852 en 1951.....	19
2.1 Inleiding.....	19
2.2 Het AR-1852, reglement ter besturing van de Nederlandse Hervormde Kerk.....	20
2.3 Een theologisch meerstromenland binnen de Nederlandse Hervormde Kerk	24
2.4 De omgang met de hervormde heterogeniteit.....	33
2.5 Vijf organieke reglementen en groepen hervormden buiten de kerkelijke kaders	38
2.6 Samenvatting	45
3 Van vereniging en evangelisatie tot evangelisatieverenigingen	47
3.1 Inleiding.....	47
3.2 Verenigingen	47
3.3 ‘Evangelisatie’ in de betekenis van de verkondiging van het christelijk evangelie	51
3.4 De Nederlandse Hervormde Kerk en de evangelisatie	56
3.5 Bovenplaatselijke evangelisatieverenigingen en -bonden	58
3.6 Samenvatting	64
4 Plaatselijke evangelisatieverenigingen geanalyseerd naar hun statuten	67
4.1 Inleiding.....	67
4.2 ‘Naam en zetel’ en stichtingsjaar	67
4.2.1 De verenigingsnamen	67
4.2.2 Gewijzigde verenigingsnamen	70
4.2.3 Toegevoegde namen.....	71
4.2.4 De vestigingsplaatsen	72
4.2.5 De stichtingsdata	78
4.3 ‘Van de grondslag’	81
4.3.1 Grondslagen en hun opbouw	82

4.3.2	Een web van basisideeën en explicaties	83
4.3.3	Interpretatie van het web	84
4.4	‘Van de doelstellingen’	86
4.5	‘Van de middelen’	89
4.6	‘Van de leden’	90
4.6.1	Voorwaarden aan en het verlies van het lidmaatschap.....	92
4.6.2	Stemrecht.....	93
4.7	‘Van de besturen’	93
4.7.1	De samenstelling van de besturen	94
4.7.2	Taken van de verschillende bestuursleden	95
4.7.3	Mentoren: ondersteunende en toezichhoudende predikanten.....	98
4.8	‘Van de voorgangers’	99
4.9	‘Van de financiën’	101
4.10	Ontbindingsvoorwaarden	106
4.11	Samenvatting	106
5	De praktijk van het verenigingsleven en de sociaal-culturele betrokkenheid.....	109
5.1	Inleiding.....	109
5.2	De hulpverenigingen	109
5.3	Instellingen voor geloofs- en leeroverdracht: zondagsscholen en catechisatiegroepen	111
5.4	Verenigingsleven onderscheiden naar sekse en leeftijd	116
5.5	Cultuurgerichte hulpverenigingen	122
5.6	Evangelisatieverenigingen en het onderwijs	124
5.6.1	Evangelisatieverenigingen en de christelijke school	125
5.6.2	Evangelisten en christelijk onderwijs	127
5.6.3	Evangelisatie- en schoolvereniging onder één dak én één bestuur.....	128
5.6.4	Orthodox-hervormde en gereformeerde samenwerking ten dienste van plaatselijk christelijk onderwijs.....	128
5.6.5	Evangelisatieverenigingen en hervormde scholen	129
5.7	Evangelisatieverenigingen en de politiek.....	130
5.7.1	Politieke voorkeuren binnen de gelederen van evangelisatieverenigingen	131
5.7.2	Politieke voorkeuren van evangelisten	132
5.8	Evangelisatieverenigingen en de vakbeweging	134
5.9	Overige sociaal-maatschappelijke betrokkenheid van evangelisaties en evangelisten	135
5.10	Samenvatting	137
6	De evangelisaties in relatie tot de Nederlandse Hervormde Kerk	139
6.1	Inleiding.....	139
6.2	De getalsmatige verhouding van leden en lokale manifestaties	140
6.2.1	De cijfermatige verhouding naar het aantal leden	140

6.2.2	Evangelisaties en hervormde gemeenten naar hun aantal	141
6.2.3	Van evangelisatievereniging tot hervormde (wijk)gemeente	142
6.3	Een indeling van evangelisaties op basis van hun verhouding tot de kerkelijke gemeente.....	144
6.4	Wederzijdse verstandhoudingen tussen functionarissen van kerk en evangelisatie	149
6.5	Hervormde functionarissen en evangelisatieverenigingen	150
6.6	Evangelisatieverenigingen en de kerkelijke handelingen.....	151
6.7	De hervormde ledenadministratie en evangelisatieleden	154
6.8	Evangelisaties en de uitdrukking ‘ten bate van de Ned. Herv. Kerk’	155
6.9	Samenvatting	156
7	Ontwikkelingen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog	159
7.1	Inleiding.....	159
7.2	De ‘Commissie voor Kerkelijk Overleg’	159
7.3	‘Kerk- en Gemeenteopbouw’ (GO) en haar arbeid vanwege ‘kerk en evangelisaties’	160
7.4	Hendrik Kraemer en zijn ideeën omtrent ‘Gemeenteopbouw’	163
7.5	‘Commissie van Advies, inzake Kerk en Evangelisaties’ (CAKE).....	164
7.6	Werkgroep ‘Kerk en Zending’	165
7.7	Hervormde Raad voor Inwendige Zending (HRIZ)	166
7.8	Subcommissie ‘Kerk en Evangelisatie’ (KE).....	167
7.9	Kerkhoudende groepen en kerkelijk onderdak	168
7.10	De ‘Synodale Noodraad van Kerk en Evangelisatie’	171
7.11	Hervormde evangelisatieverenigingen anno 1951: stand van zaken	173
7.12	Samenvatting	174
8	Resumé	177
8.1	Inleiding.....	177
8.2	Vanwege de doelstellingen.....	178
8.3	Vanwege de praktijk.....	180
8.4	De betekenis van hervormde evangelisatieverenigingen	182
8.5	Ten slotte.....	184
	Summary	187
	Bijlage: Overzicht van de 244 geselecteerde evangelisatieverenigingen	191
	Register van persoonsnamen	201
	Register van plaatsnamen.....	205
	Lijst van gehanteerde afkortingen	209
	Literatuur.....	211

Woord vooraf

Ruim vijftig jaar geleden werd ik als predikant bevestigd in de hervormde gemeenten van de Friese dorpen Garijp¹ en Oudega (Smallingerland). Beide waren door een zogenaamd ‘quasi-pastoraal verband’ met elkaar verbonden. Zodoende was ik per 5 maart 1995 officieel de voorganger op de predikantsplaats van Garijp, maar tegelijkertijd van de hervormden uit het tweede dorp.

Onder de laatsten waren er, die mij attendeerden op het bestaan van een te slapen gelegde vereniging. Opgericht in 1938 droeg ze naderhand als statutaire naam ‘Vereniging voor Evangelisatie in en ten bate van de Nederlands-Hervormde Kerk te Oudega (Sm.)’. Zo’n vierde deel van de Oudegaaster hervormden beleefde daarin zijn godsdienstigheid naast de hervormde gemeente. Dit was sinds haar stichting tot en met de jaren zeventig van de vorige eeuw. In die periode werden binnen deze alternatieve kerkvoorziening onder leiding van een parttime-evangelist godsdienstoefeningen georganiseerd en verenigingsactiviteiten ontplooid. Plaats van handeling was aanvankelijk een oude woning, die naar de volksmond was gesitueerd ‘yn de steech’ (in de steeg, later de Goartersreed). Op dezelfde plek werd in de jaren 1959-1960 een nieuw verenigingslokaal op- en ingericht.

Deze verhalen betekenden voor mij een hernieuwde kennismaking met het fenomeen van ‘evangelisatieverenigingen’. Uit de familiegeschiedenissen van zowel mijn vrouw als mijzelf werd duidelijk dat wij beiden zijn opgegroeid in een gezin, dat ooit eveneens deel uitmaakte van eenzelfde min of meer buitenkerkelijke groep. Zo werd dat tenminste ervaren, ondanks het nadrukkelijke streven om de verbinding met de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) in stand te houden. Ook dit was in de provincie Friesland. Mijn schoonouders ‘kerkten’ met hun kinderen gedurende een aantal jaren bij zo’n evangelisatiegemeenschap in Oosterlittens. Die was daar opgericht onder de noemer ‘Vereeniging ter bevordering van de geestelijke belangen der Ned. Herv. gemeente’. Ons gezin bezocht een drietal jaren de godsdienstoefeningen van de ‘Vereeniging tot Evangelisatie ten bate der Nederlandsche Hervormde Kerk te Bozum’. Haar leden hadden voor de verenigingsactiviteiten een gebouw laten neerzetten aan de Waltawei op nr. 17 in het luttele kilometers van Oosterlittens gelegen dorp Bozum.

Mijn nieuwe confrontatie was aanleiding om vanuit historisch perspectief een eerste, zij het tegelijk schuchtere verkenning uit te voeren inzake de vereniging te Oudega (Smallingerland).² Belangrijke overwegingen hiervoor waren de vraag naar het waarom en het waartoe. Een andere was die naar de werking van zo’n organisatie. Op deze eerste volgden een drietal soortgelijke onderzoeken en één naar een overkoepelende organisatie op het evangelisatieterrein met telkens een schriftelijk verslag als resultaat.³ Als voorbereiding op deze studie volgde daarop een artikel over hervormde evangelisatieverenigingen in het *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*.⁴ Want allens ontstond het voornemen een omvattend onderzoek in te stellen naar dergelijke instellingen in Nederland gedurende het tijdvak 1855-1951 met als oogmerk een beargumenteerde en zowel op bronnen als historiografie gebaseerde omschrijving en analyse van de bedoelingen van deze stichtingen en ook hun praktische organisatie.

Voor de begeleiding daarbij ben ik veel dank verschuldigd aan mijn twee begeleiders namens de Protestantse Theologische Universiteit (PThU), namelijk professor Hans-Martin Kirn, hoogleraar kerkgeschiedenis, en Gert van Klinken, universitair docent in hetzelfde vakgebied. De eerste gaf mij ter zake doende en punctuele aanwijzingen. De tweede reikte de studieopzet aan. Hun wenken ter verdieping, maar ook ter beperking waren voor mij onontbeerlijk. Maar vooral hun geduld en zowel hun aanmoedigende als kritische ondersteuning zal ik niet licht vergeten.

---

¹ In deze studie worden de Friese aardrijkskundige namen geschreven naar de wijze waarop dit ten tijde van de onderzoeksperiode 1855-1951 gebruikelijk was.

² T.T. Osinga, *De Steech, een beschrijving van de Ned. Herv. Evangelisatie te Oudega (Sm.)*, Garyp 1996.

³ T.T. Osinga, *Drie Hervormde evangelisaties op de ‘arme Friesche heide’*, Garyp 1998; idem, *Het Mosterdzaadje. Een beschrijving van de Hervormde Evangelisatievereniging te Tzummarum*, Garyp 1998; idem, *Waltawei nr. 17, over de “Vereeniging tot Evangelisatie ten bate der Nederlandsche Hervormde Kerk te Bozum”*, Garyp 2000; idem, *‘bij verkorting “Pecif” genaamd’*, *“Provinciaal Evangelisatiecomité in Friesland”*, Oudemirdum 2010.

⁴ T.T. Osinga, ‘Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland (1855-1951)’, in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* (DNK), 71 (2009), p. 35-47.

Nog anderen moet dank gezegd worden. Daartoe horen in de eerste plaats de medewerkers van het 'Fries Historisch en Letterkundig Centrum 'Tresoar'' te Leeuwarden. Talloze keren hebben zij ten behoeve van dit onderzoek de grote en zware uitgaven met jaargangen van de *Nederlands(ch)e Staatscourant* naar boven gezeuld. Zo ook de vele als 'turfjes' geduide bijvoegsels met verenigingsstatuten. Een woord van dank is eveneens op zijn plaats aan al diegenen, die voor mij in oude kranten doken, plaatselijk speurwerk deden, herinneringen op schrift stelden of gastvrij hun deuren openden. Zonder hen was ik niet in staat geweest de benodigde lokale informatie te verzamelen en had deze studie niet de vorm gekregen waarin deze nu is verschenen.

Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland 1855-1951 heeft als eerste doel een academische proeve van bekwaamheid te zijn. Ten tweede wil dit werk een huldeblijk zijn aan al diegenen, mannen én vrouwen, die als (bestuurs)lid van een evangelisatie of in de functie van voorganger(-evangelist) een bijdrage hebben geleverd aan dat wat hen zo dierbaar was, de vooral orthodoxe vertolking van het evangelie van Jezus Christus in woord en praktijk en zeker de Nederlandse Hervormde Kerk.

Teije T. Osinga
Franeker, mei 2021

1 Inleiding

1.1 Stand van zaken in het onderzoek

Wie geconfronteerd wordt met een lokale evangelisatievereniging en daarom op zoek gaat naar een wetenschappelijke studie omtrent de doelstellingen en praktijk van dit fenomeen wordt teleurgesteld. Slechts van de gereformeerde predikant Gerrit Jacob Mink is er een dissertatie waarin inhoudelijk op het verschijnsel wordt ingegaan.¹ Mink beschrijft het werk van een vijftal evangelisten, die gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw verbonden waren aan eenzelfde aantal bovenplaatselijke verenigingen. Een heel Nederland omvattend academisch onderzoek naar het waartoe en hoe van plaatselijke organisaties op het evangelisatieterrein ontbreekt evenwel.

Toch bestonden er sinds 1855 honderden van dergelijke verenigingen. Afgaande op hun publicaties is daarover door kerkhistorici desondanks weinig geschreven. In kerkhistorische handboeken als *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* van Albert Jan Rasker (1906-1990)² en *Nederlandse kerkgeschiedenis* van Otto J. de Jong (1926-2013)³ wordt het fenomeen hooguit zijdelings behandeld.⁴ De publicaties van Jan Dirk Th. Wassenaar betreffende *Noordmans in Friesland* en David Bos over de beroepsuitoefening van predikanten in de negentiende eeuw lijden aan eenzelfde euvel.⁵ Ook Karel Blei en Annemarie Houkes geven er blijk van de term te kennen zonder deze systematisch te behandelen.⁶ Historicus Jan Zwemer doet er in zijn bijdrage aan *Geschiedenis van het christendom in Nederland* een enkele mededeling over.⁷ Maar voormalig lector theologiegeschiedenis Eginhard Meijering gaat er in zijn breed opgezette studie over het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw juist geheel aan voorbij.⁸ In het *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* wordt het verschijnsel een enkele keer aangestipt, bijvoorbeeld vanwege de controverse tussen twee stromingen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) en waarover meer in de hoofdstukken twee en zes.⁹

Het handboek besteedt eveneens enige aandacht aan het kennelijk aan evangelisatie verwante begrip inwendige zending. Dat wordt in verband gebracht met “het sociaal-evangelisatorische werk van het Réveil”.¹⁰ Dit Réveil, een orthodoxe, vanuit Zwitserland overgekomen opwekkingsbeweging, kreeg in Nederland een pragmatische gestalte op initiatief van Ottho Gerhard Heldring (1804-1876). Heldring introduceerde naar Duits voorbeeld een inwendige, dat wil zeggen binnenlandse zending, welke twee componenten omvatte. Dat was ten eerste de filantropie in de vorm van barmhartige zorg voor de behoeftige mens en ten tweede de evangelisatie. Dat laatste woord en de term inwendige

---

¹ G.J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1995.

² A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (3^e druk), Kampen 1986 (7^e druk – ongewijzigde herdruk van de 3^e druk – 2004).

³ O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (2^e druk), Nijkerk 1978, p. 342.

⁴ T.T. Osinga, ‘Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland (1855-1951)’, in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* (DNK), 71 (2009), p. 36-38.

⁵ J.D.Th. Wassenaar, *Noordmans in Friesland. Bijdrage tot de biografie van een kerkvader*, Zoetermeer 1999, p. 383-385, en D. Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*, Amsterdam 1999, p. 455.

⁶ K. Blei, *De Nederlandse Hervormde Kerk. Haar geschiedenis en identiteit*, Kampen 2000, p. 129 en 161, en A. Houkes, *Christelijke Vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)*, Amsterdam 2009, p. 73-102.

⁷ J. Zwemer, ‘Elke Nederlander zijn eigen kerk’, in: W. Bouwman e.a. (red.), *Geschiedenis van het christendom in Nederland*, Zwolle 2010, p. 159-187 en daarin p. 183.

⁸ E. Meijering, *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw*, Amsterdam 2007.

⁹ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, p. 617 en 665.

¹⁰ G. Harinck en L. Winkeler, ‘De negentiende eeuw’, in: H.J. Selderhuis (red.), *Handboek*, p. 597-791 en daarin p. 691.

zending worden met enige regelmaat teruggevonden bij Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg.¹¹ Zij behandelen beide categorieën wanneer ze ingaan op het Nederlandse Réveil. Daarnaast spreken zij een keer van evangelisatieverenigingen, maar eveneens zonder verdere uitwerking.¹²

Bij een oudere generatie, zoals bij jonkheer Maurits Carel Theodore van Lennep (1884-1956)¹³ en evangelist Jan de Jager (1878-1961), is meer te vinden.¹⁴ Beiden legden vanuit het perspectief van de Nederlandse inwendige zending het verband met evangelisatieverenigingen. Zeldzaam is het echter samenvattende studies aan te treffen als een rapport uit 1943/1944. Het is opgesteld door kandidaat en aankomend hervormd predikant Christiaan Johannes Pieter Mackaay (1914-2000) op verzoek van de toenmalige ‘Hervormde Raad voor de Inwendige Zending’ (HRIZ).¹⁵ Zijn onderzoek maakt duidelijk dat voor hervormden het woord evangelisatie tenminste twee zaken kon inhouden. Het geldt de verkondiging van het christelijk evangelie¹⁶, maar ook evangelisatieverenigingen. Die worden namelijk afgekort eveneens evangelisatie (meervoud: evangelisaties) genoemd.¹⁷ Deze verenigingen hadden kennelijk op enigerlei wijze een band met de NHK. De opdracht van de HRIZ aan Mackaay was namelijk een bijdrage te leveren tot oplossing van de kwestie ‘Kerk en Evangelisaties’. En met die kerk werd hier overduidelijk de NHK bedoeld.¹⁸

Over evangelisatieverenigingen bestaat er verder een samenvattend overzicht op regionaal niveau van Johannes Marcus Peschar. In zijn doctoraalscriptie bespreekt deze predikant de plaatselijke verenigingen in Zuidoost-Drenthe.¹⁹ Over diezelfde streek handelen twee in herdruk verschenen uitgaven, namelijk *Evangelist in de Venen* en *De “Domeneer” van Turfland*.²⁰ Beide hebben de evangelisatiearbeid in de Drentse veenkoloniën als thema. Via *In het voetspoor van monniken* wordt de lokale evangelisatiepost op het eiland Schiermonnikoog in een breder, kerkelijk kader besproken.²¹ De overige literatuur is vooral populariserend of documenterend van aard. Het zijn publicaties, welke door plaatselijke (kerk)historici werden uitgegeven bij gelegenheid van een jubileum, vanwege persoonlijke betrokkenheid of uit pure belangstelling.

Kortom, er is betreffende plaatselijke evangelisatieverenigingen vooral gepubliceerd door geïnteresseerden in de lokale (kerk)geschiedenis. Onder kerkhistorici is er op landelijk niveau minder belangstelling voor dit fenomeen. Hierdoor blijft het beeld van de evangelisaties sterk gefragmenteerd. Van een systematische bestudering van het onderwerp op basis van verifieerbare bronnen is tot dusverre geen sprake geweest. Dit proefschrift tracht in deze leemte te voorzien. Het heeft als kernvraag die naar de doelstellingen en organisatiestructuren, welke ten grondslag liggen aan plaatselijke, door een verbintenis met de NHK gekenmerkte evangelisaties.

1.2 Lokale hervormde evangelisatieverenigingen

De wenselijkheid van een studie naar lokale hervormde evangelisatieverenigingen hangt samen met de verbreiding van dit verschijnsel sinds de grondwet van 1848. Het aantal stichtingen ervan valt zelfs bij benadering nauwelijks aan te geven. Ze deden zich voor onder zeer uiteenlopende noemers. De eerst

¹¹ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (2^e druk), Hilversum 2006, p. 247, 291, 294, 296-299 en 310.

¹² Idem, p. 287.

¹³ M.C.T. van Lennep, *De ontwikkeling der inwendige zending in Nederland* (2^e druk), 's-Gravenhage 1946.

¹⁴ J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel I-IV), Utrecht 1931-1933.

¹⁵ C.J.P. Mackaay, *Rapport ‘Evangelisatiën in en in verband met de Nederlandsche Hervormde Kerk’* (excerpt), Utrecht 1944.

¹⁶ Zie hierover J. Verkuyl, *Inleiding in de evangelistiek. Met medewerking van dr. O. Jager*, Kampen 1978, p. 16-19.

¹⁷ Om verwarring te voorkomen zal, wanneer met het woord evangelisatie de verkondiging van het christelijk evangelie wordt bedoeld, gebruik gemaakt worden van het werkwoord evangeliseren of een daarmee overeenkomstige omschrijving.

¹⁸ C.J.P. Mackaay, *Rapport*, p. 2.

¹⁹ J.M. Peschar, *Een zoektocht naar de evangelisaties in Zuidoost-Drenthe* (doctoraalscriptie), Almelo 1996.

²⁰ W. Braak-Hekke, *Evangelist van de Venen* (2^e druk), Groningen 1985 en W. de Weerd, *De “domeneer” van turfland. Tien jaren evangelisatie-arbeid in de Drentsche veenkoloniën* (heruitgave), Groningen 1983.

²¹ A. van der Stoep, *In het voetspoor van monniken. Het kerkelijk reilen en zeilen op Schiermonnikoog door de eeuwen heen*, Schiermonnikoog 2011.

bekende melding van zo'n vereniging met in de naam het begrip 'evangelisatie' was anno 1851. Het betrof de 'Vereniging ter bevordering der Evangelisatie' te Amsterdam, die naderhand 'Excelsior' werd genoemd.²² Vele zouden elders in Nederland volgen: bovenplaatselijk, maar ook en vooral lokaal. Gezien de verwijzingen naar het Réveil en het moeten ondertekenen door de werkende leden van een zelf geformuleerde 'belijdenis' was Excelsior orthodox georiënteerd.²³ Of ze ook als 'hervormd' is aan te merken, blijkt niet uit de beschikbare bron.

Andere kerkgenootschappen kenden en kennen namelijk eveneens evangelisaties. Zo werden nog in 2018 de evangelisaties te Zaltbommel en Scheveningen gerekend tot de gemeenten van de 'Hersteld Hervormde Kerk'.²⁴ Onder de 'Gereformeerde Kerken in Nederland' (GKN)²⁵ en de baptisten waren ze eveneens bekend.²⁶ Verder bestonden er 'vrije' evangelisaties, die aan geen enkel kerkgenootschap gebonden waren.²⁷ Volgens Mackaay kenmerkten de 'hervormde' posten zich door een niet nader door hem gedefinieerd "Ned. Herv. karakter".²⁸

Uit hun statutaire regelingen blijkt dat meerdere evangelisatieverenigingen een band met de NHK hadden. In sommige is bijvoorbeeld vastgelegd, dat de leden een hervormd lidmaatschap moesten bezitten. Dat werd verkregen door het afleggen van belijdenis, via de doop, door geboorte uit of de overkomst van de ouders, maar soms ook eenvoudig door als zodanig erkend te worden.²⁹ Zodoende kenden veel evangelisatielieden een dubbellidmaatschap: ze waren lid van én de NHK én een evangelisatie. Dat onderlinge verband komt verder tot uitdrukking in de verenigingsnamen. Menigmaal werd daaraan het adjectief 'hervormd' of de zinsnede 'in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk' toegevoegd. En het voor verenigingsactiviteiten gebruikte lokaal werd nogal eens aangeduid als 'Ned. Herv. kapel'. Dit roept de vraag op hoe beide lidmaatschappen zich tot elkaar verhielden, maar meer nog wat de precieze aard was van de relatie tussen de lokale evangelisaties en de NHK.

Over die relatie merkte de hervormde evangelist Willem de Weerd (1878-1946) op dat evangelisatieposten en hun leden schromelijk tekort werden gedaan door ook 'hun' landelijk hervormd kerkverband. De 'domeneer' in de veenkolonien schreef er met bitterheid over.³⁰ De gereformeerde missioloog Cornelis Jan (Cees) Haak beoordeelde de positie van hervormde evangelisaties als bestaande "naast en soms ook tegenover de kerk".³¹ Andere gereformeerde auteurs wijzen eveneens op deze bijzondere situatie.³²

Anno 1943/44 telde Mackaay 332 evangelisaties, die hij naast 'hervormd' ook als 'kerkhoudend' beschouwde. Als een kerkelijke gemeente organiseerden ze godsdienstoefeningen. Voor Mackaay konden ze als afdeling verbonden zijn aan de overkoepelende 'Vereniging van Vrijzinnig Hervormden' (VVH) en als vereniging deel uitmaken van landelijke organisaties als de

---

²² G. Kreyenbroek, *Excelsior 1851-1901*, Amsterdam 1901, p. 3-4.

²³ Idem, p. 3 en 5-6.

²⁴ Zie <http://www.hersteldhervormdekerk.nl> (geraadpleegd 17 april 2020), en *Friesch Dagblad*, 6 juni 2018.

²⁵ Zoals de in 1913 opgerichte 'Zondagsschool- en Evangelisatievereniging 'De Heere is onze banier'' te Amsterdam en de verenigingen 'Evangelisatie' van 1908 in het Gelderse Halle en 'Barnabas' uit 1926 in het Noord-Hollandse Nieuwer-Amstel, het tegenwoordige Amstelveen. Ze worden hier als 'gereformeerd' geduid vanwege hun statutaire verbondenheid aan de plaatselijke gereformeerde kerk.

²⁶ Dat was tenminste de 'Vereniging ter Evangelisatie te Bergurmerheide', weliswaar van hervormde origine, maar sinds 24 mei 1914 als haar grondslag voerend "Gods Woord, naar de belijdenisschriften van de gedoopte Christenen, genaamd Baptisten." Met ditzelfde beginsel als basis werd in 1879 een evangelisatiepost gesticht in de Friese buurtschap (Het) Heidenschap.

²⁷ Een voorbeeld is de evangelisatiepost 'Vereniging ter Evangelisatie' op de Fries-Groningse grens in de dorpen Siegerswoude en De Wilp.

²⁸ C.J.P. Mackaay, *Rapport*, p. 4. Zie verder G.J. Weyland en L.W. Bakhuizen van den Brink, *De Reglementen der Nederlandsche Hervormde Kerk met aantekeningen. Uitgegeven op last van de algemeene synode* (2^e druk), 's-Gravenhage 1924, p. 155.

²⁹ Artikel 2 van het *Algemeen Reglement voor de Hervormde Kerk in het koninkrijk der Nederlanden*, Gorinchem 1852 (in het vervolg geannoteerd als AR-1852-2).

³⁰ W. de Weerd, *De "domeneer"*, p. 85.

³¹ C.J. Haak, 'Evangelisatie', in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel I), Kampen 2005, p. 531-533 en daarin p. 531.

³² W.A. Wiersinga, 'Evangelisatie', in: F.W. Grosheide en G.P. van Itterzon (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel II) (2^e druk), Kampen 1977, p. 678, D. van Swigchem, *Handboekje voor de evangelistiek*, Kampen 1950, p. 8-9, en J. Douma, *Evangelistiek*, Kampen 1982, p. 23.

‘Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk’ (BvE) of de ‘Ned. Hervormde Bond voor Inwendige Zending op Gereformeerden Grondslag’ (IZB). Zo’n 330.000 hervormden zouden hun geestelijk heil erin vinden. Mackaay berekende verder dat dit maar liefst 12% was van het getelde aantal hervormde leden bij de volkstelling van 1930.³³ En wellicht kenden sommige posten bovendien nog leden, die geen lid waren van de NHK. Maar beide getallen maken een kerkhistorisch onderzoek naar de doelstellingen en praktijk van dit fenomeen meer dan wenselijk. Om evenwel uitweiding te voorkomen is ervoor gekozen het onderzoek behalve naar kerkgenootschap ook naar tijd af te bakenen door het te beperken tot de periode van 1855 tot 1951.

1.3 Een afbakening naar tijd

De opkomst van evangelisatieverenigingen is ten eerste verbonden met de grondwet anno 1848. Naast de vrijheden van godsdienst en onderwijs werd daarin ook de vrijheid van vereniging en vergadering vastgelegd. En evangelisaties waren verenigingen. Om die reden is het jaar 1855 gekozen als begin voor dit onderzoek. In dat jaar kwam de *Wet tot regeling en beperking der uitoefening van het regt van vereeniging en vergadering* (WVV) tot stand. Al daarvoor verzamelden Nederlanders zich in organisaties als een ‘genootschap’, ‘sociëteit’ of ‘gezelschap’. Die situatie werd met de komst van de WVV in een wettelijk kader geplaatst. Daarmee kreeg elke vereniging als iedere Nederlandse staatsburger de beschikking over rechtspersoonlijkheid onder voorwaarde van de op- en vaststelling van een verenigingsstatuut. Zodra de hoogste gezagsdrager, de koning, zijn approbatie of goedkeuring hieraan verbond en het statuut in het staatsblad, de *Nederlands(ch)e Staatscourant*, of een later bijvoegsel publiekelijk bekend was gemaakt, gold zo’n vereniging als officieel. Aldus deden zowel overkoepelende als lokale evangelisatieverenigingen. Hun statuten en daarmee de mogelijkheid tot analyse ervan vormden de voornaamste redenen om de onderzoeksperiode per 1855 te laten beginnen.

De onderzoeksperiode eindigt in 1951. Sinds mei van dat jaar opereerde de NHK onder een nieuwe kerkorde. Een aandachtspunt voor de initiatiefnemers daarvan waren de groepen hervormden, die zich buiten het kerkelijk verband om hadden verzameld in afzonderlijke, lokale verenigingen of plaatselijke afdelingen. Een met die vernieuwing verband houdende commissie sprak zelfs van “een der neteligste kwesties”.³⁴ Met betrekking tot hun positie ten aanzien van de NHK hadden deze groepen drie keuzes. De eerste was vast te houden aan het kerk-onafhankelijke verenigings- of afdelingsbestaan. Ten tweede kon er gekozen worden voor incorporatie, dat wil zeggen tot opgaan in het geheel van de plaatselijke gemeente en daarmee in het hervormde kerkverband. De nieuwe kerkorde bood nog een derde perspectief: evangelisaties konden hun bestaan ook voortzetten via een semi-onafhankelijke status binnen het geheel van de NHK, namelijk in de vorm van een zogenaamde ‘buitengewone wijkgemeente’.³⁵ Ging de voorkeur uit naar dit laatste of incorporatie, dan betekende dit tegelijkertijd de opheffing van vereniging of afdeling. De uiteindelijke vaststelling van de hervormde kerkorde in 1951 werd daarom voor een juist moment gehouden om een stand van zaken op te maken en daarmee het onderzoek af te sluiten.

Door te kiezen voor de doelstellingen en praktijk als onderzoekthema’s, maar ook via de afbakeningen naar kerkgenootschap en periode wordt de studie nader ingekaderd. Dit betekent dat er binnen dit raamwerk geen ruimte zal zijn voor andere met evangelisaties te verbinden thema’s. Te denken valt aan de evangelisatieleden met hun achtergronden, de onderscheiden voorgangers en de gebruikte verenigingsgebouwen. Zo ook de positie van de vrouw, maar eveneens een bredere nationale en internationale blik. Deze thema’s worden slechts dan ter sprake gebracht, wanneer ze voorkomen in rechtstreeks verband met het onderhavige onderzoek.

---

³³ C.J.P. Mackaay, *Rapport*, p. 3-4 en 10.

³⁴ Het Utrechts Archief (HUA), Archief ‘Commissie voor Kerkelijk Overleg’, toegangsnr. 1424, inv. nr. 15, notulen subcommissie ‘Kerk en Gemeenteopbouw’ van 1 november 1940.

³⁵ Ordinantie 2, artikel 10a, lid 1, 3, 4, 5 en 6, in: *Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk*, ’s-Gravenhage 1969, p. 61.

1.4 Onderzoeksvragen

De aandacht voor evangelisatieverenigingen in kerkhistorische handboeken is summier. Voor een meer uitgewerkt betoog moeten we bij Mink en Mackaay zijn. En dat terwijl de vragen over evangelisaties legio zijn. Bovendien bestaat daarover kennelijk veel misverstand, zoals blijkt uit een artikel van theoloog en dichter Johannes Otto Conradus (Hans) Bouma.

De auteur hanteert daarin voor evangelisaties de niet nader door hem gedefinieerde term ‘paraprochiële gemeenten’. Zoals in zijn hele schrijven klinkt er een kritische noot in door. Zo hekelt hij de wijze waarop door de leden van zulke organisaties “kerkje werd gespeeld”.³⁶ Bouma stelt de ‘onderwegdiensten’ in het kerkje van Blauwkapel als voorbeeld.³⁷ Hij is daarover kennelijk verbolgen, want zo schrijft hij: “Hier ontbreekt elke kerkelijke inbedding.” Dat is naar zijn mening eveneens het geval met de in 1916 gestichte ‘Nederduitsch-Hervormde Evangelisatie-vereeniging: ‘De Biltsche Kapel’ in het tegenwoordige Bilthoven. Aan de hand hiervan poneert Bouma de stelling dat gedurende de hele negentiende en begin twintigste eeuw “in reactie op vrijzinnige hervormde kerken, overal in het land confessionele ‘evangelisaties’ tot stand zijn gekomen, ook al was dit tot ongenoegen van de officiële hervormde gemeente.”³⁸

Een aantal kanttekeningen bij dit artikel lijkt gerechtvaardigd. Ze bevestigen tegelijk de noodzaak van een gedetailleerd onderzoek. Zo is het de vraag of het hier voortdurend om ‘confessionele’ evangelisaties gaat. Maar ook of deze inderdaad en altijd als een reactie gezien moeten worden op als vrijzinnig beschouwde hervormde kerken. Het gebruik van de term ‘kerken’ in dit verband is eveneens discutabel. Vanaf haar begin in 1816 werden de lokale manifestaties van de NHK aangeduid als gemeenten.³⁹ Bestonden evangelisaties altijd tot ongenoegen van zulke gemeenten op wier territorium ze werden gesticht? En deden deze zich overal voor in Nederland? Zo ja, hoe en waar en in welke aantallen? Maar ook, wie waren er mee annex? Wil men Bouma’s kritiek op waarde schatten, dan blijkt dat er meer achtergrondinformatie nodig is dan door hem zelf aangedragen.

De feitelijke informatie zal aan de orde komen naast de studiekern. Die kern bevat behalve het onderzoek naar de verenigingsorganisatie bovendien een navorsing naar de doelstellingen van evangelisaties. Want beoogden ze inderdaad te evangeliseren ‘naast en soms tegenover’ de kerk? Was dit, omdat de godsdienstige opvattingen binnen de posten afweken van de heersende theologische visie in de lokale hervormde gemeenten? Dat roept andere vragen op. Waarom kozen die leden dan niet voor aansluiting bij een ander en aan de grondslag van de vereniging verwant kerkgenootschap? Wat was hun motivatie om lid of zelfs lidmaat te blijven van de NHK? Hoe stond het vervolgens met hun rechten en plichten ten opzichte van die kerk? En omgekeerd, hoe gingen de NHK en de door haar opgeleide functionarissen bestuurlijk en pastoraal om met deze afgezonderde groepen en hun voorgangers? Hoe reageerde een plaatselijke gemeente op een dergelijke vereniging? Maar ook, wat waren de financiële gevolgen van de gemaakte keuze? Ondertussen doen deze vragen vermoeden, dat het stichtingsmotief of -doel van een evangelisatie vooral gezocht moet worden in een mogelijke controverse met en wellicht binnen de NHK.

Wat betreft hun organisatie kenden evangelisaties soms meerdere hulp- ofwel onderlinge verenigingen. Zo had de vereniging ‘Uw Koninkrijk kome’ (UKk) te Bergum een jongelings- en een jonge dochtersvereniging, maar ook een knapen- en kleine meisjesvereniging. Bovendien was hier sprake van een zondagsschool.⁴⁰ Van andere posten is bekend, dat er meerdere culturele organisaties op het gebied van muziek en zang werden ingericht. Ook hierbij zijn vragen te stellen, want wat werd met dit alles beoogd? Wie gaf er leiding aan en hoe was het op dit vlak gesteld met landelijke of streekgebonden verbintenissen? Want behalve intern bleken de verenigingen organisatorisch ook extern gericht. Met name hun voorgangers waren soms actief op de terreinen van het onderwijs en de

³⁶ H. Bouma, ‘Kerkje spelen’, in: *Woord&Dienst*, 11 (2010), p. 26-27.

³⁷ Blauwkapel ligt op de grens van de burgerlijke gemeenten Utrecht en De Bilt. Het plaatselijk kerkje uit 1451 is sinds 1957 in handen van de vereniging ‘Vrienden van Blauwkapel’. Deze organiseert “oecumenische onderwegdiensten”, aldus <http://www.onderwegkerkblauwkapel.nl> (geraadpleegd 17 april 2020).

³⁸ H. Bouma, ‘Kerkje spelen’, p. 26-27.

³⁹ Artikel 84 van het *Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*, ‘s-Gravenhage 1816 (AR-1816-84).

⁴⁰ D. van der Burgh en T.T. Osinga, *Vereniging voor Evangelisatie ‘Uw Koninkrijk Kome’ te Burgum*, Drachten 2004, p. 113-126.

politiek. De leden ervan stemden en bloc christelijk-historisch⁴¹, aldus de Friese kerkhistoricus en predikant Jacob Jetzes Kalma (1907-1991).⁴² Naast de vraag of deze stelling juist is, kan er ook gevraagd worden naar het waarom van deze politieke interesse door evangelisaties. Voor het beantwoorden van deze en andere kwesties worden de volgende methode en bronnen respectievelijk gevolgd en gehanteerd.

1.5 Methodologie en bronnen

Het beantwoorden van de onderzoeksvragen vraagt om een welomschreven analysegroep om via de daaruit verkregen data een samenhangend beeld te kunnen schetsen. Vanwege de dataverwerking werd het noodzakelijk geacht de veelheid aan als ‘hervormde evangelisaties’ geduide instellingen nogmaals in te perken. Dat gebeurde aan de hand van een drietal criteria. De aldus verkregen collectie omvatte niet slechts heel Nederland en de periode van 1855 tot 1951, maar op basis van hun ontstaan in relatie tot de NHK – zo zal nog blijken – ook een diversiteit aan posten.⁴³

De eerste voorwaarde was de opname van het woord ‘evangelisatie’ in de verenigingsnaam. Redelijkerwijze mocht zo aangenomen worden dat het inderdaad een instelling betrof, welke bedoelde het christelijk evangelie te verkondigen. De tweede conditie betrof de beschikbaarheid van een verenigingsstatuut. Die reglementen werden gehouden voor een belangrijke bron tot analyse. Het derde beding was dat in het reglement blijkt werd gegeven van een meer of mindere betrokkenheid op de NHK. Het onderzoek naar de relatie van evangelisaties tot die kerk, maar ook tussen beide plaatselijke manifestaties gold hierbij van doorslaggevende betekenis.

Uiteindelijk voldeden 244 plaatselijke posten aan de drie gestelde criteria. Onder volledige naam zijn ze met oprichtingsjaar, soms stichtingsjaren⁴⁴, en vestigingsplaats opgenomen in de bijlage. Hoewel 21 verenigingen van voor 1886 niet voldeden aan de laatste voorwaarde, werden ze toch in de selectie opgenomen. Het gebruik van het onderscheidende adjectief ‘hervormd’ bleek ten tijde van hun oorsprong (nog) geen dwingende noodzaak. Sinds echter in genoemd jaar met de Doleantie zich een volgende afsplitsing van de NHK had voorgedaan, werd de opname ervan gemeengoed.⁴⁵ Kennelijk bestond er sindsdien onder evangelisatieverenigingen een sterkere, profilerende behoefte ten faveure van deze kerk.

Bij het tweede criterium dienen drie kanttekeningen geplaatst te worden. De eerste is dat evangelisaties, welke aangesloten waren bij de overkoepelende BvE, veelal een door hem aangereikt standaard- of modelstatuut gebruikten. Dat werd bijna zonder uitzondering integraal overgenomen. Hetzelfde geldt voor evangelisaties aangesloten bij de ‘Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging’ (NEPV). Verder speelden de beide verenigingen te Lonneker en op het Tweekelerveld leentjebuurt bij elkaar. Evenzo was het bij de drie naburige evangelisaties te Leeuwarden, Hardegarijp en Oenkerk. Dit gebruikmaken van eensluitende statuten zal niet zonder betekenis zijn voor het resultaat van het onderzoek.

Het aantal statuutartikelen varieerde aanzienlijk. Elf verenigingen hadden bijvoorbeeld een reglement bestaande uit zes artikelen, terwijl die in de Zuid-Hollandse buurtschap De Rotte er 43 had. Van alle posten bedroeg het gemiddeld aantal artikelen veertien. Verenigingen met beduidend meer bepalingen waren naast die in De Rotte gevestigd te Zwolle (met 31 artikelen), Boskoop-III (31),

---

⁴¹ Dat wil zeggen op de toenmalige, politieke Christelijk-Historische Unie (CHU), welke in 1980 met de Katholieke Volkspartij (KVP) en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) tot het Christen-Democratisch Appèl (CDA) is gefuseerd.

⁴² J.J. Kalma, *Mensen in en om de Martini. Beelden uit Bolswards Kerkgeschiedenis*, Bolsward 1980, p. 369.

⁴³ De collectie is opgemaakt aan de hand van de verenigingsregistratie, zoals die tot en met 1903 plaats had in de *Nederlandsche Staatscourant* en daarna in speciale bijvoegsels onder de noemer *Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant* (verenigingen). Er is geen gebruik gemaakt van de database aan ‘Erkende verenigingen, 1855 - 1903’, zoals die door het ‘Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis’ (Huygens ING) is samengesteld. Zie voor de database M. van Tielhof, *Erkende verenigingen, 1855-1903*, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (<http://resources.huygens.knaw.nl/>) (geraadpleegd 27 maart 2021).

⁴⁴ Zie § 4.2.5.

⁴⁵ Zoals bij de ‘Hervormde Evangelisatie ‘Noord-Jeruël’ te Houtigehage (Fr.) en ‘De Evangelisatie-vereeniging in en ten bate der Nederlandsche Hervormde Kerk’ in het Groningse Nieuweschans.

Tilburg (30), Stolwijk (29) en Gorinchem-II (29). Het gaat hier om evangelisaties, die zich profileerden met de toevoeging ‘gereformeerd’ of ‘hervormd-gereformeerd’ in de naam. Het gebruik van de laatste term was om de hervormd-gereformeerden te onderscheiden van de sinds 1834 afgescheiden-gereformeerden, de synodaal-gereformeerden vanaf 1892 en de vrijgemaakt-gereformeerden van 1944. Voor hun organisatie hadden deze verenigingen blijkbaar aanmerkelijk meer bepalingen nodig dan de overige.

De derde kanttekening betreft de tegenstelling van het statutair bepaalde en het praktisch gerichte verenigingsbestaan. Zeker in twee gevallen bleek het laatste het eerste te hebben ingehaald. Zo hadden enkele negentiende-eeuwse evangelisaties in hun reglement handwerk-gerelateerde onderwijsvormen als middelen opgenomen. Die kregen evenwel in 1878 een plek in het reguliere onderwijscurriculum. Daarnaast spraken de statuten aanvankelijk nauwelijks van hulpverenigingen. Dit middel tot onderlinge sociabiliteit, oftewel het werken aan een onderlinge band, en socialisatie, namelijk de gezamenlijke waarden- en normenontwikkeling, nam echter tijdens de twintigste eeuw ook onder evangelisaties een vlucht.

Naast de statuten wordt voor de navorsing veelvuldig een beroep gedaan op andere directe bronnen als verenigingsarchieven, provinciale en plaatselijke kranten en het periodiek van de BvE, de *Maandbode van den Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk*. Artikelen, jubileum- en gedenkboeken van lokale historici, uitgaven van en over evangelisten en diverse internetsites vormen als indirecte informatiebronnen hierop een welkome aanvulling. Het achterhalen en analyseren van het waartoe en hoe omtrent het studieobject kan verder bogen op een enkele schriftelijke of mondelinge overlevering van een oud- of familielid.

Ten slotte zij opgemerkt dat er vooralsnog geen redenen zijn aangetroffen om de onderzoeksperiode op te delen in onderscheiden tijdvakken.

1.6 Opzet van het onderzoek

De aanname dat aan de totstandkoming van hervormde evangelisaties – zoals aan de Afscheiding en de Doleantie – een controverser met of binnen de NHK ten grondslag ligt, berust niet slechts op hun door Haak beschreven positie. Het is tevens gebouwd op de blijkbaar tweeslachtige houding van hervormde evangelisatielieden van enerzijds trouw blijven aan de NHK en anderzijds zich afzonderen. Het vormt de aanleiding om voorafgaande aan het zwaartepunt van deze studie ter informatie de staat van de NHK tussen 1855 en 1951 nader te beschouwen.

Deels om te informeren en deels om te onderzoeken heeft in het derde hoofdstuk een bespreking plaats van de begrippen ‘vereniging’ en ‘evangelisatie’. De eerste verhandeling is vanwege het waarom van de gehanteerde verenigingsvorm. De tweede heeft tot doel te achterhalen waarom zo’n vereniging het begrip evangelisatie als noemer hanteerde. Aansluitend wordt een hiermee verbonden kwestie besproken, namelijk de houding van de NHK ten aanzien van het evangeliseren. Wellicht dat haar opstelling in dezen de aanleiding was tot het – ook al buitenkerkelijk – oprichten van meerdere overkoepelende organisaties als de BvE en de IZB. Behalve dat deze zich op het evangelisatieterrein begaven, droegen ze tevens de verantwoordelijkheid voor een of meerdere van de geselecteerde lokale posten. Een algemene analyse van hun grondslagen, doelstellingen en gehanteerde middelen is met het oog op eenzelfde onderzoek naar die van de plaatselijke evangelisaties. Het vermoeden is, dat via de uitkomsten van beide onderzoeken de bedoelingen voor de stichtingen van de laatste zijn te achterhalen.

Het vierde hoofdstuk omvat het hoofdbestanddeel van deze studie, de analyse van de statuten van de geselecteerde, lokale evangelisatieposten. Dat betreft dus hun grondslagen, doelen en middelen vanwege de stichtingsmotieven. Daaraan vooraf worden de feitelijke zaken als de namen, de vestigingsplaatsen en stichtingsdata geanalyseerd. Ten derde wordt getracht via de statuutartikelen, die de leden en het bestuur, de voorgangers en de financiële middelen betreffen, inzicht te verkrijgen in de formele organisatie.

Het vijfde kapittel richt zich in het bijzonder op het praktisch functioneren van zowel het inwendige als het uitwendige verenigingsleven. Vanwege het eerste gaan de vragen rond de organisatie van de sociabiliteit en de socialisatie voorop. Vervolgens volgt het onderzoek naar de

betrokkenheid van evangelisaties op enkele sociaal-culturele terreinen binnen de Nederlandse samenleving als onderwijs, politiek en vakbeweging.

In het zesde chapter wordt ingegaan op de wederzijdse relatie van de kerkhoudende verenigingen tot de NHK en haar gemeenten. Zo wordt bekeken in welke mate die gemeenten en de evangelisaties, maar bovenal hun leden zich getalsmatig tot elkaar verhielden. De bespreking van hun praktische verhouding tot elkaar loopt uit op een nieuw voorstel tot indeling van de posten. Verder wordt de verstandhouding en omgang tussen de voorgangers over en weer besproken en de opstelling van de diverse kerkelijke functionarissen ten opzichte van de evangelisatieposten. Die houding blijkt van belang voor het volgende thema, namelijk de kerkelijke handelingen als de bediening van de sacramenten en de bevestiging van lidmaten. Evangelisatieleden waren hiervoor afhankelijk van terzake bevoegde predikanten van de NHK. Vervolgens wordt de kwestie besproken in hoeverre hervormde evangelisatieleden tevens erkend werden als stemgerechtigde leden van die kerk. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een bespreking van hun motieven om zich 'ten bate van de Ned. Herv. Kerk' op te stellen.

De eindfase van de onderzoeksperiode vindt behandeling in hoofdstuk zeven. Vrijwel gelijktijdig met het begin van Tweede Wereldoorlog zette de 'Algemene Synode' (AS) van de NHK een beweging in gang, welke in 1951 uitmondde in een nieuwe kerkorde. Binnen dat proces was er de nodige aandacht voor evangelisaties. Ze werden beschouwd als een uiting van het zich in de NHK afspelende richtingenvraagstuk, namelijk het bestaan daarin van verschillende theologische stromingen met scherpe binnenkerkelijke tegenstellingen als gevolg. Dit vraagstuk speelde blijkbaar eveneens in de verhouding van kerk (lees: gemeenten) en evangelisaties. Die twee tot elkaar brengen, werd verschillende werkgroepen en subcommissies tot opdracht gegeven. Uiteindelijk mondt het hoofdstuk uit in een stand van zaken over hervormde evangelisatieverenigingen anno 1951.

De studie wordt afgesloten met een resumé. Daarin wordt de in § 1.4 omschreven vraagstelling beantwoord aan de hand van een beargumenteerde presentatie van de uitkomst van het bronnenonderzoek. Daarnaast komt de vraag aan de orde wat de relevantie van evangelisaties was voor bijvoorbeeld theologie en kerk. Maar door de aanname dat evangelisatieverenigingen vanwege een mogelijke controversie 'naast en tegenover' de NHK opkwamen, vindt er eerst een onderzoek plaats naar haar staat tussen 1852 en 1951.

2 De staat van de Nederlandse Hervormde Kerk tussen 1852 en 1951

2.1 Inleiding

Het bestaan van hervormde evangelisatieverenigingen intrigeert en roept de nodige vragen op. Vanwege hun leden betreffen die ook de staat van de NHK. Wat was er met die kerk en haar plaatselijke gemeenten tussen tenminste 1855 en 1951 aan de hand, dat hervormden zich er ‘naast en soms ook tegenover’ opstelden door zich in afgezonderde organisaties te verenigen?

Vrijwel zonder uitzondering wijzen historici erop dat de NHK, als opvolger van de Gereformeerde Kerk sinds de Reformatie, bij haar begin in 1816 tot een ‘besturenkerk’ werd.¹ Ze werd bestierd aan de hand van een ‘Algemeen Reglement’ (AR), dat in opdracht van koning Willem I (1772-1843) haar was aangereikt. Van verschillende kanten waren er bedenkingen tegen dit statuut, maar die zijn, zo meende onderzoeker Joke Roelevink (1953-2018), niet altijd ‘rechtvaardig’ te noemen. Het doel van de vorst was na de onrust van de Franse tijd de kerk evenals de staat stabiliteit te verlenen. Daarom nam hij de taak op zich van kerkelijk beschermheer.²

Conform de wijze waarop het sinds 1815 bestaande ‘Verenigd Koninkrijk der Nederlanden’ was georganiseerd met de koning als hoogste gezagsdrager, was dit het geval met de NHK. Haar hoogste bestuur bestond uit een synode. Daaronder ressorteerden een tiental provinciale kerkbesturen. De door hen bestuurde gewesten waren elk weer onderverdeeld in een aantal regio’s, classes geleid door een classicaal bestuur. Op hun beurt bestonden die uit plaatselijke gemeenten. Aldus kende de kerk, als de natie, een hiërarchische opzet.

Verschillende classicale bestuurders brachten tegen het aangereikte AR bezwaarschriften naar buiten. Die bevatten punten als de gang van zaken rond de instelling, de hiërarchie en het geringe aantal bestuursleden. Met name de classis Amsterdam, aldus de Groninger hoogleraar Theodorus Lambertus Haitjema (1888-1972), opponeerde tegen “het hiërarchisch-synodale stelsel van het nieuwe reglement als het lijnrechte tegendeel van het klassiek presbyteriaal-synodale stelsel”.³ De leiding over de gemeente en daarmee van de kerk was ontnomen aan de door belijdende leden gekozen ambtelijke vergaderingen en in handen gesteld van bovenaf ingestelde besturen. Bovendien behoefde de besluitvorming op landelijk niveau koninklijke approbatie.

Na de invoering van het AR-1816 bleven er afwijzende geluiden klinken. De indieners baseerden zich meermaals op het christelijk-orthodoxe gedachtegoed. Dat stoelde naast de bijbel en de drie algemene geloofsbelijdenissen, namelijk de apostolische geloofsbelijdenis en de geloofsbelijdenissen van Nicea en Athanasius, op de Dordtse ‘Drie formulieren van enigheid’, zijnde de *Heidelbergse Catechismus* (1563), de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* (1561) en de *Dordtse Leerregels* (1618-1619). Arts en theoloog Nicolaas Schotsman (1754-1822) refereerde anno 1819 hieraan via zijn *Eerezuil ter nagedachtenis van de te Dordrecht gehouden Nationale Synode*. Schotsman zag naar aanleiding van het AR-1816, aldus Rasker, dat er een opkomst was van “een toenemende onverschilligheid, een listige ondermijning van de leer der kerk”.⁴ Schotsman meende dat

---

¹ G. Harinck en L. Winkeler, ‘De negentiende eeuw’, in: H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, p. 597-721 en daarin p. 609, J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (2^e druk), Hilversum 2006, p. 255-256, A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (3^e druk), Kampen 1986, p. 26-29, en O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (2^e druk), Nijkerk 1978, p. 308-309 en 340.

² J. Roelevink, ‘Het Algemeen Reglement van 1816: een hekgolf in de rivier’, in: F. van Lieburg en J. Roelevink (red.), *Ramp of redding? 200 jaar Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden (1816-2016)*, Utrecht 2018, p. 19-57 en daarin p. 19 en 31.

³ Th.L. Haitjema geciteerd in: H. Oostenbrink-Evers, *Beginselen en achtergrond van de kerkorde van 1951 van de Nederlandse Hervormde Kerk. Een kerkrechtelijk onderzoek naar de structuur van de Nederlandse Hervormde Kerk, zoals die werd ontworpen door de Commissie voor beginselen van Kerkorde (1942-1944) en de Commissie voor de Kerkorde (1945-1947)*, Zoetermeer 2000, p. 33 (noot 45).

⁴ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 43.

het Nederlandse volk terug moest keren naar bijbel en belijdenis en daarmee naar de situatie van voor 1796, toen de toenmalige Gereformeerde Kerk gold als bevoorrechte kerk. Dominee Dirk Molenaar (1786-1865) stelde zich in zijn *Adres aan al mijn Hervormde Geloofsgenooten* teweer tegen de door proponenten of aankomende predikanten te ondertekenen formule.⁵ Deze was als artikel 28 opgenomen in het *Reglement op het examen en de toelating tot het leeraar-ambt in de Hervormde Kerk* (1816).⁶ Omdat het op verschillende manieren kon worden uitgelegd, vormde dit artikel de aanleiding tot de zogenaamde ‘quia-quotenus’-kwestie. De vraag was of de proponenten met hun ondertekening verklaarden en beloofden dat de ‘Drie formulieren van enigheid’ in alles overeenstemden met Gods woord of “*voorzover*” dit het geval was.⁷ De aanhangers van de sinds ongeveer 1830 opgekomen Groninger theologie, waarover verderop in dit hoofdstuk meer, kozen voor de laatste, meer vrijheid van interpretatie biedende opvatting.⁸ Voor orthodoxen bestond er evenwel tussen bijbel en formulieren een strikte overeenkomstigheid.

Die Groninger theologie en de orthodoxie waren twee van de theologische stromingen, die zich tijdens de jaren dertig van de negentiende eeuw in Nederland en zo ook binnen de NHK voordeden. De eerste ontwikkelde zich aan de Groninger universiteit en aanhangers van de tweede begonnen zich als afgescheidenen te roeren, maar tegelijkertijd ook in het Réveil. Dit Réveil, maar ook de Afscheidingsbeweging sinds 1834 waren uitdrukkingen van een streven tot revitalisering van de christelijke orthodoxie in Nederland.

Een derde, zo’n tien jaar later opkomende stroming was die van de moderne theologie. Een vierde, de ethische, kwam kort na 1850 op. De orthodoxen zouden zich naderhand opsplitsen in confessionelen en gereformeerden. De betekenis van deze stromingen was kennelijk dermate evident, dat Rasker de inhoud van zijn geschiedschrijving betreffende de NHK er grotendeels op afstemde. Al ruim daarvoor wijdde Haitjema een compleet boekwerk aan een “*theologische peiling*” ervan, die hij verbond met de “*verschillende richtingen in de Ned. Herv. Kerk*”.⁹ De in die kerk aanwezige stromingen liepen daar namelijk op uit, op richtingen die op politieke wijze streden om de kerkelijke zeggingsmacht.

Het onderzoek naar de staat van de NHK richt zich zodoende ten eerste op haar kerkelijk bestuur en vervolgens op de theologische stromingen, die in haar midden aanwezig waren. En dit vanwege de vraag of haar staat van invloed was op het ontstaan van evangelisaties. Voor de navorsing van het laatste thema wordt gebruik gemaakt van specifieke literatuur. De belangrijkste bron voor de bespreking van de besturenkerk is het gereviseerde AR-1852.

2.2 Het AR-1852, reglement ter besturing van de Nederlandse Hervormde Kerk

Tegen het einde van de regeerperiode van koning Willem II (1792-1849) kwam er voor het ‘Koninkrijk der Nederlanden’ een nieuwe constitutie tot stand. De koning maakte maart 1848 volkomen onverwacht de ommezwaai van conservatief naar liberaal. Hij benoemde het voormalig liberale parlementslid Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872) als voorzitter van de commissie tot grondwetsherziening. Dat gaf Thorbecke de gelegenheid de nationale grondwet een naar huidige maatstaven gemeten democratisch aanzien te geven en de koninklijke invloed te beperken.

Zo bracht de nieuwe grondwet de Nederlandse burger verschillende vrijheden, zoals godsdienstvrijheid, ofwel de “vrijheid aan alle godsdiensten, met gelijke rechten, gelijke bescherming en de vrijheid hun zaken te behartigen zonder overheidsinmenging.”¹⁰ Wel kwam er de “Wet van den 10den September 1853, tot regeling van het toezigt op de onderscheidene kerkgenootschappen.”¹¹ Hierop liep de NHK vooruit door al een jaar eerder een revisie van het AR-1816 te presenteren.

⁵ Idem, p. 42-43, en H.J. Selderhuis (red.), *Handboek*, p. 629.

⁶ Artikel 28 uit het *Reglement op het examen en de toelating tot het leeraar-ambt in de Hervormde Kerk*, 1816.

⁷ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 41-42.

⁸ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek*, p. 638-640.

⁹ Th.L. Haitjema, *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk* (2^e, geheel herziene en uitgebreide druk), Wageningen 1953, p. 9.

¹⁰ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek*, p. 646.

¹¹ G.J. Weyland en L.W. Bakhuizen van den Brink, *De Reglementen der Nederlandsche Hervormde Kerk met aantekeningen. Uitgegeven op last van de algemeene synode* (2^e druk), 's-Gravenhage 1924, p. 274-275.

Roelevink merkt daarover op, dat deze niet zozeer het resultaat was “van de scheiding van kerk en staat in de grondwet van 1848, maar in de eerste plaats een vrucht van binnenkerkelijke ontwikkelingen onder liberale en orthodoxe invloed.”¹² Die ontwikkeling zou al zijn ingezet, sinds de koning zich in 1843 akkoord verklaarde met de ingewonnen beraadslagingen van de provinciale kerkbesturen om “de wetgevende macht in kerkelijke zaken” over te dragen aan de synode.¹³

In het gereviseerde AR werd voorlopig het door Willem I opnieuw ingestelde collatierecht van voor 1848 aangehouden. Dit recht omvatte de bevoegdheid van een persoon of instelling om een predikant te beroepen. Behalve de koning konden ook regionale of plaatselijke autoriteiten als collator optreden.¹⁴ Elders behoorde dit recht aan floreenplichtigen en eigengeërfden of was de medewerking van zo'n derde rechtspersoon noodzakelijk.¹⁵ Het koninklijk collatierecht werd evenwel bij wet van 26 december 1861 opgegeven. Dat gebeurde eveneens, niet geheel tot genoegen van de synode¹⁶, vijf jaar later met de koninklijke bevoegdheid in zake de kerkelijke goederen en fondsen. Tot 1866 bezat de koning als ‘opperkerkvoogd’ daarop het recht van toezichthouder. Een en ander betekende dat de NHK sindsdien vrijwel vrij was van staatsinmenging.

Wat als staatsplicht resteerde, was het betalen van de rijkstraktementen.¹⁷ Deze van voor 1848 vastgestelde rijksbijdrage bleef gekoppeld aan een predikantsplaats of ‘standplaats’. Daarnaast restten nog enkele wettelijke bepalingen. Zo mochten vreemdelingen geen kerkelijke bediening aanvaarden dan na koninklijke toestemming. De bouw van een kerkgebouw binnen de straal van tweehonderd ellen (= 200 meter) van een ander godsdienstig lokaal, zoals bijvoorbeeld van een evangelisatievereniging, was onderhevig aan de goedkeuring van het gemeentebestuur. De openbare orde mocht niet in het geding komen.

Vier jaar na de koninklijke ommezwaai in 1848 trad het AR-1852 in werking. In vergelijking met het AR-1816 gaf het gereviseerde blijk van meerdere wijzigingen, maar tevens van aanpassing aan een veranderende tijd. Uit het opschrift was het aan ‘de Hervormde Kerk’ voorafgaande ‘voor het bestuur’ verdwenen, waardoor het statuut nu heette *Algemeen Reglement voor de Hervormde Kerk in het koninkrijk der Nederlanden*.¹⁸ Een volgende verandering was dat de kerk niet langer als een genootschap te boek stond. Haar naam luidde in het vervolg ‘Nederlands(ch)e Hervormde Kerk’.¹⁹ En qua bestuur gingen sinds 1852 de gemeenten aan de meerdere besturen als de classicale en de provinciale kerkbesturen, maar ook de synode vooraf.²⁰

Evenmin als in de editie van 1816 was er in het AR van 1852 veel aandacht voor de kerkelijke leer en kennelijk daarom ook niet voor bepalingen om de leertucht te regelen. Daarmee zou opgetreden kunnen worden tegen een onzuivere, valse prediking.²¹ Over de leer werd slechts gerept in het elfde artikel en als onderdeel van het hoofdoel van de NHK. Die betrof “allen, die in onderscheidene betrekkingen met het kerkelijk bestuur belast zijn” en omvatte:

---

¹² J. Roelevink, ‘De Hervormde Kerk wankelend op eigen benen: de herziening van het Algemeen Reglement in 1852’, in: F. van Lieburg en J. Roelevink (red.), *Ramp of redding?*, p. 123-148 en daarin p. 141.

¹³ AR-1816-15. Zie ook A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 155, en G.J. Weyland en L.W. Bakhuizen van den Brink, *De Reglementen*, p. 1.

¹⁴ Zie over het collatierecht bij O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, p. 79, 174, 275, 314 en 366, H. Noordzij, *Handboek van de Reformatie. De Nederlandse kerkhervorming in de zestiende eeuw*, Kampen 2003, p. 404-409, en J. Vree, *Kerk, huis, school en staat. Leven, werk en vriendenkring van P. Hofstede de Groot (1844-1886)*, Hilversum 2017, p. 382-383 en 403-404.

¹⁵ Over het beroepen van een predikant en de ‘rechten van derden’ zie uitgebreid bij D. Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende –eeuws Nederland*, Amsterdam 1999, p. 308-320.

¹⁶ Aldus de synodale brief van 24 augustus 1878, in: J. Douwes en H.O. Feith, *Kerkelijk wetboek. De reglementen en verordeningen der Nederlandsche Hervormde Kerk, met aantekeningen*, ed. J. Knottenbelt (4^e druk), Groningen 1901, p. 326-328.

¹⁷ Artikel 172 (later 171 en 168) uit de grondwet van 1848. Zie ook L.C. van Drimmelen, ‘De rechtspositie van de predikant’, in: D.Th. Kuiper e.a. (red.), *Predikant in Nederland (1800 tot heden). Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, Kampen 1997, p. 51-106 en daarin p. 58-63.

¹⁸ J. Douwes en H.O. Feith, *Kerkelijk wetboek*, p. 1-50.

¹⁹ Artikel 1 uit het *Algemeen Reglement voor de Hervormde Kerk in het koninkrijk der Nederlanden*, Gorinchem 1852, AR-1852-1.

²⁰ AR-1852-4.

²¹ Zie bijvoorbeeld artikel 29 van de *Nederlandse Geloofsbelijdenis*.

De zorg voor de belangen, zoo van de Christelijke Kerk in het algemeen, als van de Hervormde in het bijzonder, de handhaving harer leer, de vermeerdering van godsdienstige kennis, de bevordering van christelijke zeden, de bewaring van orde en eendragt en de aankweeking van liefde voor Koning en Vaderland [...].²²

Wijzigingen werden er wel aangebracht in de ambtelijke vertegenwoordiging. Voor de orthodoxen was dat een gewichtige zaak en daarmee ook voor de evangelisaties. De meeste daarvan waren – zoals nog zal blijken – namelijk diezelfde geestelijke ligging toegedaan. Voortaan vaardigde elke gemeente de dienstdoende predikant(en) en evenveel ouderlingen af naar de classicale vergadering.²³ En vanaf 1875 kregen meerdere ouderlingen of presbyters de kans reglementair in de synode gekozen te worden. In dat jaar werd namelijk bepaald dat ieder gewest met meer dan 150 predikantsplaatsen twee leden mocht afvaardigen: twee predikanten of een predikant en een ouderling “in dier voege, dat zij gezamenlijk zeven predikanten en drie ouderlingen afvaardigen.”²⁴ De overige vijf provincies²⁵ en de commissie, welke de Waalse gemeenten vertegenwoordigde, stuurden elk één predikant en samen bij toerbeurt drie ouderlingen.²⁶ Aldus werd kennelijk gehoor gegeven aan het door de Amsterdamse classis aangegeven orthodoxe gemis van presbyteriale zeggenschap. Bovendien kreeg de classicale vergadering nu ook het recht tot “het geven van consideratiën” op toegezonden, synodale voorstellen.²⁷

Een volgende voor orthodox-hervormden belangrijke wijziging betrof de beroeping van predikanten en de benoeming van ouderlingen en diakenen. Die kwam in handen van vooreerst de mannelijke kiesgerechtigden en in plaats van de coöptatie. Dat laatste betekende, dat kerkenraden zelf vacatures konden invullen. Voorlopig werden evenwel de “regten van derden”, ofwel van de verschillende collatoren, floreenplichtigen of andere rechthebbenden gerespecteerd. Het duurde namelijk nog vijftien jaar eer het kiesrecht definitief in een reglement kon worden vastgelegd. Pas met de vaststelling van het *Synodaal Reglement op de benoeming van ouderlingen en diakenen en de beroeping van predikanten* (SRODP) anno 1867 kreeg het haar finaal beslag.²⁸ Daarmee was dit SRODP niet alleen een signaal met democratisch gehalte²⁹, maar tegelijk voor de kiesgerechtigde hervormden en zeker de orthodoxen onder hen een middel om het gewenste presbyteriale-synodale stelsel via de lokale gemeente in ere te herstellen.

In dat stelsel golden de presbyters als de uit de hervormde leden verkozen ambtsdragers. Zij hadden als voornaamste taak de gemeente te leiden en blijvend te bepalen bij het christelijk geloof.³⁰ Een enkele presbyter kende een speciale roeping en wist zich bestemd tot de verkondiging en het dienen van Gods Woord middels het ambt van predikant of dominee. Van het door hen gevormde presbyterium konden ook diakenen deel uitmaken.

Aldus geleide gemeenten kunnen binnen een landelijke kerk besluiten een meerdere ambtelijke vergadering te vormen “vanwege het meerdere kerkelijk gezag om over een bepaalde zaak een beslissing te nemen.”³¹ Die samenspraak kan doorgevoerd worden tot op provinciaal en synodaal niveau. Deze vorm van kerkbestuur wordt presbyteriaal-synodaal genoemd en door de hervormde orthodoxen voor hun kerk beoogd.

---

²² AR-1852-11. Vergelijk AR-1816-9.

²³ AR-1852-38.

²⁴ AR-1875-56.

²⁵ Noord-Brabant en Limburg vormden sinds 1875 samen één kerkprovincie en hadden zodoende ook één Provinciaal Kerkbestuur.

²⁶ De Nederlandse Hervormde Kerk herbergde volgens AR-1852-1 behalve Nederduitsche ook Waals(ch)e, Presbyteriaans(ch)-Engels(ch)e en Schots(ch)e gemeenten. Ze onderscheidden zich onder meer van de Nederduits(ch)e of Nederlandse gemeenten door een eigen taalgebruik.

²⁷ AR-1852-40.

²⁸ Idem, p. 62-71. Zie voor het SRODP J. Douwes en H.O. Feith, *Kerkelijk wetboek*, p. 62-71.

²⁹ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 157.

³⁰ Zie ook H. Noordzij, *Handboek*, p. 289-293, P. van den Heuvel, *De hervormde kerkorde. Een praktische toelichting*, Zoetermeer 1991, p. 27 en C. B. Anderson, ‘Presbyteriaans-synodale stelsel’, in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel III), Kampen 2005, p. 1453-1454, en *Friesch Dagblad*, 30 mei 2002.

³¹ A.H. Santing-Wubs, *Kerken in geding. De burgerlijke rechter en de kerkelijke geschillen* (dissertatie), Meppel 2002, p. 28.

Al met al werd met het AR-1852 deels tegemoet gekomen aan de orthodoxe bezwaren. Die omvatten naast een welomschreven kerkleer met bepalingen over de leertucht en een vermeerdering van het aantal beslissende kerkbestuurders verder de terugkeer tot de presbyteriaal-synodale vorm van kerkbestuur. Van de historici uit de twintigste eeuw duidde Rasker het vernieuwde AR als “niet radicaal”.³² De Jong hield het erop dat de NHK een besturenkerk bleef.³³ Genuanceerder concluderen George Harinck en Lodewijk Winkeler dat de band tussen kerk en staat van kerkelijke zijde “niet lossen [wordt gemaakt] dan strikt nodig was voor zijn zelfstandigheid.”³⁴ Een oudere mening is afkomstig van de negentiende-eeuwse theoloog Philippus J. Hoedemaker (1839-1910). Deze strijder voor de gedachte van de NHK als volkskerk in een protestants-gereformeerde natie, stelde dat de kerk met het vernieuwde statuut haar episcopale, oftewel bisschoppelijke wijze van bestuur behield. En daarmee een hiërarchische zeggenschap. Zijn opvatting was dat de macht, die de koning in 1816 zich had aangematigd, nu “door de Besturen teruggehouden en gebruikt [is].”³⁵

Inderdaad werd in het AR-1852 vastgehouden aan de synode als belangrijkste en beslissend bestuurscollege. Ook in de toekomst zou ze in laatste lezing de reglementen of eventuele wijzigingen vaststellen. Pas daarna waren ze bindend. Dit was na eerste beraadslagingen erover door de provinciale kerkbesturen, maar nu ook de klassieke vergaderingen. Zo’n finale vaststelling was mogelijk op het moment dat de leden van de gewestelijke kerkbesturen samen met vier leden van de als provinciaal kerkbestuur beschouwde ‘Commissie voor de zaken der Waalsche Kerken’ in meerderheid hun instemming betuigden.³⁶ Die hadden dus een vetorecht. De provinciale kerkbesturen bestonden sinds 1852 uit evenveel predikanten als er classes in de provincie waren met de mogelijkheid tot aanvulling van één collega en uit “voor elk tweetal aldus benoemde predikanten [...] één ouderling.”³⁷ Hen werd met de synodeleden, oftewel sinds 1875 samen hoogstens honderd leden, eenzelfde wetgevende macht verleend als de koning anno 1843 aan de kerk had teruggegeven.

Alle bestuurlijke wijzigingen ten spijt ging de herziening van het AR-1852 de orthodoxen niet ver genoeg. Sommigen als Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) wensten via de ‘juridische weg’, oftewel via het aanbrengen van reglementaire wijzigingen, de kerk in oude, reformatische zin te herstellen. Anderen als Hoedemaker en, zoals nog zal blijken, ethischen lieten zich leiden door de ‘medische weg’. Zeker Hoedemaker richtte zich op een veranderende geesteshouding om aldus het herstel van de kerk in orthodoxe richting te bewerkstelligen.³⁸ In de hoofdstukken drie en vier zal blijken, dat die orthodoxie voor verreweg de meeste overkoepelende en plaatselijke evangelisatieverenigingen een gewichtig motief vormde tot hun stichting. En voor sommigen een reden het spoor van Groen van Prinsterer te volgen om middels het SRODP-1867 zeker plaatselijk een kerkelijke reorganisatie te bewerkstelligen en zodoende zeggingsmacht te verwerven.

Dat de orthodoxen lange tijd die macht ontbeerden, kwam omdat ze tot en met het derde kwart van de negentiende eeuw nauwelijks deel uitmaakten van de kerkelijke leiding. Die bestond, aldus Bos, uit “de top van het hervormd predikantencorps”, (oud-)ouderlingen die “hoge rechterlijke of bestuurlijke ambten bekleedden” en met als adviseurs “de vaderlandse intellectuele elite”, oftewel de “hoogleraren in de theologie.”³⁹ Voor deze merendeels liberale top was “godsdienst niet langer een opgelegde zaak, maar iets dat de burger zich zelfstandig eigen moest maken.”⁴⁰ Onder hen werd religie niet bepaald door wat op gezag van anderen of van belijdenisgeschriften moest worden aangenomen, maar door wat via opvoeding en beschaving werd geïnternaliseerd. De Nederlandse elite baseerde zich daarmee op het ‘verlichte godsdienstbegrip’, zoals dat rond de eeuwwisseling van de achttiende naar de negentiende eeuw heerste. Dat begrip verdient een korte bespreking, want vanuit hun kritiek daarop

³² A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 157.

³³ O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, p. 340.

³⁴ G. Harinck en L. Winkeler, ‘De negentiende eeuw’, p. 597-721 en daarin p. 647.

³⁵ Ph. J. Hoedemaker geciteerd in: G.Ph. Scheers, *Philippus Jacobus Hoedemaker* (herdruk), Leiden 1989, p. 185. Het citaat is ontleend aan Ph. J. Hoedemaker ‘*Ter Classieke Vergadering? Waarom en waartoe?*’, Sneek 1880, p. 17.

³⁶ AR-1852-62.

³⁷ AR-1852-48.

³⁸ A. de Lange, *J.H. Gunning Jr. (1829-1905). Een leven in zelfverloochening* (deel 1), Kampen 1995, p. 245.

³⁹ D. Bos, *In dienst*, p. 100-101.

⁴⁰ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek*, p. 618.

kwamen naast de bestaande nieuwe theologische stromingen op. Samen gaven ze de NHK het aanzien van een meerstromenland.

2.3 Een theologisch meerstromenland binnen de Nederlandse Hervormde Kerk

Omstreeks 1800 overheerste het ‘verlichte godsdienstbegrip’ in Nederland en binnen de toenmalige Gereformeerde Kerk. Dit betekende dat met name de ‘ontwikkelde’ Nederlander zich uitdrukte “in termen van de algemene, christelijk-getinte religiositeit der Verlichting – met de verering van de Voorzienigheid en het Opperwezen.”⁴¹ Door de opkomst van natuur- en menswetenschappen, de beschikbaarheid van nieuwe kennis en een opkomende burgerij was er een grote mate van optimisme ontstaan over de menselijke mogelijkheden. Via het onbelemmerd gebruikmaken van het eigen verstand of de rede moest de mens in staat geacht worden tot zelfontplooiing te geraken.⁴² De hierdoor aangestoken burgers waren adepten van een in de 17de eeuw opgekomen cultureel-filosofische en intellectuele Europese stroming. Het was voor een groot deel van de veelal gegoede Nederlandse burgers aanleiding een verlicht godsdienstige opvatting aan te hangen. Aldus deed het rationalistisch supranaturalisme haar intrede in Nederland en de NHK.⁴³ Dat wilde recht doen aan zowel de autoriteit van de bijbelse openbaring als aan de rede. Al heerste de overtuiging dat de mens zichzelf via de weg van de rede geheel tot ontwikkeling kon brengen, desondanks werd er rekening gehouden met blijvende verborgenheden van Gods kant. Behalve via natuurwetten (kenbaar door de empirie) manifesteerde God zich op bijzondere wijze (zoals geopenbaard in de bijbelse geschriften). Het een hief het andere niet op. Praktisch gezien werd het christelijk geloof tot een zedelijk moralisme, waarin zaken als braafheid, deugd- en verdraagzaamheid, het vermijden van uitersten, maar ook rust en orde de boventoon voerden.⁴⁴

Niet alle hervormden stemden met dit overheersende, verlichte godsdienstbesef in. Nog steeds waren er, die trouw bleven aan de orthodoxe leer. Dat bleek onder meer uit de Afscheidingsbeweging. Het werd evenzeer duidelijk uit de vrijwel gelijktijdige opkomst van het Réveil. Een verschil was, dat sinds 1834 zo’n 20.000 hervormden als afgescheidenen de NHK verlieten, maar het merendeel van de Réveilaanhangers die kerk trouw bleven. Zij wensten een op de orthodoxie gestoelde herkerstening. Hadden ze aanvankelijk een voornamelijk persoonlijke bekering op het oog, naderhand uitte de beweging zich ook via een pragmatische werkwijze met de nadruk op liefdadigheid en sociaal werk. Aldus gingen bij hen evangeliseren en sociale verheffing hand in hand.⁴⁵

Gestimuleerd evenwel door het verlichtingsdenken concentreerden moderneren, ook binnen de NHK, zich op de wetenschappen. Sommigen probeerden godsdienst en wetenschap onder een noemer te brengen. Anderen trachtten dit te doen met godsdienst en psychologie. Het waren ontwikkelingen, die kort voor het midden van de negentiende eeuw ertoe leidden dat binnen de NHK moderne gelijkgestemden zich verenigden. Orthodoxen en nog anderen deden evenzo. Dit verzamelen vond plaats rondom een tijdschrift, maar ook wel in een ‘organisatorisch verband’ als een vereniging.⁴⁶ Zodoende kwamen uit de meerdere theologische stromingen evenzovele hervormde richtingen voort. Die ontwikkelden zich tot partijenschappen met kerkelijke zeggenschap als doel. Zo’n eerste richting was die, welke voortkwam uit het gedachtegoed van Groninger godgeleerden.

⁴¹ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 19-20. Zie ook H.J. Selderhuis (red.), *Handboek*, p. 509-514, en J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 243-250.

⁴² J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 241.

⁴³ N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900*, Amsterdam 2005, E.G.E. van der Wall (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en verlichting in Nederland 1650-1850*, Nijmegen 2007, J.W. Buisman (red.), *Verlichting in Nederland. 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?*, Nijmegen 2013, H.J. Selderhuis (red.), *Handboek*, p. 504-513, F. Mildenerger, ‘Heilsgeschiede’, in: *RGG⁴* Bd. 3, Sp. 1584-1586, Chr. Danz, ‘Naturalismus. II. Religionphilosophisch’, in: *RGG⁴* Bd. 6, Sp. 111-112, idem, ‘Naturalismus. III. Fundamentaltheologisch’, in: *ibid.*, Sp. 112-113, J.A. Steiger, ‘Rationalismus. II. Religionphilosophisch’, in: *RGG⁴* Bd. 7, Sp. 48-49, en ‘III. Kirchengeschichtlich: Rationalismus und Supranaturalismus’, in: *ibid.*, Sp. 49-52.

⁴⁴ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek*, p. 618.

⁴⁵ G. Harinck en L. Winkeler, ‘De negentiende eeuw’, p. 631-632 en 635.

⁴⁶ J. Roelevink, ‘De Hervormde Kerk’, p. 123-148 en daarin p. 128.

Groninger godgeleerden

Een theologische stroming, die sinds ongeveer 1830 van zich deed spreken, was die van de Groningers Petrus Hofstede de Groot (1802-1886) en zijn collega's Louis Gerlach Pareau (1800-1866) en Joan Frederik van Oordt (1794-1852). De plaats van de laatste werd vanaf 1840 ingenomen door Willem Muurling (1805-1882).

Als hoogleraren aan de theologische faculteit van de Groningse universiteit gaven zij inhoudelijk betekenis aan wat wel de Groninger school⁴⁷, de Groninger richting⁴⁸ of de Groninger godgeleerdheid werd genoemd. Zelf beschouwden de stichters zich als evangelisch én als Nederlandse theologen.⁴⁹ 'Evangelisch', omdat de vormgevers zich bovenal wensten te baseren op het Nieuwe Testament "als de zuiverste oorkonde van Gods openbaring in Christus."⁵⁰ 'Nederlands', omdat ze wilden aansluiten bij godgeleerden van voorheen, zoals Wessel Gansfort (1419-1489), Desiderius Erasmus (1466/1469-1536) en Hieronymus (Simons) van Alphen (1665-1742). Aldus wensten de Groningers "hun theologie een traditie van eerbiedwaardige oudheid" te geven.⁵¹

Ze legden, aldus Wassenaar, "tegenover het heersende rationalisme grote nadruk op het gevoel."⁵² Historicus Jonn (Johann) van Zuthem stelde dat "binnen de Groninger theologische faculteit een nieuwe, in zekere mate revolutionaire visie op het protestants-christelijke geloof" werd ontwikkeld. Dat droeg als kenmerk het "positieve denken over het menselijke vermogen een betere wereld te scheppen."⁵³ Aldus werd er enerzijds aangesloten bij het supranaturalistische gedachtegoed en anderzijds bij het latere Réveil, dat zich onder leiding van Heldring meer pragmatisch richtte. Onderzoeker en predikant Rienk Klooster hield de Groningers als gevoelstheologen, maar tevens in het zich afzetten tegen het rationalistische oud-liberalisme – dat ze ook al deelden met de Réveilaanhangers – voor de linkervleugel van dit Réveil.⁵⁴

Het praktische hadden ze niet slechts gemeen met deze opwekkingsbeweging, maar ook met een genootschap als de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', kortweg 't Nut. Deze in 1784 opgerichte maatschappij ijverde voor de individuele en maatschappelijke ontplooiing van de minder ontwikkelde Nederlander via onderwijs en discussie. Dit sloot, wat de Groningers betrof, aan bij hun idee van de opleiding van de mens naar het beeld van Christus, dat zowel in het gemeentewerk als daarbuiten gestalte moest krijgen. Die opleiding mocht niet alleen beperkt blijven tot de geestelijke en materiële verzorging van eigen leden, maar gold heel de mensheid. Aldus wilde Hofstede de Groot leven bij en uit Christus om vandaaruit het christelijk evangelie tot een dynamisch geheel van kerk en leven te maken.⁵⁵ Zijn op het evangelie gebaseerde pragmatisme uitte zich in de stichting van brei- en naaischolen, in zondagsscholen voor ouderen en jongeren en verenigingen van vrouwen.⁵⁶ Het waren middelen, die ook door organisaties als evangelisaties werden gebruikt.

Rond 1830 begonnen "als een krachtige vernieuwingspartij" in met name de drie noordelijkste provincies werd de Groninger richting "in de zestiger jaren tot een gematigd conservatieve middenpartij."⁵⁷ Wellicht was de tanende invloed van Hofstede de Groot, die zeker in de stad Groningen speelde, hier mede debet aan.⁵⁸ Toch zou, aldus Klooster, een enkele Friese plattelandsgemeente via haar predikant tot in de twintigste eeuw het 'evangelische' karakter

---

⁴⁷ J. Vree, *Kerk, huis, school en staat*, p. 40.

⁴⁸ Idem, p. 53.

⁴⁹ R. Klooster, *Groninger Godgeleerdheid in Friesland 1830-1872* (dissertatie), Ljouwert 2001, p. 30.

⁵⁰ Idem, p. 26.

⁵¹ Th.L. Haitjema, *De richtingen*, p. 28.

⁵² J.D.Th. Wassenaar, 'De vrome Fries. Receptie en betekenis van It Frysk Réveil van G.A. Wumkes', in: *De Vrije Fries*, 98 (2018), p. 22-36 en daarin p. 29.

⁵³ J. van Zuthem, *Harde grond. Kerkelijke verhoudingen in Groningen 1813-1945*, Assen 2012, p. 61

⁵⁴ R. Klooster, *Groninger Godgeleerdheid*, p. 20.

⁵⁵ J. Vree, *Kerk, huis, school en staat*, p. 694-695.

⁵⁶ J. Vree, 'Petrus Hofstede de Groot (1802-1886). Een heet gemoed uit de tijd van de Camera Obscura', in: P.E. Werkman en R.E. van der Woude (red.), *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw*, Hilversum 2012, p. 35-62 en daarin p. 41-42.

⁵⁷ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 53.

⁵⁸ J. Vree, 'Petrus Hofstede de Groot', p. 35-62 en daarin p. 56-58, en idem, *Kerk, huis, school en staat*, p. 520-522.

behouden.⁵⁹ Evenwel verloor ze met de invoering van het SRODP steeds meer terrein aan de kerkelijke uitersten, de orthodoxen én moderneren.

Moderne theologie en modernisme

“In de moderne theologie hebben theologen steeds opnieuw geprobeerd om het evangelie en het christelijk geloof te verstaan in de context van het moderne denken,” aldus de systematische theoloog Rick Benjamins.⁶⁰ Vanwege deze al langer bestaande bezinning schreef de Waalse emeritus-predikant Daniel Theodore Huet (1790-1874) anno 1858 een boekwerkje onder de naam *Wenken opzigtelijk moderne theologie*. Het diende om de ‘nieuwere theologie’, dit zich ontwikkelende theologische denken met de nadruk op de historische benadering van de geloofsleer en het afstandnemen van het oud-liberale ‘bijbels rationalistisch supranaturalisme’⁶¹, te onderscheiden van de orthodoxie.⁶²

Ondanks hun onderlinge verschillen deelden de moderneren als ideaal het christendom in moderne zin te interpreteren, de maatschappij van hun ideeën te doordringen en het geven van de aanzet tot een waarlijk, persoonlijk geloof.⁶³ Een geloof op basis van andermans getuigenis of middels het onderschrijven van geschreven geloofsbelijdenissen kon voor hen niet bestaan.⁶⁴ Voor moderne theologen gold, aldus de remonstrantse predikant Tjaard Barnard: “Het goddelijke openbaart zich niet meer als een tegenover, maar is een uitdrukking van de menselijke rede.”⁶⁵

Tot de grondleggers van deze richting in Nederland worden de filosoof Cornelis Willem Opzoomer (1821-1892) en de theoloog Johannes Henricus Scholten (1811-1885) gerekend. Scholtens oratie anno 1840 te Franeker zou het begin van het theologisch modernisme in ons land markeren.⁶⁶ Naast Opzoomer en Scholten wordt verder de naam genoemd van de doopsgezinde Sytze Hoekstra Bzn. (1822-1898).⁶⁷

Opzoomer streefde naar een eenwording van geloven en kennen. Dat bleek alleen mogelijk door de tegenstelling tussen God en wereld op te heffen, immers “de werkelijkheid moest als een eenheid worden opgevat, niet als een samenspel van ‘natuur en bovennatuur.’”⁶⁸ Hij stelde zich op het standpunt van het monisme, de idee dat uit één beginsel alles is voortgekomen. “God stond niet tegenover de natuur, veeleer is de hele natuur in God.”⁶⁹ Voor Opzoomer konden er daarom geen goddelijke openbaringen en wonderen bestaan.

Scholten zette aanvankelijk in op het verstand en het gevoel. Volgens zijn opvatting werd de door Jezus en de apostelen verkondigde waarheid via de heilige Geest door de mens inwendig verstaan en gevoeld. Later sloot hij aan bij Opzoomer door de rede als norm te nemen. Ook voor Scholten leidde sindsdien de weg van het verstand tot het besef dat God werelds grondvester is. Waar Opzoomer echter niets wilde weten van begrippen als zonde en verlossing, daar hield Scholten vast aan Jezus als de zondeloze door wiens geest de mens wedergeboren kan worden. Zonde is voor Scholten dat de mens als zedelijk wezen zijn doel, namelijk de mentale autonomie, nog niet heeft bereikt. Via het doorlopen van een drietal stadia kan de mens die geestelijke zelfstandigheid of “zelfstandige Godskennis” bereiken.⁷⁰

---

⁵⁹ R. Klooster, *Groninger Godgeleerdheid*, p. 295.

⁶⁰ H.S. (Rick) Benjamins, *Een en ander. De traditie van de moderne theologie*, Kampen 2008, p. 9. Zie ook M. Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*, Hilversum 2007, p. 16.

⁶¹ H.S. Benjamins, *Een en ander*, p. 51-53.

⁶² A.M. Brouwer, *De Moderne Richting. Eene historisch-dogmatische studie*, Nijmegen 1912, p. 7-8. Zie ook T.-E.M. Krijger, *The Eclipse of Liberal Protestantism in the Netherlands: Religious, Social, and International Perspectives on the Dutch Modernist Movement (1870-1940)*, Leiden/Boston 2019, p. 41-43.

⁶³ T.-E.M. Krijger, *The Eclipse*, p. 52-53.

⁶⁴ Idem, p. 32 en 36.

⁶⁵ T. Barnard, ‘Moderne theologie’, in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel II), Kampen 2005, p. 1217-1218.

⁶⁶ Idem.

⁶⁷ T.-E.M. Krijger, *The Eclipse*, p. 50-52. Zie ook Th.L. Haitjema, *De richtingen*, p. 35-45, en A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 113-124.

⁶⁸ D. Bos, *In dienst*, p. 246.

⁶⁹ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 114. Zie T.-E.M. Krijger, *The Eclipse*, p. 32 en 51.

⁷⁰ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 116-119.

Ook al via drie stadia wordt volgens hoogleraar S. Hoekstra de mens tot openbaring en een eigen zelfstandig geloof gebracht. Die weg liep via de behoefte aan verlossing, opgeroepen door levensvragen, en de wet, die de mens zedelijk bewust maakt van disharmonie, uit op een bewust-zijn van “de Grote Geest, wiens werk en rijk de wereld is.” Hoekstra ontleedde religieuze ideeën en gevoelens met behulp van de psychologie en kwam zo uit bij een religieuze antropologie. Zijn grondgedachte was dat “alle geloof aan een bovenzinnelijke wereld rust op het geloof aan de waarheid van ons eigen innerlijk.”⁷¹

De weg van de moderne theologie in de zoektocht naar eenheid in geloven en kennen liep uit op het kritisch-historisch bijbelonderzoek. Daaraan leverde de Haarlemse oudtestamenticus Abraham Kuenen (1828-1891) een belangrijke bijdrage. Hij werd daartoe mogelijk aangespoord door Duitse onderzoekers als Ferdinand Christian Baur (1792-1860) en diens leerling David Friedrich Strauss (1808-1874). Hun werk leverde verrassende ontdekkingen op over onder meer de redactie van de oudtestamentische geschriften, de wonderverhalen in het Nieuwe Testament als ook de historiciteit van Jezus. Via tijdschriften als *De Bijbel-Vriend* en *De Gids* kon het publiek hiervan kennisnemen.⁷²

Een deel van de Nederlandse modernen verenigde zich los van de kerken sinds 1870 in de ‘Nederlands(ch)e Protestantenvbond’ (NPB). Deze interconfessionele bond zette in op het bevorderen van “de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven [...] zoo binnen de kring der kerkgenootschappen als op ieder ander gebied.”⁷³ Een praktische uitkomst was dat NPB-afdelingen hier en daar werden tot alternatieve kerkgemeenschappen met godsdienstoefeningen, zondagsscholen en benoemde voorgangers naast de lokale, hervormde manifestatie. Ze handelden aldus met name in gemeenten waar orthodoxen de boventoon voerden.⁷⁴ In het blad *De Hervorming* vond de bond sinds 1875 een eigen orgaan.⁷⁵

Rond 1900 diende zich onder jongere theologen als Hendrik Tjakko de Graaf (1875-1930), Karel Hendrik Roessingh (1886-1925) en Gerrit Jan Heering (1879-1955) een correctie aan op het negentiende-eeuwse modernisme. Aangemerkt als rechts-modernen wilden ze het te positivistisch gebleken denken over de wereld en de volksverlichting hervormen. Tegelijk wilden ze de toenemende onkerkelijkheid als vermeende vrucht van de moderne richting een halt toeroepen.⁷⁶ Het geloof in wonderen als de bovennatuurlijke geboorte van Jezus, zijn opstanding en de hemelvaart bleef ontkend. Er ontstond evenwel een nieuwe verdieping in Christus als redder van Godswege, alsook een ombuiging naar meer rechtzinnig-theologische duidingen waaronder verzoening en genade.⁷⁷ Ze keerden terug tot klassiek christelijke en reformatorische opvattingen van schuldbesef en redding en kwamen zo tot een meer christocentrische benadering. In zijn openbaring in Christus was het God, die de bestaande kloof tot de mens overbrugde.⁷⁸ Zodoende zag Jan Frederik Beerens (1882-1949) dit rechts-modernisme bewegen van het monistische standpunt van het oud-modernisme richting een dualistisch denken. Door de nadruk te leggen op de openbaring in Christus van Godswege, konden hun inzichten voor typisch christelijk gehouden worden.⁷⁹

Het rechts-modernisme bracht de gematigde flank van de modernen weer nader tot de NHK. Onder hen deed zich de behoefte aan organisatie eveneens gevoelen. Het plan om onder de vleugels van de NPB een hervormde afdeling te vormen, kon op onvoldoende steun rekenen. Uiteindelijk besloot dominee Cornelis Jan Niemeijer (1864-1932) te Bolsward in 1904 predikanten uit de Friese provincie bijeen te roepen om een VVH te stichten. Vanwege een bredere moderne opvatting, golden

---

⁷¹ S. Hoekstra geciteerd in: idem, p. 122 en 123.

⁷² D. Bos, *In dienst*, p. 248-250, en M. Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang*, p. 62-64.

⁷³ A.A.H. Hoytink, geciteerd in: A. Houkes, *Christelijke Vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)*, Amsterdam 2009, p. 179.

⁷⁴ T.-E.M. Krijger, *The Eclipse*, p. 178-179.

⁷⁵ Idem, p. 64 en 83.

⁷⁶ A.M. Brouwer, *De Moderne Richting*, p. 129-133.

⁷⁷ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 218-219, J.F. Beerens, *Het rechts-modernisme*, Utrecht 1920, p. 10-11 en ook A.M. Brouwer, *De Moderne Richting*, p. 134-138. De term rechtzinnig gold als tegenstelling van vrijzinnig en daarmee als een andere aanduiding voor orthodox.

⁷⁸ K. Blei, *De Nederlandse Hervormde Kerk. Haar geschiedenis en identiteit*, Kampen 2000, p. 116 en A.M. Brouwer, *De Moderne Richting*, p. 137-141.

⁷⁹ J.F. Beerens, *Het rechts-modernisme*, p. 14-15.

modernen sinds ongeveer 1900 als 'vrijzinnigen'.⁸⁰ Ze organiseerden zich in meerdere provincies. Anno 1906 werd er een centraal comité gevormd, waaruit zeven jaar na dato een landelijke VVH voortkwam. Deze voer tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog en tijdens het debat over de kerkorde-1951 volgens sommigen een te meegaande koers waardoor "de beginselen van de moderne vaders waren verlaten."⁸¹ Predikant en publicist Harm van Lunzen (1897-1969) en zijn collegadominee Johannes Petrus van Mullem (1901-1985) splitsten zich af. De eerste werd in 1947 de oprichter van de 'Zwingli-Bond'.⁸²

De VVH wenste door plaatselijke afdelingen de "geestelijke opbouw, vrijzinnig onderwijs en vrijzinnige prediking voor gemeenteleden, die in overwegend orthodoxe gemeenten woonden."⁸³ Aldus nam de VVH, zoals sinds 1870 de NPB had gedaan, een positie in tegenover een lokaal overheersende orthodoxie. Landelijk werd ze de vrijzinnige reactie op de kort voor en na 1900 geïntensiveerde organisatie van hervormd-orthodoxen, zoals die van de nog te bespreken gereformeerde bonders. Eerdere gereformeerden organiseerden zich al rond het midden van de negentiende eeuw, namelijk als 'waarheidsvrienden'.

Waarheidsvrienden

Het beroepen van een predikant van niet-orthodoxe huize leidde anno 1853 in 's-Gravenhage tot de vereniging 'Hebt den Waarheid en de Vrede lief'.⁸⁴ Eerder dat jaar was in Rotterdam, maar ook in Nederlands hoofdstad een soortgelijke vereniging in het leven geroepen. Het handhaven van de orthodoxe leer had in 1854 tevens de oprichting tot gevolg van de 'Provinciale Friesche Vereeniging van Vrienden der Waarheid'.⁸⁵ Houkes meent dat deze 'waarheidsvrienden' daarmee zorgden voor "een institutionalisering van het Réveil op een schaal [...] die nergens anders in Nederland voorkwam."⁸⁶ Orthodox-hervormden stelden zich dus niet alleen teweer tegen het AR en het daarin geregelde kerkelijk bestuur, maar begonnen zich tevens te verenigen.

Met uitzondering van de provinciale Friese vereniging leidde deze ontwikkeling anno 1863 tot de landelijke 'Vereeniging Vrienden der Waarheid in Nederland'. Die naam werd drie jaar later gewijzigd in 'Nederlandsche Vereeniging van Vrienden der Waarheid tot handhaving van de leer en de rechten der Gereformeerde kerk' (VdW). Daarmee positioneerde ze zich theologisch als 'gereformeerd'. Zo bleek ook uit haar doelstelling "te arbeiden in 's Heeren kracht, en onder afwachting van 's Heeren zegen tot herstel der Nederlandsche Gereformeerde Kerk."⁸⁷

Waarheidsvrienden probeerden dit te verwezenlijken via stichtelijke bijeenkomsten. Daarin werd uit de bijbel gelezen en overleg gevoerd over activiteiten als bewaar- en zondagsscholen en naai- en breischolen.⁸⁸ Andere middelen waren het houden van bidstonden en protestmanifestaties, de opleiding van jonge predikanten en de uitzending van reizende evangelisten.⁸⁹ Dat laatste met als argument: al reizende zouden dergelijke functionarissen meer vrucht geven en zorg dragen voor een aanhoudende belangstelling. Ook zou de VdW zodoende de kerkleden meer bepalen bij de nood van de kerk.

Uiteindelijk telde Mink gedurende de negentiende eeuw 31 VdW-evangelisten.⁹⁰ Het inrichten van plaatselijke posten zag de VdW als niet gewenst. Die dreigden uit te lopen op "anti-kerkisme en

---

⁸⁰ Zie over vrijzinnigen uitgebreid bij T.-E.M. Krijger, *The Eclipse*, p. 146-158.

⁸¹ J. van der Graaf, *De Nederlandse Hervormde Kerk. Belijdend onderweg 1951-1981-2001*, Kampen 2003, p. 32.

⁸² Zie over Harm van Lunzen en de Zwingli-bond bij E.J. Tillema, 'Jezus een afgod?', in: E.J. Tillema (red.), *Vrijzinnig verleden* (deel 2), Warmenhuizen 2019, p. 91-107

⁸³ K.M. Witteveen, *Modern geloven, een korte schets van de geschiedenis van de VVH*, Utrecht 2004, p. 42.

⁸⁴ G.J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1995, p. 77-78.

⁸⁵ G.A. Wumkes, *Het Friese Reveil in portretten* (vertaalde versie), Kampen 1994, p. 146-147, en J.D.Th.

Wassenaar, 'Provinciale Friese vereniging van vrienden der waarheid', in: *De Waarheidsvriend*, 3 juli 1997.

⁸⁶ A. Houkes, *Christelijke vaderlanders*, p. 78-79.

⁸⁷ G.J. Mink, *Op het tweede plan*, p. 77-78.

⁸⁸ A. Houkes, *Christelijke vaderlanders*, p. 79.

⁸⁹ G.J. Mink, *Op het tweede plan*, p. 79.

⁹⁰ Idem, p. 220-221.

sectarisme.”⁹¹ Toch bewijzen de naderhand als evangelisatie geduide ‘Vereeniging tot Verbreiding der Waarheid’ te Edam (1870) en ‘Vereeniging van vrienden der waarheid’ in Winterswijk (1872) dat waarheidsvrienden zich wel degelijk ook lokaal organiseerden.

De VdW nam de ‘Drie formulieren van enigheid’ tot haar grondslag. Haar gereformeerde stellingname leidde uiteindelijk tot aansluiting bij de Doleantie. De onder de hoede van het hoofdbestuur werkzame evangelisten werden in 1888 aangeraden zich tot een dolerende kerk te wenden om hun diensten aan te bieden. Hierna had de VdW opgeheven kunnen worden. Ze bleef in stand om de aangegane verplichtingen tegenover haar medewerkers na te komen. De opheffing werd per 6 januari 1934 een feit, toen de laatste weduwe van een evangelist stierf.⁹²

Aanvankelijk vormden de waarheidsvrienden een geheel met de confessionelen. Door hun meer gereformeerde oriëntatie raakten ze van de confessioneel-orthodoxen verwijderd. Die verwijdering kan ook geweten worden aan het verschil in afkomst van de leden en hun zeggenschap. Zo hadden “bij de *Vrienden* de ‘gewone’ gemeenteleden veel invloed, de *Confessioneele Vereeniging* (CV) was feitelijk een gemeenschap van predikanten en adellijke personen.”⁹³ Een ander verschil was, dat de waarheidsvrienden in grote getale meededen aan de Doleantie en de confessionelen merendeels trouw bleven aan de NHK.

Confessionelen

Vrijwel gelijktijdig met de modernen begonnen de orthodoxen in de NHK een rol van betekenis te spelen. Via het Reveil en de Afscheiding was het orthodoxe geluid opnieuw tot ontwaken gebracht. Aanhangers ervan verenigden zich een jaar na de stichting van de VdW onder de naam ‘Vereeniging van leeraren en leden der Nederlandsche Hervormde Kerk, tot verschaffing van hulp en leiding aan gemeenten en personen in de Nederlandsche Hervormde Kerk, die om des geloofs wil in nood verkeren’. Weer een jaar later gingen de leden verder onder de naam ‘Confessioneele Vereeniging van Leeraars en leden der Nederlandsche Hervormde Kerk’, in het kort Confession(e)le Vere(e)niging (CV). De initiatiefnemers richtten zich aanvankelijk op alle “herders en leeraars”, die aanstoot namen aan de door hen als treurig beleefde kerkelijke toestand. Onder hen was Jan Wouter Felix (1824-1904)⁹⁴, die getuige zijn betrokkenheid bij de Friese provinciale waarheidsvrienden neigde naar het gereformeerde gedachtengoed van de zeventiende eeuw.⁹⁵ Zijn aanwezigheid toont aan dat in de CV aanvankelijk personen van verschillende orthodoxe snit verzameld waren.

De CV beoogde een einde te maken aan de heersende leervrijheid in de NHK⁹⁶, die werd beleefd als “nood der kerk”. Die nood wilde de CV lenigen door “een onbekrompene en ondubbelzinnige instemming met den grondslag der Kerk, in hare belijdenisgeschriften neergelegd.”⁹⁷ Zo stond het in de eerste van een zevental bepalingen, die de grondslag van de vereniging vormden en aangevuld werden met een achttiental statutaire artikelen. Prediking en onderwijs moesten zonder meer gestoeld zijn op wat altijd al het wezen en hoofdzaak was geweest in de hervormde en zo ook de christelijke leer.⁹⁸ Over dat “onbekrompen en ondubbelzinnig” merkt Rasker naderhand op: “De confessionele vereniging heeft haar later, als onbevredigend, weer losgelaten.”⁹⁹ Haar chroniqueur dominee en oud-voorzitter Cornelis Mattheus Luteijn (1893-1974) schrijft erover: “Men bijt zich niet vast op de letter der belijdenis, maar stelt zich tevreden met ‘de religie der belijdenis’, gelijk men dat later is gaan noemen, namelijk de boodschap van Jezus Christus, de gestorvene en opgestane Verlosser van zondaren en Zoon van God.”¹⁰⁰ Een dergelijke tekst, die te vergelijken is met Rom. 4:25, zou ook door meerdere evangelisatieverenigingen als beginsel worden aangenomen.

⁹¹ Idem, p. 81.

⁹² Idem, p. 81-82.

⁹³ Idem, p. 82.

⁹⁴ G.A. Wumkes, *Het Friese Reveil*, p. 143-157.

⁹⁵ G.J. Mink, *Op het tweede plan*, p. 77, en G.A. Wumkes, *Het Friese Reveil*, p. 144.

⁹⁶ Zie over de leervrijheid A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 30 en 31, en O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, p. 309.

⁹⁷ Aldus de grondslag en statuten (1868) van de CV, bepaling 1, in: G.J. Mink, *Op het tweede plan*, p. 221.

⁹⁸ J. Roelevink, ‘De Hervormde Kerk’, p. 123-148 en daarin p. 133.

⁹⁹ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 164.

¹⁰⁰ C.M. Luteijn, *Honderd jaar Confessionele Vereniging, 1864-1964. Grepen uit de geschiedenis dezer vereniging*, Wageningen 1964, p. 14.

De CV plaatste zich daarmee tegenover de moderne theologie en het daarop gebouwde kerkelijk modernisme zonder overigens beide direct te benoemen. Er werd gesproken van “de wering van het radikale ongelof”, maar ook meer expliciet van het bestrijden van “de ontkenning van het bovennatuurlijke in het Christendom.”¹⁰¹ Het behoorde tot de taak van “geloovige voorgangers en leden” hier tegenin te gaan. Ten slotte volgde in de bepalingen de oproep tot “de behartiging van den plicht der Evangelisatie in de gemeente”, dus tot evangeliseren.¹⁰²

Dit gebeurde door evangelisten op te leiden en lokaal te plaatsen, maar ook door het gericht opzetten van plaatselijke evangelisatieposten. Bij haar honderdjarig bestaan meldt Luteijn dat deze werden gesticht “daar, waar het (moderne, TTO) ongelof de overhand heeft” met als doel “bovenal het wekken en versterking van een oprecht en levend geloof.”¹⁰³ Volgens Mink stuurde de CV tussen 1866 en 1888 zesentwintig evangelisten uit en stichtte ze tot aan 1900 vijfendertig evangeliserende posten.¹⁰⁴

Confessionelen beoogden dus de reorganisatie van de NHK.¹⁰⁵ Eerst was dat naar het juridische standpunt, zoals ingenomen door haar eerste leidsman Groen van Prinsterer. Zijn invloed op de vereniging was eraan af te lezen.¹⁰⁶ Zijn opvolger Hoedemaker koos evenwel de medische weg. Beide voormannen hechtten oorspronkelijk grote waarde toe aan het ideaal dat God als de enige soevereine koning erkende en dus theocratische trekken vertoonde. God zou de enige heerser op elk levensterrein binnen de natie moeten zijn. Voor hen dus geen neutrale staat.¹⁰⁷ Groen van Prinsterer brak met die laatste gedachte, toen het niet mogelijk bleek de christelijke school als staatschool een wettige en daarmee juridische basis te geven. Hoedemaker heeft aan zijn eenmaal ingenomen standpunt altijd vastgehouden.¹⁰⁸ Het was bovendien de reden waarom hij niet tot enige sociale actie te bewegen was. Slechts door het verkondigen van de waarheid in Christus en een aldus belijdende kerk zou het sociale vraagstuk zijn oplossing kunnen vinden, zo was zijn opvatting.¹⁰⁹ Het is tegelijk de reden waarom hij later de CV verliet. Die was voor Hoedemaker teveel tot een kerkelijke partij geworden in plaats van een vereniging, die streed voor één nationale kerk op confessioneel-gereformeerde basis.¹¹⁰

Ethische theologie

Kort na het midden van de negentiende eeuw kwam de stroming van de ethischen op. Met de modernen deelden ze de integratie van wetenschappelijk onderzoek en daarmee de historisch-kritische visie op de bijbelse geschriften. Net als de modernen deden de ethischen het voorlopig zonder een vast organisatorisch verband. Hun denken werd openbaar via een geschrift als *Ernst en Vrede*. De ethische richting volgde minder een duidelijk vastomlijnd “theologisch stelsel”, maar was meer een “theologische methode”.¹¹¹

De grondleggers ervan, Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Johannes Hermanus Gunning jr. (1829-1905), verbonden de waarheid van het geloof met het begrip ‘ethisch’, een afgeleide van ‘ethos’. Dit woord met meervoudige betekenis werd door de ethischen begrepen als dat “het handelen van God (bijvoorbeeld in zijn Openbaring) en van de mens [die] geen producten zijn van blinde natuurkrachten, maar de manifestaties van vrije persoonlijkheden.”¹¹² Blei omschreef de ethische opvatting als “allereerst een zaak van een levende, existentiële ontmoeting met God. Het is:

---

¹⁰¹ Bepalingen 4 en 5 van de grondslag en statuten uit 1868 van de CV, in: G.J. Mink, *Op het tweede plan*, p. 221.

¹⁰² Bepalingen 5, 6 en 7, in: idem, p. 221.

¹⁰³ C.M. Luteijn, *Honderd jaar*, p. 14.

¹⁰⁴ G.J. Mink, *Op het tweede plan*, p. 227-229.

¹⁰⁵ M.J. Aalders, ‘Confessionele vereniging’, in: G. Harinck (red.), *Christelijke encyclopedie* (deel I), Kampen 2005, p. 371.

¹⁰⁶ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 253.

¹⁰⁷ Idem, p. 92 en 257.

¹⁰⁸ Th.L. Haitjema, *De richtingen*, p. 148.

¹⁰⁹ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 258.

¹¹⁰ Th.L. Haitjema, *De richtingen*, p. 151-152.

¹¹¹ M.J. Aalders, ‘Ethische theologie’, in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel I), p. 523.

¹¹² Idem, p. 523.

het hebben van een verhouding met Christus.”¹¹³ Die kon in een belijdenis worden uitgedrukt, maar kwam daarmee niet tot een einde. Het belijden moest telkens weer vernieuwd worden als gevolg van actuele gebeurtenissen en wat deze in een mens teweeg kunnen brengen. Ethischen legden zodoende een grote nadruk op de persoonlijkheidsvorming.¹¹⁴ Voor hen moesten leven en leer, en in deze volgorde¹¹⁵, zo op elkaar betrokken zijn dat het karakter van de mens voortdurend tot vernieuwing kwam. Gunning duidde dit als de wedergeboorte van de mens, daarbij de levensheiliging tot opdracht gevend.¹¹⁶ In de ethische theologie gaat het om het vinden van de zuivere, ware menselijkheid, zoals die in Jezus Christus geopenbaard en werkelijkheid is geworden.¹¹⁷

De kerk was de plek waar de door Christus bezielde mensen samenkwamen. Tegelijkertijd was die voor ethischen niet verenigbaar met een onveranderlijk bestuursstelsel. De NHK moest daarom genezen worden via de ‘medische weg’ oftewel “langs een weg van bekering en persoonlijke invloed” tot een voortdurende vernieuwing.¹¹⁸ De ethischen stelden zich zodoende teweer tegenover zowel de modernen als de orthodoxen, vanwege hun gerichtheid op het kennen. Ze wensten het samenspel van hoofd en hart, zodat de mens als geheel tot een vruchtbaar wezen zou worden.

Na de grondlegging werd het ethische geloofsdenken tot in de twintigste eeuw voortgezet door theologen als Pierre Daniël Chantepie de la Saussaye (1848-1920), Oepke Noordmans (1871-1956) en Gerardus van der Leeuw (1890-1950). Met anderen werden zij voor jongere¹¹⁹ of latere¹²⁰ ethischen gehouden, maar ook wel als ‘tweede’ en zelfs ‘derde generatie’¹²¹ geduid. In 1921 richtte Van der Leeuw een ethische vereniging op onder de naam ‘Vereeniging tot versterking van den invloed van het ethisch beginsel.’

De ethischen worden wel beschouwd als een bemiddelingsgroep tussen aan de ene kant de modernen met hun synthese van godsdienst en wetenschap en aan de andere kant de orthodoxen met hun erkenning van het gezag van de bijbel en de gebondenheid aan het belijden van de vaders.¹²² Onder hen nam de predikant Nicolaas Beets (1814-1903) een ‘irenische’ positie in. Hij en zijn geestverwanten zochten voor gelovigen de weg van de ontplooiing en voor kerkelijke stromingen die van de bemiddeling.¹²³ Deze ‘ethisch-irenischen’ plaatsten zich daarmee tegenover een geloof dat gebaseerd is op een onveranderlijke leer en een eens en voor altijd vastgestelde waarheid.

Het is wellicht daarom, dat tegen het einde van de negentiende en in de loop van de twintigste eeuw op plaatsen als het huidige Bilthoven, Bussum en Hollandse Rading ethische evangelisatieverenigingen tot stand kwamen.¹²⁴ Veelal was dit naast en tegenover een hervormde gemeente, welke zich als de gereformeerde bonders een stelling in de ‘Drie formulieren van enigheid’ verankerde, orthodoxe leer tot basis nam.

Gereformeerde bonders

Tot 1906 vonden de hervormd-gereformeerden organisatorisch onderdak bij de confessionelen. Dat veranderde met de oprichting van ‘De Gereformeerde Bond tot vrijmaking van de Nederlands Hervormde Kerken’. Zijn leden bedoelden op grond van de bijbel, uitgelegd middels de ‘Drie formulieren van enigheid’, te komen tot verbreiding van de gereformeerde beginselen.

---

¹¹³ K. Blei, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 111.

¹¹⁴ J.D.Th. Wassenaar, *Noordmans in Friesland. Bijdrage tot de biografie van een kerkvader*, Zoetermeer 1999, p. 326.

¹¹⁵ A. de Lange, *J.H. Gunning Jr.*, p. 224-225.

¹¹⁶ Idem, p. 205-206.

¹¹⁷ Idem, p. 218.

¹¹⁸ M.J. Aalders, ‘Ethische theologie’, p. 523.

¹¹⁹ Th.L. Haitjema, *De richtingen*, 80-101.

¹²⁰ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 233-252.

¹²¹ M.J. Aalders, ‘Ethische theologie’, p. 523.

¹²² H.S. (Rick) Benjamins, *Een en ander*, p. 116.

¹²³ Idem, p. 169.

¹²⁴ Zie voor Bussum E. van der Poll, *Spieghel in beeld. De Hervormde Spieghelkerk in Bussum en zijn voorgeschiedenis 1915-1990*, Hilversum 1990, p. 8-11, en voor Bilthoven en Hollandse Rading W. Hoebink, ‘Het bedehuis in de Rading. De eerste tien jaren’, in: *St. Maerten. Tijdschrift van de historische vereniging Maartensdijk*, 8 (1992), p. 3-23.

Omdat de woorden vrijmaking en kerken in de naam aanleiding tot misverstand konden geven, werd drie jaar na dato die naam om tactische redenen gewijzigd. Die luidde sindsdien ‘De Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging van de Waarheid in het midden van de Nederlands(ch)e Hervormde (Gereformeerde) Kerk’, of kortweg ‘Gereformeerde Bond’ (GB). Ook de doelstelling onderging een correctie en werd tot

[...] naar uitwijzen van de H. Schriftuur, opgevat in overeenstemming met de 3 Formulieren van Eenigheid, laatstelijk vastgesteld op de Nat. Synode van Dordrecht in 1618-1619 gehouden, te arbeiden tot verbreiding en verdediging der Reform. Waarheid in het midden van de Ned. Herv. (Geref.) Kerk, om mede daardoor te komen tot oprichting van onze Herv. (Geref.) Kerk uit haar diepen val en tot wederkering van haar plaats in het midden van ons volk, haar vanouds door den Heere aangewezen, waarvan bijzonderlijk in den weg staat het Kon. besluit van 7 januari 1816 het welk onze kerk wederrechterlijk gebracht heeft onder een onschriftuurlijke en verderfelijke synodale organisatie, voor welke organisatie de Dordtsche Kerkerode van 1619, naar tijdsomstandigheden gewijzigd in de plaats moet komen.¹²⁵

De directe aanleiding voor de stichting was de kwestie rond dominee Louis Adriën Bähler (1867-1941). Een tuchtprocedure, vanwege zijn bewering dat het christendom veel zou kunnen leren van het boeddhisme, bleef zonder gevolgen.¹²⁶ Meer principiële overwegingen waren het vasthouden aan de eenheid van kerk en staat, een sterke bepaling bij de reformatorische of gereformeerde belijdenis en de afwijzing van gezangen.¹²⁷

De gereformeerde bonders stelden zich scherp oppositioneel op ten aanzien van de volkskerkgedachte van Hoedemaker. Volgens oud-hoogleraar vanwege de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, Wim Verboom, vroegen de ‘bonders’ zich af of deze opvatting wel in overeenstemming was met de predestinatie- of uitverkiezingsleer, zoals die in de *Dordtse Leerregels* wordt beleden.¹²⁸ In dit belijdenisgeschrift was in vijf hoofdstukken de leer vastgelegd betreffende verkiezing en verwerping, de genoegdoening van Christus, de verdorvenheid en bekering van mensen en het gelovig volhouden van de door God uitverkorenen.¹²⁹ In dit alles geldt Gods genade als norm: in zijn begenadiging verkiest en verwerpt Hij en in Christus’ kruisdood verzoent God de zonden van de uitverkorenen, die in eeuwigheid Hem blijven toebehoren. Voor veel hervormd-gereformeerden gold de opstelling van de CV met het volkskerkidee als te ruim en daarom reden om zich afzonderlijke te organiseren. Een ander onderscheid was volgens de hervormd-gereformeerde Cornelis Blenk dat de confessionelen ‘vrijgemaakt’ wensten te worden van het over heel de kerk heersende ‘synodale juk’, terwijl de bonders zich beperkten tot de vrijheid van de plaatselijke gemeenten.¹³⁰

Onder de bonders zijn vrijwel vanaf het begin twee stromingen aanwezig.¹³¹ De eerste vond haar voormannen in de theologen en politici Hugo Visscher (1864-1947) en Johannes Severijn (1883-1966). Een door hen bij de synode ingediend *modus-vivendi* voorstel beoogde het naast elkaar samenwonen van de verschillende richtingen binnen de NHK in overeenstemming met de eigen beginselen. De andere stroming, onder leiding van de predikanten Maarten van Grieken (1875-1949)

---

¹²⁵ H. van Ginkel, ‘Honderd jaar verbonden. De Gereformeerde Bond als vereniging’, in: P.J. Vergunst (red.), *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006*, Zoetermeer 2006, p. 202-216 en daarin p. 206.

¹²⁶ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 276.

¹²⁷ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek*, p. 693.

¹²⁸ W. Verboom, ‘Om het eeuwig welbehagen – over verbond en verkiezing’, in: G. van den Brink, M. van Campen en J. van der Graaf (red.), *Gegrond geloof. Kernpunten uit de geloofsleer. In Bijbels, historisch en belijdend perspectief*, Zoetermeer 1996, p. 365-400.

¹²⁹ F.W. Grosheide e.a. (red.), *Geschiedenis der kerk* (deel 2), Kampen 1947, p. 344.

¹³⁰ C. Blenk, ‘Waarom en hoe zij bleven. Een eeuw in vogelvlucht. De Gereformeerde Bond en zijn geschiedenis’, in: P.J. Vergunst (red.), *Uw Naam geef eer*, p. 9-31 en daarin p. 10. Zie ook H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden* (6de druk), Franeker 1979, p. 336.

¹³¹ F. van Lieburg, ‘Inleiding: vogelvlucht’, in: F. van Lieburg en J. Roelevink (red.), *Ramp of redding?*, p. 9-17 en daarin p. 16.

en Jan Gerrit Woelderink (1886-1956), wilde geen nieuwe ‘kerkformatie’ en ook geen eigen leven binnen de kerk. Men wenste “de oprichting van de Hervormde Kerk” en dat naar reformatorische beginselen.¹³² De laatste, ‘medische’ stroming bepaalde lange tijd het gezicht van de GB.

Anno 1927 deed de Rotterdamse afdeling de oproep het evangeliseren op hervormd-gereformeerde leest ter hand te nemen. Aldus geschiedde aanvankelijk via een aan de bond gelieerde evangelisatiecommissie. De eerste post, die zich aansloot, was de evangelisatievereniging te Oude Pekela. Met andere, zo zal nog blijken, keerde deze zich daarmee af van de meer confessioneel georiënteerde BvE. In 1935 werden de hervormd-gereformeerde evangelisatieactiviteiten ondergebracht bij een zelfstandige bond, de IZB.

Wat de verschillende kerkelijke richtingen met elk hun eigen theologische voorkeur vroeger of later deelden was de organisatiedrang. Aldus werd gepoogd geestverwanten aan zich te binden en tegelijk de eigen theologische visie te propageren. Dit kon gepaard gaan met onderlinge oppositie. Zo spraken de confessionelen over de modernen als ‘ongelovigen’, die zij als ‘gelovigen’ hadden te bestrijden. En de gereformeerde bonders zagen er geen kwaad in om vanouds confessionele evangelisatieposten onder hun hoede te nemen. Maar samen wensten de orthodoxen weer de reorganisatie oftewel het herstel van de NHK in reformatorische zin.

Het propageren van de eigen visie en daarmee het vermeerderen van invloed en kerkelijke macht probeerde men te bewerkstelligen middels diverse evangeliserende activiteiten, reizende evangelisten en soms ook door de instelling van plaatselijke afdelingen of posten. Vermoed wordt dat dit was naar voorbeeld van onder meer de door Mink besproken NEPV en ‘Vereeniging tot Heil des Volks’ (HdV).¹³³ De orthodoxen gingen hierin voorop. Men werd een gedrevenheid toegeschreven, die de aanvankelijke modernen vreemd was. Die kopieerden dit organiseren pas naderhand via eerst de NPB¹³⁴ en later als vrijzinnigen in de VVH. De Groningers en waarheidsvrienden zetten naast het evangeliserende element in op ontplooiingsmogelijkheden als brei- en naaischolen, zoals dat binnen de inwendige zending een tweede component was.

De gedrevenheid van orthodoxen kan verklaard worden vanuit hun kerkelijke situatie. Hun aanvankelijk onderliggende positie – trouwens ook die van de modernen – blijkt onder meer uit de bezetting van de Friese predikantsplaatsen van 1855, het aanvangsjaar van dit onderzoek. Van de toenmalige 218 standplaatsen werd 60% ingevuld door predikanten van de Groningse of evangelische richting, 17,8% door oud-liberalen, zij die zich baseerden op het rationalistisch supranaturalisme¹³⁵, 16% door orthodoxe en 2,7% door moderne dominees. De overige 4% was vacant of anderszins onbezet. Hoe anders was dat vijfentwintig jaar later. Anno 1880 en met het SRODP-1867 in werking bleek het aantal Groningse predikanten met de helft gedaald tot 29,7% en die van oud-liberale afkomst bijna geheel verdwenen. Men restte nog slechts één dominee of procentueel 0,5%. Nu waren het de modernen met de orthodoxen, die in dit gewest de meeste kansels in handen hadden, namelijk respectievelijk 33,1 en 32 procent.¹³⁶ De aanhangers van de ethische theologie bleken in het Friese gewest van rond 1880 geen rol van betekenis te spelen.

De diverse stromingen in de NHK ontwikkelden zich dus niet slechts theologisch, maar werden door zich te organiseren tevens tot kerkelijke partijenschappen oftewel richtingen. Dat roept de vraag op wat de theologische diversiteit en de daaruit voortvloeiende vorming aan richtingen, zeker sinds het SRODP-1867 in werking trad, betekenden voor de NHK, haar gemeenten en haar leden.

2.4 De omgang met de hervormde heterogeniteit

Stemrechtverlening aan lidmaten

Sinds de constitutie van 1848 kende Nederland de vrijheid van godsdienst en kon elk kerkgenootschap zijn eigen inrichting bepalen. De NHK deed dat via een gereviseerd AR-1852. Dat behield evenwel het

¹³² A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 263-264.

¹³³ G.J. Mink, *Op het tweede plan*, p. 73 en 212-215.

¹³⁴ T.-E.M. Krijger, *The Eclipse*, p. 117.

¹³⁵ R. Klooster, *Groninger godgeleerdheid*, p. 17.

¹³⁶ Idem, p. 318-375.

bestuurlijk karakter van voorheen. Over de kerkelijke leer werd opnieuw nauwelijks gerept, laat staan van tucht uitoefenen en van evangeliseren. Wel waren erin democratische tendensen te bespeuren. Daaronder was het recht van aanvankelijk alleen mannelijke leden om zich uit te spreken over een te beroepen predikant of andere te benoemen kerkelijke functionarissen. Dat was voorlopig nog onder eerbiediging van de collatierechten. Het was de kerk evenwel ernst een einde te maken aan deze praktijk en zeker de overname van dergelijke rechten. Via AR-1852-24 werd daarop vooruitgelopen: “Geen Kerkeraad of gemeente kan het regt van vrije beroeping in eene collatie veranderen, noch ook immer aan iemand overdragen.”¹³⁷ De synode besloot voorzichtig met de beëindiging van de bestaande rechten om te gaan. In het geval van het zogenaamde ‘Ommelander collatierecht’ wenste men eerst juridisch advies in te winnen.¹³⁸ De afschaffing ervan vond pas plaats in 1922 met de grondwetsherziening in dat jaar.¹³⁹

Desondanks trad per 1 maart 1867 het SRODP in werking. Het erin verleende stemrecht gold de mannelijke lidmaten, oftewel degenen die na het afleggen van belijdenis lid van de kerk waren geworden. Zij moesten 23 jaar of ouder zijn, binnen het territorium van de gemeente wonen en tenminste één jaar voor een stemming lidmaat zijn. Bij een verhuizing kon dit aangetoond worden door het overleggen van een attestatie, een bewijs van het lidmaat-zijn, dat door de hervormde gemeente van herkomst was afgegeven.¹⁴⁰ Per 1 januari 1923 werd het stemrecht aan alle lidmaten verleend, zij het dat dit voor vrouwen alleen het actieve deel betrof.¹⁴¹ Degenen, die onder censuur of curatele stonden, bleven ook sindsdien van het stemrecht uitgesloten.¹⁴² Dat was eveneens het geval met geboorte- en doopleden. Waar het ging om het college van kerkvoogden en notabelen, dat afgezonderd van de kerkenraad de kerkelijke goederen en fondsen had te beheren, werd vrouwen soms al per juni 1922 stemrecht verleend.¹⁴³

De via het SRODP-1867 bepaalde stemgerechtigden moesten binnen drie maanden de vraag voorgelegd krijgen of ze hun recht zelf wensten uit te oefenen. Er kon ook voor gekozen worden vast te houden aan de coöptatie. Dat was al het geval bij het staken van de stemmen.¹⁴⁴ Wensten de leden evenwel hun stemrecht te benutten, zo betekende dit dat zij in een gemeente met minder dan honderd stemgerechtigde leden bij elke vacature zelf moesten stemmen. In een gemeente met honderd en meer stemgerechtigden werd in die situatie de verkiezing aan een kiescollege toevertrouwd. Zo’n college bestond deels uit de leden van de algemene kerkenraad, die sinds 1852 werd gevormd door de predikant(en), ouderlingen en diakenen. Anderdeels bestond het uit twee keer zoveel gemachtigden, die door en uit de stemgerechtigden gekozen werden.¹⁴⁵ Vier jaar na dato, dus in 1871, werd de eerste mogelijkheid geboden op het genomen besluit terug te komen en daarna steeds om de tien jaar via de zogenaamde ‘tienjaarlijkse stemming’.¹⁴⁶

Aldus bood de NHK haar lidmaten in etappes de kans hun voorkeur voor een predikant alsook de ambtsdragers en andere kerkelijke bestuurders uit te spreken. In homogene gemeentes met theologisch gelijk georiënteerde leden leidde dit tot weinig problemen. In heterogeen samengestelde gemeenten kon er evenwel een felle, kerkpolitieke strijd ontbranden tussen zeker de uitersten, die van de modernen of latere vrijzinnigen en de orthodoxen. Kerkhistoricus Frederik Reinier Jacob Knetsch (1924-2006) verzuchtte nog in 1992 daarover: “Het is heden ten dage in grote delen van ons land onvoorstelbaar geworden, maar gedurende de eerste helft van deze (twintigste, TTO) eeuw waren

---

¹³⁷ AR-1852-23 en 24.

¹³⁸ G.J. Weyland en L.W. Bakhuizen van den Brink, *De Reglementen*, p. 18.

¹³⁹ In M.W.L. van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek, omvattende al de door den staat gesubsidieerde Protestantische Kerkgenootschappen* (NKH), 1878, p. 828-883 vindt men gemeenten met resterende collaties.

¹⁴⁰ AR-1852-3* (het sterretje geeft aan dat naast het oorspronkelijke artikel er een nieuw artikel 3 was toegevoegd aan AR-1852, namelijk sedert 1 februari 1874) en SRODP-1852-1.

¹⁴¹ AR-1852-17. Zie ook G.J. Weyland en L.W. Bakhuizen van den Brink, *De Reglementen*, p. 14.

¹⁴² AR-1852-3*.

¹⁴³ Zie artikel 2 van het *Algemeen reglement op het beheer der kerkelijke goederen en fondsen van de hervormden gemeenten in Nederland, en het toezicht daarop* in: J. Douwes en H.O. Feith, *Kerkelijk wetboek*, p. 315-326.

¹⁴⁴ SRODP-1867-2.

¹⁴⁵ SRODP-1867-3.

¹⁴⁶ SRODP-1867-6. Zie ook J. Vree, *Kerk, huis, school en staat*, p. 482.

ouderlingen en diakenen in hervormde gemeenten niet allereerst dragers van een ambt, maar vertegenwoordigers van hun richting, zoals politici dat zijn van hun partij.”¹⁴⁷

Stembusstrijd, partijvorming en kiesverenigingen

De modernen hadden met hun ondogmatische of niet-leerstellige wijze van denken weinig moeite met kerkelijke verkiezingen. De orthodoxen daarentegen waren hierin verschillend van opvattingen¹⁴⁸, bijvoorbeeld onder de antirevolutionairen. Tot hen, die zich verzetten tegen omwentelingen als ten tijde van de Franse revolutie, behoorde Groen van Prinsterer. Een latere antirevolutionair, dominee Abraham Kuyper (1837-1920), zag rond 1880 evenwel zijn kansen.¹⁴⁹ Via de verkiezingen zou de kerk gezuiverd kunnen worden van onorthodoxe elementen.¹⁵⁰ Met name aan deze laatste stellingname verbond Houkes het ontstaan van een kerkelijk ‘partijdenken’.¹⁵¹ Anderen, zoals de gematigde groep van de ‘ethisch-irenischen’, probeerde met een hoge achting voor het algemeen belang boven Kuypers gedachte en elke partijdigheid te staan. Zij gingen voor het ideaal van de volkskerk. Daarin zou elke Nederlandse protestant onderdak moeten kunnen vinden. Door de verkiezingen zou haar bestuur in handen gelegd moeten worden van notabele mannen met een zekere maatschappelijke status en ontwikkeling. Die zouden het kerkelijk beleid op redelijke en voor iedereen aanvaardbare wijze moeten bepalen.

Kuyper en zijn gereformeerd-orthodoxe geestverwanten wensten bovendien binnen het geheel van de kerk te werken aan de autonomie van de plaatselijke gemeente. Die zou gebouwd moeten zijn op de belijdenis, het kerkrecht en de liturgie van gereformeerde snit. Aldus getransformeerd zouden de lokale gemeenten moeten uitgroeien tot een “geconcentreerde georganiseerde tegenpool van de onafgebakende volkskerk, die in de praktijk geen band met zijn leden had,” aldus Harinck en Winkeler.¹⁵² Om dit te bereiken, moest de gereformeerde organisatie binnen de kerkelijke besturen de meerderheid verwerven.

Voor Kuyper en zijn medestanders viel daaronder ook het ‘Algemeen College van Toezicht’, dat overeenkomstig haar naam toezicht hield, namelijk op het beheer van de kerkelijke goederen door kerkvoogden en notabelen. Dat dit vanaf 1870 centraal en niet plaatselijk werd bepaald, was de gereformeerden een doorn in het oog.¹⁵³ Voor hen een reden temeer om via een verkiezingsoverwinning het gemeentelijk beleid te kunnen bepalen. Dit kon in gemeenten met een diversiteit aan kerkelijke richtingen de aanleiding vormen tot een “stembusstrijd”¹⁵⁴ met als inzet de posities binnen de kerkenraad, het kiescollege en de kerkvoogdij en notabelen.¹⁵⁵

Dat ging in een hervormde gemeente als die te Leeuwarden – dit op basis van diverse krantenberichten – gepaard met de vorming van kerkelijke kiesverenigingen. Dit was in navolging van politieke equivalenten. Qua beginsel vonden ze aansluiting bij een van de kerkelijke richtingen.¹⁵⁶ Nog in 1867 kwam in Friesland’s hoofdstad zo’n vereniging tot stand onder de naam ‘Gelijk regt voor alle rigtingen’.¹⁵⁷ Het was te laat om nog enige invloed te kunnen uitoefenen op de stemming over de wijze waarop de verkiezingen zouden worden uitgeoefend. Die stemming zorgde wel, als in de gemeenten te ’s-Gravenhage, Rotterdam, Groningen, Leiden, Amsterdam en op diverse andere plekken, voor een

---

¹⁴⁷ F.R.J. Knetsch, ‘Een kerk in gisting: hervormde stemmen 1892-1907’, in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* (DNK), 36 (1992), p. 67-87 en daarin p. 80.

¹⁴⁸ J. Roelevink, ‘De Hervormde Kerk’, p. 123-148 en daarin p. 137.

¹⁴⁹ B.A.M. Lutikhuis, *Een grensgeval. Oorsprong en functie van het territoriale beginsel in het gereformeerd kerkrecht* (dissertatie), Gorinchem 1992, p. 92-93 en 101-102.

¹⁵⁰ A. Houkes, *Christelijke vaderlanders*, p. 156.

¹⁵¹ Idem, p. 153-156 en 158. A. de Lange, *J.H. Gunning Jr.*, p. 169 stelt dat dit denken al sinds 1842 met het schrijven van het adres namens de ‘Zeven Haagsche heren’ door Groen van Prinsterer vorm werd gegeven.

B.A.M. Lutikhuis, *Een grensgeval*, p. 92, schrijft in dit verband: “In de plaats van de petitie en adressen komen de partijformaties.”

¹⁵² G. Harinck en L. Winkeler, ‘De negentiende eeuw’, p. 597-721 en daarin p. 681.

¹⁵³ Idem, p. 682.

¹⁵⁴ C.M. Luteijn, *Honderd jaar*, p. 87.

¹⁵⁵ J. Haitsma, *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Hervormde (Gereformeerde) kerk van Boskoop van 1566-1974*, Boskoop 1981, p. 97-100, 108-109 en 163-167.

¹⁵⁶ A. Houkes, *Christelijke vaderlanders*, p. 181 en 182.

¹⁵⁷ *Leeuwarder Courant*, 26 november 1867.

omslag.¹⁵⁸ De kiesgerechtigde leden te Leeuwarden kozen in plaats van coöptatie voor de instelling van een kiescollege.¹⁵⁹ Nu moest de kerkenraad binnen zes maanden een plaatselijk reglement opstellen met een regeling voor de te houden verkiezingen.¹⁶⁰

Volgens de *Leeuwarder Courant* stelde de eerste kerkelijke kiesvereniging in Friesland's hoofdstad zich op het standpunt dat in de NHK alle richtingen recht van bestaan hadden. Men lijkt zich een ethisch-irenische opstelling aan te meten, maar de aanwezigen bij de oprichtingsbijeenkomst wensten alleen de moderne richting te propageren. Drie jaar na dato werd een volgende kiesvereniging in het leven geroepen. Afgaande op de namen van de drieëntwintig ondertekenaars ging het hier om de vereniging, die tien jaar later onder de noemer 'Evangelie en belijdenis' aan de verkiezing van eenentwintig gemachtigden, namelijk verkozen leden van het kiescollege¹⁶¹, zou deelnemen.¹⁶² Gezien het gebruik in zowel het doel als de naam van het begrip 'evangelie' zou aan evangelischen oftewel Groningers gedacht kunnen worden. De opname van het woord 'belijdenis' in de noemer lijkt evenwel te wijzen op een vereniging van orthodoxe snit.

Duidelijker qua uitgangspunt was de sinds 1882 bestaande kiesvereniging 'Schrift en Belijdenis'. Deze presenteerde zich met een lijst van zesentwintig gemachtigden "die aan alle orthodoxe Stemgerechtigden met den meesten aandrang worden aanbevolen."¹⁶³ Tijdens de dat jaar gehouden verkiezingen vond deze vereniging haar opponenten in 'Evangelie en Gemeente', de 'Commissie van Hervormde Lidmaten', gevormd door de NPB-afdeling in Leeuwarden, en in het 'Leesgezelschap De Nieuwe Rigting'.¹⁶⁴

Voor hervormd Leeuwarden had het SRODP-1867 de oprichting van steeds weer nieuwe kerkelijke kiesverenigingen in petto. Zelfs de evangelisatie te Huizum (Fr.) zou zich een dergelijke vereniging aanmeten.¹⁶⁵ Aldus werd gepoogd ten eerste gelijkgezinde kiesgerechtigden te mobiliseren en ten tweede kiesgerechtigden op de door hen voorgedragen kandidaten te doen stemmen. De opkomst van de diverse kiesverenigingen maakte tevens duidelijk dat de hervormde gemeente in de Friese hoofdstad als menige andere heterogeen van samenstelling was. Voor de synode was dit aanleiding zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw meermaals op de ontstane situatie te beraden en zo mogelijk reglementaire maatregelen te treffen. Zo bleek uit een even na 1900 opgesteld rapport. Middels de invoering van organieke statuten poogde de synode de problematiek van de heterogeniteit of feitelijk de lokale minderheden in de kerk een reglementaire plek te verlenen.

Synodaal beleid op de kerkelijke heterogeniteit

De 'Commissie tot onderzoek van het vraagstuk der reorganisatie' – op 30 augustus 1905 door de AS ingesteld – verstreekte een historisch overzicht van de reorganisatiebeweging, zoals deze zich vanaf 1873 in de NHK had ontwikkeld.¹⁶⁶ Een aan de orde gestelde zaak was het bestaan van kerkelijke minderheden in lokale gemeenten. Om "aan de verschillende richtingen ruimte en gelegenheid te geven tot ontwikkeling" reikte de synode anno 1878 de diverse besturen een *Reglement op de uitoefening van de rechten der minderheden in de Gemeenten der Nederlandsche Hervormde Kerk* aan.¹⁶⁷ Maar evenals een later *Reglement op de vorming van kerkkringen en parochiën* uit 1886 en een concept *Reglement op de tegemoetkoming in de godsdienstige behoeften der minderheden door oprichting van kerkelijke vereenigingen* (1892) kon dit statuut niet definitief worden vastgesteld. Het voorstel stuitte op het veto van de provinciale besturen krachtens AR-1852-62.

¹⁵⁸ D. Bos, *In dienst*, p. 327, en A. Houkes, *Christelijke vaderlanders*, p. 309, noot 35.

¹⁵⁹ Historisch Centrum Leeuwarden (HCL), Archief 'Hervormde gemeente Leeuwarden', toegangsnr. 72, inv. nr. 366, Handelingen van het kiescollege, 6 februari 1868.

¹⁶⁰ SRODP-1867-4.

¹⁶¹ AR-1852-9.

¹⁶² *Leeuwarder Courant*, 29 september 1879. De kerkelijke kiesvereniging 'Evangelie en Belijdenis' werd opgericht op 9 november 1894. Rond 1911 werd de naam gewijzigd in 'De Bijbel'.

¹⁶³ Idem, 25 september 1882.

¹⁶⁴ Idem, 17 oktober 1882.

¹⁶⁵ S. Brand (red.), *Jubileum-uitgave ter herdenking van het 25-jarig bestaan der Ned. Herv. Evangelisatie "Pniël" te Huizum*, Huizum 1930, p. 66.

¹⁶⁶ *Bijlagen van de Handelingen der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, ten jare 1906* (BHAS), Bijlage G, p. 8-40.

¹⁶⁷ BHAS (1906), Bijlage G, p. 30-31.

Predikant Bernardus Arnoldus Maria Luttikhuis verbond die provinciale weigering tweeledig. Ten eerste was daar AR-1852-17 aan de hand waarvan de kerkelijke grenzen waren bepaald.¹⁶⁸ Het tornen aan bestaande territoriums en de daarmee verbonden machtsstructuren zou bij de lagere besturen gevoelig hebben gelegen. Evenwel niet bij Hoedemaker. Na zijn breuk met de leider van de Vrije Universiteit (VU), Abraham Kuiper, kwam Hoedemaker vanwege de diverse richtingen in de NHK en op basis van de nieuwtestamentische huisgemeenten tot zijn reorganisatiegedachte van zo nodig flexibele gemeenten. Hoedemaker positioneerde zich daarmee vanuit het verbonds-idee tegenover Kuipers verabsoluteerde en theologisch gefundeerde territoriale en lokale kerk als zou dit een goddelijke scheppingsordening betreffen. Voor Hoedemaker gold dat, zoals dit het geval was met de tot de NHK gerekende Waalse, Presbyteriaans-Engelse en Schotse gemeenten¹⁶⁹, een plaatselijke eenheid open gebroken zou moeten kunnen worden middels het nieuw-testamentische idee.¹⁷⁰

Er is evenwel nog een tweede en grotere hindernis, aldus Luttikhuis. Hij ziet die in het ‘onaanvaardbare’ van de tegenstelling tussen de twee stromingen, welke de NHK rond het begin van de twintigste eeuw gingen beheersen.

De situatie vertoont in deze jaren alle kenmerken van een klassieke patstelling: twee partijen van enerzijds liberaal gezinden en anderzijds confessioneel gezinden zijn geen van beide sterk genoeg om de overhand te krijgen, maar wel juist sterk genoeg om te voorkomen dat de tegenpartij daarin zou slagen.¹⁷¹

Voor die liberalen oftewel de modernen¹⁷² gold de vrijheid van “een vreedzaam uiteengaan der richtingen” als een belangrijk item, voor de confessionelen was dat onaanvaardbaar. Met zo’n stap zou de kerk als eenheid worden opgegeven. De laatsten wensten daarentegen juist ten principale “het herstel van het leer- en tuchtgezag” van de classicale vergaderingen. En dat stuitte weer op een blokkade van de eersten.¹⁷³

Nog andere voorstellen omtrent de minderheden werden aangeboden. Uitgebreid ging Luttikhuis in op het op pastorale overwegingen gestoelde idee van dominee Jan Rudolph Slotemaker de Bruïne (1869-1941) tot het instellen van wijkgemeenten.¹⁷⁴ Verder noemde Luttikhuis onder meer het idee van de parochievorming, maar ook dat tot eerherstel van de classicale vergadering om daarmee het geestelijk gesprek op gang te brengen.

In het geheel van hun opdracht “het vraagstuk der reorganisatie aan een ernstig onderzoek te onderwerpen” verkreeg de problematiek rond de minderheden van de anno 1905 ingestelde commissie ruime aandacht.¹⁷⁵ Het door de predikant-commissieleden Doede Eilerts de Haan (1864-1937) en Abraham Albertus Cremer Rzn. (1866-1920) opgestelde rapport *De Reorganisatie en de rechten der minderheden* toont dat aan.¹⁷⁶ Evenwel bleek de synode, mede gezien de door Luttikhuis geopperde hindernissen, niet in staat in dit stuk van zaken veel uit te richten. Pas in 1951 werd de stellingname van de verschillende kerkelijke richtingen doorbroken met de totstandkoming van een nieuwe kerkorde.

Dat ondertussen sommige in een minderheidssituatie verkerende hervormden een andere oplossing vonden, was bij Luttikhuis kennelijk niet bekend. Zoals eerder geschreven, begonnen modernen zich in de tweede helft van de negentiende eeuw buiten de kerkelijke kaders om te organiseren in eerst NPB- en later VVH-afdelingen. Die functioneerden soms als alternatief voor de lokale gemeente. En orthodoxen verzamelden zich in aan de CV en soms de VdW gelieerde, plaatselijke verenigingen. Deze zouden eveneens gaan dienen als een kerkhoudend alternatief. Nog weer later volgden ethischen en hervormd-gereformeerden deze strategie in overwegend andersgezinde gemeenten.

¹⁶⁸ B.A.M. Luttikhuis, *Een grensgeval*, p. 79-80.

¹⁶⁹ AR-1852-1.

¹⁷⁰ B.A.M. Luttikhuis, *Een grensgeval*, p. 97-104 en 115-118.

¹⁷¹ Idem, p. 132.

¹⁷² Aldus T.-E.M. Krijger, *The Eclipse*, p. 66 en 104-105.

¹⁷³ B.A.M. Luttikhuis, *Een grensgeval*, p. 132-133.

¹⁷⁴ Idem, p. 141-142.

¹⁷⁵ *BHAS* (1906), Bijlage G, p. 1.

¹⁷⁶ Idem, p. 41-58.

Ondanks deze organisatorisch buiten- of vanwege het aangehouden hervormde lidmaatschap randkerkelijke positie bleef de band met de NHK. Zo bleek middels enkele door de synode uitgevaardigde of gewijzigde en op de kerkelijke organisatie aangelegde reglementen. Via twee ervan konden zeker evangelisatieverenigingen financiële baat hebben. Door een derde werden de verenigingen in de gelegenheid gesteld zich te laten opnemen in de kerkelijke gelederen. Een vierde verleende in die omstandigheid een verenigingsvoorganger onder voorwaarden kerkelijke autorisatie. En uit een vijfde werd duidelijk dat het hoogste hervormde bestuurscollege sinds tenminste 1899 op de hoogte was van het bestaan van deze zich naast-en-buiten-de-kerk-om verenigde hervormden.

2.5 Vijf organieke reglementen en groepen hervormden buiten de kerkelijke kaders

Van alternatieve kerkvoorziening tot kerkelijke gemeente

Vanaf 1869 konden kerkenraden reglementair bij de verschillende bestuurscolleges een verzoek indienen tot stichting van een nieuwe kerkelijke gemeente. Ook “belanghebbende personen of hunne gecommiteerden” konden zulks doen. Dat was via het ingestelde *Synodaal Reglement op de erkenning van nieuwe gemeenten* (SRNG).¹⁷⁷ Verder konden de verschillende kerkelijke besturen, om redenen die volgens hen van belang waren, dit overwegen en bevorderen.¹⁷⁸

Voor zo'n stichting werden een vijftal gronden opgesomd. De eerste betrof de wens tot stichting zelf, de tweede gold de splitsing van een combinatie van gemeenten. Een derde was “toekenning van een zelfstandig bestaan aan een of meer gedeelten eener gemeente, die op grooten afstand van het kerkgebouw verwijderd zijn”. De vereniging van kerkvrije buurtschappen met een deel van een gemeente was een vierde en de samenvoeging van gedeelten van meer dan één bestaande gemeente gold als laatste reden.¹⁷⁹

Een dertig jaar na de instelling van het SRNG bleek de derde grond van belang voor tenminste een drietal evangelisaties. Ten eerste was dat de post in het Zeeuwse Hansweert. Die was daar anno 1878 ontstaan vanwege de aanleg van het ‘Kanaal door Zuid-Beveland’ en de bouw van de bijgaande sluizen. De ermee annexe werken en nevenactiviteiten als winkelnering trokken ook hervormde bewoners aan. Die verenigden zich op afstand van de kerkelijke gemeente te Kruiningen in een afzonderlijke godsdienstige instelling, een ‘Vereeniging tot Evangelisatie’.¹⁸⁰ Ten tweede betrof het de ‘Vereeniging tot Evangelisatie op Fijenoord’.¹⁸¹ Die was in 1882 aan de zuidzijde van de Maas en op afstand van de stad Rotterdam én de lokale hervormde gemeente tot stand gekomen. Dit als kerkvoorziening voor de arbeiders van de in 1823 opgerichte ‘Ned. Stoomboot-Maatschappij’. De derde zetelde in het huidige Glanerbrug. Daar werd voor de zich vestigende textielarbeiders “uit de veengebieden van Groningen, Friesland, Drenthe, de kop van Overijssel en uit de omgeving van Veenendaal” anno 1893 eveneens zo'n kerkhoudende organisatie in het leven geroepen.¹⁸² Ook dit was, omdat Glanerbrug tamelijk verwijderd lag van het kerkelijk centrum in Enschedé.

Afgaande op de jaartallen kan bij het gebruik van de term ‘belanghebbende personen’ nog niet aan deze evangelisatieleden en bij ‘hun gecommiteerden’ aan hun bestuurders gedacht zijn. Desondanks deed het *Nieuw Kerkelijk Handboek* in 1897 en 1898 melding van een nieuw gestichte hervormde gemeente te Feijenoord.¹⁸³ Zo gebeurde eveneens te Glanerbrug (anno 1906)¹⁸⁴ en te Hansweert (1919). De op afstand van het kerkelijk centrum levende en in een evangelisatie verzamelde hervormden verkregen aldus middels het SRNG-1869 hun plek in het geheel van de NHK.

Tegelijkertijd met dit SRNG stelden de synodeleden nog een ander statuut vast, namelijk het *Reglement op het Fonds ter voorziening in de geestelijke behoeften van gemeenten, waar eigen*

¹⁷⁷ J. Douwes en H.O. Feith, *Kerkelijk wetboek*, p. 59-61.

¹⁷⁸ SRNG-1869-2.

¹⁷⁹ SRNG-1869-1.

¹⁸⁰ Aldus <http://www.pknhansweert-schore.nl/historie> (geraadpleegd 18 april 2020).

¹⁸¹ J. van Meggelen, *Vereeniging: Evangelisatie-arbeid “Dient elkander door de liefde”, te Feijenoord*, Rotterdam z.j., p. 31, 74-76, *NKH* (1897), p. 77 en 85, en *NKH* (1898), p. 74.

¹⁸² B. Menkveld, *Hervormde Gemeente Glanerbrug 100 jaar 1906-2006*, Glanerbrug 2006, p. 17.

¹⁸³ *NKH* (1897), p. 85, en (1898), p. 74.

¹⁸⁴ *Idem* (1907), p. 321.

middelen ontbreken (RFGB).¹⁸⁵ Meerdere jaren achtereen diende de kerkenraad van Kruijningen bij de synode een verzoek in om een bijdrage hieruit. Dit “ter behartiging van de godsdienstige belangen van de meer dan 900 Hervormden, in het verwijderd deel zijner Gemeente Hansweerd.”¹⁸⁶ Andere kerkenraden deden evenzo.

Het ‘Fonds geestelijke behoeften’

Overeenkomstig de naam bedoelde het RFGB armlastige gemeenten financiële middelen te verschaffen met het oog op zo geduide ‘geestelijke behoeften’. De ingezamelde gelden werden gebruikt om te voorzien in preekdiensten en godsdienstonderwijs. Andere geestelijke werkzaamheden werden niet uitgesloten. Bovendien stelden de opstellers zich ten doel de opleiding van jongeren tot godsdienstonderwijzer te bekostigen.¹⁸⁷ Kerkenraden konden om deze redenen bij de ‘Algemene Synodale Commissie’ (ASC) een aanvraag voor een bijdrage indienen. Als dagelijks bestuur van de NHK handelde het ASC namens de Algemene Synode.¹⁸⁸ Opnieuw konden ook “belanghebbende personen of door hunne gecommiteerden” ten bate van een te stichten gemeente zo’n aanvraag inleveren.¹⁸⁹ Aanvragen moest vergezeld gaan van de adviezen van zowel het classicaal bestuur als het provinciaal kerkbestuur.

Het fonds werd gevormd door een ingeschreven kapitaal, vergroot met legaten en zo mogelijk met het vierde deel van jaarlijkse bijdragen en giften.¹⁹⁰ Daarnaast werden kerkenraden opgeroepen op vrijwillige basis gelden in te zamelen.¹⁹¹ Uit de aldus bijeengebrachte som stelde de synode op voordracht van de ASC financiële bijdragen beschikbaar. Die konden ook bedoeld zijn om te voorzien in de prediking “bij verwijderde gedeelten van gemeenten, door het bezoldigen van eenen hulpprediker of godsdienstonderwijzer.”¹⁹²

Onderzoek heeft uitgewezen dat tussen 1882 en 1940 om die laatste reden of vanwege hun godsdienstige belangen zeker dertien hervormde kerkenraden zo’n verzoek indienden ten gunste van één en soms twee evangelisatiepost(en). Vermoedelijk was dit, omdat de leden van deze verenigingen merendeels lid waren van de NHK. Vaak werd zo’n aanvraag meerdere jaren achtereen ingediend en in de meeste gevallen ook toegewezen. Slechts een enkele keer vond er een afwijzing plaats. De vraag om een financiële bijdrage van de vereniging ‘Evangelisatie’ te Ter Apelkanaal werd gericht aan het adres van de koningin-regentes Emma van Waldeck-Pyrmont (1858-1934). De post wilde met de subsidie de stichting van een evangelisatielokaal mogelijk maken. Op de vraag van het ASC aan de naburige kerkenraad van Sellingen of deze vereniging van hem uitging, gaf de laatste een ontkennend antwoord. Tegelijk gaf de kerkenraad aan ook geen aanvraag te willen indienen. Daarop werd door de synode als toekennende instantie een bijdrage geweigerd.¹⁹³ Die kon overigens variëren van f250 tot f500.

Tabel 2.2 Hervormde kerkenraden, die ten behoeve van evangelisatieverenigingen een verzoek indienden voor een bijdrage uit het ‘Fonds geestelijke behoeften’ (* de kerkelijke gemeente bleek nauw aan de evangelisatievereniging gelieerd)

kerkelijke gemeente	evangelisatievereniging
Steenwijk*	Eesveen
Roswinkel	Emmer-Compascuum
Emmer-Compascuum	Emmer-Erfscheidenveen

¹⁸⁵ J. Douwes en H.O. Feith, *Kerkelijk wetboek*, p. 280-284.

¹⁸⁶ Zie bijvoorbeeld *BHAS* (1914), Bijlage A, p. 80.

¹⁸⁷ RFGB-1869-4.

¹⁸⁸ AR-1852-66.

¹⁸⁹ RFGB-1869-6.

¹⁹⁰ RFGB-1869-2.

¹⁹¹ RFGB-1869-3. In de hervormde gemeente te Leeuwarden werd hiervoor in 1863 een commissie samengesteld met als doel voor dit fonds geld in te zamelen. Zie HCL, Archief ‘Hervormde gemeente Leeuwarden’, toegangsnr. 72, inv. nr. 364.

¹⁹² RFGB-1869-4.A.1.

¹⁹³ *BHAS* (1896), Bijlage A, p. 125.

IJsselmonde	Feijenoord
Hollandscheveld	Geesbrug
Kruiningen*	Hansweert
Hollandscheveld	Nieuwlande
Roden	Nieuw-Roden
Emmen	Nieuw-Weerdinge
Steenwijk*	Onna
Beekbergen	Oosterhuizen (Klarenbeek)
Opende (Gr.)	Opende-zuid
Siddeburen	Tjuchem
Stadskanaal	Vledderveen (Gr.)
Slochteren*	Vroombosch, Woudbloem en Schaaphok

Figuur 1.1: Evangelisatieverenigingen, die een bijdrage ontvingen uit het ‘Fonds geestelijke belangen’

Uit figuur 1.1 blijkt dat het merendeel van deze evangelisaties gevestigd was in noordelijk Nederland. Ongeveer een kwart ervan was nauw aan een hervormde gemeente gelieerd. Die in de buurtschappen Eesveen en Onna gingen zelfs uit van de hervormde gemeente te Steenwijk. De meeste evenwel stonden niet in een direct verband met de plaatselijke of naburige gemeente. Haar welwillende hulp bij het indienen van de aanvragen met die van de classicale en provinciale besturen wijst intussen, met uitzondering van de situatie te Ter Apelkanaal en Sellingen, op een goede relatie. Die verhouding werd van kerkelijke zijde bevestigd via het *Reglement op de kerkvisitatie* (RK)¹⁹⁴, vastgesteld in 1899 en gewijzigd in 1921.

De regeling van de kerkvisitatie

Volgens het per 31 januari 1899 vastgestelde RK moest iedere plaatselijke gemeente elke drie jaar bezocht worden onder verantwoordelijkheid van het classicale bestuur.¹⁹⁵ Het doel was “een onderzoek in te stellen naar den stoffelijken en geestelijken toestand van de gemeenten en naar hetgeen door haar, hare predikanten, ouderlingen en diakenen gedaan wordt tot bevordering van het

¹⁹⁴ J. Douwes en H.O. Feith, *Kerkelijk wetboek*, p. 209-225.

¹⁹⁵ RK-1899-3.

christelijk geloof en van den bloei der Kerk.”¹⁹⁶ De persoonlijke visitatie werd de andere twee jaren ingewisseld voor een schriftelijke.¹⁹⁷ Gemeenteleden moesten van het persoonlijke bezoek acht dagen van te voren op de hoogte worden gesteld. Indien zulks gewenst werd, konden ook zij zich wenden tot de visitatoren.¹⁹⁸ Die noteerden hun bevindingen op schriftelijke tabellen. Het classicaal bestuur zond de gebundelde tabellen van alle classicale gemeenten naar het provinciaal kerkbestuur, dat ze doorstuurde aan de synode. Deze stelde aan de hand daarvan een verslag op over de toestand van de kerk.¹⁹⁹

Bij het onderzoek naar de stoffelijke en geestelijke zaken in een gemeente diende sinds het gereviseerde RK-1899 een opmerkelijke zaak aan de orde te worden gesteld. Volgens artikel 7, B. lid 8 en artikel 13, C. lid 7 moest onder de kop “de inwendige belangen der gemeenten” gevraagd worden naar “christelijke werkzaamheden in de gemeente, die niet rechtstreeks uitgaan van den Kerkeraad.”²⁰⁰

Die situatie zou in de gewijzigde editie van 1921 nog explicieter worden bevestigd. De nu door het provinciale kerkbestuur aangewezen visitatoren hadden elke gemeente één keer per vijf jaar een persoonlijk bezoek te brengen.²⁰¹ Zoals voorheen vond naast dit persoonlijke een schriftelijk onderzoek plaats, maar nu om het jaar. Dit hield in dat de kerkenraad via twee tabellen de gevraagde statistische gegevens over haar gemeente moest invullen en opsturen naar de scriba van het classicaal bestuur.²⁰² Evenals in 1899 was in een van de te beantwoorden tabellen een vraag opgenomen, die de situatie van zich afzonderende hervormden in een eigen organisatie betrof. Het ging om de in vier delen uitgesplitste derde vraag in tabel B:

Worden in de gemeente ook godsdienstige samenkomsten gehouden in en ten bate van de Nederlandsche Hervormde Kerk, die niet van den Kerkeraad uitgaan? Hoevelen maken daarvan, voor zoover gij weet, gemiddeld gebruik? Is er samenwerking tusschen den Kerkeraad en degenen van wie de bedoelde samenkomsten uitgaan? En tusschen degenen, die de godsdienstoefeningen en die de bedoelde samenkomsten plegen te bezoeken?²⁰³

Blijkbaar werd hier bedoeld op situaties, zoals die zich kort nadien voordeden in de gemeenten te Schoondijke en Oostburg. In het visitatieverslag over 1923 werd namelijk gerept van de kerkelijke toestand in de twee in Zeeuws-Vlaanderen gelegen dorpen. Beide plaatsen kenden evangelisatieposten “in en ten bate van de Nederlandsche Hervormde Kerk, die niet van den Kerkeraad uitgaan.” De twee kerkenraden werkten daarmee niet samen. Ze bleken er eerder vijandig tegenover te staan.²⁰⁴

De twee artikelen in RK-1899 en de derde vraag uit tabel B van RK-1921 geven aan dat rond het begin van de twintigste eeuw en daarna de NHK vragen kende omtrent activiteiten als samenkomsten, die buiten de kerkenraad om werden georganiseerd. Was er in het eerste nog sprake van christelijke werkzaamheden, in het tweede ging het om godsdienstige samenkomsten gehouden ‘in en ten bate van de NHK’. Dat deze zinsnede in dit verband werd gebruikt, is minder opmerkelijk dan het lijkt. Anno 1893 werd de reeds vermelde BvE gesticht. Getuige het tweede deel van zijn naam wenste die ‘in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk’ te werken.

Ondertussen werd via de deelvragen drie en vier uit tabel B anno 1921 bovendien gesuggereerd, dat er tussen kerkenraad en de organisatoren van zulke activiteiten, als ook tussen de bezoekers van zowel de kerkelijke als niet-kerkelijke bijeenkomsten een zekere samenwerking kon bestaan. Anders dan uit de situaties te Schoondijke en Oostburg bleek dit niet denkbeeldig, zo werd

---

¹⁹⁶ RK-1899-1.

¹⁹⁷ RK-1899-3.

¹⁹⁸ RK-1899-6.

¹⁹⁹ RK-1899-10.

²⁰⁰ RK-1899-7, B. lid 8 en 13, C. lid 7. Zie ook vraag 10 in zowel de toegevoegde “Tabel B voor de Kerkvisitatoren”, als de “Tabel B voor de Classicale Besturen ter opzending aan de Provinciale Kerkbesturen” en “Tabel B voor de Provinciale Kerkbesturen ter opzending aan de Algemeene Synode”. Zie J. Douwes en H.O. Feith, *Kerkelijk wetboek*, p. 211, 214 en 220.

²⁰¹ RK-1921-17.

²⁰² RK-1921-5 en 6.

²⁰³ G.J. Weyland en L.W. Bakhuizen van den Brink, *De Reglementen*, p. 145.

²⁰⁴ BHAS (1923), p. 33.

duidelijk uit de aanvragen bij het ‘Fonds voor geestelijke behoeften’. Het bleek eveneens uit de aanvragen vanwege het *Reglement op de Generale Kas ten behoeve van de Nederlandsche Hervormde Kerk* (RGK)²⁰⁵, kortweg ‘Generale Kas’ (GK).

De Generale Kas

Met de introductie van de GK riep de synode anno 1900 een vergelijkbaar middel in het leven als het ‘Fonds geestelijke behoeften’. Uit de kas werden ten eerste bijdragen beschikbaar gesteld voor de bouw of het onderhoud van kerkelijke gebouwen. Daaronder vielen ook kerken en pastorieën in nieuw te stichten of zich uitbreidende gemeenten. Ten tweede was de GK bedoeld voor predikantssalarissen en pensioenen van emeriti-predikanten, ten derde voor weduwen van predikanten en hun ongehuwde kinderen en ten slotte ten behoeve van andere kerkelijke doeleinden. Een belangrijk verschil met het fonds was, dat de GK elk kerklid tot een jaarlijkse bijdrage verplichtte van tenminste 25 cent.²⁰⁶ Na twee jaar werd deze regeling al gewijzigd. Sindsdien gold ze louter de lidmaten.²⁰⁷

Behalve via de verplichte bijdrage werd het kapitaal van de GK gevormd door vrijwillige bijdragen van leden en lidmaten, maar ook via legaten, erfenissen en schenkingen.²⁰⁸ In het statuut van evangelisatievereniging ‘Rehoboth’ in de toenmalige gemeente Rouveen – het latere De Hulst en De Meele of het tegenwoordige Nieuwleusen – werd via het ontbindingsartikel hierop gezinspeeld. In het bewuste artikel was bepaald dat bij opheffing van de vereniging haar bezittingen zouden toevallen aan de GK.²⁰⁹ Omgekeerd bleken, als bij het fonds, evangelisatieverenigingen hieruit opnieuw met de hulp van een kerkelijke gemeente en overige kerkbesturen een synodale subsidie te kunnen bemachtigen.

Tabel 2.5 Kerkenraden, die ten behoeve van een evangelisatievereniging een aanvraag indienden voor een bijdrage uit de ‘Generale Kas’
(* de plaatselijke gemeente bleek nauw aan de evangelisatievereniging gelieerd)

kerkelijke gemeente	evangelisatievereniging
Nieuw-Dordrecht	Barger-Compascuum
Nieuw-Dordrecht	Barger-Oosterveen
Rozenburg*	Den Brielschen Heuvel
Nieuw-Amsterdam	Dommerskanaal
Nieuw-Buinen	Drouwenermond
Roswinkel	Emmer-Compascuum
Nieuw-Amsterdam	Erica
Doetinchem*	Gaanderen
Oosterhesselen	Geesbrug
Enschede	Glanerbrug
Kruiningen*	Hansweert
Nieuw-Dordrecht	Klazienaveen-noord
Hollandscheveld	Nieuwlande
Beekbergen	Oosterhuizen (Klarenbeek)
Amerongen*	Overberg
Schoonebeek	Nieuw Schoonebeekerveld
Spaarndam	Schoten
Doetinchem*	Slangenburg en Nijman
Vlagtwedde	Veelerveen (Gr)
Slochteren*	Vroombosch, Woudbloem en Schaaphok
Erica	Erica, zesde blok

²⁰⁵ J. Douwes en H.O. Feith, *Kerkelijk wetboek*, p. 290-292.

²⁰⁶ RGK-1900-2.a en 4.

²⁰⁷ G.J. Weyland en L.W. Bakhuizen van den Brink, *De Reglementen*, p. 265.

²⁰⁸ RGK-1900-2.b.

²⁰⁹ Artikel 10, in: *Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant* (verenigingen) (BNSver.), 7 augustus 1908.

Figuur 1.2: Evangelisatieverenigingen,
die een bijdrage ontvingen
uit de 'Generale Kas'

Eenentwintig kerkenraden vroegen tussen 1901 en 1940 één of meerdere keren een subsidie uit de GK aan voor een evangelisatiepost. De helft daarvan was gelokaliseerd in de provincie Drenthe. Gehonoreerde aanvragen konden rekenen op bijdragen van f100 tot f750. Tussen 1932 en 1940 werd door de kerkenraad van Emmer-Compascuum steevast een subsidie aangevraagd ter ondersteuning van de weduwe van de plaatselijke godsdienstonderwijzer.

Een andere zaak was dat in de aanvragen en zo ook in de synodale acta, oftewel haar schriftelijke verhandelingen, evangelisatievoorgangers voortdurend werden aangeduid als godsdienstonderwijzer. Hierin trad kort na 1930 een veelbetekenende verandering op. Sindsdien werd in de bijlagen bij de acta ook gerept van het woord 'evangelist', zoals bijvoorbeeld van "den evangelist te Klazienaveen-Noord" en "den evangelist te Barger-Compascuum".²¹⁰ Zo gebeurde een jaar later eveneens met het begrip 'evangelisaties'.²¹¹ De kerkelijke bestuurders bleken zich zeker na 1930 tot op het niveau van de ASC niet alleen bewust van het bestaan van dergelijke groepen, maar bedienden zich sindsdien tevens van de daarmee verbonden begrippen.

Dat deze situatie door de verschillende besturen al daarvoor tenminste was geaccepteerd, bleek bij een invoering in het *Reglement op het Godsdienstonderwijs* (RGO-1861).²¹² Dit was vanwege de positie van een godsdienstonderwijzer-evangelist, wanneer een door hem geleide evangelisatie als te Feijenoord, Glanerbrug en Hansweert op enig moment een aanvraag tot gemeentestichting indiende.

De voorganger van een evangelisatiepost en de aanvraag tot (wijk)gemeente

In hun commentaar anno 1924 op de hervormde reglementenbundel, het geheel aan organische uit het AR voortgevloeide statuten, maakten de beide predikanten en synodeleden Gerard Johan Weyland

²¹⁰ BHAS (1932), Bijlage A., p. 131.

²¹¹ BHAS (1933), Bijlage A., p. 130.

²¹² G.J. Weyland en L.W. Bakhuizen van den Brink, *De Reglementen*, p. 153-165.

(1860-1935) en Ludolf Willem Bakhuizen van den Brink (1862-1936) melding van een toegevoegd artikel 11 in het RGO. Zij merken daarbij op:

In sommige streken des lands, voornamelijk in Drenthe, hebben zich, onder leiding van godsdienstonderwijzers en van besturen, die hen aanstelden, evangelisatiekringen gevormd, die een Hervormd karakter hebben, maar die toch niet in kerkelijk verband staan met de Nederduitse Hervormde gemeenten, waaronder zij ressorteeren.²¹³

Bij de aanvraag van zo'n kring om als (wijk)gemeente opgenomen te worden in het hervormde kerkverband rees de vraag hoe om te gaan met de eraan verbonden voorganger. Veelal betrof dit een evangelist, die in het bezit was van de akte van godsdienstonderwijzer.²¹⁴ Naast een of meer predikanten konden in hervormde gemeenten namelijk nog anderen als betaalde krachten werkzaam zijn. Dat konden 'kandidaten tot de heilige dienst' zijn of 'geordende leeraars buiten vaste bediening', maar ook "ondergeschikte onderwijzers", ofwel mannen en vrouwen, die tot catechiseermeesters of catechiseermeesteressen waren opgeleid. Die laatste werd sinds 1816 de bevoegdheid tot het geven van godsdienstonderwijs verleend via het *Reglement op het Godsdiensdig Onderwijs in de Nederlandsche Hervormde Kerk* (RGO-1816). Zulke godsdienstonderwijzers werkten onder het toezicht en verantwoordelijkheid van de herder en leraar voor wie het "godsdienstig onderwijs een van de eerste en voornaamste pligten is."²¹⁵

Een godsdienstonderwijzer kwam in aanmerking voor twee vormen van een dienstverband. Dat was in de eerste plaats waarvoor het bedoeld was, namelijk in een betrekking bij een kerkelijke gemeente om er te werken onder leiding van een predikant. Met de opkomst van evangelisaties sinds ongeveer 1850 ontstond een tweede mogelijkheid. Een godsdienstonderwijzer kon als voorganger-evangelist bij zo'n groep in dienst treden. Hij kon op zowel landelijk, regionaal, provinciaal, maar ook op plaatselijk niveau functioneren. Het kon in een reizende betrekking zijn, maar eveneens in een vaste (deeltijd)verbintenis.²¹⁶ Mink stelde overigens vast dat evangelisten lang niet altijd de akte van godsdienstonderwijzer in bezit hadden.²¹⁷ Die conclusie kan ook getrokken worden uit een eis van het BvE-hoofdbestuur aan aangesloten evangelisaties, namelijk dat alleen een over het bewuste bewijs beschikkende persoon in dienst genomen mocht worden.²¹⁸

De opmerking van Cees Houtman, die spreekt van "de binnen de Nederlandse Hervormde Kerk plaatselijk werkzame evangelisten", is om twee redenen onjuist.²¹⁹ Ten eerste kende de NHK zo'n functionaris niet en ten tweede arbeidden zij in dienst van een zich buiten de kerk om georganiseerde en daarmee onafhankelijke en autonome evangelisatie.

Maar hoe moest omgegaan worden met de evangelist van een evangelisatie, die een aanvraag tot gemeentestichting indiende? De synode antwoordde hierop met artikel RGO-11*. Via dit ingevoegde artikel – vandaar het sterretje – was vastgelegd, dat na inwilliging van het verzoek de daarop benoemde kerkenraad zo'n evangelist kon aanstellen met de bevoegdheid van hulpprediker. Dit was onder twee voorwaarden, namelijk dat hij in het bezit van de akte van godsdienstonderwijzer en er langer dan tien jaar werkzaam was. De opname van de regeling in het bestaande RGO had als reden, dat van godsdienstonderwijzers geen academische opleiding werd gevraagd.²²⁰ Het noopte de synode daarom tot het vaststellen van een nieuw *Reglement op het Hulppredikerschap* (1924).²²¹

---

²¹³ Idem, p. 155.

²¹⁴ Zoals bijvoorbeeld J. Verboom, die onder meer van 1945-1964 verbonden was aan Kollum-II. Zie hiervoor W. Verboom, *Mijn vader was godsdienstonderwijzer*, Apeldoorn 2020.

²¹⁵ RGO-1816-6, 9 en 10, in: J. Douwes en H.O. Feith, *Kerkelijk wetboek*, p. 207-220. Zie ook C.Houtman, 'De protestantse godsdienstonderwijzer in de negentiende en twintigste eeuw. Een terreinverkenning', in: *DNK*, 78 (2013), p. 17-31 en daarin p. 18.

²¹⁶ C. Houtman, 'Godsdienstonderwijzer', p. 17-31 en daarin p. 22-23, en G.J. Mink, *Op het tweede plan*, p. 15. W. Verboom, *Mijn vader*, gaat aan deze onderscheiding vrijwel voorbij.

²¹⁷ G.J. Mink, *Op het tweede plan*, p. 92-93.

²¹⁸ Aldus door het BvE-hoofdbestuur vastgestelde modelstatuten ten behoeve van plaatselijke verenigingen, in: 'Collectie T.T. Osinga'.

²¹⁹ C. Houtman, 'Godsdienstonderwijzer', p. 17-31 en daarin p. 23.

²²⁰ G.J. Weyland en L.W. Bakhuizen van den Brink, *De Reglementen*, p. 107.

²²¹ J. Douwes en H.O. Feith, *Kerkelijk wetboek*, p. 177-181.

Het bepaalde gold voor zolang de betreffende functionaris bij de nieuw gestichte gemeente in dienst bleef. Naast de aan de akte verbonden bevoegdheden, zoals het houden van bijbellezingen en oefeningen, werd de aangestelde ook bevoegd verklaard tot “de openbare verkondiging van het Evangelie, de leiding van de openbare godsdienstoefeningen, de huwelijksinzegening en de herderlijke zorg.”²²² De evangelist Willem Braak-Hekke (1865-1930) was de eerste op wie deze regeling van toepassing werd. Per september 1928 werd hij door de pas geïnstalleerde kerkenraad van Emmer-Compasuum tot hulpprediker verkozen.²²³ De bevoegdheid tot de bediening van de sacramenten kon Braak-Hekke niet worden verstrekt. Dat recht bleef voorbehouden aan predikanten.

2.6 Samenvatting

Het onderzoek van dit hoofdstuk richtte zich op de vraag of de staat van de NHK van invloed was op het ontstaan van evangelisatieverenigingen. De voor die kerk karakteristieke bestuurscultuur bleek dat ten dele te zijn. Meer was dit het geval met de tweede cruciale component, het meerstromenland dat die kerk theologisch, maar ook wat betreft de kerkpolitiek verdeelde.

Tegen het op besturen aangelegde AR hadden met name orthodox-hervormden meerdere bezwaren. Voor enkelen waren dat redenen om middels de Afscheiding zich sinds 1834 van die kerk af te scheiden of zich in het Réveil te verenigen. Deze bewegingen, die een revitalisering of herkerstening in orthodoxe zin beoogden, lijken ook in Nederland een begin in te luiden van een ontwikkeling, die door de Duitse historicus Olaf Blaschke werd geduid als “zweites konfessionelles Zeitalter”. Daarmee zou tegelijk afscheid genomen zijn van een seculariseringsthese, die een voortschrijdende neergang van religie en confessionalisme na de Verlichting veronderstelde.²²⁴

In dit kader zou ook de tweeledige vereniging van orthodox-hervormden kort na 1850 in waarheidsvrienden en confessionelen geplaatst kunnen worden. Dit verenigen was om geestverwanten aan zich te binden, anderen voor de eigen theologische visie te winnen en tegelijk kerkelijke zeggingsmacht te verwerven. Naast andere evangeliserende activiteiten zetten de confessionelen daartoe ook lokale verenigingen in. Hoewel dat voor de waarheidsvrienden geen beleid was, kwam dit fenomeen ook onder hen voor. Om soortgelijke redenen organiseerden zich hun theologische opposenten, de modernen. Overkoepelend was dit in de interconfessionele NPB en plaatselijk in afdelingen, die hieraan gelieerd waren. Sinds 1904 gebeurde dit als vrijzinnigen in de VVH. Rond 1900 en daarna gingen ook de ethischen over tot de stichting van lokale verenigingen. De hervormd-gereformeerden zouden vanaf 1927 hierin volgen.

De orthodoxe organisatiedrang was niet louter gestoeld op het verkrijgen van kerkelijke zeggingsmacht, maar gold tegelijk de bestrijding van de moderne theologie. De CV en ook haar chroniqueur Luteijn stelden, dat die theologie tot ongelof leidde. Daartegenover wensten de confessionelen de opwekking en versterking tot “een oprecht en levend geloof”. De vijfendertig door Mink getelde negentiende-eeuwse CV-verenigingen zijn dan ook te houden voor een middel in de confessioneel-moderne controverse. Aldus functioneerden, volgens Tom-Eric M. Krijger, eveneens de NPB-afdelingen. Naderhand nam de VVH haar positie in dezen binnen de NHK over.

Uit het onderzoek bleek verder, dat het ontstaan van lokale posten te verbinden is met het bestaan van heterogeen samengestelde gemeenten in de NHK. Dat laatste kwam zonneklaar aan het licht sinds het SRODP-1867. Meerdere heterogene gemeenten kenden naast een overwegende meerderheid een of meer minderheden. Via verschillende statuutvoorstellen trachtte de synode die laatsten een kerkelijke plek te bieden. Haar voorstellen stuitten, aldus Lutikhuis, voortdurend op de modern-orthodoxe controverse. De in een minderheidssituatie verkerende hervormden konden zich naar dit bestuurlijk onvermogen schikken of de aldus door de kerk gelaten leemte anderszins invullen.

---

²²² RGO-1921-11*.

²²³ *NKH* (1929), p. 359.

²²⁴ O. Blaschke, ‘Abschied von der Säkularisierungslegende. Daten zur Karrierekurve der Religion (1800-1970) im zweiten konfessionellen Zeitalter: eine Parabel’, in: *Zeitenblicke*, 5 (2006), Nr. 1, [04.04.2006], URL: http://www.zeitenblicke.de/2006/1/Blaschke/index_html, URN: urn:nbn:de:0009-9-2691, (geraadpleegd 26 maart 2021).

Lokaal gebeurde dit nogal eens middels een buitenkerkelijke afdeling of vereniging. Het was een praktijk, die sinds 1850 opkwam en waaraan Luttikhuis, zoals veelal de kerkhistorici, voorbij ging.

Diezelfde praktijk deed zich eveneens voor onder hervormden, die hun werk- en woonplek op ruime afstand vonden van een kerkelijk centrum. Te Hansweert, Feijenoord onder Rotterdam en Glanerbrug verenigden zij zich in een evangelisatievereniging. Vanwege hun hervormd lidmaatschap konden deze leden, maar naar nog zal blijken ook anderen, een beroep doen op het SRNG om bij de synode een aanvraag in te dienen de vereniging tot (wijk)gemeente te verklaren. En door RGO-1921-11* kon een aan zo'n post verbonden evangelist-voorganger onder voorwaarden kerkelijke autorisatie verkrijgen. Ook bleken dergelijke afgezonderde groepen zich te kunnen beroepen op reglementen als het RFGB en de GK. Met behulp van meerdere kerkelijke besturen bemachtigden diverse posten zodoende een synodale subsidie. Via het eerst in 1899 en nogmaals in 1921 gewijzigde RK werd van kerkelijke zijde aanvankelijk aarzelend en sinds 1930 meer specifiek van hun bestaan gerept. Vanaf dat derde decennium werden in de bijlagen van de kerkelijke acta de termen gehanteerd, die voor deze groepen en hun voorgangers gangbaar waren, namelijk die van evangelisaties en evangelisten. Uit deze reglementen bleek bovendien dat er tussen NHK en afgezonderde posten een band kon bestaan.

Het betekende niet dat elke hervormde gemeente en evangelisatie, zoals te Schoondijke en Oostburg, maar ook in Sellingen en mogelijk Ter Apelkanaal, elkaar altijd vriendschappelijk gezind waren. De theologische controverse, die er zeker tussen de uitersten van de verschillende kerkelijke stromingen bestond en door de confessioneel Luteijn wordt verwoord in termen van 'gelovig' en 'ongelovig', zal er mede debet aan zijn geweest. Meer hierover en over de relatie van 'kerk en evangelisaties' volgt in een later stadium. Eerst wordt nu nader ingegaan op het woord evangelisatievereniging.

3 Van vereniging en evangelisatie tot evangelisatieverenigingen

3.1 Inleiding

Sinds de tweede helft van de negentiende eeuw begonnen theologische stromingen binnen de NHK zich te organiseren. Bij sommige vloeiden daaruit lokale afdelingen voort en bij andere evangelisatieverenigingen. Dat laatste woord vormt in dit hoofdstuk een eerste thema van bespreking. Afzonderlijk van elkaar zullen de begrippen ‘evangelisatie’ en ‘vereniging’ vanuit hun oorsprong worden beschouwd. Dit met als uiteindelijke doel te achterhalen waarom de leden zich verenigden in een vereniging en dit gebeurde onder de noemer van evangelisatie.

Op basis van ouderdom vangt de bespreking aan met het begrip ‘vereniging’. Zoals de historicus en kunst- en cultuurwetenschapper Wijnand W. Mijnhardt beschrijft, kwam het zich verenigen voort uit een genootschapscultuur.¹ Dat verenigen kwam sinds ongeveer de zeventiende eeuw eveneens in Nederland op. Het bepalen van het begin van de ‘evangelisatie’ in de zin van het verkondigen van het christelijk evangelie is afhankelijk van de definiëring. Evangelisatie kan begrepen worden als prediking onder niet-christelijke volkeren, een reden voor diverse predikers van kort voor en na 700 om naar de Nederlanden af te reizen. Van een andere, latere vorm repte de kerkhistoricus De Jong, wanneer hij schrijft over het optreden van hedendaagse evangelisten in de negentiende eeuw.² Van Eijnatten en Van Lieburg schrijven in dit verband over evangelist Jan de Liefde (1814-1869) en zijn “bekeringswerk onder ‘randkerkelijken’”. De arbeid van De Liefde vond plaats bij het begin van de tweede helft van dat tijdperk.³

Het onderzoek naar dit laatste evangeliseren vormt de aanleiding tot twee volgende onderzoeksonderwerpen. Dit betreft ten eerste de positie van de NHK in dezen. Het is namelijk opmerkelijk dat noch in het Algemeen Reglement (AR), noch in de daaruit voortgevloeide bundel met organische reglementen (reglementenbundel) sprake is van ‘evangelisatie’ in de zin van het verkondigen van het christelijk evangelie. Het tweede thema geldt bovenplaatselijke organisaties, zoals die van de confessionelen, welke vanaf ongeveer 1860 ook via lokale evangelisatieverenigingen dat kennelijk wel beoogden. Ruim de helft van de 244 voor deze studie geselecteerde posten sprak in hun reglement van een band met zo’n overkoepelende instelling. Daarom worden deze bevraagd op zaken als grondslag, doelstelling en middelen. Gezien de onderlinge relatie bestaat het vermoeden, dat zo inzicht wordt verkregen in de bedoelingen van hun eigen stichtingen en daarmee ook in die van de in het volgende hoofdstuk te analyseren lokale verenigingen.

Voor het laatste onderwerp gelden de reglementen van de betreffende overkoepelende instellingen als voornaamste bron, voor het overige worden de antwoorden met name gezocht in gerelateerde, historiografische werken.

3.2 Verenigingen

Een vereniging wordt wel omschreven als een “vrijwillige organisatie van een aantal personen met een bestuur aan het hoofd en statuten, en gericht op een doel dat niet met de openbare orde in strijd mag zijn en veelal niet economisch gericht is.”⁴ In deze richting uitte Bos zich, toen hij over het begrip kerkgenootschap opmerkte, dat dit “meer een verband van burgers (was) die zich uit eigen, vrije wil hadden verenigd.”⁵ Ook Gerben Heitink zag die verbintenis, maar maakte wel onderscheid tussen kerk

¹ W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*, Amsterdam 1987.

² O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (2° druk), Nijkerk 1978, p. 342-343.

³ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (2° druk), Hilversum 2006, p. 294.

⁴ M.J. Koenen en J. Endepols, *Verklarend handwoordenboek der Nederlandse taal* (26ste druk), Groningen 1966, p. 1195.

⁵ D. Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuwse Nederland*, Amsterdam 1999, p. 103.

en vereniging: “Verenigingen zijn gemeenschappelijke verbanden, gericht op interne doelen of op het algemeen belang. Voor de kerk geldt beide. Ze richt zich op het bevorderen der onderlinge gemeenschap en op de dienst aan anderen.”⁶ Of het aangebrachte onderscheid opgaat voor hervormde evangelisatieverenigingen zal nog aan de orde komen.

De politicoloog Herman Theodoor Lelieveldt beschouwt een kerk als onderdeel van ‘het maatschappelijk middenveld’. Naar een definitie van zijn hand wordt dit veld gevormd door “organisaties die geen onderdeel van de overheid uitmaken, zonder winstoogmerk opereren en daarnaast niet op familiale of primaire banden berusten.”⁷ De definitie gaat volgens Lelieveldt op voor verenigingen en stichtingen, maar sloeg sinds het aanbreken van de negentiende eeuw ook op kerken. Burgers mobiliseren zich binnen de drie genoemde organisatievormen, welke functioneren als behartigers van belangen. Een kerk zou dat doen op het religieuze vlak, de beide anderen als een reactie op actuele maatschappelijke of politieke ontwikkelingen in de samenleving. Ook hier geldt de vraag of evangelisaties zich schikten naar deze analyse.

Tussen kerk en vereniging bestaat als onderscheid in ieder geval, dat de kerk in Nederland al eeuwenlang een vaste plek innam. De verenigingsvorm ontwikkelde zich hier te lande sinds de zeventiende eeuw. Nederlandse burgers kwamen zo’n vierhonderd jaar geleden aanvankelijk vooral informeel en later meer gereguleerd bijeen. Dit was vanwege een sociaal samenkomen, oftewel menselijk contact in groepsverband. Veelal gebeurde dit onder de noemer van ‘genootschap’. In de meervoudsvorm werd dit begrip eveneens gebruikt als verzamelnaam voor de diverse gezelschappen, welke onder aanduidingen als ‘sociëteit’, ‘academie’, ‘maatschappij’ en dus ook ‘genootschap’ werden opgericht. Met name na 1750 was dit meestal in gereguleerde vorm. Deze organisaties moeten, aldus literatuurhistoricus Marleen de Vries, gezien worden als voorlopers van die groepen, welke sinds 1855 voortgingen onder de term vereniging. De genootschappen kenden doelstellingen, regelingen voor de verkiezing van de directeuren, de gelijkwaardigheid van de leden en soms opgelegde boetes. Volgens De Vries zijn deze regelingen te beschouwen als voorbeeldige bouwstenen van de reglementen, die verenigingen vanaf 1855 bij het wettige gezag dienden in te leveren voor het verkrijgen van rechtspersoonlijkheid.⁸ Aan het Nederlandse verenigingsleven ging dus een genootschapscultuur vooraf.

Mijnhardt betoogt dat het genootschapsleven zich ontwikkelde in drie stadia. Eerst waren er de door vorsten en later ook overheden gesteunde en om die reden in hoofdsteden zetelende kringen van ‘geleerde genootschappen’. Hun doel was het bevorderen van wetenschappen, literatuur en kunsten. Middels tijdschriften werd de opgedane kennis met elkaar en ook anderen gedeeld. Ze kregen na 1750 tegenhangers onder het ‘cultureel geïnteresseerde publiek’. Daarvoor introduceerde Mijnhardt de term ‘dilettantengenootschap’. Behalve uit de zogenoemde bovengroep waren de liefhebbers of hobbyisten ook afkomstig uit de middengroepen van de bevolking. Sinds datzelfde publiek zich niet alleen toelegde op het vergaren van kennis om tot een volmaakt mens te worden, maar ook op volksverheffing kwam er een derde vorm van gezelschappen op: ‘hervormingsgezinde genootschappen’.⁹

In de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden was aanvankelijk, dat wil zeggen in de zeventiende eeuw, het genootschapsleven vooral een zaak van particulier initiatief. Voor geleerden, kunstenaars en dichters werden de informele gezelschappen vanwege de behoefte aan humane sociabiliteit tot een plek van ontmoeting en gezelligheid. In tegenstelling tot het buitenland was overheidssteun en daarmee ook overheidscontrole in eerste instantie niet beslist noodzakelijk. Deels kwamen ze namelijk op gedurende de Gouden Eeuw.

Tot de private genootschapscultuur rekt Mijnhardt ook de conventikels binnen en buiten de toenmalige Gereformeerde Kerk. Hij stelt zelfs “dat voor het geletterde, maar niet geleerde publiek [...] traditionele en religieus georiënteerde sociabiliteitsvormen als conventikels, sekten en rederijkerskamers de voornaamste organisaties waren, waarbinnen het zijn behoefte aan gezelligheid

---

⁶ G. Heitink, *Biografie van de dominee*, Baarn 2001, p. 117.

⁷ H.Th. Lelieveldt, *Wegen naar macht. Politieke participatie en toegang van het maatschappelijk middenveld op lokaal niveau* (dissertatie), Amsterdam 1999, p. 21.

⁸ M. de Vries, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800*, Nijmegen 2001, p. 323 (noot 1).

⁹ W.W. Mijnhardt, *Tot Heil*, p. 26-77.

en maatschappelijk en geestelijk verkeer vorm kon geven.”¹⁰ Kennelijk deed het Nederlandse genootschapsleven zich ook voor in de veelal piëtistisch-orthodoxe gezelschappen.

Die conventikels worden door Van Eijnatten en Van Lieburg omschreven als “kleine informele kringen van geïnteresseerden die uit de bijbel lazen, boeken bespraken en over de inhoud van gedachten wisselden.”¹¹ Ze kregen allengs steeds vaker de gestalte van een kring van ingewijden. Daarin draaide het volgens de Friese historicus en politicus Hendrik Algra (1896-1982), beïnvloed als het werd door het uit Duitsland voortgekomen piëtisme, met name om “de veiligheid van de vrome ziel.”¹² Dat de grondvester van het Luthers piëtisme, Philipp Jacob Spener (1635-1705), middels zijn beweging een nieuwe en levendige kerkreformatie teweeg wilde brengen, omdat de vorige was vastgelopen in institutionalisering en dogmatisering, was Algra kennelijk ontgaan.¹³

In Nederland kwam het geïnstitutionaliseerde genootschapsleven pas laat op gang, namelijk vanaf ongeveer 1750 via zowel het geregelde geleerdengenootschap, als het dilettantengezelschap. Al snel volgden in ons land ook hervormingsgezinde gezelschappen. Daaronder het eerder genoemde 't Nut, de 'Maatschappij tot het Redden van Drenkelingen' (1767) en ook het 'Nederlandsch Zendeling Genootschap' (1797). De leden van dit laatste genootschap verrichtten spoedig evangeliserende arbeid binnen Nederland, zoals bijbel- en leatuurverspreiding, maar ook de oprichting van armenscholen en catechisaties. Werkvormen, zoals die zich ook voordeden onder lokale evangelisatieverenigingen.

In de gezelschappen zijn twee varianten te onderscheiden. Middels de eerste werd van bovenaf door de hogere burgerij bepaald wat voor de lagere het beste was. Bij de tweede ging het om een samenwerking van beide bevolkingsgroepen.¹⁴ De toename van het aantal gezelschappen en verenigingen in Nederland tussen 1830 en 1870 wordt met behulp van een hedendaagse term wel omschreven als het 'gouden tijdperk der gezelligheid'. Tot die tijd werden genootschappen door de overheid gedoogd op grond van artikel 18 van de eerste Nederlandse grondwet van 1798:

Ieder Burger heeft regt, om met zijne Medeburgers te vergaderen, ter onderlinge vóórlichting, ter opwekking van Vaderlands-liefde, en ter naauwer verbindtenis aan de Staatsregeling, zonder dat, nogthands zodanige *Constitutioneële Gezelschappen*, als de zoodanigen, met elkanderen over Staatszaken briefwisseling houden, geschreven aanklagten ontvangen, bij stemming besluiten, of, bij wijze van Corporatie, eenige openbare daad zullen verrigten.¹⁵

Nederlands koning Willem I ging met dit gedogen voort. Wel moest alles en iedereen in dienst staan van het geheel van de natie. “De meerderheid van de volkswil, die voor de totaliteit doorging, moest intact blijven, en elke nieuwe vereniging werd getoetst met het oog op de vraag of ze afbreuk deed aan de totaliteit.”¹⁶ Wie zich aan de eis tot eenheid niet wenste te onderwerpen, werd voor bedreigend gehouden en zo nodig bestraft. De afgescheidenen, grotendeels voortgekomen uit conventikelgezelschappen en sinds 1834 de NHK verlatend, hebben dat met hun eigen, onafhankelijke koers moeten ervaren. Mede op aandrang van de NHK vond bij hen inkwartiering van dragonders plaats en werden vanwege de verstoring van de goede orde hoge boetes opgelegd.¹⁷ Desondanks zijn de afgescheidenen te beschouwen als voorlopers op het pad van de zelfbeschikking en een vernieuwde indeling van de Nederlandse maatschappij.

---

¹⁰ Idem, p. 95-97.

¹¹ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 158. Zie eveneens H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw. Van vrye kerken en kleine luyden* (6^e druk), Franeker 1979, p. 95.

¹² H. Algra, *Het wonder*, p. 96, Zie ook J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 219-227.

¹³ J. Wallmann, 'Pietismus', in: *RGG⁴* Bd. 4, Sp. 1341-1348, en J.K. Karels, 'Piëtisme', in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel III), Kampen 2005, p. 1418-1419.

¹⁴ B.M.A. de Vries, 'Een eeuw vol gezelligheid. Verenigingsleven in Nederland, 1800-1900', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* (DNK), 63 (2005), p. 16-29 en daarin p. 23.

¹⁵ Artikel 18, zoals opgenomen in: *Staatsregeling voor het Bataafsche volk 1798. De eerste Grondwet van Nederland*, ed. J. Rosendaal, Nijmegen 2005, p. 62.

¹⁶ G. Harinck, 'De vereniging als nieuwe organisatievorm binnen het Nederlandse Christendom', in: *DNK*, 63 (2005), p. 8-15 en daarin p. 10.

¹⁷ H. Algra, *Het wonder*, p. 100 en 125-140.

De constitutie van 1848 verleende met zijn toekenning van verschillende vrijheden niet alleen een staatsrechtelijk fundament daarvoor, maar zorgde, aldus Harinck, tegelijk voor een pluriformer volksbestaan. Het 10de artikel (sinds 1887 is dit artikel 9 en vanaf 1972 artikel 8) daarin gaf de burgers de mogelijkheid tot het oprichten van een vereniging zonder toestemming van het hoofd van de natie.¹⁸ Sinds 1855 kreeg dit een wettelijke basis via de WVV. Een bijkomend resultaat was, dat sindsdien het begrip ‘vereniging’ meer en meer in zwang raakte voor groepen burgers, die zich met het oog op een bepaald doel of belang wensten te mobiliseren.

Met de WVV-1855 werd de weg gebaad voor een ontwikkeling tot een veelzijdig verenigingsleven. De groei ervan na 1870 wordt wel geweten aan factoren als communicatie, mobiliteit, maar ook aan de bevolkingsgroei en die van de industrie. Dat laatste bracht aan de ene kant de ‘sociale kwestie’, oftewel de problematiek van de arbeids- en leefomstandigheden met zich mee. Daaraan zijn volgens Baukje Maria Adriana (Boudien) de Vries enerzijds de stichting van filantropische verenigingen en anderzijds de oprichting van vak- en beroepsverenigingen te verbinden. De industriële revolutie leidde aan de andere kant tevens tot enige welvaart en vrije tijd met de oprichting van vrijetijdsverenigingen als gevolg. De gestage uitbreiding van het kiesrecht deed de oprichting van politieke kiesverenigingen opkomen.¹⁹

Oftewel, onder de Nederlandse bevolking kwam sinds 1848 vanuit het genootschapsleven een veelvoudig verenigingsleven op gang. Via de WVV-1855 verkreeg dat een wettelijk kader.

Het wettelijke recht op vereniging en vergadering sinds 1855

De WVV werd per 22 april 1855 van kracht, omdat “het regt der ingezetenen tot vereeniging en vergadering wordt erkend. De wet regelt en beperkt de uitoefening van dat regt in het belang der openbare orde.”²⁰ Dat laatste kon zo nodig bij de rechtsuitoefening voor een inperking zorgen. Het oprichten van een vereniging in strijd met die orde was dan ook verboden. Het strijdige werd in de navolgende drie punten omschreven: a. de ongehoorzaamheid aan of overtreding van de wet of ene wettelijke verordening; b. de aanranding of bederf der goede zeden en c. de stoornis in de uitoefening der rechten, van wie het ook zij. Het lidmaatschap van of de deelname van vreemdelingen aan een Nederlandse staatkundige vereniging in algemene zin werd eveneens als strijdig met de openbare orde beschouwd.²¹

Toen het Friese comité van de CV anno 1896 te Deinum een pakhuis wilde verbouwen tot evangelisatielokaal om er op zondag godsdienstoefeningen te houden, diende het een verzoek in bij B&W van de toenmalige gemeente Menaldumadeel. Dit was op grond van artikel 7 van de *Wet op de kerkgenootschappen*. De reden van het verzoek lag in de omstandigheid dat het lokaal binnen 200 meter van het hervormde kerkgebouw was gelegen. Mogelijk daarom wees het gemeentebestuur het verzoek af. Het Friese comité ging daarop in beroep bij Gedeputeerde Staten van de provincie Friesland. Dat verleende alsnog toestemming, omdat de oprichting “niet kon worden geacht te zijn tegen het belang van de openbare orde, in welk geval alléén, met het oog op vermeld wetsartikel, de vergunning kon worden geweigerd.”²²

Verenigingen konden aangegaan worden voor onbepaalde tijd of met een levensduur van hoogstens 30 jaar. Wilde men een vereniging voor onbepaalde tijd aangaan, maar eveneens als rechtspersoon kunnen optreden, dan was “ene erkenning door de wet” noodzakelijk. De aanvraag daarvoor moest worden gedaan op ‘gezegeld papier’, oftewel op papier dat via droge of natte stempeling van het rijkswapen was voorzien en een geldelijke waarde vertegenwoordigde.²³

Voor een kortere tijd dan 30 jaar konden verenigingen via approbatie op hun statuten erkenning en daarmee rechtspersoonlijkheid aanvragen bij het hoogste gezag, oftewel bij de koning.

¹⁸ G. Harinck, ‘De vereniging’, p. 8-15 en daarin p. 10.

¹⁹ B.M.A. de Vries, ‘Een eeuw’, p. 16-29 en daarin p. 25.

²⁰ Artikel 2, vastgesteld anno 1855, van de *Wet tot regeling en beperking der uitoefening van het regt van vereeniging en vergadering*, in: *Nederlands(ch)e Staatscourant* (NS), 22 april 1855 (in het vervolg WVV-1855-2).

²¹ WVV-1855-3.

²² M.W.L. van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek, omfattende al de door den staat gesubsidieerde Protestantsche Kerkgenootschappen* (NKH), 1896, p. 211.

²³ R. Beumer, *Hoe leid ik een vereniging? Handboek voor het verenigen en vergaderen*, Amsterdam 1951, p. 7.

Die kon voor de verenigingsduur zijn ‘Koninklijke Goedkeuring’ (KG) eraan verbinden.²⁴ Verreweg de meeste verenigingen kozen voor deze variant. Wilde men de verenigingsduur verlengen, dan moest ook dit bij de koning worden aangevraagd. Voor krap bij kas zittende verenigingen – en evangelisaties waren daarvan nogal eens een voorbeeld – kon dit aanvragen van zo’n goedkeuring problematisch zijn. Ten tijde van koningin Wilhelmina (1880-1962), die regeerde van 1898 tot 1948, moest voor een aanvraag gebruik gemaakt worden van “gezegeld papier ter waarde van f100”. Voor de goedkeuring op een statuutswijziging was dat bedrag f50.²⁵

Het verkrijgen van rechtspersoonlijkheid kon voor een vereniging van belang zijn. Ze kreeg daarmee dezelfde rechten als iedere staatsburger. Een bestuur mocht daardoor namens de verenigingsleden overeenkomsten sluiten en goederen aan- en verkopen. Voor de rijksoverheid en derden golden dergelijke gesloten overeenkomsten en verkregen goederen als waren ze door natuurlijke personen aangegaan en ge- en verkocht. Dit was ook al waren “de handelende personen slechts als gemachtigden of beheerders der vereniging [...] aangewezen.”²⁶ Een tweede belangrijk punt gold de aansprakelijkheid. Leden van een vereniging met rechtspersoonlijkheid waren niet persoonlijk aansprakelijk voor eventuele schulden tegenover derden. Voor anderen gold dat wel.²⁷

In het voor goedkeuring aangeboden reglement moesten wettelijk in ieder geval het doel, de grondslag en de werkring of ressort worden opgenomen.²⁸ Pas nadat de goedgekeurde statuten of aangebrachte wijzigingen in de *Nederlands(ch)e Staatscourant* openbaar waren gemaakt, gold de erkenning. Dat was met uitzondering van verenigingen, die voor 20 mei 1855 al bestonden. Voor hen bleven de wetten gelden waaronder ze waren opgericht.²⁹

Een statuut vormt de grondwet van een vereniging. Vanaf het moment dat het tijdens een algemene vergadering is op- en vastgesteld, geldt het als toetsingsmiddel. Genomen besluiten van het bestuur of de algemene vergadering mogen er niet mee in strijd zijn. Eventueel kan de algemene vergadering de mogelijkheid aangrijpen de statuten te wijzigen. Dat is meestal met een gekwalificeerd deel van de stemmen van twee-derde of drie-vierde meerderheid of zoals dat statutair is bepaald. Daarom kan gezegd worden dat deze algemene vergadering de wetgevende macht heeft. De uitvoerende macht ligt in handen van het bestuur, samen die leden aan wie de dagelijkse verenigingsleiding is toevertrouwd. Ze vindt haar begrenzing dus ten eerste in het aangenomen statuut, maar ten tweede in de wettelijke kaders, zoals die in Nederland geldig zijn.

Met de constitutie van 1848 werd de Nederlander de vrijheid verleend van vereniging en vergadering. Burgers mochten zich zonder inmenging van de staat, kerk of welke andere instantie, verzamelen in een vereniging ter behartiging van een gemeenschappelijk belang. Het verleende recht werd bij wet geregeld. Zolang een vereniging zich hield aan de daarin bepaalde kaders waren de leden baas in eigen huis. Ze mochten hun kring naar eigen inzichten inrichten en waren in het besturen autonoom. Bovendien waren ze met de verlening van de KG op hun reglement verzekerd van rechtsbescherming. Dit alles gold dus ook die organisaties, welke als vereniging op zondag of door de week het gemeenschappelijk belang dienden van godsdienstige samenkomsten of andere activiteiten en kortweg als ‘evangelisatie’ door het leven gingen.

3.3 ‘Evangelisatie’ in de betekenis van de verkondiging van het christelijk evangelie

Onder het begrip evangelisatie of evangeliseren wordt veelal de verkondiging van het christelijk evangelie begrepen. Sinds het midden van de achttiende eeuw richtten genootschappen en verenigingen en later ook kerkelijke instituten zich met de evangelieverkondiging op het buitenland.³⁰ Dit gebeurde onder de noemer van zending en door zendelingen, uitgezonden verkondigers van het

---

²⁴ WVV-1855-5.

²⁵ R. Beumer, *Hoe leid*, p. 7 en 9.

²⁶ WVV-1855-12.

²⁷ R. Beumer, *Hoe leid*, p. 7.

²⁸ WVV-1855-6 en 8.

²⁹ WVV-1855-14.

³⁰ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, p. 671.

evangelie onder niet-christelijke volkeren.³¹ Hiervoor wordt wel de term ‘uitwendige zending’ gebezigd. Met die term wordt de zendingsarbeid, dus de buitenlandse evangelieverkondiging, onderscheiden van de ‘inwendige zending’, die zich binnenlands richt. Het begrip evangelisatie wordt het meest met dit laatste verbonden. De opkomst ervan in Nederland wordt wel geweten aan de Hemmense dominee Heldring. Hij riep op tot een evangeliseren middels christelijke filantropie en menslievendheid om zo de mens in sociaal-maatschappelijke nood ook geestelijk te bereiken.³² Verder wordt het woord evangelisatie gebruikt als het object andersgelovende christenen betreft. Zo richtte de NEPV als protestantse organisatie sinds 1853 – het jaar waarin de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland werd hersteld – haar aanvankelijke pijlen op het rooms-katholieke zuiden van Nederland.

Met name na de constitutie van 1848 is het begrip ‘evangelisatie’ in Nederland geworden tot een verzamelnaam voor evangeliserende activiteiten. Mogelijk werd de term in die context voor het eerst gebezigd in 1851 als onderdeel van de naam waarmee de eerste jongelingsvereniging in Nederland werd geduid. Deze ‘Vereeniging ter bevordering der evangelisatie’³³ werd later tot ‘Jongelings-vereeniging ter bevordering der Evangelisatie’ om in juni 1862 omgedoopt te worden tot ‘Jongelings-vereeniging tot bevordering van Christelijk leven’ met ‘Excelsior’ als niet-verklaarde, maar toegevoegde naam.³⁴

De wetenschappelijke bezinning op dit evangeliseren kreeg sinds de laatste decennia van de 19de eeuw profiel in de missiologie. De daartoe gerekende evangelistiek heette een kleine veertig jaar geleden een nog betrekkelijk jonge wetenschap.³⁵ Internationaal speelde en speelt het als apart vak een marginale rol. Toch leverde de vroege evangelistiek de nodige inzichten op omtrent de verkondiging van het christelijk evangelie in Nederland sinds het midden van de negentiende eeuw. In verband met evangelisatieverenigingen zijn die het waard om besproken te worden.

De gereformeerde predikant Douwe van Swigchem (1915-1999) verbond in zijn *Handboekje voor de evangelistiek* de evangelieverkondiging met drie categorieën van mensen. Voor hem richtte die verkondiging zich ten eerste op de ‘heidenen’, ten tweede op de reeds gelovig gewordenen “tot gedurige versterking” en ten derde op hen, “die weer van ’t geloof afdwaalden”.³⁶ Het eerste noemde hij ‘zending’, het tweede ‘prediking’ en ‘verkondiging’, maar slechts het derde ‘evangelisatie’. Het zal nog blijken, maar evangelisaties legden zich als binnenlandse organisaties toe op beide laatste groepen en dan met name op de ‘reeds gelovigen’. De aandacht gaat hier dan ook uit naar die twee categorieën.

Een tweede reden om de evangelistiek aan te halen, gold de plaats van de kerk. Van Swigchem definieerde het evangeliseren namelijk als “een volk, dat van het Evangelie, dat het eenmaal gekend heeft, vervreemdt, weer terugroepen tot Jezus Christus en Zijn kerk.”³⁷ Zo ook schreef de jongere en vrijgemaakt-gereformeerde Haak. Die sprak van “de christelijke activiteit om mensen die van het evangelie vervreemd zijn geraakt, terug te brengen tot geloof en kerk.”³⁸ Voor dat ‘vervreemd raken’ verwees de eveneens gereformeerde dominee Willem Arentius Wiersinga (1897-1980) naar de Duitse situatie aan het begin van de negentiende eeuw met de vele daar levende “gedoopte heidenen”.³⁹ Die werden aldus geduid omdat zij, weliswaar gedoopt, van het christelijk geloof verwijderd waren geraakt. Zowel bij Wiersinga als Haak en ook Van Swigchem blijft het onduidelijk waarop deze notitie van het ‘vervreemd-zijn’ is gebaseerd. Mogelijk is de nog te bespreken opkomende on- en buitenkerkelijkheid en de daarmee afnemende of verbroken relatie met de kerk en het geloof sinds het midden van de negentiende eeuw hierbij van betekenis geweest.

---

³¹ M.J. Koenen en J. Endepols, *Verklarend handwoordenboek*, p. 1332.

³² D. Bos, *In dienst*, p. 86-89, en J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 296.

³³ P.L. Schram, ‘Inwendige zending als terrein van onderzoek, deel II: De praktijk’, in: *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* (DNK19de), 8 (1980), p. 7-50 en daarin p. 11.

³⁴ G. Kreyenbroek, *Excelsior 1851-1901*, Amsterdam 1901, p. 4, 6 en 31.

³⁵ Vrij naar de definitie in: J. Douma, *Evangelistiek*, Kampen 1982, p. 5.

³⁶ D. van Swigchem, *Handboekje*, p. 8. Zie voor het laatste ook bij S.S. Visser, *Kerk en Evangelisatie*, Noordwolde Fr. z.j., p. 9.

³⁷ D. van Swigchem, *Handboekje*, p. 8.

³⁸ C.J. Haak, ‘Evangelisatie’, in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel I), p. 531-533 en daarin p. 531.

³⁹ W.A. Wiersinga, ‘Evangelisatie’, in: F.W. Grosheide en G.P. van Itterzon (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel II) (2^e druk), Kampen 1977, p. 678.

Ondertussen blijkt voor Van Swigchem het op ‘de heidenen’ gerichte evangeliseren een vanzelfsprekendheid te bezitten, die geen nadere uitleg behoeft. Dat geldt wel de ‘reeds gelovigen’ middels het ‘tot gedurige versterking’. Via het woord ‘reeds’ lijkt hij deze categorie te voorzien van zijn instemmende goedkeuring. Hoe anders is dat met de voor de derde groep gebruikte aanduiding ‘van ’t geloof afgedwaalden’. Hier lijkt enerzijds sprake van een binnenkerkelijke visie en anderzijds van een afwijzende notie. Eenzelfde, zij het minder veroordelende toon lijkt door te klinken in de definities betreffende evangeliseren van zowel Van Swigchem als Haak met het daarin opgenomen ‘vervreemd-zijn’. Beide bedenkingen hebben ertoe geleid dat voor deze studie gezocht is naar neutrale en realistische duidingen voor de sociale positie van de laatste twee door Van Swigchem genoemde categorieën. Als benoeming van de tweede werd daarom gekozen voor ‘kerkgangers’. Immers Van Swigchems verbinding van ‘reeds gelovigen’ aan de begrippen ‘verkondiging’ en ‘prediking’ verwijst naar deze kerkelijke setting. Bij de derde categorie lijkt het voor Van Swigchem juist te gaan om het tegendeel van deze kerk-gerichtheid. Zijn aanduiding ‘die weer van ’t geloof afdwaalden’ en de door hem en ook Haak en Wiersinga gebruikte term van ‘vervreemd geraakten’ lijken te wijzen op situaties, waarvoor Van Eijnatten en Van Lieburg het begrip ‘randkerkelijken’ hanteerden. Hun sociaal-neutrale opstelling in dezen wordt hier gevolgd.

Voor Van Swigchem hield evangeliseren niet louter in, dat de door hem als ‘afgedwaald’ en ‘vervreemd’ beoordeelde mensen, dus de randkerkelijken louter tot het geloof teruggebracht werden. “Echt geloofsleven vraagt ook om de gemeenschap met andere gelovigen, en om de trouwe leiding van het ambt. Anders wordt het pas ontstoken geloof licht weer verstikt.” Evangelisatie was voor hem een zaak van de kerk: “De kerkenraad moet dus het initiatief nemen, de wegen zoeken, het werk aanvatten, het goede voorbeeld geven.”⁴⁰ De gereformeerde ethicus Jochem Douma (1931-2020) noemt het een “roeping van de kerk”. Hij voegde eraan toe dat het geen “zaak van verenigingen en genootschappen is die zich naast of ook in de kerk, als een kerkje in de kerk, met dit werk bezighouden.”⁴¹ Douma lijkt daarmee stelling te nemen tegen de hervormde praktijk van evangelieverkondiging in verenigingsvorm. De gereformeerde kerkhistoricus Jasper Vree (1943-2020) meent anno 2013 dat het hier gaat om “een typisch hervormde, binnenkerkelijke aangelegenheid.”⁴² Maar ruim een eeuw eerder, in 1907, omschrijft zijn hervormde collega Willem Marius van der Schans (1872-1908) het evangeliseren als “alle prediking van het Woord Gods in bijeenkomst en particulier gesprek, die niet rechtstreeks door de Kerk geschiedt, alle prediking dus buiten de ambten om en ook alle prediking, die niet gericht wordt tot de leden der Kerk als zoodanig.”⁴³

Kennelijk gaf de orthodoxe Van der Schans hiermee het standpunt weer, zoals dat binnen de NHK rond 1900 en zelfs daarvoor omtrent evangeliseren werd gehanteerd. Op deze hervormde opstelling wordt verderop ingegaan. Eerst wordt de ontwikkeling van het Nederlandse evangeliseren behandeld. Dit in haar relatie tot de inwendige zending, als ook de opkomst van on- en buitenkerkelijkheid.

De Nederlandse inwendige zending

Door Douma, Van Swigchem, De Jager en ook Johannes Verkuyl (1908-2003) wordt de opkomst van het negentiende-eeuwse evangeliseren in Nederland in verband gebracht met die van het orthodox-piëtistisch georiënteerde Réveil.⁴⁴ Bovendien maken deze auteurs, met uitzondering van Douma, voortdurend gebruik van de term ‘inwendige zending’. Mogelijk is die term middels ‘Innere Mission’ inderdaad in 1843 voor de eerste keer gebruikt door de Duitse theoloog Gottfried Christian Friedrich Lücke (1791-1855).⁴⁵ Pas nadat zijn leerling Johann Heinrich Wichern (1808-1881) het begrip voor

---

⁴⁰ D. van Swigchem, *Handboekje*, p. 25 en 44.

⁴¹ J. Douma, *Evangelistiek*, p. 6.

⁴² J. Vree, ‘Ter inleiding’, in: *DNK*, 78 (2013), p. 12.

⁴³ W.M. van der Schans, *Wat doet de Nederlandsche Hervormde Kerk op het gebied van Evangelisatie in Friesland? Mededelingen over den stand van het Evangelisatie-werk in de Hervormde Gemeenten in Friesland, gedaan op den Provinciaalen Evangelisatiedag te Leeuwarden 29 November 1906*, z.p. 1907, p. 5.

⁴⁴ J. Verkuyl, *Inleiding in de evangelistiek. Met medewerking van dr. O. Jager*, Kampen 1978, p. 34, J. Douma, *Evangelistiek*, p. 17, D. van Swigchem, *Handboekje*, p. 32, en J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel I), Utrecht 1931, p. 46.

⁴⁵ J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel I), p. 11.

zijn arbeid had overgenomen, verkreeg het de betekenis van binnenlands missionair werk.⁴⁶ Het kenmerkende van de Innere Mission en ook van de inwendige zending in Nederland was dat die uit twee componenten bestond. Het wilde namelijk een combinatie zijn van evangeliseren én sociaal-charitatief werk. Voor dat laatste werd ook wel de bredere term filantropie gebruikt.⁴⁷

Zowel in Duitsland als in Nederland gaven velerlei organisaties er gestalte aan. Met volksverheffende en sociale activiteiten richtten ze zich op maatschappelijke groepen als verwaarloosde vrouwen en meisjes, ongehuwde moeders, wezen en prostituees, maar ook op moederloze kinderen en mannen, die aan de zelfkant van de maatschappij leefden. Hen uit hun malaise helpen, gold immers als een belangrijke bijbelse opdracht.

Dit overeenkomstige in beide landen is mogelijk terug te voeren op reizen, welke onder meer anno 1850 door Heldring⁴⁸ en Hofstede de Groot⁴⁹ richting ons buurland werden gemaakt. Maar in onderscheid met Nederland was de inwendige zending voor Wichern een taak van de kerk. De op zijn initiatief ontplooiden activiteiten vonden weliswaar plaats in verenigingsverband, maar sinds 1849 ook in nauw contact met de 'Evangelische Landeskirchen' in Duitsland.⁵⁰ In de Nederlandse situatie was de inwendige zending een kwestie van particulier initiatief.

Rond 1845 deed Heldring een dringend beroep op collega's en andere Réveilaanhangers om de sociale bewogenheid om te zetten in daadwerkelijke liefde.⁵¹ Zijn oproep bracht uiteindelijk een interkerkelijk gezelschap bijeen onder de naam 'Christelijke Vrienden'. Deze kring ontplooiden een grote hoeveelheid aan werkzaamheden met het oog op de in nood verkerende medemens. De hiervoor eveneens gebezigde term 'binnenlandse zending' had bij sommigen de voorkeur, omdat ze wilden vermijden gelinkt te worden aan wereldmijdende piëtisten, die inwendige zending voor 'innerlijk' hielden.⁵²

In hun sociale houding stonden de Réveilleden niet alleen. Meerderen betraden deze weg al dan niet daartoe aangezet door het orthodoxe gedachtegoed. Hofstede de Groot bleek als Groninger de initiator van veel arbeid op sociaal en pastoraal terrein.⁵³ Zo ook sommige van zijn leerlingen.⁵⁴ Nog eerder waren het de leden van het reeds genoemde genootschap 't Nut, die hun betrokkenheid op de 'gemene man' ten toon spreidden. Onder de stichters waren drie predikanten, de doopsgezinde dominees Jan Nieuwenhuizen (1724-1806) en Johannes Albertus Hoekstra (1763-1817) en de lutherse voorganger Johannes Lucas Loggen (1760-1835). Met meerderen beoogden zij niet zozeer de filantropie in de vorm van sociaal werk, maar op basis van hun verlicht-christelijk geloof zeker de geestelijke én zedelijke verheffing van de gewone man en vrouw.⁵⁵ Door het aankweken van kennis en deugd bedoelden ze de onkunde en zedeloosheid bij de "lagere standen" weg te nemen. Dit was in de hoop dat zij "tot nuttige leden der maatschappij, tot braave opvoeders en verzorgers hunner kinderen

---

⁴⁶ J.-C. Kaiser, 'Innere Mission. II. Der Begriff', in: *RGG*⁴ Bd. 4, Sp. 151-152, en idem, 'Wichern, Johann Heinrich', in: *RGG*⁴ Bd. 8, Sp. 1511-1514.

⁴⁷ J. Verkuyl, *Inleiding*, p. 29.

⁴⁸ M. van Lieburg, 'Het vroege diakonessenwezen in Nederland (1836-1886)', in: F. van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*, Hilversum 2012, p. 111-168 en daarin p. 128.

⁴⁹ J. Vree, 'Petrus Hofstede de Groot (1802-1886). Een heet gemoed uit de tijd van de Camera Obscura', in: P.E. Werkman en R.E. van der Woude (red.), *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw*, Hilversum 2012, p. 35-62 en daarin p. 39.

⁵⁰ M.C.T. van Lennep, *De ontwikkeling der inwendige zending in Nederland* (2^e druk), 's-Gravenhage 1946, p. 34.

⁵¹ Idem, p. 19-22, J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel I), p. 62, en O.W. Dubois, 'Ottho Gerhard Heldring. Begaan met armen en verlorenen', in: P.E. Werkman en R.E. van der Woude, *Bevlogen theologen*, p. 63-87 en daarin p. 81.

⁵² P.L. Schram, 'Inwendige zending als terrein van onderzoek', in: *DNK19de*, 7 (1980), p. 7-33 en daarin p. 13.

⁵³ P.L. Schram, 'Inwendige zending (deel II)', p. 7-50 en daarin p. 17, J. Vree, Petrus Hofstede de Groot, p. 35-62, en J. Vree, *Kerk, huis, school en staat. Leven, werk en vriendenkring van P. Hofstede de Groot (1844-1886)*, Hilversum 2017, p. 14 en 154, 350 en 488-489.

⁵⁴ J. Vree, *Kerk, huis, school en staat*, p. 25-27.

⁵⁵ Door P.L. Schram, 'Inwendige zending', p. 7-33 en daarin op p. 18 aangeduid als "'neutraal' filantropisch werk".

en huisgenooten” zouden worden.⁵⁶ 't Nut had derhalve een ander uitgangspunt dan het Réveil en ook de Groningers. In korte tijd groeide het genootschap uit tot een belangwekkende factor in Nederland. Al spoedig kwamen er departementen of afdelingen te Gouda, Bodegraven, Rotterdam en Amsterdam. Tot aan het jaar 1800 werden er, verdeeld over heel Nederland, lokaal 27 afdelingen in het leven geroepen en tussen 1800 en 1815 waren dat er nog eens 25. In het gedenkjaar 1934 kwam het totale aantal uit op 303.⁵⁷

Eenzelfde voortvarende groei volgde op Heldrings oproep uit 1845. Binnen iets meer dan vijftig jaar werden ruim 150 inrichtingen, organisaties en verenigingen gesticht. Kort voor de Tweede Wereldoorlog hadden ook al 150 evangelisatieverenigingen, maar ook instellingen ter leniging van de maatschappelijke en lichamelijke nood, zich aangesloten bij de ‘Centraal Bond voor Inwendige Zending en Christelijk Philantropische Inrichtingen’. Van 1922 tot 1942 had deze interconfessionele, dus met verschillende geloofsovertuigingen rekening houdende bond, een eigen tijdschrift in *Woord en Daad*. Oorspronkelijk als ‘Centraal Bond voor Christelijke Philantropische Inrichtingen’ anno 1901 in het leven geroepen, fuseerde ze vierentwintig jaar later met het ‘Comité voor Inwendige Zending’ uit 1915. Een jaar eerder was jonkheer Van Lennep tot directeur ervan benoemd.⁵⁸ Tijdens de Tweede Wereldoorlog schreef hij het boekje *De ontwikkeling der inwendige zending in Nederland*, dat in 1946 in een tweede druk verscheen.⁵⁹

De ontwikkeling van de Nederlandse inwendige zending en de opkomst van on- en buitenkerkelijkheid

Van Lennep omschreef de inwendige zending als “het bestrijden, lenigen en voorkomen van velerlei geestelijken, zedelijken, maatschappelijken en lichamelijken nood.”⁶⁰ De basis van al die menselijke ellende wortelde voor hem in het geestelijke. Hij verhulde niet dat daaraan ook gewerkt kon worden vanuit een humanitaire visie. Van Lennep zag dat evenwel als een vorm van antropocentrisme met de mens in het middelpunt. “De dienst aan den naaste spruit voort uit menselijke overwegingen en deze dienst richt zich allereerst op het stoffelijke en lichamenlijk welzijn van den mensch.” Daarnaast plaatste de jonkheer de christelijke barmhartigheid: “Zij vindt haar uitgangspunt in den dienst van God en dient den naaste in gehoorzaamheid aan de opdracht van Christus, Hem na te volgen in woorden en werken. Haar dienst aan den naaste is in de eerste plaats zielszorg.”⁶¹ Voor Van Lennep was inwendige zending dan ook een vorm van barmhartigheid op basis van christelijk geloof. Zo ook voor predikant en latere VU-medewerker Peter Leendert Schram (1922-1994). Schram betoogde dat het beter was “te formuleren dat I.Z. (inwendige zending, TTO) *evangelisatie* beoogde en deze zich, meestal, filantropisch (in de zin van hulpverlening) uitte.”⁶² Inwendige zending moet derhalve beschouwd worden als verleende humanitaire hulp op grond van een aan het christendom ontleende ideologie.

Evenwel voltrok er zich in ons land en gedurende de onderzoeksperiode een verschuiving: “In Duitsland bleef het ‘redden’ centraal, in Nederland werd dit meer en meer ‘getuigen.’”⁶³ Een ander repte van een rond 1900 in beide landen uiteengaan van de twee componenten.⁶⁴ Zeker in Nederland bleven enerzijds de filantropische instellingen op christelijke grondslag bestaan en werden er

⁵⁶ T. Jorissen, ‘Het genootschap van kunsten en wetenschappen, onder de zinspreuk: Tot nut van 't algemeen, te Edam, 1784-1787’, in: J. Huizinga e.a., *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784-1934*, Amsterdam 1934, p. 27-43 en daarin p. 31 en 27.

⁵⁷ J. Huizinga e.a., *Gedenkboek*, bijlage III, p. 242-244.

⁵⁸ J. Douma, *Evangelistiek*, p. 17. Zie voor de oprichtingsgeschiedenis J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel IV), p. 209-214, en J.F.L. Bastiaanse, *De Joden zending en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925-1965. Een generatie in dienst van de Joods-Christelijke toenadering* (deel 2), Zoetermeer 1995, noot 2.165, p. 699.

⁵⁹ M.C.T. van Lennep, *De ontwikkeling*.

⁶⁰ Idem, p. 65.

⁶¹ Idem, p. 55-62.

⁶² P.L. Schram, ‘Inwendige Zending (deel II)’, p. 7-50 en daarin p. 11. Zie ook P. de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911*, Hilversum 1997, p. 65.

⁶³ P.L. Schram, ‘Inwendige Zending (deel II)’, p. 7-50 en daarin p. 49.

⁶⁴ Zie hierover N.P. Moritzen, ‘Evangelisation. II. Geschichtlich’, in: *RGG⁴* Bd. 2, Sp. 1702-1704.

anderzijds steeds vaker specifieke evangelisatieverenigingen opgericht. Desondanks bleef daarbinnen tot in de twintigste eeuw ruimte voor sociaal-charitatief werk. Zo werd de vereniging ‘Noord-Jeruël’ op de ‘arme Friesche heide’ door initiatiefnemer ds. Johannes Antonie Visscher (1878-1943) nog in 1906 geduid als én een evangelisatie- én een filantropische vereniging.⁶⁵

Wat betreft de NHK was Van Lennep van mening dat die kerk niet bij machte bleek haar boodschap daadwerkelijk te verbinden met de industriële, maatschappelijke, sociale en culturele ontwikkelingen, zoals die zich vooral na 1850 ontplooiden. De kerk preekte volgens hem berusting “waarmede zij aan de bestaande maatschappelijke orde het stempel der onvermijdelijkheid gaf in plaats van profetisch te getuigen tegen het slavenbestaan van honderdduizenden landgenooten.”⁶⁶ Dat kon voor haar leden aanleiding zijn het lidmaatschap van de kerk los te laten of zich geheel eraan te onttrekken om vervolgens respectievelijk voor buiten- en niet-kerkelijk te worden gehouden.⁶⁷

Sociologische onderzoekers als Jacob Pieter Kruyt (1898-1975) en de latere rooms-katholieke bisschop Manfred (Rudolf Jozef) Staverman (1915-1990) wezen als redenen voor dergelijke stappen op het opkomende socialisme en de daarmee verband houdende maatschappelijke kwesties als “de sociale ontevredenheid, de rationalisering van het economisch leven, de urbanisering, het functieverlies der kerken.”⁶⁸ Zaken die kleefden aan de sociale kwestie. Het zorgde anno 1889 in het gewest Friesland, aldus sociaal-historicus Jouke Arend (Johan) Frieswijk, voor een onkerkelijkheid van 7,1%. In de toenmalige gemeenten Schoterland, Opsterland, Utingeradeel en Het Bildt bedroegen die percentages respectievelijk 20,5, 19,3, 15,8 en 15,6.⁶⁹ Dat was ruim boven het landelijke gemiddelde van 1½%. Dat gemiddelde zou via zo’n 5% in 1909 en 14,3% in 1930 oplopen tot ruim 17% in 1947.⁷⁰

Mogelijk was de NHK met haar bestuurders, zeker aanvankelijk, onwetend van dergelijke ontwikkelingen sinds 1850 en ontging haar in eerste instantie eveneens de verschillende initiatieven, die op het terrein van de inwendige zending werden ondernomen. In ieder geval waren er vooralsnog geen tekenen, die erop wezen dat de kerk op het gebied van de evangelisatie, ofwel het evangeliseren enige actie ondernam.

3.4 De Nederlandse Hervormde Kerk en de evangelisatie

Als uitgangspunt voor de bespreking van de evangelisatie sinds de negentiende eeuw stelt Douma “dat de kerk haar greep op het volk verloren heeft” en dus te maken had met secularisatie.⁷¹ Vanuit een minderheidspositie zouden de randkerkelijken weer teruggewonnen moeten worden voor het evangelie. Maar verkeerde de NHK van rond 1850 en kort daarna in een dergelijke situatie? De cijfers tot circa 1900 wijzen daar niet op, hoewel ze dus per streek flink konden verschillen. Sommigen meenden dat ze bij volkstellingen een geflatteerd beeld gaven.⁷² De telling van 1840 gaf als uitkomst, dat een 38,2% van de Nederlanders zich rekende tot de katholieken en 59,6% tot de protestanten, oftewel de hervormden. Negen jaar later hadden deze percentages zich nauwelijks negatief gewijzigd. In tegendeel zelfs, ze waren toen respectievelijk 38,2% en 59,7%. Buitenkerkelijken werden naar de cijfers in Nederland nauwelijks geteld.⁷³ Getalsmatig hoefde de religieuze toestand van 1850 voor de hervormde leiding dus geen reden te geven de evangelisatie te overwegen.

⁶⁵ T.T. Osinga, *Drie Hervormde evangelisaties op de ‘arme Friesche heide’*, Garyp 1998, p. 45.

⁶⁶ M.C.T. van Lennep, *De ontwikkeling*, p. 70. Zie ook J.P. Kruyt, geciteerd door M. Staverman, *Buitenkerkelijkheid in Friesland*, Assen 1954, p. 52.

⁶⁷ M. Staverman, *Buitenkerkelijkheid*, p. 4-18.

⁶⁸ Aldus J.P. Kruyt, aangehaald in: idem, p. 51. Zie verder J. Frieswijk, ‘Onkerkelijkheid, confessie en politiek in Friesland, 1880-1920’, in: S. Zijlstra, G.N.M. Vis en D.J.M. Zeinstra (red.), *Vroomheid tussen Vlie en Lauwers. Aspecten van de Friese kerkgeschiedenis*, Delft 1996, p. 185-213 en daarin p. 202.

⁶⁹ J. Frieswijk, ‘Onkerkelijkheid’, p. 185-213 en daarin p. 185.

⁷⁰ M. Staverman, *Buitenkerkelijkheid*, p. 19. Zie voor absolute cijfers bij T.-E.M. Krijger, *The Eclipse of Liberal Protestantism in the Netherlands: Religious, Social, and International Perspectives on the Dutch Modernist Movement (1870-1940)*, Leiden/Boston 2019, p. 260.

⁷¹ J. Douma, *Evangelistiek*, p. 11. Zie over secularisatie ook: *RGG*⁴ Bd. 7, Sp. 774-789.

⁷² J. Frieswijk, ‘Onkerkelijkheid’, p. 185-213 en daarin p. 185-186.

⁷³ M. Staverman, *Buitenkerkelijkheid*, p. 19.

Evenwel resteert de vraag of de NHK ook tot evangeliseren in staat zou zijn geweest. In verband met de Groninger hoogleraar Hofstede de Groot oppert Vree dat het de NHK zou ontbreken aan “een stelselmatig pastoraat [om] de groeiende bevolking in steden en ontwikkelingsgebieden aan zich te binden.”⁷⁴ Mirjam Fokeline Buitenwerf-van der Molen lijkt hierbij aan te sluiten door te wijzen op een moeizame, kerkelijke communicatie. Ze stelt dat de kerk, vertegenwoordigd als deze kort na 1850 werd door predikanten van een liberale elite, niet in gesprek raakte met de lagere sociale klassen.⁷⁵

Een ander probleem is volgens Vree het gebrek aan de noodzakelijke financiële middelen.⁷⁶ Via het beschreven ‘Fonds geestelijke behoeften’ beoogde de NHK te voorzien in preekdiensten en godsdienstonderwijs en zo mogelijk de bekostiging van de opleiding van jongeren tot godsdienstonderwijzer. Vree betwijfelt of dit fonds ooit goed van de grond is gekomen. Weliswaar deden meerdere gemeenten er kort na 1900 een beroep op, maar dat waren vrijwel steeds dezelfde. Anno 1908 werd er in 51 gemeenten voor het fonds gecollecteerd met als opbrengst f543,65⁵. De uitgaven gingen dat jaar met een bedrag van f4465 de inkomsten evenwel ver te boven.⁷⁷ De renteopbrengst van het ingeschreven kapitaal en mogelijke legaten en giften moesten zorgen voor voldoende dekking.

Dat de NHK op het evangelisatieterrein verstek liet gaan, kon ook een gevolg zijn van het ontbreken van het begrip ‘evangelisatie’ in haar reglementen. Maar was het daarin wel opgenomen, dan zou dit, aldus evangelist De Weerd, de kerkelijke bestuurders in verlegenheid hebben gebracht. De ‘domeneer’ van het Drentse turfland zegt hierover: “De kerk bestaat uit zovele heterogene elementen, ze kan dus niet steunen een corporatie, die in ’t belang van een bepaalde richting werkt.”⁷⁸ Weliswaar was het evangeliseren reglementair geen onderwerp voor de NHK, maar tegelijk bleek het haar vanwege het meerstromenland onmogelijk. Wellicht was het daarom, dat Van der Schans het noodgedwongen moest beoordelen als een buitenambtelijke en -kerkelijke taak.

Toch bleek uit de persoonlijke activiteiten van bijvoorbeeld Hofstede de Groot en Heldring, dat sommige hervormden desondanks op zoek gingen naar een vorm van inwendige zending. De eerste vocht tegen leerstellige scherpslijperij en de ‘dode letters’ van belijdenisgeschriften en zocht daarom naar een evangelische praktijk. Heldring deed zo met als uitgangspunt het orthodox gerichte Réveil. Anderen richtten zich meer op het evangeliseren en volgden vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw daarvoor het particuliere pad via organisaties als de VdW en de CV.

Van Zuthem stelt dat aldus een door de NHK gelaten vacuüm werd ingevuld.⁷⁹ In dit geval tenminste een reglementaire leemte, zoals dat ook gebeurde met de eerder geconstateerde bestuurlijke en territoriale lacunes. Van die laatste vond Peschar meerdere in de uitgestrekte veenkoloniale gemeenten van Drenthe. Hij duidde die leemtes als ‘witte vlekken’. Tegen het einde van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw werden ze gevuld met “Evangelisaties (in en ten bate van de Nederlandse Hervormde Kerk)”.⁸⁰ Dat waren met name posten, die geleid werden door evangelisten uitgezonden door de BvE. Kort voor 1900, maar vooral erna deden zich meer van dergelijke bovenplaatselijke instellingen voor. Die droegen soms voor een enkele, maar als de BvE ook wel voor meerdere lokale posten verantwoordelijkheid.

---

⁷⁴ J. Vree, *Kerk, huis, school en staat*, p. 295.

⁷⁵ M. Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtengoed in Nederland (1857-1880)*, Hilversum 2007, p. 177.

⁷⁶ J. Vree, ‘Ter inleiding’, p. 1-16 en daarin p. 5-6.

⁷⁷ Aldus *Bijlagen van de Handelingen der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk* (BHAS), 1903, Bijlage A, p. 80-81, BHAS (1906), Bijlage A, p. 100-101, BHAS (1908), Bijlage A, BHAS (1909), en Bijlage A, p. 106-107.

⁷⁸ W. de Weerd, *De “domeneer” van turfland. Tien jaren evangelisatie-arbeid in de Drentsche veenkoloniën* (heruitgave), Groningen 1983, p. 105.

⁷⁹ J. van Zuthem, *Harde grond. Kerkelijke verhoudingen in Groningen, 1813-1945*, Assen 2012, p. 145.

⁸⁰ J.M. Peschar, *Een zoektocht naar de evangelisaties in Zuidoost-Drente* (doctoraalscriptie), Almelo 1996, p. 25-26.

3.5 Bovenplaatselijke evangelisatieverenigingen en -bonden

Landelijke organisaties als de VdW en de CV propageerden middels evangelisten de door hen aangehangen orthodoxe visie op het christelijk evangelie. De CV deed dat ook via lokale evangelisatieposten. Vanwege uitgezonden evangelisten gedurende de negentiende eeuw werden beide instellingen met de NEPV, de ‘Evangelische Maatschappij’ en de HdV besproken door Mink.⁸¹ Verschillend als de vijf naar hun doelstelling(en) waren, deelden ze dat hun arbeidsveld niet beperkt bleef tot een bepaalde provincie of streek, een enkele stad of dorp, maar heel Nederland omvatte.⁸² Daarom worden deze vijf hier naast overkoepelend of bovenlokaal vooral voor landelijk gehouden.

Sindsdien kwamen er evenwel nog andere op met een kleiner arbeidsressort. Sommige omvatten een provincie, een kerkelijke classis, een meer of minder grote regio of slechts een enkel dorp. Groot was het werkgebied van de sinds 1888 bestaande ‘Vereeniging tot colportage en Evangelisatie in de provincie Drenthe en den Zuid-Oosthoek der provincie Friesland’. Het ressort van deze ‘Colportagevereniging’ was oorspronkelijk één provincie en een deel van een tweede. Vanaf 1894 strekte het zich uit over de drie noordelijkste gewesten van ons land. Klein, slechts verantwoordelijkheid dragend voor een enkele post was de ‘Vereeniging tot bevordering van In- en Uitwendige Zending: ‘Uw Koninkrijk Kome’’ te Stadskanaal (VIUZS).

Het onderstaande overzicht van bovenplaatselijke evangelisatieverenigingen gedurende de periode 1853-1951 bevat die instellingen, waarvan de namen vermeld staan in een reglement van de selectie aan plaatselijke posten. Omdat daarin sprake moest zijn van een minimale verbondenheid met de NHK, wijst dit erop dat deze organisaties als de BvE op die kerk waren aangelegd. Maar als een onafhankelijke en autonome vereniging of bond zijn ze voor niet-kerkelijk te houden. Daarom zouden ze geplaatst kunnen worden op de door Van Eijnatten en Van Lieburg samengestelde lijst van “niet-kerkelijke verenigingen tot binnenlandse verbreiding van het christelijk geloof”.⁸³ Hier zijn ze naar hun werkgebied ingedeeld in zes categorieën: landelijk, provinciaal, regionaal, classicaal, gemeentelijk en ook plaatselijk. Verder zijn ze per groep gerangschikt naar het reglementair vastgestelde (of vermoedelijke) stichtingsjaar.

Tabel 3.1 Bovenplaatselijke evangelisatieverenigingen tussen 1853 en 1951

Landelijke verenigingen

1853	Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging (NEPV)
1864	Confessioneele Vereeniging (CV)
1893	Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk (BvE)
?	Nederlandsche Vereeniging tot Inwendige Zending (NVIZ)
1928	Evangelisatie-commissie van wege den Geref. Bond (ECGB)
1935	Ned. Hervormde Bond voor Inwendige Zending op Gereformeerden Grondslag in Nederland (IZB)

Provinciale verenigingen

1878	Vereeniging voor Inwendige Zending in Noord-Brabant en Limburg (IZNB&L)
1902	Vereeniging voor Inwendige Zending in Noord-Holland (IZIN)
?	Vereeniging voor Inwendige Zending in Drenthe (IZD)

Regionale verenigingen

1888	Vereeniging tot colportage en Evangelisatie in de provincie Drenthe en den Zuid-Oosthoek der provincie Friesland (sinds 1894: Vereeniging tot colportage en evangelisatie in de drie Noordelijke provinciën) (Colportagevereniging) ⁸⁴
------	---

⁸¹ G.J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1995.

⁸² Zie hiervoor de overzichten, zoals te vinden bij G.J. Mink, *Op het tweede plan*, p. 206-207, 211-215, 218-219, 220-221 en 227-229.

⁸³ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 297-299.

⁸⁴ C.D. van Noppen e.a., *50 jaren Colportage*, Emmen 1938.

- 1909 Vereniging Nederlandsche Landkolonisatie en Inwendige Zending (VNLIZ)
 1921 Vereniging voor Inwendige Zending op Voorne en Putten (VIZVP)

Classicale verenigingen

- 1895 Vereniging tot Evangelisatie binnen de classis Heerenveen (VEHeerenveen)
 1903 Vereniging tot evangelisatie binnen de classis Assen (VeAssen)
 1904 Vereniging tot Evangelisatie binnen de Classis Sneek (VESneek)
 1904 Vereniging tot evangelisatie binnen de classis Franeker, ten bate der Ned.-Herv. Kerk (VeFraneker)

Gemeentelijke verenigingen

- 1907 Vereniging voor Evangelisatie in de gemeente Havelte en Omstreken (VEHavelte), (sinds 1919: Vereniging voor Evangelisatie binnen de Classis Meppel der Nederlandsch Hervormde Kerk (VEMeppel))
 1909 Vereniging voor Evangelisatie in de gemeente Dwingeloo

Lokale vereniging of stichting

- 1907 Vereniging tot bevordering van In-en Uitwendige Zending: ‘Uw Koninkrijk Kome’ te Stadskanaal (VIUZS)
 1915 Cornelia-Stichting

Enkele cijfers

Tien, ofwel de helft van de vermelde overkoepelende organisaties blijken gesticht te zijn in de decennia voor en na 1900. Een eerste viertal is van voor 1890 en een tweede van na 1910. Van twee is het stichtingsjaar dus onbekend. Het merendeel blijkt verbonden met noordelijk Nederland en tenminste een viertal met het gewest Friesland. De oprichtingen van de VESneek en de VeFraneker moeten samen met nog twee andere classicale Friese verenigingen op het conto geschreven worden van een provinciale evangelisatiecommissie uit 1904.⁸⁵ Haar oprichting en die van de eerste tien lijken te wijzen op een verhoogde particulier-hervormde activiteit op het evangelisatieterrein rond 1900.

Uit de lokale statuten blijkt dat bij 130 plaatselijke evangelisaties, bijna 53% van de totale selectie, tenminste één bovenlokale organisatie betrokken was. Voor een 47% of 112 posten gold dat dus niet. Twintig hadden tegelijkertijd of achtereenvolgens banden met twee, twee met drie en een zelfs met vier overkoepelende instellingen. De ‘Evangelisatie’ in het Friese Noordwolde viel aanvankelijk onder supervisie van de Colportagevereniging en kende in evangelist Lubbert Ekkelboom (1862-1949) tegelijkertijd een NEPV-voorganger.⁸⁶ Bij haar definitieve oprichting verbond ze zich aan de VEHeerenveen en in 1902 eveneens aan de BvE.⁸⁷

Een 43,5%, namelijk 107 plaatselijke posten, was voor kortere of langere tijd lid van deze bond. Zeven kenden, meestal via een provinciale commissie, een band met de landelijke CV, vier met de NEPV en eenzelfde aantal met de GB. Drie plaatselijke verenigingen hadden volgens de reglementen connecties met de uit deze GB voortgekomen ECGB en zijn opvolger sinds 1935, de IZB.

Provinciaal was één vereniging verbonden met de IZNB&L, eveneens één met de IZD en vijf met de IZIN. Negen verenigingen hadden een statutaire verbintenis met een classicale vereniging en één met de Colportagevereniging. En voor haar band met de BvE was de vereniging ‘Jeruël’ in het Groningse Vledderveen als enige verbonden met de VIUZS. ‘Evangelisatievereniging Beets’ te Nij-Beets stond onder het toezicht van de in 1925 opgerichte ‘Cornelia-Stichting’.

Bij al deze verbintenissen was één uitzondering. De in 1908 opgerichte evangelisatiepost te Oudshoorn had statutair bepaald dat men zich noch bij de CV, noch bij de BvE, maar ook niet bij de

⁸⁵ T.T. Osinga, ‘bij verkorting “Pecif” genaamd’. “Provinciaal Evangelisatiecomité in Friesland”, Oudemirdum 2010.

⁸⁶ F.Ch. Geerling, ‘Een werk Gods van tien jaren. (Overzicht van den Secretaris)’, in: *Een werk Gods van tien jaren*, Utrecht 1905, p. 3-15 en daarin p. 9.

⁸⁷ Artikel 5 van het verenigingsstatuut, in: *Nederlands(ch)e Staatscourant* (NS), 29 april 1902.

GB wenste aan te sluiten.⁸⁸ Die te Nieuwveen had daarentegen vastgelegd, dat bij haar ontbinding de drie genoemde overkoepelende organisaties de beschikking kregen over de eventueel resterende baten.⁸⁹ Daarmee hun gewicht onderstrepd.

De grondslagen

De namen laten zien dat zeker de ECGB en de IZB zich conformeerden aan de gereformeerde grondslag en daarmee aan de ‘Drie formulieren van enigheid’. Het is aan te nemen, dat dit ook de IZNB&L gold. Deze organisatie kende als verenigingsbeginsel “den Bijbel als het Woord van God” en dat staande “op den bodem van de belijdenisschriften der Gereformeerde kerken.”⁹⁰

De Colportagevereniging hanteerde met “de openbaring van God in Jezus Christus, volgens de Heilige Schriften” een louter op de bijbel georiënteerde grondslag.⁹¹ De VNLIZ neigde met “Jezus Christus en Dien gekruisigd, terwijl zij als richtsnoer volgt de Heilige Schrift, Gods Woord” meer richting de orthodoxie.⁹² Dat gaat zeker op voor de BvE. Zijn beginsel luidde namelijk: “Het Apostolisch Christendom, opgevat in den geest van de Belijdenis der Nederlandsche Hervormde Kerk.”⁹³ Tegelijk is dat laatste opmerkelijk. In het geheel van de hervormde reglementenbundel wordt slechts een keer van zo’n belijdenis gerept. Mogelijk wensten de stichters van de BvE met deze opmerking de in hun ogen reglementaire omissie nog eens te benadrukken. Anno 1934 schreef bondssecretaris Egbert Syperda (1863-1952) daarover: “Wij zijn ons bewust met ons belijden en prediken ons aan te sluiten aan de Belijdenis, die feitelijk nog steeds is de Belijdenis der Ned. Herv. Kerk.”⁹⁴ De VESneek⁹⁵ en de VEMEppel namen de ‘belijdenis der Ned. Herv. Kerk’ eveneens tot hun beginsel.⁹⁶ Daarmee zijn ze met de BvE te kenmerken als orthodox en als deze van belijdende, oftewel confessionele aard.

De VEHeerenveen baseerde zich op “het geloof in Jezus Christus, den Zoon Gods, den eenigen en algenoegzamen Zaligmaker, die overgeleverd is om onze zonden en opgewekt om onze rechtvaardiging (Rom. 4:25).”⁹⁷ De VeAssen,⁹⁸ VeFraneker,⁹⁹ VUIZS¹⁰⁰ en VIZVP¹⁰¹ deden evenzo. Het was een formulering, zoals Luteijn die hanteerde ter verduidelijking van het confessionele standpunt omtrent ‘de religie der belijdenis’. Kennelijk gold Rom. 4:25 voor deze overkoepelende verenigingen als een sjibbolet en keurmerk van gelovige, tenminste confessionele christenen tegenover het modernisme.¹⁰² Voor moderneren was de rechtvaardiging vooral een kwestie van de autonome mens. Orthodoxen geloofden daarvoor afhankelijk te zijn van Gods genade in Christus en zoals geformuleerd in Rom. 4:25. Voor de stichting van de VEHeerenveen was dit onderscheid blijkbaar van beslissende betekenis. Ze werd tien jaar nadien gerechtvaardigd met de woorden:

Het was de droevige toestand, waarin de Herv. Kerk in een groot deel van onze Classe zich bevond, die voor een tiental jaren enkele geloovige predikanten uit die Classe zwaar op het hart droeg. Van de meeste kansels werd geen Evangelie gehoord. Het oude modernisme was smakeloos geworden en door zijn eigen aanhangers weggegooid. Het ‘modern bewustzijn’ had den weg gebaand voor een

⁸⁸ Artikel 3, in: idem, 12 juni 1908.

⁸⁹ Artikel 16, in: idem, 13 oktober 1948.

⁹⁰ Artikelen 1 en 2, in: idem, 9 april 1880.

⁹¹ Artikel 1, in: *NS*, 7 februari 1889.

⁹² Aldus de onveranderlijke artikelen 2 en 3 van het verenigingsstatuut, in: ‘Collectie T.T. Osinga’.

⁹³ Artikel 3, in: *NS*, 11 april 1893.

⁹⁴ Zie de circulaire getiteld ‘Geachte Medeburgers’, in: A. van der Stoep, *In het voetspoor van monniken. Het kerkelijk reilen en zeilen op Schiermonnikoog door de eeuwen heen*, Schiermonnikoog 2011, p. 139.

⁹⁵ Artikel 2, in: *BNSver.*, 18 januari 1906.

⁹⁶ Artikel 1, in: idem, 1 juli 1919.

⁹⁷ Artikel 2, in: *NS*, 12 maart 1898.

⁹⁸ Artikel 2, in: idem, 5 december 1903.

⁹⁹ Artikel 2, in: *BNSver.*, 10 november 1904.

¹⁰⁰ Artikel 1, in: idem, 5 september 1907.

¹⁰¹ Artikel 1, in: idem, 18 maart 1924.

¹⁰² Zie ook S.S. Visser, *Kerk*, p. 12.

totaal gemis aan godsdienstig besef en, al was het ook tegen haren wil, het was met de nieuwere richting uitgelopen op socialisme en onverschilligheid.¹⁰³

Uit het citaat valt op te maken dat de reden voor de stichting van de VEHeerenveen niet louter een theologische was. De redenen blijken zelfs politiek getint, namelijk anti-socialistisch. Kerkelijk was ze wel. Daarop wijst het aanmatigende ‘geloovige predikanten’ en zeker de classicale verbinding. Het geconstateerde ‘gemis aan godsdienstig besef’ en de onverschillige houding onder de aanhangers van het oude modernisme was dat voor hen mogelijk ook. Het was in ieder geval een situatie, die volgens Kruyt en Staverman aanleiding kon zijn tot buiten- of zelfs onkerkelijkheid. De door Frieswijk aangeleverde cijfers betreffende de gemeenten Schoterland, Opsterland en Utingeradeel, die onderdeel uitmaakten van dit classicale territorium, bevestigden dat. Ten slotte lijkt onder de ‘geloovige predikanten’ door gebruikmaking van de term ‘nieuwere richting’ een besef te leven in het bezit te zijn van oudere, kerkelijke rechten en tegelijk van het ware evangelie. Blijkbaar voor hen gewichtige redenen om een classicale evangelisatievereniging te beginnen met als doel tegen het modernisme een dam op te werpen.

De doelstellingen

Zoals eerder beschreven is, beoogden de landelijke organisaties VdW en CV het herstel van de NHK in orthodoxe richting. Beide organisaties namen daarvoor de ‘Drie formulieren van enigheid’ tot uitgangspunt. Maar nog voor de VdW en de CV was er de landelijke NEPV, die in eerste instantie bedoelde “de verderfelijke invloed van de Rooms-Katholieke Kerk en van het ongelooft” te bestrijden. Naderhand werd haar oogmerk meer de “binnenlandsche zending” met een doelstelling, die door Mink werd omschreven als “het brengen van het evangelie tot onbekeerden.”¹⁰⁴

De Colportagevereniging formuleerde haar doel als “de verspreiding van bijbels, tractaatjes en godsdienstige geschriften en het verkondigen van het Evangelie.”¹⁰⁵ Een dergelijke als ruim te beoordelen doelstelling werd eveneens aangetroffen bij de VIZVP met “de samenleving met de beginselen van het Evangelie [...] te doortrekken in den ruimsten zin des woords.”¹⁰⁶ Zo ook de VEMEppel met haar doel “het bevorderen van de kennis van het Evangelie naar de schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds.”¹⁰⁷ De VEHeerenveen richtte zich meer kerkelijk, getuige “de bevordering van het geestelijk leven in de Hervormde gemeenten binnen de classis Heerenveen.”¹⁰⁸ De VESneek sloot daarbij aan met de bevordering van “het geestelijk en kerkelijk leven” in de classicale gemeenten.¹⁰⁹

Die kerkelijke stellingname kwam duidelijker tot uiting bij de IZIN. Die sprak zich tegelijk anti-modern uit middels “den bloei der Nederlandsch-Hervormde Kerk te bevorderen door het Evangelie te brengen, waar dit binnen haar werkkring nagelaten wordt.”¹¹⁰ En zo ook de VeFraneker via “mede te werken aan het herstel der Ned.-Herv. Kerk.”¹¹¹ Kennelijk was dat herstel het oprichtingsmotief van meerdere bovenplaatselijke verenigingen van rond 1900. En gezien hun beginselen een herstel in voornamelijk confessionele zin.

Het mogelijk meer gereformeerd georiënteerde IZNB&L lijkt zich hierbij aan te sluiten door te verwijzen naar het gedachtengoed van Hoedemaker. Zij beoogde namelijk “het evangelie te brengen tot het volk en het volk tot het evangelie.”¹¹² Daarentegen drukte de IZB zich weer meer orthodox uit

---

¹⁰³ Archief ‘Vereniging voor Evangelisatie binnen de classis Heerenveen’ (Archief VEHeerenveen), *Achtste jaarverslag van de Vereeniging tot Evangelisatie binnen de classis Heerenveen*, 1903-1904, p. 3-4.

¹⁰⁴ G.J. Mink, *Op het tweede plan*, p. 72.

¹⁰⁵ Artikelen 1 en 2 van het statuut, in: *NS*, 7 februari 1889.

¹⁰⁶ Zie artikel 2, in: *BSNver.*, 18 maart 1924.

¹⁰⁷ Artikel 1, in: idem, 1 juli 1919.

¹⁰⁸ Artikel 3, in: *NS*, 12 maart 1898.

¹⁰⁹ Artikelen 2, 3 en 4, in: *Statuten en Huishoudelijk Reglement van de Vereeniging tot Evangelisatie binnen de classis Sneek*, Sneek 1905, p. 1.

¹¹⁰ Artikelen 2 en 3, in: *BNSver.*, 23 januari 1923.

¹¹¹ Artikel 2, in: idem, 10 november 1904.

¹¹² Artikel 2, in: *NS*, 9 april 1880.

door zich ten doel te stellen “de inwendige zending in Nederland in overeenstemming met de belijdenis van de Ned.-Hervormde Kerk.”¹¹³

De middelen

Over de te hanteren middelen ter bewerkstelling van de doelen werd door de landelijke organisaties naast de uit te zenden colporteurs, zijnde langs reizende bijbel- en leatuurverkopers, of evangelisten en te stichten posten weinig meer vermeld. Des te meer door de instellingen, die classicaal of regionaal verbonden waren. Zo sprak de VIZVP van ledenvergaderingen, openbare samenkomsten met een evangeliserend en apologetisch karakter, leatuur-en tractaatverspreiding, maar ook van huisbezoek en jongerenwerk.¹¹⁴ De VEHeerenveen richtte zich op het organiseren van christelijke bijeenkomsten, bidstonden en toespraken, het steunen en stichten van evangelisatiewerk, de verbetering van de diaconale arbeid.¹¹⁵ De VeAssen sloot hier deels bij aan met “a. het houden van Christelijke samenkomsten in onderscheiden gemeenten der classis Assen; b. het steunen en stichten van evangelisatiewerk in de meest verwaarloosde deelen der classis.”¹¹⁶ Vrijwel identiek was het bij de VESneek. Deze vereniging bepaalde zich ten eerste bij het onderhouden en steunen van evangelisatiearbeid, het houden van christelijke samenkomsten en het verspreiden van christelijke leatuur.¹¹⁷

De drie classicale verenigingen te Heerenveen, Assen en Sneek kenden bovendien als middel de kandidaatstelling voor de classicale verkiezingen. Kennelijk wensten deze verenigingen naast de andere instrumenten ook op deze manier hun doelstelling te verwezenlijken. In ieder geval volgden ze aldus de door Groen van Prinsterer gewezen weg in de uitoefening van reglementaire invloed op de zeggingskracht binnen hun classis en zo in de NHK.

Kortom, uit de grondslagen van vrijwel alle overkoepelende organisaties blijkt dat deze van tenminste confessionele aard waren. Enkele droegen zeker een hervormd-gereformeerd karakter. De doelstellingen geven aan dat ze deels de evangelieverkondiging bedoelden en anderdeels zich richtten op het geestelijk leven in hervormde gemeenten of zelfs het herstel van de NHK. Blijkbaar daarom werd de kandidaatstelling voor de classicale verkiezingen opgenomen onder de middelen. Die toonden voor het overige een keur aan activiteiten ten dienste van de bedoelde opbouw van gemeenten en kerk.

Die hervormde en kerkelijke gerichtheid gaat zeker op voor de BvE. Maar met 1893 als oprichtingsjaar moet zijn stichting wellicht nog in een ander licht worden geplaatst. Vermoed wordt dat de BvE en zo ook de stichting van de negen andere bovenplaatselijke instellingen van kort voor en na 1900 een reactie is geweest op de formatie van de GKN in 1892. Mogelijk reageerden confessioneel-hervormden via deze organisaties aldus op de onttrekking van orthodoxen aan de NHK. Tegelijk lijken hun stichtingen een weerwoord op het negentiende-eeuwse modernisme, het daaraan geweten socialisme en gebrek aan godsdienstig besef. De bundeling van vrijzinnige krachten via de VVH kort na 1900 kan eveneens een motief zijn geweest.

Dat de BvE hier bij name genoemd wordt, is niet louter hierom. Meer nog is het, omdat de bond blijkens de cijfers voor kortere of langere tijd de verantwoordelijkheid droeg voor ruim 40% van de geselecteerde posten. Bovendien werd hij door meerdere overkoepelende instellingen na verloop van tijd blijkbaar voor ‘primus inter pares’ gehouden. Zo adviseerde de VEHeerenveen haar leden zich eveneens bij de landelijke BvE aan te sluiten. En andere bovenplaatselijke instellingen pasten hun ontbindingsartikel aan ten gunste van de bond.

De positie van de BvE

Met het aantal van 91 leden was de BvE anno 1947 op z'n grootst.¹¹⁸ Niet eerder sinds zijn oprichting had de bond zoveel lokale evangelisatieposten binnen zijn invloedssfeer. Dat was ook zijn doel. De bond wenste namelijk “zulk een toezicht uit te oefenen op de vrije Evangelisatiën, die in- en ten bate

¹¹³ Artikel 3, in: *BNSver.*, 16 juni 1936.

¹¹⁴ Artikel 3, in: idem, 18 maart 1924.

¹¹⁵ Artikel 4, in: *NS*, 12 maart 1898.

¹¹⁶ Artikelen 3 en 4, in: idem, 5 december 1903.

¹¹⁷ Aldus de artikelen 2, 3 en 4, in: *Statuten (...) classis Sneek*, p. 1.

¹¹⁸ *NKH* (1947), Bijlage J, p. 167-168.

van de Nederlandsche Hervormde Kerk optreden, dat zij inderdaad aan den bloei dier Kerk geen afbreuk doen, maar dien bevorderen.”¹¹⁹ Mogelijk werd met ‘vrije’ gedacht aan posten, die bij geen enkele overkoepelende organisatie waren aangesloten.

Het aantal BvE-leden was in de loop der jaren aan groei onderhevig, zoals blijkt uit de jaarlijkse gegevens in het *Nieuw Kerkelijk Handboek*. Het daarin opgegeven aantal betrof steeds die van het jaar ervoor.

Tabel 3.2 Overzicht van het aantal aangesloten evangelisaties bij de ‘Bond voor Evangelisatiën in en ten bate der Ned. Herv. Kerk’ van 1896 tot 1950

jaar	aantal bondsevangelisaties
1896	22
1900	37
1905	47
1910	55
1915	63
1919	72
1925	75
1930	79
1935	84
1940	86
1943	88
1947	91
1950	85

Bij deze cijfers moet worden opgemerkt, dat het BvE-bestuur een ander selectiebeleid hanteerde dan voor deze studie is gedaan. Zo was in het Friese Tzummarum sinds 3 maart 1893 een vereniging onder de naam ‘Het Mosterdzaadje’¹²⁰, kende het Gelderse Geesteren vanaf 1 november 1906 een ‘Vereeniging tot bevordering van Christelijke belangen’¹²¹ en werd te Drachten per 12 oktober 1899 de ‘Vereeniging voor inwendige zending te Dragten, onder den naam ‘Uw Koninkrijk kome’ opgericht.¹²² Hoewel dat uit de namen niet duidelijk blijkt, werden ook deze verenigingen voor een evangelisatie gehouden en door de BvE als leden verwelkomd.¹²³

Een andere reden voor de hervormde predikanten Johannes Cathalinus Montijn (1838-1913) en Willem Vliegthart (1836-1904) om samen met jonkheer Oncko Quirijn van Swinderen (1840-1925) de bond te beginnen, waren de gehanteerde collectepraktijken. De inzameling van gelden door evangelisten of beroepscollectanten voor de bouw van een lokaal, de aanvulling van het evangelistensalaris of anderszins waren meermaals door twijfels omgeven. ‘Vriend Jonker’ bijvoorbeeld collecteerde voor de evangelisatievereniging te Epe en haalde tijdens zijn landelijke reizen een bedrag op van f1336,50. Nog niet de helft ervan kwam in handen van de evangelisatie. Naast de f416,00 aan salaris bracht de collectant nog eens f285,50 aan onkosten in rekening.¹²⁴

Dergelijke toestanden wensten de BvE-bestuurders te beteugelen. Aangesloten evangelisaties ontvingen daarom een ‘kaart van lidmaatschap’ en collecteboekjes waarmee gecollecteerd mocht worden.¹²⁵ Dat boekje moest eens per maand gecontroleerd worden door de leden van het aangestelde sub-comité, ofwel mentoren en waarover later meer. Voor bondsevangelisaties, die “niet uit eigen

¹¹⁹ Artikel 2, in: *NS*, 11 april 1893.

¹²⁰ *Idem*, 14 maart 1893.

¹²¹ *BNSver.*, 21 februari 1907.

¹²² *NS*, 25 oktober 1899.

¹²³ Zie voor ‘Het Mosterdzaadje’, in: *Leeuwarder Courant*, 13 mei 1930 en 10 april 1933, voor de vereniging te Drachten, in: *Maandbode van de Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Nederlandsche Hervormde Kerk* (Maandbode), 5 (1927), p. 1-4, en voor die te Geesteren: *Woord&Dienst*, 3 (2007).

¹²⁴ A. Vreugdenhil, *Van kapel tot kerk. De geschiedenis van de goede Herderkerk te Epe*, Epe 2014, p. 81.

¹²⁵ *NKH* (1912), Bijlage N, p. 110.

middelen kunnen bestaan”, gold als maatregel dat ze rekening en verantwoording van het gevoerde financiële beleid dienden af te leggen.¹²⁶

Niet alleen verbonden tenminste 107 lokale posten zich aan deze BvE, dat gold eveneens meerdere bovenplaatselijke. Behalve dat de VEHeerenveen haar leden maande tevens lid te worden van de bond, gingen bij ontbinding haar bezittingen ook al naar de BvE.¹²⁷ Dezelfde regeling gold de nog niet genoemde classicaal vereniging Leeuwarden.¹²⁸ De bezittingen van de VESneek en de VeFraneker gingen bij ontbinding in eerste instantie naar de ‘Provinciale Evangelisatiecomité in Friesland’, afgekort ‘Pecif’.¹²⁹ Maar sinds 1947 functioneerde ook deze organisatie als sub-comité van de BvE.¹³⁰ Toen per 11 oktober 1939 het statuut van ‘Jeruël’ te Vledderveen (Gr.) werd goedgekeurd, werd de toezichhoudende en goedkeurende functie van VIUZS ingeruild voor die van de bond.¹³¹ Nog in 1973 vervielen bij de ontbinding van de IZIN eveneens de bezittingen aan de BvE.¹³²

Kortom, gedurende zijn bestaan sloten niet slechts lokale posten zich aan bij de BvE, maar droegen meerdere bovenplaatselijke organisaties hun verantwoordelijkheden aan hem over en bij opheffing de bezittingen. Dat was ongetwijfeld vanwege hun instemming met het ‘in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk’ dat de bond was toegedaan. Het had tot gevolg dat tijdens de Tweede Wereldoorlog de BvE als confessionele organisatie een leidende rol kreeg toebedeeld in de vertegenwoordiging bij de NHK.

3.6 Samenvatting

Sinds de zeventiende eeuw verenigden Nederlandse burgers zich voor menselijk contact in groepsverband en om kennis te vergaren in sociëteiten, academies en maatschappijen, ofwel genootschappen. Sommige namen de volksverheffing tot hun doel. Dit zich verenigen en vergaderen werd de Nederlander tot een constitutioneel recht vanaf 1848. Wettelijk werd het verankerd in de WVV-1855. Sindsdien konden Nederlandse burgers met een gemeenschappelijk belang zich onafhankelijk en autonoom van de staat en elk andere instelling, dus ook de kerk, organiseren. Wanneer dit bij statuut was gereguleerd en de koning (lees: staat) daaraan goedkeuring verleende, gaf dit de verenigingen bovendien een rechtsbescherming, die gelijk was aan die van elke staatsburger. Dit gold ook die verenigingen, die in weerwil tot Lieveveldts visie het godsdienstig belang van de verkondiging van het christelijk evangelie wensten te behartigen.

Het belang van de evangelieverkondiging, ofwel het evangeliseren richtte zich volgens Van Swigchem drieërlei, namelijk op ‘heidenen’, ‘reeds gelovigen’ en ‘van het geloof afgedwaalden’. De specifieke term van ‘evangelisatie’ paste hij toe op de laatste groep. Vrijwel identiek aan Haak definieerde Van Swigchem dit als “de christelijke activiteit om mensen die van het evangelie vervreemd zijn geraakt, terug te brengen tot geloof en kerk.” Vanwege een meer neutrale en tevens realistische bij de sociale situatie passende aanduiding worden hier voor beide laatste categorieën de termen ‘kerkgangers’ en ‘randkerkelijken’ gehanteerd. Wat betreft evangelisaties werd alvast gemeld, dat de posten zich als binnenlandse instellingen richtten op deze twee door Van Swigchem omschreven groepen. Hoe ze zich tot elkaar verhielden, wordt duidelijk in het volgende hoofdstuk, wanneer de doelstellingen van de lokale posten worden besproken.

Zagen gereformeerden als Van Swigchem, Haak en Douma het specifieke op randkerkelijken gerichte evangeliseren als een kerkelijke taak, de NHK daarentegen achtte dit, aldus de hervormde predikant Van der Schans, een buitenambtelijke en -kerkelijke zaak. Dit was ondanks de opkomende tendens van buiten- en onkerkelijkheid. Die hing volgens de sociologen Kruyt en Staverman samen met de zich sinds ongeveer 1850 profilerende sociale kwestie. Met cijfers betreffende het Friese

---

¹²⁶ Aldus het hoofdbestuur in een bijlage bij: *Statuten van den Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk*, z.p. 1902.

¹²⁷ Artikelen 10 en 15, in: *BNSver.*, z.j. [1904].

¹²⁸ Artikel 15, in: idem, 12 januari 1905.

¹²⁹ Idem, 10 november 1904 en 18 januari 1906.

¹³⁰ T.T. Osinga, *bij verkorting*, p. 35.

¹³¹ Vergelijk de artikelen 5, 10, 12 en 15 van het statuut, in: *BNSver.*, 21 november 1939.

¹³² G.J. Boon, ‘Inwendige zending in Noord-Holland’, in: ‘Collectie T.T. Osinga’.

gewest toonde Frieswijk aan dat rond 1890 deze zaak de kerk in enkele Friese streken meer parten speelde dan gemiddeld in Nederland.

De afzijdige houding van de NHK is meervoudig verklaarbaar. Zo was evangelisatie niet in de reglementen opgenomen. Daarnaast wijzen Vree en Buitenwerf-van der Molen respectievelijk op de gebrekkige contacten en communicatie tussen predikanten en leden. De eerste wijst eveneens op een gebrek aan financiële middelen. Van doorslaggevende betekenis moet evenwel het eerder besproken hervormde meerstromenland en daarmee de diversiteit aan kerkelijke richtingen worden gehouden. Evangelist De Weerd werpt terecht de vraag op welke richting de NHK tot basis voor de evangelisatie zou hebben moeten nemen. Voelden hervormden zich tot evangeliseren geroepen, zo restte hen de door Hofstede de Groot en Heldring gewezen particuliere en daarmee buitenkerkelijke weg. Aldus handelden enkele uit de theologische stromingen voortgekomen organisaties als de VdW en CV en zo ook de NEPV.

Voorals sinds ongeveer 1890 bleken meerdere van dergelijke door Van Eijnatten en Van Lieburg als ‘niet-kerkelijke verenigingen tot binnenlandse verbreiding van het christelijk geloof’ geduide instellingen bovenplaatselijk te functioneren. Ze waren vrijwel allemaal de orthodoxie toegedaan: enkele de hervormd-gereformeerde, de meeste de confessionele richting. Staande op die laatste grondslag kenden de leden van tenminste de VEHeerenveen als ‘gelovigen’ ook als stichtingsdoel de bestrijding van het modernisme. Dat bracht volgens hen een gebrek aan godsdienstigheid en ‘ongeloof’, maar ook socialisme en daarmee on- en buitenkerkelijkheid met zich mee.

Uit de groeiende opkomst van deze bovenlokale organisaties sinds 1890 rijst het vermoeden, dat dit verband hield met de Doleantie en de nieuwe exodus van orthodox-hervormden. Mogelijk was deze uittocht, naast de bestrijding van het modernisme, voor dergelijke organisaties een tweede reden om het herstel van de NHK in orthodoxe richting te bepleiten. Een ander belang werd het invullen van kerkelijke leemtes. Als eerder geconstateerd kende de NHK die vanwege een geografische afstand en een bestuurlijke onmacht, maar naar nu bleek ook vanwege een reglementaire omissie. Peschar constateerde dat het eerste zich eveneens voordeed in de veenkoloniale streken in het zuidoosten van Drenthe. Hij zag de territoriale leemtes daar ingevuld worden door evangelisatieposten onder leiding van BvE-evangelisten.

Deze confessioneel georiënteerde BvE kreeg steeds meer een leidende rol in het veld van de hervormde evangelisatie toebedeeld. Andere overkoepelende organisaties droegen de door hen aangegane verplichtingen tegenover lokale posten aan hem over. En dat terwijl de BvE zelf al vanaf haar oprichting verantwoordelijkheid ging dragen voor het grootste part van dergelijke op de NHK gerichte evangelisaties. Deze BvE-leden vormen dan ook een voornaam deel van de 244 voor deze studie geselecteerde evangelisatieverenigingen, die in het volgende hoofdstuk via hun statuten geanalyseerd zullen worden. Die analyse is bedoeld om de feitelijke gegevens, maar vooral hun stichtingsdoelen en organisatiepraktijk te achterhalen.

4 Plaatselijke evangelisatieverenigingen geanalyseerd naar hun statuten

4.1 Inleiding

In Nederland deden sinds 1853 meerdere overkoepelende organisaties op het evangelisatiegebied van zich spreken. Dit was onder meer door het ondersteunen van lokale posten. Daarvan zijn minstens 244 met het begrip ‘evangelisatie’ in de naam en hun, zij het soms minimale statutaire band met de NHK, te beschouwen als hervormde evangelisatieverenigingen. Deze selectie wordt als kern van deze studie in dit chapter nader geanalyseerd op drie thema’s: de feitelijke gegevens, hun doelen en de formele organisatiestructuur. De voornaamste bron voor dit onderzoek zijn de door verenigingsleden opgestelde, meest oorspronkelijke reglementen.

Deze statuten worden vanwege de kwestie van de achtergrondinformatie ten eerste bevroegd op zaken als de namen, de vestigingsplaatsen en stichtingsdata van de posten. De uitkomst daarvan helpt tenminste de spreiding over respectievelijk Nederland en de onderzoeksperiode in kaart te brengen. Vervolgens worden de verenigingsgrondslagen en ook de doelstellingen en de middelen geanalyseerd. Dit is vanwege de eerste kern van het onderzoek, namelijk de doelstellingen tot stichting van evangelisaties. Via de middelen wordt daarin deels de tweede studiekern betrokken, namelijk die naar de organisatiestructuren en daarmee de verenigingspraktijk. Daarvoor gaat verder de aandacht uit naar de bepalingen omtrent de rechten en plichten van de leden, de bestuurstaken, de rol van een eventuele voorganger en ten slotte de financiële zaken.

Een overweging om de oorspronkelijke reglementen als uitgangspunt van onderzoek te nemen, is om zodoende recht te doen aan wat vanaf het begin de leden en bestuurders van de gekwalificeerde evangelisaties voor ogen heeft gestaan. Dat hiermee de totale onderzoeksperiode aan bod komt, is een bijkomend effect. De eerste geselecteerde evangelisatie ontving namelijk in 1865 koninklijke goedkeuring op het verenigingsreglement, de laatste in 1960. Het eerste statuut was van de vereniging te Gorinchem en het laatste van de in 1942 tot stand gekomen hervormd-gereformeerde evangelisatie te Rijswijk (Z.-H.). Beide vormen aldus het begin en einde van een schakel van 244 verenigingsreglementen. Door deze te onderzoeken wordt met name het formele verenigingsleven geanalyseerd. Het betekent niet dat daarmee geheel aan de verenigingspraktijk voorbij zal worden gegaan.

Drieënvijftig verenigingen, dus ruim 21% van het totaal, hadden hun statuut ingedeeld in onderscheiden categorieën. Onder titels als ‘doel en grondslag’ of ‘naam en zetel’ – al dan niet voorafgegaan door het voornaamwoord ‘van’ – werden die bepalingen opgenomen welke tot de desbetreffende categorie waren te rekenen. Het reglement van de ‘Evangelisatie Vereeniging voor Nieuwendam en Omstreken’ in het huidige Amsterdam was bijvoorbeeld opgedeeld in acht onderdelen met als titels ‘naam en zetel’, ‘grondslag’, ‘doel en middelen’, ‘van de leden, enz.’, ‘van het bestuur’, ‘geldmiddelen’, ‘boekjaar’ en ‘algemene bepalingen’. Voor de analyse van de drie aandachtsvelden dienen dergelijke titels als een spoorboekje. Zo wordt de bespreking omtrent de feitelijke gegevens begonnen met de categorie ‘naam en zetel’. Hieraan wordt het stichtingsjaar als derde statistisch feit toegevoegd.

4.2 ‘Naam en zetel’ en stichtingsjaar

4.2.1 De verenigingsnamen

Evangelisatieverenigingen gingen onder uiteenlopende namen door het leven. Bij dertien ervan ontbrak in eerste instantie het woord evangelisatie in de noemer. Hierdoor kwamen ze aanvankelijk niet voor selectie in aanmerking. In de loop van hun bestaan ondergingen ze evenwel een dusdanige naamswijziging, dat ze alsnog toegevoegd konden worden. Verder blijkt dat ruim 25% gebruik maakte

van een zogenaamde ‘toenaam’¹, oftewel een toegevoegde naam in de vorm van een aan de bijbel ontleende eigennaam of een daaruit of aan het christelijk geloof onttrokken uitdrukking.

Tweeëntwintig kerkhoudende verenigingen noemden zich kort- en eenvoudigweg naar hun kennelijke functie, namelijk ‘evangelisatie’. Anderen kozen ervoor de band met de NHK erin tot uitdrukking te brengen. De alfabetische tabel met een overzicht van de gebruikte verenigingsnamen toont aan dat wat betreft de noemers van eenduidigheid geen sprake was.² Er vallen qua aanduiding zo’n 45 van elkaar te onderscheiden. En dat met ruime getalsmatige verschillen, zoals blijkt uit de cijfers onder ‘aantal’.

Tabel 4.1 Verenigingsnamen

Naamsaanduiding in alfabetische volgorde	Aantal
Evangelisatie (...)	22
Evangelisatie in en ten bate van de Hervormde gemeente (te ...)	1
Evangelisatie in en ten bate van het Nederlandsch Hervormde kerkverband (te ...)	1
Evangelisatie(-)vere(e)niging (voor) (...)	31
Evangelisatie vereeniging der Nederlandsche Hervormde Kerk (te ...)	1
Evangelisatie-vereeniging in en ten bate der Nederduits(ch)(-)Hervormde Kerk	2
Evangelisatie vereeniging (...) in en ten bate der Ned(erlandsch)(e) Herv(ormde) Kerk (te ...)	8
Evangelisatievereeniging van rechtzinnig hervormden (te ...)	1
Gereformeerde vereeniging voor evangelisatie	1
Hervormde evangelisatie (...)	1
Hervormde evangelisatie(-)vereeniging (...)	2
Hervormde evangelisatie-vereeniging op gereformeerden grondslag (te ...)	1
Hervormd Gereformeerde Evangelisatie Vereeniging	1
Nederduitsch(-)Hervormde evangelisatie(-)vereeniging(:) (...)	2
Nederduitsch Hervormde Vereeniging tot Evangelisatie op Gereformeerden grondslag	1
Nederlandsch Hervormde Evangelisatie (... (te))	3
Ned(erlands)(che)(-)Herv(ormde) Evangelisatie(-)vereeniging (onder)(... (te))	14
Nederlands(ch)(e) Hervormde vereeniging voor/tot Evangelisatie (te ...)	5
Nederlandsche Hervormde (Gereformeerde) evangelisatie (te ...)	2
Nederlandsch Hervormde (Gereformeerde) vereeniging voor evangelisatie (...)	3
Nederlandsch Hervormde evangelisatie op Gereformeerden grondslag	1
Nederlandsch hervormde vereeniging op gereformeerden grondslag voor evangelisatie (...)	1
Nederlands(ch)(-)hervormde evangelisatie(-)vere(e)niging op gereformeerden grondslag	5
Vereeniging Nederlands Hervormde (Gereformeerde) evangelisatie	1
Vereeniging Nederlandse Hervormde evangelisatie op Gereformeerden grondslag	1
Vereeniging ter Evangelisatie	1
(...) vere(e)niging tot evangelisatie ((in/op/onder/te)...))	33

¹ Aldus C. Plug, ‘Persoonlijke herinneringen uit de campagne van 1873-1885’, in: G. Kreyenbroek, *Excelsior 1851-1901*, Amsterdam 1901, p. 29-64 en daarin p. 31.

² Een totaaloverzicht van de 244 geselecteerde evangelisaties met vestigingsplaats, verenigingsnaam en statutaire oprichtingsdatum (-data) is als bijlage aan deze studie toegevoegd.

Vereeniging tot Evangelisatie ten behoeve van (...)	2
Vereeniging tot Evangelisatie ten bate (der) (van de) Ned(.) (erlandsche) Herv.(.) (ormde) Kerk (te ...)	2
Vereeniging tot Evangelisatie in en ten bate de(r) Ned(erlands)(ch)(e) Herv(ormde) Kerk (te ...)	10
Vereeniging tot Evangelisatie binnen den kring der Nederlandsch Hervormde Kerk	1
Vereeniging tot Evangelisatie in (...) der Nederduitsche Hervormde Gemeente te (...)	7
Vereeniging tot Evangelisatie der/in de (...) Ned(erlandsche) Hervormde Kerk/gemeente (te/voor) (...)	6
Vereeniging tot Evangelisatie op Gereformeerden grondslag (te ...)	3
Vereeniging tot Nederlandsch Hervormde Evangelisatie te (...) op Gereformeerden grondslag	1
Vereeniging van Evangelisatie (te ...)	2
Vereeniging (...) voor Evangelisatie (in/onder/inzonderheid in) (...)	42
Vereeniging voor Evangelisatie op confessioneelen grondslag	1
Vereeniging voor Evangelisatie in (...) der Nederduitsche Hervormde Gemeente te (...)	1
(...) vere(e)niging voor evangelisatie in en ten bate der/van de Ned(erlandsche)(-)Herv(ormde) Kerk/gemeente te (...)	13
Vereeniging voor Evangelisatie en Christelijk onderwijs te (...)	1
Vereeniging tot bevordering van Evangelisatie en Christelijk onderwijs	1
Vereeniging tot het houden van Zondagsschool en tot Evangelisatie	1
Vereeniging tot stichting en instandhouding van een Evangelisatie (...)	1
Zondagsschool en Evangelisatie	1

Met de opname van het begrip 'evangelisatie' in alle namen werd aan een eerste conditie ter selectie voldaan. In zo'n 40% werd op enigerlei wijze de band met de NHK tot uitdrukking gebracht. De eerste keer via de 'Vereeniging tot Evangelisatie in wijk zeven der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Utrecht' in 1878. Een tweede keer volgde anno 1891 te Rotterdam. Tot dan was de aanduiding 'Vereniging voor/tot/van Evangelisatie' een vrij algemeen gebruik. Een enkele keer was dat kortweg 'Evangelisatie' of ook wel 'evangelisatievereniging'. Aldus werd via de naam het beoogde doel geventileerd: evangelisatie, ofwel evangeliseren. En kennelijk groeide dit woord daarmee uit tot de verkorte aanduiding voor dergelijke verenigingen: evangelisatie(s). Ook na 1891, toen het gebruik van het adjectief 'hervormd' zich regelmatig in de naam aandeede.

In totaal kwam 'Vereniging voor Evangelisatie' 42 keer voor, dus bij ruim 17%. Voor het bijna identieke 'Vereniging tot Evangelisatie' gold dat 33 maal of 13,5%. Andere benamingen, die tenminste tien keer werden gebruikt zijn: 'evangelisatievereniging' (31 keer) 'evangelisatie' (22), 'Nederlands Hervormde evangelisatievereniging' (14), 'Vereeniging voor Evangelisatie in en ten bate der/van de Ned(erlandsche)(-) Herv(ormde) Kerk/gemeente te (...)' (13), en 'Vereeniging tot Evangelisatie in en ten bate de(r) Ned(erlands)(ch)(e) Herv.(ormde) Kerk ((te)...) (10). Dat laatste was voor het eerst het geval met de vereniging in het Friese Jelsum anno 1899 en dit in navolging van de BvE.

Tweeëntwintig verenigingen, dus 9%, voegden aan de naam het onderscheidende 'gereformeerd(e)' toe. Soms stond dit tussen haakjes, zoals bij 'hervormd (gereformeerde)'. Een andere keer werd het gebruikt als onderdeel van het op protestants-kerkelijk terrein niet onbekende 'op gereformeerden grondslag'. De evangelisatiepost in de buurtschap Keeten onder Capelle aan den IJssel droeg bijvoorbeeld als naam 'Hervormde Evangelisatie-Vereeniging op Gereformeerden grondslag te Keeten'. De vereniging te Stolwijk heette sinds haar oprichting in 1890 'Gereformeerde Vereniging

te Stolwijk'. Per 1905 werd die verenigingsnaam gewijzigd in 'Gereformeerde Vereniging voor evangelisatie'.³ Bij meerdere evangelisatieposten deed zich zo'n naamswijziging voor.

4.2.2 Gewijzigde verenigingsnamen

Zoals die te Stolwijk werd van nog eens twaalf evangelisaties de naam na verloop van tijd veranderd. Dit vanwege een koerswijziging binnen de post, de aansluiting bij een andere overkoepelende organisatie of het zich juist onttrekken daaraan. Zo wijzigde bijvoorbeeld de vereniging te Winterswijk haar naam van 'Vereniging van vrienden der waarheid' in 'Nederlands Hervormde Evangelisatie'.⁴ Mogelijk was dit, omdat de meeste waarheidsvrienden zich na 1886 aansloten bij de gereformeerd georiënteerde Doleantie en een resterend deel van de leden trouw bleef aan de NHK. Te Dokkum verenigden in eerste instantie hervormde mannen zich in een mannenvereniging. Door hun toedoen kwam het ook tot een knapen-, een meisjes-, een jongelings- en een vrouwenvereniging. Anno 1939 werd dan ook de aanvankelijke verenigingsnaam veranderd in 'Nederlandsch Hervormde Evangelisatie Vereniging 'Rehoboth''.⁵ Bij andere verenigingen moet er naar de reden voor de aangebrachte naamswijziging worden gegist. Wel kan er een lijst worden samengesteld van dertien verenigingen die ertoe overgingen.

Tabel 4.2 Verenigingen, die de naam wijzigden in een met het begrip 'evangelisatie'

Plaatsnaam	oprichtings- jaar	jaar van wijziging	oorspronkelijke naam
Buitenpost	1905	1935	Vereeniging voor Christelijke Belangen te Buitenpost
Capelle a/d IJssel	1910	1926	Vereeniging tot oprichting en instandhouding van een lokaal bestemd voor het geven van Godsdiensonderwijs te Keeten
Dokkum	1920	1939	Nederlandsch Hervormde Mannenvereening
Edam	1870	1949	Vereeniging tot Verbreiding der Waarheid (te Edam)
Gorredijk	1865	1909	Vereeniging Ebenhaëzer voor Christelijke belangen
Heiloo	1897	1928	Vereeniging voor in- en uitwendige zending
IJhorst-De Wijk	1920	1926	Vereeniging voor Christelijke Belangen
Nieuweroord	1883	1939	Vereeniging ter voorziening in de geestelijke behoeften der bewoners van Nieuweroord en omliggende buurtschappen
Santpoort	1886	1905	Het Mosterdzaadje
Stolwijk	1890	1906	Gereformeerde Vereeniging te Stolwijk
Twijzelerheide	1877	1937	Vereeniging voor Christelijke belangen
Winterswijk	1872	1930	Vereeniging van vrienden der waarheid
Zorgvlied-Wateren	1904	1929	Vereeniging tot behartiging van Godsdiensstige Belangen

Het kerkhoudend alternatief in het Groninger Heiligerlee bewandelde de tegengestelde weg. Anno 1905 kozen de leden ervoor in plaats van onder de naam 'Evangelisatie' verder te gaan als 'Graaf Adolf-vereening'.⁶ Die te Ruurlo ging sinds 1932 voort als 'De Nederlandsch Hervormde Kapel'. Mogelijk was het niet tijdig verlengen van de koninklijke goedkeuring op het oorspronkelijk statuut hiervoor de reden. Wel werd, zoals de ontbindingsclausule laat zien, vastgehouden aan de band met de

³ Zie voor deze wijziging de aanhef van het verenigingsstatuut van de 'Gereformeerde Vereniging voor Evangelisatie' te Stolwijk, in: *Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant* (verenigingen) (BNSver.), 4 januari 1906 (in het vervolg worden naam en vestigingsplaats van de evangelisatie in de notatie achterwege gelaten).

⁴ *Nederlandsche Staatscourant* (NS), 14 augustus 1901 en *BNSver.*, 26 augustus 1930.

⁵ *BNSver.*, 8 en 9 december 1939 en T. Liezenberg, *Nederlands hervormde evangelisatievereniging 'Rehoboth' te Dokkum*, Dokkum 1970, p. 9-13.

⁶ *BNSver.*, 17 augustus 1905.

BvE.⁷ De vereniging in het huidige Zaandam, maar voorheen Koog-Zaandijk, kende sinds 1948 dezelfde noemer als die te Ruurlo. Ook dit was onder een gewijzigd statuut.⁸

Naast hun verenigingsnaam voorzagen 62 evangelisaties, dus een kwart, zich van een aan de bijbel of het christelijk geloof gerelateerde toenaam.

4.2.3 Toegevoegde namen

Negenentwintig verenigingen voegden aan de verenigingsnaam een aan de bijbel onttrokken benaming toe. Dat gebeurde via het gebruik van plaatsnamen als Eben-Haëzer (1 Sam. 4:1), Rehoboth (Gen. 26:22) en Bethel (Gen. 12:8). Verder door gebruikmaking van Elim (Ex. 15:27), Philadelphia (Op. 1:11), Zoar (Gen. 19:23) en Jeruël (2 Kron. 20:16). Voor de leden van een evangelisatie konden dit betekenisvolle namen zijn, omdat ze voor hen golden als een motto. Ter illustratie de naam Jeruël. Die komt voor in 2 Kron. 20:16.⁹ Het was de plek in de woestijn van Juda waar God de Moabieten, Ammonieten en een deel van de Meünieten in verwarring bracht, zodat zij de strijd met elkaar aangingen en elkaar ombrachten. Aldus zegevierden Juda en Jeruzalem over hen. Met dit voorbeeld voor ogen werd te Houtgehage op ‘de arme Friesche heide’, gelegen in het oostelijk deel van de provincie, de evangelisatiepost ‘Noord-Jeruël’ gesticht. Daar wilde men met Gods Woord als wapen de verenigde legers van nijpende armoede, geestelijke onkunde en zedelijke verwildering bestrijden.¹⁰

Andere verenigingen gebruikten als toevoeging een bijbelse persoonsnaam. Vier deden een beroep op bijbelse figuren als Samuël, Nathanaël en Obadja. Op de eerste naam zelfs twee keer. Daarnaast waren er die een aan de bijbel of het christelijk geloof gerelateerde expressie toevoegden. Zo werden tot 33 keer toe uitdrukkingen opgenomen als ‘Bid(t) en werk(t)’, ‘Maranatha’ en ‘De Zaaier’. Een 25% van alle evangelisaties kende dus een van de toegevoegde namen, zoals opgenomen in tabel 4.3. Achter de naam en tussen haakjes staat het aantal verenigingen vermeld dat van de bewuste naam of uitdrukking gebruik maakte.

Tabel 4.3 Toegevoegde namen

bijbelse plaats- of persoonsnamen	aan de bijbel of het christelijk geloof ontleende uitdrukkingen
Eben-Haëzer [1Sam. 4:1; 7:12] (9)	Bid(t) en Werk(t) (6)
Rehoboth [Gen. 26:22; 36: 37] (6)	Immanuël [Jes. 7:14; 8:8] (5)
Bethel [Gen. 12:8; 28:19] (5)	Uw Koninkrijk kome [Mt. 6:10; Lc. 11:2] (4)
Samuël [1 Sam. 1:20] (2)	De goede Herder [Joh. 11:11] (3)
Elim [Ex. 15:27; 16:1] (1)	Maranatha [1 Kor. 16:22] (2)
Philadelphia [Openb. 1:11; 3:7] (1)	De Bijbel (2)
Nathanaël [Joh. 1:46] (1)	Belijdenis en leven (1)
Obadja [1 Kon. 18:3; 1 Kron. 3:21] (1)	Irene (1)
(Noord-) Jeruël [2 Kron. 20:16] (2)	De Zaaier [Mt. 13:18] (1)
Zoar [Gen. 13:10; 19:30] (1)	Onder den naam “Toevlucht” [Ps. 46:2] (1)
	Tot de Wet en de Getuigenis [Jes. 8:20] (1)
	Het Mosterdzaadje [Mt. 13:31] (1)
	Waarheid en Genade (1)
	Sola Fide (1)
	Eltheto ¹¹ (1)
	Gij zijt duur gekocht [1 Kor. 6:20; 7:23] (1)
	Hebt dan de waarheid en den vrede lief [Zach. 8:19] (1)

⁷ Idem, 10 en 11 juni 1932.

⁸ Idem, 18 oktober 1948.

⁹ J. Wijchers en S. Kat, *Bijbels namenboek* (3^e druk), Zoetermeer 1994, p. 150.

¹⁰ T.T. Osinga, *Drie Hervormde evangelisaties op de ‘arme Friesche heide’*, Garyp 1998, p. 44.

¹¹ Begin van de eerste bede van het Onze Vader (‘Uw Koninkrijk kome’) in het Grieks, cf. Mt. 6:10.

4.2.4 De vestigingsplaatsen

Op de huidige topografische kaart van Nederland zijn lang niet alle toenmalige vestigingsplaatsen van de selectie aan evangelisatieverenigingen terug te vinden. Die kaart is namelijk aan een voortdurende verandering onderhevig. Zo is het vroegere dorp Dubbeldam inmiddels tot een wijk binnen Dordrecht geworden en de boerenstreek Molensteeg, in de kop van de provincie Overijssel, tot onderdeel van het dorp Sint Jansklooster. Aan de bewoning, die langs de landweg op de Surhuisterveensterheide was ontstaan, werd in 1921 de dorpsnaam Boelenslaan verleend. Daarom wordt in de eerste kolom 'plaatsnamen' van de bijlage enkele keren gebruik gemaakt van de afkorting 'v.h.' (voorheen). Daardoor voorafgegaan volgt op de vermelde plaatsnaam de oorspronkelijke vestigingsplaats of -zetel.

De statutaire zetels helpen om de spreiding van evangelisaties over Nederland, maar ook per provincie inzichtelijk te maken. Wel moet ermee worden gerekend, dat in sommige dorpen en steden achtereenvolgens of gelijktijdig meerdere kerkhoudende alternatieven hebben bestaan. Te Rotterdam bijvoorbeeld waren er gelijktijdig acht aanwezig en in de stadswijk Katendrecht achtereenvolgens twee. Hierom wordt in de bijlage eveneens gebruik gemaakt van Romeinse cijfers om deze verenigingen van elkaar te onderscheiden. Achter de plaatsnaam Rotterdam komen zodoende de cijfers I tot en met VIII voor en achter de wijknaam Katendrecht I en II.

Met de opgenomen plaatsnamen kan intussen een verdeling van de gekwalificeerde evangelisaties gemaakt worden over de toenmalige elf provincies. Het tijdvak van navorsing loopt van 1855 tot 1951 met als gevolg dat Flevoland, Nederlands jongste provincie sinds 1986, in dit rijtje ontbreekt. Dat is ook het geval met het gewest Limburg. Hier werden gedurende de onderzoeksperiode geen hervormde evangelisatieverenigingen aangetroffen. Dat maakt de volgende verdeling over de resterende provincies:

Tabel 4.4 De verdeling van de selectie aan evangelisatieverenigingen per provincie

Friesland	46	Noord-Holland	27
Drenthe	38	Overijssel	16
Zuid-Holland	37	Utrecht	10
Groningen	32	Noord-Brabant	4
Gelderland	30	Zeeland	4

Met 116 posten, ruim 47% van de totale selectie, namen de drie noordelijke provincies Friesland, Groningen en Drenthe het leeuwendeel aan alternatieve kerkvoorzieningen voor hun rekening. Iets meer dan een kwart, namelijk 64 of 26% werd in de beide Hollandse gewesten gevonden. Het laatste kwart was verspreid over oostelijk en zuidelijk Nederland samen met de provincie Utrecht. Verreweg het minste aantal verenigingen, namelijk 3%, bevond zich in de zuidelijke provincies Noord-Brabant en Zeeland.

Dat er zich een concentratie aan evangelisatieverenigingen voordeed in de drie noordelijkste provincies blijkt gedetailleerd uit de geografische kaart van Nederland (figuur 4.1). In Groningen was dit met name in het zuidoostelijk deel van het gewest, de zogenaamde veenkoloniale streek. De 47 evangelisaties in Friesland zijn, met uitzondering van het zuidwestelijk deel, redelijk over de provincie verspreid. In Drenthe wordt ongeveer de helft van de 38 verenigingen gevonden in de nabijheid van Emmen en ook al het veenkoloniale gebied. Aan de concentratie in de provincies Overijssel en Gelderland, namelijk in de buurt van de IJssel en even ten zuiden van het Twentekanaal, zijn mogelijk de inspanningen van evangelist Cornelis Taanman Azn. (1846-1926) debet. Hij wordt namelijk genoemd als rondtrekkend evangelist namens de NEPV met Deventer als centrum en als stichter van de posten te Terwolde en Neede. Op identieke wijze werkte hij daarvoor vanuit Alkmaar.¹² Inderdaad is het merendeel van de evangelisaties in Noord-Holland te vinden ten noorden van het

¹² J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), Utrecht 1932, p. 31, 32, 36 en 42-43. Zie over C. Taanman Azn.: G.J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1995, p. 255-256.

Noordzeekanaal.¹³ Opvallend is verder de clustering van plaatselijke evangelisaties in de omgeving van de stad Rotterdam. Acht ervan gingen uit van de ‘Nederduitse Hervormde Gemeente te Rotterdam’. De drie zuidelijke provincies telden er samen acht. Kortom, de voor deze studie geselecteerde evangelisaties bevonden zich vooral ten noorden van de grote rivieren.

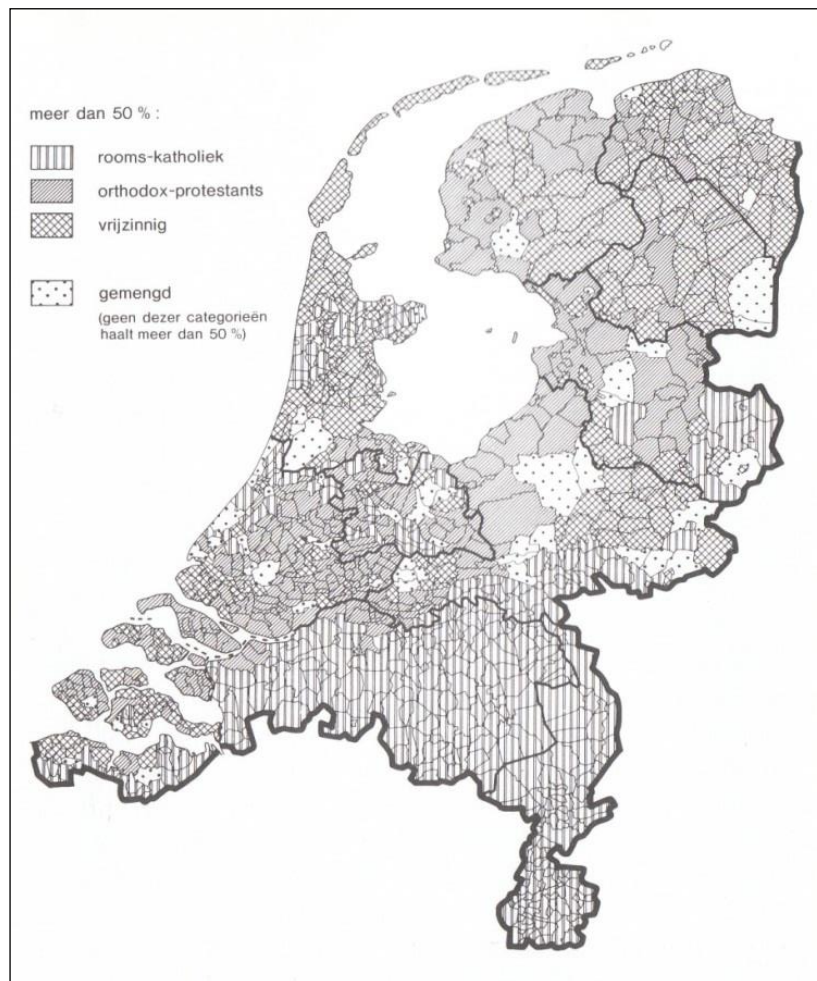
Figuur 4.1: Vestigingsplaatsen van de gekwalificeerde evangelisatieverenigingen

De geografische spreiding kan geplaatst worden in het kader van de godsdienstige differentiatie, zoals die voor rond 1920 door de sociaal geografen Johannes Marinus Maria van Amersfoort en Herman H. van der Wusten in kaart is gebracht (figuur 4.2).¹⁴ Zodoende valt te constateren dat evangelisaties merendeels waren gezeteld in gebieden waar een eeuw geleden de vrijzinnigheid met meer dan 50% vertegenwoordigd was. De bundeling in de buurt van Emmen en te Rotterdam viel echter binnen een gebied dat in deze figuur als ‘gemengd’ werd aangeduid, dus waar noch rooms-katholieken, orthodox-protestanten of vrijzinnigen een meerderheid bezaten. De verenigingen in het noordoosten van

¹³ Het gedeelte ten noorden van het Noordzeekanaal werd wel gezien als het voornaamste werkterrein van de ‘Vereeniging voor Inwendige Zending in Noord-Holland’ (IZIN). Zie J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 110-113.

¹⁴ J.M.M. van Amersfoort en H.H. van der Wusten, ‘De cultuurgeografie van Nederland na 1945’, in: B.C. de Pater, e.a. (red.), *Nederland in delen. Een regionale geografie* (deel I), Houten 1989, p. 83-104. De figuur is overgenomen uit: H. Knippenberg & B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (6^e druk), Nijmegen 1988, p. 189.

Friesland en enkele aan de Gelderse zijde van de IJssel vormen een uitzondering op het eerste geschetste beeld. Die bevonden zich juist weer in een overwegend orthodox-protestants gebied.

Figuur 4.2: ‘Godsdienstige differentiatie rond 1920 per gemeente’ door Van Amersfoort en Van der Wusten, p. 86

Het bovenstaande doet vermoeden dat een belangrijk deel van de plaatselijke evangelisaties, die in de merendeels vrijzinnige gebieden, als opvang hebben gediend van orthodox-hervormden. Dit vermoeden is bovendien gebaseerd op wat evangelist De Jager vertelt over de in 1904 begonnen post in de Drentse buurtschap Zorgvlied. Die was aanvankelijk bedoeld als voorziening in de geestelijke behoeften van de plaatselijke bevolking. Ze was met medeweten van de naburige, vrijzinnige predikant van Diever door de orthodoxe voorganger te Boijl ingericht. Toen de laatste standplaats door een modern predikant werd ingenomen, trokken de orthodoxen vandaar eveneens naar het lokaal in Zorgvlied. Zodoende werd de post voor hen kennelijk tot een kerkelijk alternatief.¹⁵ De stelling is verder gebouwd op de diverse meldingen betreffende hervormden uit Bergum, Schiermonnikoog, Barger-Oosterveen, op het Geeserveld (nu Geesbrug), Donkerbroek, Grouw en Grijskerk (Gr.). Die dreigden hun geestelijk heil eerder te zoeken bij de plaatselijke Gereformeerde Kerk dan in een vrijzinnig georiënteerde hervormde gemeente.¹⁶ Als sommige bovenplaatselijke organisaties mengden ook lokale verenigingen zich kennelijk in de hervormde, orthodox-vrijzinnige controverse.

¹⁵ J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 66.

¹⁶ Zie bij P. van Tuinen, ‘Bergum’, in: *Maandbode van den Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk* (Maandbode), 11 (1916), p. 5-11 en daarin p. 6 en 7, D. van der Burgh en T.T. Osinga, *Vereniging voor Evangelisatie “Uw Koninkrijk Kome” te Burgum*, Drachten 2004, p. 19, J.J. Visser, *Kerkelijk leven op Schiermonnikoog in de laatste anderhalve eeuw*, Schiermonnikoog 1976, p. 7, 19, 23, en J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 59, 63, 67, 69 en 77.

Voor het zoeken van het geestelijk heil buiten de plaatselijke, hervormde manifestatie en daarmee van de NHK om waren in een enkele stad of dorp naast de bestaande kerkelijke gemeenschappen verschillende evangelisatieverenigingen beschikbaar. Dit was omdat er soms twee en onder andere te Rotterdam zelfs meerdere tegelijkertijd bestonden.

Oorzaken van meerdere gelijktijdige evangelisatieverenigingen in een stad of dorp

Niet altijd is voor het gelijktijdig bestaan van evangelisatieverenigingen in een en hetzelfde dorp of stad een plausibele reden te geven. Wel blijken de verwantschap met onderscheiden theologische stromingen, het uiteengaan vanwege een geschil, maar ook de – zich uitbreidende – omvang van een stedelijk gebied hierop van betekenis te zijn geweest.

a. De omvang van een stedelijk gebied

Naast de acht aangestipte, kende de stad Rotterdam nog drie verenigingen. Een daarvan bevond zich in de wijk Feijenoord¹⁷ en twee te Katendrecht¹⁸. De eerste acht gingen volgens hun statuut uit van de hervormde gemeente. Ze werden tussen 1886 en 1932 opgericht onder de bijna identieke noemer: ‘Vereeniging tot Evangelisatie in wijk (...) der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Rotterdam’. Aldus gebeurde in de wijken A, C, H, K, M (later 14), N en P.¹⁹ De in 1886 opgerichte vereniging in de wijk I (later 13 ‘Jaffa’) week hiervan af. In zes van de verenigingsreglementen werd bij oprichting de wijk aangegeven via de naam van de eraan verbonden predikant. Zo was er in het reglement van wijk A sprake van “thans de wijk van ds. Ten Kate”. Dit moet dominee Berend ten Kate (1833-1941) zijn geweest, die sinds 1890 Rotterdam als standplaats had. Werd zo’n predikant lid van de evangelisatie, dan was hij rechtekens ook “president der vereeniging”.²⁰ In wijk A konden alleen de wijkpredikant, de ouderling, diaken of wijkbroeder verenigingslid zijn. Samen vormde men het evangelisatiebestuur.²¹ In elke andere wijk, opnieuw met uitzondering van wijk I, was het bestuur aldus geregeld. De verenigingen stelden zich het verrichten van evangeliserende werkzaamheden ten doel. Als middelen werden genoemd het houden van bijbellezingen, zondagsschool, catechisatie, verspreiding van lectuur en zanguitvoering en dat ten behoeve van de eigen wijk of “in de verarmde buitenwijken”.²² Blijkbaar waren de verenigingen gesticht om in de havenstad buiten de kerkelijke én ambtelijke kaders om te kunnen evangeliseren. Dit was overeenkomstig de constatering van dominee Van der Schans. Aldus vulden deze evangelisaties de door de NHK gelaten reglementaire leemte.

In Amsterdam was sinds 1873 een ‘Evangelisatie-Vereeniging, genaamd Eben-Haëzer’ actief.²³ Vanaf het tweede en derde decennium van de twintigste eeuw bestonden er in het huidige hoofdstedelijke conglomeraat nog eens twee gelijktijdige evangelisatieposten, beide zetelend ten noorden van het IJ. Deels was dit het gevolg van de aanwas van een nieuwe bevolking, waarover meer in hoofdstuk zes. De ene was gevestigd in Tuindorp-Oostzaan²⁴, de andere in het voormalige Nieuwendam²⁵.

---

¹⁷ Zie J. van Meggelen, *Vereeniging: Evangelisatie-arbeid “Dient elkander door de liefde”, te Feijenoord*, Rotterdam z.j., en voor het statuut in: *NS*, 8 en 9 oktober 1892.

¹⁸ De ‘Vereeniging voor Evangelisatie te Katendrecht’ had volgens *NS*, 31 maart 1900 als stichtingsdatum 15 november 1899, en volgens *BNSver.*, 29 januari 1924 was die datum voor ‘Evangelisatievereniging ‘de Zaaier’ 14 juni 1923.

¹⁹ Zie voor de verschillende oprichtingsdata en statuten in: *NS*, 9 december 1891, 22 juni 1894, 14 juli 1894, 6 november 1894, 16 en 17 mei 1897, 27 en 28 november 1898, en in: *BNSver.*, 10 maart 1925, idem, 16 en 17 september 1932.

²⁰ Artikelen 1 en 3, in: *NS*, 9 december 1891.

²¹ Artikelen 2 en 3, in: idem, 9 december 1891.

²² Volgens artikel 1, in: idem, 17 september 1886 was dit het afwijkende doel van de vereniging in wijk I “Gij zijt duur gekocht”.

²³ Idem, 1 en 2 maart 1874.

²⁴ Opgericht 16 november 1922, aldus *BNSver.*, 25 en 26 februari 1927.

²⁵ De naam luidde oorspronkelijk ‘Evangelisatie Vereeniging voor Nieuwendam en Omstreken’, in: idem, 22 september 1931. In 1946 werd deze gewijzigd in ‘Nederlandsche Hervormde Evangelisatie Vereeniging Moria’, in: idem, 21 oktober 1946. Zie het niet gepubliceerde schrijven van G. Koning, *Zestig jaar hervormd kerkelijk leven in Nieuwendam*, z.p. 1990, in: ‘Collectie T.T. Osinga’.

b. Verwantschap met onderscheiden kerkelijke richtingen

Sinds 1878 was er in wijk zeven (later wijk XI) van de ‘Nederduitsche Hervormde Gemeente’ te Utrecht een evangelisatie aanwezig. Ze vond haar grondslag in “de waarheid des Evangelies”.²⁶ Tegelijkertijd was er van 1898 tot 1929 in de ‘domstad’ nog een andere alternatieve kerkvoorziening. Die richtte zich volgens artikel 1 van haar statuut op alle inwoners van de gemeente Utrecht. Ze droeg de naam ‘Vereeniging tot Evangelisatie ‘Irene’’. Het vierde artikel gaf aan, dat ds. Johannes Hermanus Gunning J.-Hz. (1858-1940) voorzitter van deze groep was. Hij zou dit blijven van 1894 tot 1913, kortom de periode dat Gunning er gemeentepredikant was.²⁷ Hoewel dit niet expliciet uit het verenigingsreglement blijkt, zouden zijn persoon en de naam ‘Irene’ erop kunnen wijzen dat deze evangelisatie tot de ‘ethische’, bemiddelende richting behoorde.²⁸ Ze onderscheidde zich daarmee van de meer algemeen-bijbels gerichte post in wijk zeven.

Zeker verschillend van richting waren de twee gelijktijdige verenigingen in het noordelijker gelegen Soest. Hier bestond sinds 1925 de ‘Evangelisatie Vereeniging der Nederlandsch Hervormde Kerk te Soest’. Ze baseerde zich op dezelfde grondslag als de lokale gemeente, maar vulde die specifiek in via de formulering “als zoodanig belijdt [...] Jezus Christus, de Zoon Gods, als Heiland, Verlosser en Zaligmaker”.²⁹ Kennelijk bedoelde ze tenminste van confessionele snit te zijn. Zes jaar na dato kwam naast deze een tweede tot stand onder de noemer ‘Hervormd Gereformeerde Evangelisatie Vereeniging’. Deze had als basis de belijdenis, die in 1618/1619 was vastgesteld en verbond zich daarmee met het (hervormd-)gereformeerde gedachtengoed.³⁰ Zoals te Soest was ook de situatie te Epe met sinds 1935 zowel een confessionele als een gelijktijdige hervormd-gereformeerde evangelisatiepost.³¹

c. Een theologisch geschil

Datzelfde onderscheid speelde een rol bij het ontstaan van twee gelijktijdige posten te Boskoop. De daar sinds 1885 bestaande ‘Vereeniging voor Evangelisatie’ kende namelijk zowel confessionele als hervormd-gereformeerde leden. Toen de plaatselijke predikant Bastiaan Tuinstra (1881-1951) in 1912 de overstap maakte van vrij- naar rechtzinnig, ofwel orthodox, gingen de confessionelen sindsdien bij hem ter kerke.³² Dit weerhield hen er niet van om anno 1914 alsnog een ‘Vereeniging voor Evangelisatie op confessioneelen grondslag’ in het leven te roepen.³³ De hervormd-gereformeerden formeerden zich het jaar daarop eveneens opnieuw in de ‘Nederlandsch Hervormde (Gereformeerde) Vereeniging voor Evangelisatie’.³⁴ De reden hiervoor was de aankoop van het bestaande evangelisatiegebouw en de daarvoor benodigde rechtspersoonlijkheid. Na een jaar leegstand werd het oorspronkelijke lokaal namelijk publiekelijk verkocht en kwam het in hervormd-gereformeerde handen.³⁵

Een soortgelijke situatie deed zich voor in het Friese Kollum. Toen rond 1940 de prediking van evangelist Martinus de Vos (1902-1997) zich ontwikkelde in hervormd-gereformeerde richting was dit voor het bestuur van de ‘Evangelisatie-Vereeniging in en ten bate der Nederduitsch Hervormde Kerk’ reden hem te schorsen. Dit werd definitief na overleg met het BvE-hoofdbestuur.³⁶ Op 12 december van genoemd jaar diende zich daarop, naast de oude, een nieuwe alternatieve

²⁶ Artikelen 2, in: *NS*, 11 april 1878.

²⁷ Artikelen 1 en 4, in: idem, 7 mei 1898.

²⁸ J.H. Gunning J. Hz., *Herinneringen uit mijn leven* (2^e druk), Amsterdam 1941, p. 208-211.

²⁹ Artikel 3, in: *BNSver.*, 13 juli 1926.

³⁰ Artikel 2, in: idem, 14 en 15 oktober 1932.

³¹ A. Vreugdenhil, *Van kapel tot kerk. De geschiedenis van de Goede Herderkerk te Epe*, Epe 2014, p. 112-113.

³² *De Waarheidsvriend*, 21 juni 1912.

³³ Artikel 1, in: *BNSver.*, 13 augustus 1914.

³⁴ *De Waarheidsvriend*, 23 juli 1915.

³⁵ Idem, 30 april 1915 en 4 juni 1915. Zie voor deze geschiedenis bij J. Haitsma, *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Hervormde (Gereformeerde) kerk van Boskoop van 1566-1974*, Boskoop 1981, p. 141-144 en 163-167.

³⁶ *Leeuwarder Courant*, 3 september 1940 en 2 december 1940.

kerkvoorziening aan in de vorm van de ‘Nederlandsch Hervormde Evangelisatie Vereniging op Gereformeerden Grondslag’. De Vos werd hiervan de eerste voorganger.

Oorzaken van opeenvolgende evangelisatieverenigingen in een en dezelfde stad of dorp

Behalve gelijktijdig deden evangelisatieposten zich in een en hetzelfde dorp of stad ook opeenvolgend voor. Ook hiervoor was niet altijd een duidelijke reden aanwezig. Wel zijn als oorzaken te noemen een koerswijziging binnen de vereniging, een betwiste benoeming van een voorganger of een heroprichting als gevolg van bijvoorbeeld de Doleantie. Voor resterende orthodox-hervormden was een terugkeer naar de NHK kennelijk niet altijd een optie, zodat een hernieuwde oprichting restte.

a. Een koerswijziging binnen een vereniging

In Hoorn (N.-H.) werd in 1866 een ‘Vereniging tot Evangelisatie’ opgericht. Tweeëntwintig jaar na dato en dus kort na de Doleantie werd “op het voetspoor der ontwikkeling van den Evangelisatiearbeid” besloten over te gaan tot een “Gemeentelijke ordening, gelijk die in de Vrije Christelijke Gemeenten in Nederland bestaat.” Aldus kwam te Hoorn een ‘Vrije Hervormde Gemeente’ tot stand. Anno 1892, het jaar van de stichting van de GKN, keerden de leden op hun schreden terug met inruiling van de tweede noemer voor de eerste.³⁷

Te Winschoten bestond sinds 1908 de ‘Nederlandsch-Hervormde Evangelisatie-vereeniging’. Acht jaar later werd haar naam gewijzigd in ‘Evangelisatie in en ten bate van de Hervormde gemeente te Winschoten’. Dit was, omdat het plaatselijk kiescollege weigerde “op het adres van een aantal leden om in een der vacatures een predikant van rechtzinnige belijdenis te beroepen.”³⁸ Gelijktijdig sloten de leden zich aan bij de BvE.

b. Hernieuwde oprichting

Een eerste, voor 1900 begonnen evangelisatiepost op het eiland Schiermonnikoog kwam tot een einde, toen ds. Bähler van 1895 tot 1902 hervormd predikant op het eiland was. In die tijd bezochten veel orthodox-hervormden op zondag de ondertussen uit de evangelisatie voortgekomen Gereformeerde Kerk. Ging evenwel een confessionele of hervormd-gereformeerde gastpredikant voor in de hervormde gemeente dan werd aan deze de voorkeur gegeven. Dat was tot 1925. Toen werd een nieuwe evangelisatiepost ingericht.³⁹

Iets dergelijks gebeurde in het Noord-Hollandse Breezand. Na een kortstondige periode van vier jaar kwam hier in 1887 een einde aan een eerste evangelisatie. Het grootste deel van de leden stapte over naar de plaatselijke Gereformeerde Kerk. Tien jaar na dato werd onder de hervormden besloten tot oprichting van een tweede post. Mogelijk onder invloed van de IZIN kwam het hier per 1 december 1936 tot een derde opeenvolgende evangelisatie, namelijk de ‘Vereniging tot Evangelisatie ten bate van de Ned. Herv. Kerk’.⁴⁰ Hetzelfde gebeurde anno 1899 te Sint Jacobiparochie, toen onder auspiciën van de ‘Evangelisatie-vereeniging in de ringen Harlingen en Stiens’ een nieuwe evangelisatiepost werd ingericht.⁴¹

c. Een betwiste benoeming

In het Groningse Blijham vormde de opvolging van de even daarvoor overleden evangelist Pieter Jelles Jellesma (1845-1915) de aanleiding tot drie evangelisaties. Twee daarvan bestonden

³⁷ NS, 11 januari 1889, 22 oktober 1890 en 12 april 1892.

³⁸ *De Waarheidsvriend*, 25 februari 1915.

³⁹ J.J. Visser, *Kerkelijk leven*, p. 7, 19 en 23-24.

⁴⁰ NS, 20 en 21 januari 1884 en 9 juni 1898, en *BNSver.*, 16 en 17 april 1937.

⁴¹ A. Algra, *De historie gaat door het eigen dorp* (deel V), Leeuwarden 1959, p. 17-18, C. Mak, ... in *Uw ontferming opgenomen. Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Sint Jacobiparochie 1888 – 27 juni – 1988*, Leeuwarden 1991, p. 15-20, Gemeentelijk Archief gemeente Het Bildt, Sint Annaparochie, Archief ‘Evangelisatievereniging Zoar’, J. Kuiper, *Het leven, denken en streven van J. Kuiper, Hoofd eener Christ. School te Leeuwarden (Eene autobiographie)*, Leeuwarden 1908, p. 54-55, en J.P. van Leusden, ‘St- Jacobi-Parochie’, in: *Maandbode*, 11 (1917), p. 4-7.

gelijktijdig.⁴² Als tegenhanger van de reeds bestaande ‘Vereeniging tot evangelisatie te Blijham’ kwam een jaar later de ‘Vereeniging tot bevordering van de Geestelijke belangen der Ned. Herv. Gemeente Blijham in de gemeente Wedde’ tot stand.⁴³ Deze toestand duurde vijf jaar. Anno 1921 werd de vrede tussen beide groepen getekend. Het resultaat was een nieuwe vereniging met als naam ‘Vereeniging tot Evangelisatie in en ten bate van de Nederlandsch Hervormde Kerk’.⁴⁴

d. Zonder aanwijsbare reden

In de Rotterdamse wijk Katendrecht bestonden achtereenvolgens eveneens twee alternatieve kerkvoorzieningen. De eerste was van 1899 en heette ‘Vereeniging voor Evangelisatie te Katendrecht’. De tweede van 1923 had als toegevoegde naam ‘De Zaaier’. Hun reglementen stemden nauwelijks overeen, maar bevatten wel beide als bepaling dat een van de (wijk)predikanten van de hervormde gemeente Charlois en Katendrecht zou functioneren als voorzitter. Bovendien kenden ze als slotregeling dat bij ontbinding van de vereniging de baten aan deze kerkelijke gemeente ten goede zouden komen.

Dat dorpen en steden soms meerdere evangelisaties achtereenvolgens of gelijktijdig herbergden, blijkt hier en daar te verbinden met een lokaal motief, zoals de overgang van een predikant of evangelist naar een andere stroming, de koerswijziging van een vereniging of de betwiste benoeming van een voorganger. Andere redenen lijken meer van algemene aard te zijn, zoals het evangeliseren, de aanwas van bevolking, een verschil van kerkelijke richting of de heroprichting vanwege de Doleantie. Hoe dan ook, die motieven bepaalden mede het moment waarop een alternatieve kerkvoorziening tot stand kwam en daarmee van de stichtingsdatum.

4.2.5 De stichtingsdata

Bij de statutaire stichtingsdata moeten drie kanttekeningen geplaatst worden. Ten eerste betekende de vastgelegde datum niet, dat deze altijd overeenstemde met het feitelijke moment waarop de verenigingsactiviteiten waren begonnen. Zo vertoefden enkele evangelisaties aanvankelijk onder de vleugels van de CV en verkregen zij pas later hun zelfstandigheid. Bovendien was een koninklijke goedkeuring niet voor elke alternatieve kerkvoorziening meteen een directe noodzaak. Dat was pas, wanneer er wettelijke zaken geregeld moesten worden.

Ten tweede werden bij enkele gekwalificeerde verenigingen in de oorspronkelijke en daarop volgende gewijzigde statuten verschillende oprichtingsdata aangetroffen. Vier mogelijke oorzaken hiervoor zijn: a. het opnieuw aanvragen van koninklijke goedkeuring, b. de breuk met een overkoepelende organisatie, c. verwarring en/of verschrijving en d. tijdsomstandigheden, zoals ten tijde van de Tweede Wereldoorlog.

Ten slotte was in eenentwintig van de statuten geen stichtingsdatum opgenomen. Deze evangelisaties lieten die afhangen van de dag waarop het hoogste gezag, in hun geval de koning, de goedkeuring verleende.

Een onderscheid tussen feitelijke en statutaire datum

De beide posten in de Friese dorpen Deinum en Boelenslaan bestonden feitelijk al sinds respectievelijk 1896 en 1900. Dit als afdeling van de ‘Provinciale Commissie ‘Friesland’ van de Confessionele Vereeniging’. Hun verzelfstandiging gaf elk een eigen statuut en daarmee een statutaire oprichtingsdatum.⁴⁵ Te Sint Jacobiparochie gebeurde dat per 26 september 1933.

In en rond het Drentse Ruinerwold waren al in de negentiende eeuw evangeliserende activiteiten gaande. Daarvoor werd op initiatief en onder verantwoordelijkheid van de VEHavelte anno

⁴² J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 76.

⁴³ *NS*, 21 januari 1898, en *BNSver.*, 7 september 1916.

⁴⁴ *BNSver.*, 6 december 1921.

⁴⁵ Zie voor Deinum de artikelen 1 en 12, in: idem, 11 juni 1953, en voor Boelenslaan de artikelen 1 en 25, in: idem, 30 augustus 1948.

1912 in de buurtschap Dijkhuizen een kapel gebouwd. Vier jaar daarna kwam het alsnog tot de stichting van een lokale, onafhankelijke vereniging.⁴⁶

Te Borculo was de evangelisatie ook al eerder begonnen. Toen deze als lokaal de beschikking kreeg over de voormalige bewaarschool bracht dit de eis van rechtspersoonlijkheid met zich mee. Dat werd een feit per 14 augustus van 1934.⁴⁷ Een vergelijkbaar motief bracht de evangelisatie in het Friese Oudega (Smallingerland) tot statutaire oprichting. Aanvankelijk maakte de post vanaf 9 november 1938 op basis van een huurovereenkomst gebruik van ‘de âld wenning’ (de oude woning) aan de Goartersreed. Met de dood van de huiseigenaar kreeg de evangelisatievereniging de woning te koop aangeboden. Het noodzaakte het bestuur koninklijke goedkeuring aan te vragen. Dat werd per 30 november 1955 gehonoreerd.⁴⁸

Verenigingen met verschillende stichtingsdata

Elf verenigingen hielden er twee stichtingsdata op na, bijvoorbeeld vanwege een gewijzigde aanvraag tot koninklijke goedkeuring. Zo ruilde de ‘Vereeniging voor evangelisatie, inzonderheid in de buitenwijken en achterbuurten van Nijmegen’ bij het opnieuw aanvragen van koninklijke goedkeuring haar stichtingsdatum van 23 oktober 1891 in voor 30 september 1921.⁴⁹ Toen de vereniging in het huidige Elshof in 1893 haar statuut wijzigde⁵⁰, gold als twaalfde artikel:

De vereeniging voor Evangelisatie op welke oorspronkelijk Koninklijke goedkeuring was verkregen bij besluit van 18 October 1800 zes en tachtig no. 24, wordt met deze gewijzigde statuten voortgezet voor den tijd van negen en twintig jaren, welke geacht worden ingegaan te zijn op den 7den Augustus 1800 drie en negentig.⁵¹

Mogelijk was dit het gevolg van een verbintenis met de BvE. Kwamen in het eerste reglement bij een ontbinding de bezittingen nog toe aan de NEPV, in het gewijzigde was dat de bond.⁵²

Juist het verbreken van die band blijkt voor de ‘Vereniging tot Evangelisatie’ te Geertruidenberg de reden zijn te geweest tot een nieuwe stichtingsdatum. De eerste was 28 november 1910. Twee jaar later was dat 18 april 1912. Haar nieuwe statuut sloot naadloos aan op het oude met uitzondering van de verwijderde verwijzingen naar de BvE.⁵³

Verwarring lijkt de oorzaak voor een tweede stichtingsdatum bij de verenigingen te Oosterwolde (Fr.)⁵⁴ en Sappemeer⁵⁵. In plaats van 2 november 1896 en 29 oktober 1896 werd voor hen respectievelijk 18 februari 1897 en 23 januari 1922 de nieuwe datum.

Voor de post te Bussum waren de tijdsomstandigheden rond de Tweede Wereldoorlog de reden. Anno 1949 werd de nieuwe datum van ‘aangaan’ vastgesteld op de 4de september 1945. Dat was weliswaar exact dertig jaar na de oorspronkelijke oprichting op 4 september 1915, maar niet volgens de Nederlandse wetgeving. Blijkbaar was de vereniging te Bussum willens en wetens buiten het wettelijke boekje gegaan, zodat de verlenging niet aangevraagd hoefde te worden bij het toenmalige Duitse gezag. Dat hier met terugwerkende kracht alsnog koninklijke goedkeuring verleend kon worden, was krachtens een “beschikking van de Raad voor het Rechtsherstel dd. 18 Februari 1948, [...], verlengd tot en met 3 September 1973.”⁵⁶ Ook bestuur en leden van de post in het nabij Zwolle gelegen Wijthmen maakten van deze regeling gebruik. Wat wettelijk al gedurende 1940-1945

⁴⁶ F. Verkade, ‘De kapelgemeente’, in: J.R. Westerhuis, e.a. (red.), *Ruinerwold. Rondgang door het verleden*, Ruinerwold 1991, p. 171-174 en daarin p. 171-172. Zie ook *BNSver.*, 21 februari 1919.

⁴⁷ Artikel 11, in: *BNSver.*, 27 november 1934, en *Geldersche en Overijsselsche Courant*, 4 december 1932.

⁴⁸ T.T. Osinga, *De Steech, een beschrijving van de Ned. Herv. Evangelisatie te Oudega (Sm.)*, Garyp 1996, p. 19-20.

⁴⁹ Vergelijk artikel 1, in: *BNSver.*, 22 juni 1905 met artikel 1, in: idem, 29 december 1921.

⁵⁰ Zie voor deze vereniging Fr. Kunst, ‘Evangelisatie op de Elshof’, in: *Rondom de toren, verenigingsblad Historische Vereniging Wijhe*, 75 (2006), p. 15-18, en 76 (2007), p. 10-12.

⁵¹ Vergelijk artikel 4, in: *NS*, 20 december 1886 met artikel 12, in: idem, 10 en 11 september 1893.

⁵² Aldus artikel 12, in: idem, 20 december 1886.

⁵³ Zie artikel 11, in: *BNSver.*, 17 maart 1911 en ook artikel 10, in: idem, 21 september 1912.

⁵⁴ Vergelijk artikel 12, in: *NS*, 7 en 8 maart 1897 met artikel 1, in: *BNSver.*, 17 april 1919.

⁵⁵ Vergelijk artikel 12, in: *NS*, 11 februari 1897 met artikel 13, in: *BNSver.*, 25 en 26 juni 1926.

⁵⁶ Aldus artikel 7, in: *BNSver.*, 17 mei 1949.

moest, gebeurde pas in 1949 met 18 januari 1940 als datum waarop de vereniging opnieuw werd aangegaan.⁵⁷

Negen andere evangelisaties hadden met een goedkeuring onder Duits gezag blijkbaar minder moeite. De evangelisaties van Ammerstol⁵⁸, Kollum-II⁵⁹ en Weiteveen⁶⁰ schroomden niet hun eerste aanvraag voor erkenning gedurende de eerste oorlogsjaren in te dienen. Een vijftal andere evangelisaties deed zo ter wijziging in 1941 en 1942. De verenigingen te Hilversum⁶¹ en Laag Soeren⁶² in het eerste, de evangelisaties van Een⁶³, Gaanderen⁶⁴ en Wommels en Hijdaard⁶⁵ in het tweede oorlogsjaar. De alternatieve kerkvoorziening te Wedde⁶⁶ volgde nog in 1943.

Het ontbreken van een statutaire stichtingsdatum

Eenentwintig evangelisaties van tussen 1865 en 1894 lieten de stichtingsdatum afhangen van de dag waarop de koning zijn goedkeuring verleende. Dit lijkt aanvankelijk na de invoering van de wet op vereniging en vergadering in 1855 een gebruik te zijn geweest. Of zoals in het statuut van de ‘Vereniging voor Evangelisatie’ te Beverwijk valt te lezen: “De vereniging wordt opgericht voor den tijd van negen en twintig jaren, te rekenen van den dag der erkenning door de bevoegde autoriteit.”⁶⁷ Dit gebruik moet kennelijk gezien worden als een erkenning van het koninklijk gezag over Nederland en haar inwoners en daarmee ook over de opgerichte vereniging.

Overzichtsgrafiek naar statutaire oprichtingsjaren

Een grafische weergave aan de hand van de meest oorspronkelijke statutaire stichtingsjaren laat zien dat op drie momenten er twee achtereenvolgende jaren waren zonder stichting. De eerste en laatste zijn te vinden kort na het begin en voor het einde van het tijdvak 1865 tot 1951. De derde betreft de jaren 1887/1888, ofwel de beide jaren meteen na de Doleantie. Daarna volgt er een periode met grote pieken en bijna elk jaar meerdere stichtingen. Dat eindigt anno 1940. De tijdspanne tussen 1865 en 1951 kan zodoende opgedeeld worden in drie periodes. De eerste omvat de jaren 1865 tot 1886 met gemiddeld bijna twee stichtingen per jaar. De tweede van 1889 tot en met 1940 kende gemiddeld er jaarlijks zo’n vier en de laatste van 1941 tot 1951 nog een. De grafiek laat zien, dat qua aantal oprichtingen het tweede tijdvak de bloeiperiode was.

De eerste periode met 39 posten eindigde dus met het begin van de Doleantie. Enkele daarvan moeten op het conto geschreven worden van NEPV-evangelisten, zoals die te Neede, Wageningen, Beverwijk, Hansweert en het Friese Schurega. Verder was de opkomst van de CV er deels debet aan met verenigingen te Deinum, Emmen, Surhuisterveensterheide (Boelenslaan) en mogelijk ook Gorredijk.⁶⁸

Tussen 1889 en 1940 werden er 194 posten gesticht. Jaarlijks betekende dit een verdubbeling ten opzichte van het eerste tijdvak. Topjaren waren gedurende de bloeiperiode 1894, 1920 en 1923 met respectievelijk tien, negen en acht gestichte evangelisaties. Dat er in 1894, dus kort na het begin van de Doleantie, tien evangelisatieposten en vijf jaar later nog eens zeven werden ingericht met daar tussendoor drie jaren van vijf en nog zo’n periode met zes stichtingen, versterkt het eerder geuite vermoeden dat dit verband hield met de gebeurtenissen van 1886 en daarna. Mogelijk was er sindsdien ook via evangelisaties sprake van een orthodox offensief. Voor 1920 en 1923 als de andere topjaren zijn geen specifieke motieven gevonden. Dat er gedurende de periode van elf jaar tussen 1941 en 1951 jaarlijks gemiddeld slechts een vereniging tot stand kwam, vond vermoedelijk haar grond in de

---

⁵⁷ Idem, 24 maart 1950.

⁵⁸ Idem, 10 augustus 1942.

⁵⁹ Idem, 24 en 25 april 1942.

⁶⁰ Idem, 27 mei 1941.

⁶¹ Idem, 7 augustus 1941.

⁶² Idem, 25 en 26 juli 1941.

⁶³ Idem, 13 oktober 1942.

⁶⁴ Idem, 18 augustus 1942.

⁶⁵ Idem, 28 augustus 1942.

⁶⁶ Idem, 23 juli 1943.

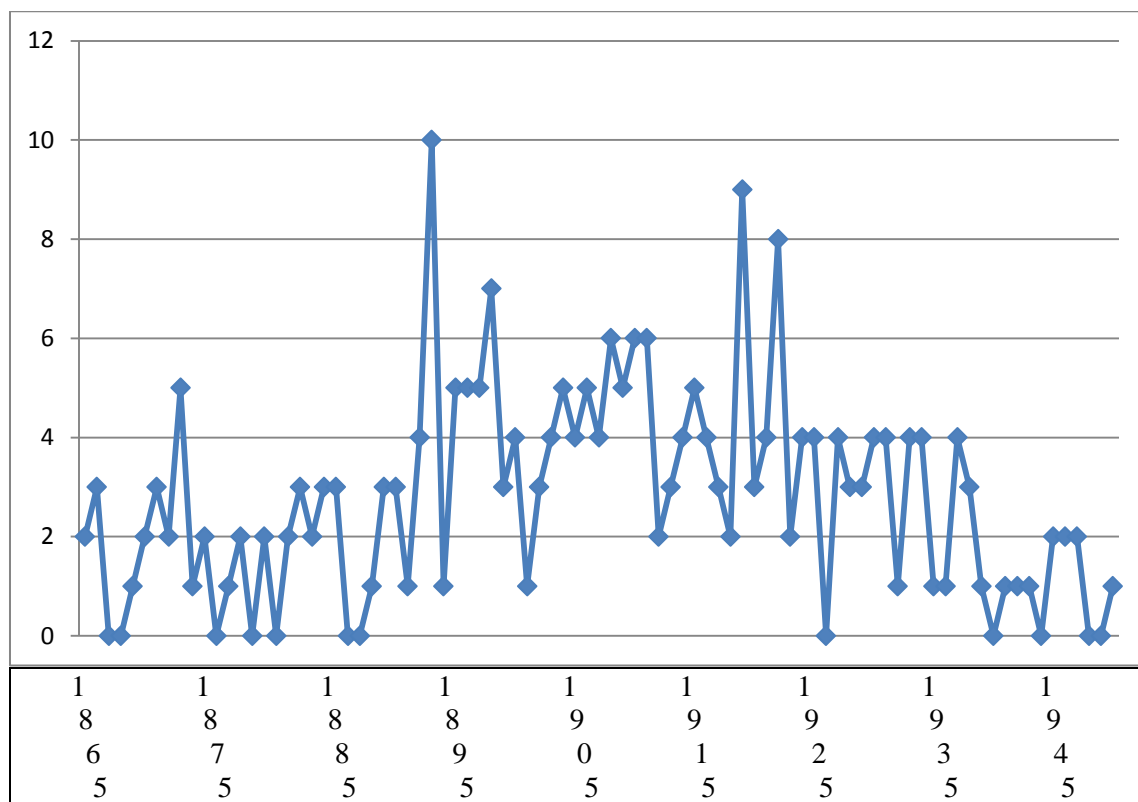
⁶⁷ Artikel 6, in: *NS*, 29 november 1884.

⁶⁸ Vermindering van inkomsten bracht het CV-hoofdbestuur ertoe met de financiële steun aan ‘Gorredijk’ te stoppen. De post daar kwam daarmee tot een einde, aldus *Leeuwarder Courant*, 3 mei 1880.

Tweede Wereldoorlog. De gelijktijdige totstandbrenging van de hervormde kerkorde-1951 zal hierop eveneens van invloed zijn geweest.

Grafiek 4.1 Overzicht van de stichtingsjaren van hervormde evangelisatieverenigingen over de jaren 1865-1951

Na de feitelijke gegevens komen nu de fundamentele beginselen aan bod. Mogelijk doen daarmee naast de eerder genoemde plaatselijke en algemene, de meer principiële stichtingsredenen van zich spreken. Met het doel en de werkring, oftewel het arbeidsgebied, moest volgens de WVV-1855 zo'n beginsel of grondslag zijn opgenomen in een verenigingsreglement.

4.3 'Van de grondslag'

Voor verenigingsleden is een grondslag hét middel om het gezamenlijk fundament of beginsel vast te leggen. Het vertelt van het belang, dat de aanleiding vormde tot oprichting. Dat kan van een dergelijke importantie worden geacht dat via een apart statuutartikel het stempel 'onveranderlijk' erop wordt geplaatst. Dit met als doel het oorspronkelijk vastgestelde ook voor de komende generaties te waarborgen. Voor evangelisaties betekende het, dat middels de grondslag hun theologische positie en daarmee een deel van het deze verenigingen kenmerkende werd verwoord.

Dertien gekwalificeerde evangelisaties lieten het wettelijke voorschrift om zo'n beginsel vast te leggen voor wat het was. De rest, dus 94,7%, volgde de wet. Een kleine 100 conformeerde zich min of meer aan de grondslag, zoals die door een overkoepelende organisatie werd aangereikt. Zevenenzeventig BvE-evangelisaties namen hun basisbeginsel over uit een van zijn modelstatuten. Tien posten met een NEPV-evangelist kenden eveneens eenzelfde grondslag. De drie naburige verenigingen te Hilversum, Hollandse Rading en Bussum hadden die ook op elkaar afgestemd middels "de heilige schrift als Gods Woord".⁶⁹ Zo deden eveneens de verenigingen te Renesse, Boskoop-III, Zwolle, Tilburg en Numansdorp-II. Met "de onveranderlijke waarheid Gods der heilige schrift,

⁶⁹ Zie voor Hilversum artikel 1, in: *NS*, 18 en 19 oktober 1891, voor Hollandsche Rading artikel 1, in: *BNSver.*, 24 en 25 juli 1936 en voor Bussum artikel 1, in: idem, 26 juli 1916.

neergelegd in de belijdenisschriften der Hervormde Kerk: de Heidelbergsche Catechismus, de 37 Artikelen des geloofs en de 5 Artikelen tegen de Remonstranten, zijnde de drie Formulieren van Eenigheid” kenden ze een identiek en tegelijk gereformeerd beginsel.⁷⁰

Dit overnemen van en zich conformeren aan een aangereikte grondslag hoeft niets te kort te doen aan de principiële opstelling van de verenigingsleden. Door hen werd aan de eigen post gewerkt op basis van het beginsel dat door een overkoepelende organisatie of anderszins werd aangereikt.

4.3.1 Grondslagen en hun opbouw

Van de 231 verenigingen met een grondslag waren er die hun beginsel kort en bondig omschreven als ‘de Bijbel’, ‘de waarheid’ of ‘de Heilige Schrift’, maar ook als ‘art. X van de kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk’. Naast het bondige blijkt hieruit dat de beginsels een zekere mate van veelzijdigheid vertoonden.

De meeste verenigingen beperkten zich niet tot een beknopte formulering. Hun grondslag bestond naast de basisgedachte uit een of meerdere explicaties, zoals die van de BvE. Het daarin verwoorde fundament ‘het apostolisch christendom’, oftewel het christendom zoals dat door de apostelen was overgeleverd, werd uiteengezet via de zinsnede ‘opgevat in de geest der belijdenisgeschriften der Nederlandse Hervormde Kerk’. Een kort grondidee was blijkbaar niet voldoende. Zo blijkt ook uit het beginsel van de evangelisatie te Duivendrecht. Als basisgedachte was vastgelegd ‘de belijdenis der kerk’. Wat dit voor haar leden inhield, werd nader verklaard via “geformuleerd in de 37 Geloofsartikelen, den Heidelb. Catechismus en de 5 hoofdstukken der leer, zooals zij in 1618 en 1619 door de Synode van Dordrecht, ook tegenover de Remonstranten, is gehandhaafd.”⁷¹

Naar hun basisideeën kunnen de gegeven grondslagen worden opgedeeld in 23 groepen. De 23ste bevat slechts één grondslag, welke lastig bij de andere groepen is in te delen. De resterende 22 zijn op hun beurt onder te brengen in vier categorieën. Een eerste groep wordt gevormd door die basisideeën, welke verwijzen naar de bijbel als heilig geschrift. In een tweede zijn de beginselen samengebracht, die zijn te verbinden met Jezus Christus en de verkondiging aangaande Zijn persoon in de vier evangeliën en de apostolische geschriften. De derde categorie bevat de grondgedachten waarin de belijdenisgeschriften centraal worden gesteld. De vierde wordt gevormd door de basisideeën met daarin opgenomen het begrip ‘gereformeerd’.

Omdat ze lastig te plaatsen valt, is de grondslag van die ene Rotterdamse alternatieve kerkvoorziening met de bijzondere naam ‘Vereeniging voor Evangelisatie onder de zinspreuk: ‘Gij zijt duur gekocht’” buiten dit overzicht gelaten. Haar uitvoerig beginsel luidt:

Het onwrikbaar geloof in den duren eed Gods, uitgedrukt in Ezechiël 33:11: ‘Zoo waarachtig als ik leef, spreekt de Heere Heere, zoo ik lust heb in den dood der goddeloozen! maar daarin heb ik lust, dat de goddelooze zich bekeere van zijnen weg en leve’, welke eed nog nader is bevestigd door de zending en overgave zijns Eeniggeboren Zoons Jezus Christus tot in den dood des kruizes, in wien Hij, volgens den apostel Paulus, de wereld met zichzelf verzoenende was.⁷²

De resterende 230 zijn in tabel 4.5 samengevat in de beschreven vier categorieën. De erachter, tussen haakjes geplaatste getallen vertellen van het aantal evangelisaties met eenzelfde of vrijwel identieke grondgedachte.

⁷⁰ Zie voor Renesse artikel 2, in: idem, 23 en 24 september 1932, voor Boskoop-III artikel 2, in: idem, 21 oktober 1915, voor Zwolle artikel 2, in: idem, 8 en 9 juli 1921, voor Tilburg artikel 2, in: idem, 31 december 1946 en voor Numansdorp-II artikel 2, in: idem, 4 april 1933.

⁷¹ Artikel 2, in: idem, 15 mei 1923.

⁷² Artikel 4, in: *NS*, 17 september 1886.

Tabel 4.5 Vier categorieën van basisideeën

Categorie 1: basisideeën verwijzend naar de bijbel:

a. het geloof in/aan den bijbel (3); b. de(n) bijbel (17); c. Gods (eenig, eeuwig, onveranderlijk, onfeilbaar, heilig, onbedrieglijk) woord (36); d. de (heilige) schrift(en/uur) (19); e. de (heilige) schriften des ouden en nieuwen verbonds (testaments) (13); f. de onveranderlijke waarheid Gods der heilige schrift (5) en g. de openbaring (Gods) (2);

Categorie 2: basisideeën verwijzend naar de bijbelse evangeliën, de apostolische geschriften en Jezus Christus:

a. de waarheid (des evangeliës) (3); b. het apostolisch christendom (77); c. het evangelie des kruizes (4); d. het evangelie naar de schriften (1); e. (het geloof in) Jezus Christus (20); f. de belijdenis van Jezus Christus als den Zoon Gods (2); g. het evangelie van Jezus Christus (2) en h. het evangelie (2);

Categorie 3: basisideeën, welke belijdenisgeschriften en belijdenissen omvatten:

a. de belijdenis van 1618-1619 (1); b. de drie formulieren van enigheid (1); c. belijdenis der NHK (6); d. de belijdenis(ge)schriften der NHK (NdHK) (13) en e. art X van de kerkorde der NHK (1);

Categorie 4: basisideeën met daarin het begrip ‘gereformeerd’:

a. op gereformeerden grondslag (1) en b. de gereformeerde beginselen (1).

Afgezien van de uitzondering is van de basisideeën en de daarmee verbonden explicaties een overzicht gemaakt, dat gelijkenis vertoont met een spinnenweb. Het doel daarvan is te komen tot een indeling van evangelisatieverenigingen naar hun geestelijke ligging. Zoals gezegd, deden zich in de NHK diverse theologische stromingen voor, welke zich in kerkelijke richtingen vertaalden. De vraag is of de lokale evangelisaties zich als de overkoepelende organisaties eveneens richtten op de orthodoxie en ze daarin nader zijn te onderscheiden.

4.3.2 Een web van basisideeën en explicaties

De gezamenlijke basisideeën en de daarmee verbonden explicaties zijn onder de noemer ‘web van basisideeën en explicaties’ (figuur 4.3) gevisualiseerd. Voor het woord web is gekozen, omdat het overzicht lijkt op het weefsel, zoals een spin dat vooral in de herfst tot een geheel kan vervaardigen. Zoals een spin via gesponnen draden zijn verbanden legt, zo wordt dat hier gedaan middels getekende lijntjes uitlopend op pijltjes. En dit tussen basisideeën en explicaties onderling, maar ook over en weer.

Het fundament van het web wordt gevormd door de 23 groepen basisideeën. Het getal in het cirkeltje onder elke groep geeft het aantal evangelisaties met een overeenkomstig basisidee aan, zoals te vergelijken is met tabel 4.5. Voor 36 evangelisaties was dit bijvoorbeeld ‘Gods woord’, voor zeventien andere eenvoudigweg ‘de(n) Bijbel’ en voor maar liefst 77 ‘het apostolisch christendom’. Zeven basisgedachten waren uniek. Zo baseerde een vereniging zich op ‘het evangelie naar de schriften’ en een ander hield het bij ‘de belijdenis van 1618-1619’.

Vanuit vrijwel elk basisidee waaieren vervolgens een of meer lijnen uit. De pijlpunten daarop bepalen de uiteindelijke richting. Er wordt mee aangegeven, dat het laatste een nadere explicatie is van haar uitgangspunt, zoals dat bijvoorbeeld het geval is met het lijntje dat van het basisidee ‘het geloof aan/in den bijbel’ naar dat van ‘Gods woord’ loopt. Dat laatste werd kennelijk voor een verduidelijking van het eerste gehouden. Via het getal drie in het cirkeltje op het lijntje wordt gezegd, dat drie evangelisaties het aldus in hun grondslag hebben geformuleerd: het geloof aan of in den bijbel, zijnde Gods woord. Dat basisidee werd overigens door de ene evangelisatie omschreven als ‘eenig’ en door anderen als ‘eeuwig’, ‘onveranderlijk’, ‘onfeilbaar’, ‘heilig’ of ‘onbedrieglijk’.

Meer nog dan van het ene naar het andere basisidee lopen er vanuit de grondgedachten lijntjes richting de explicaties. Ook die kunnen op hun beurt weer met andere verbonden zijn. Via de eerder ter illustratie gebruikte grondslag van de evangelisatiepost te Duivendrecht wordt dit verhelderd. Haar

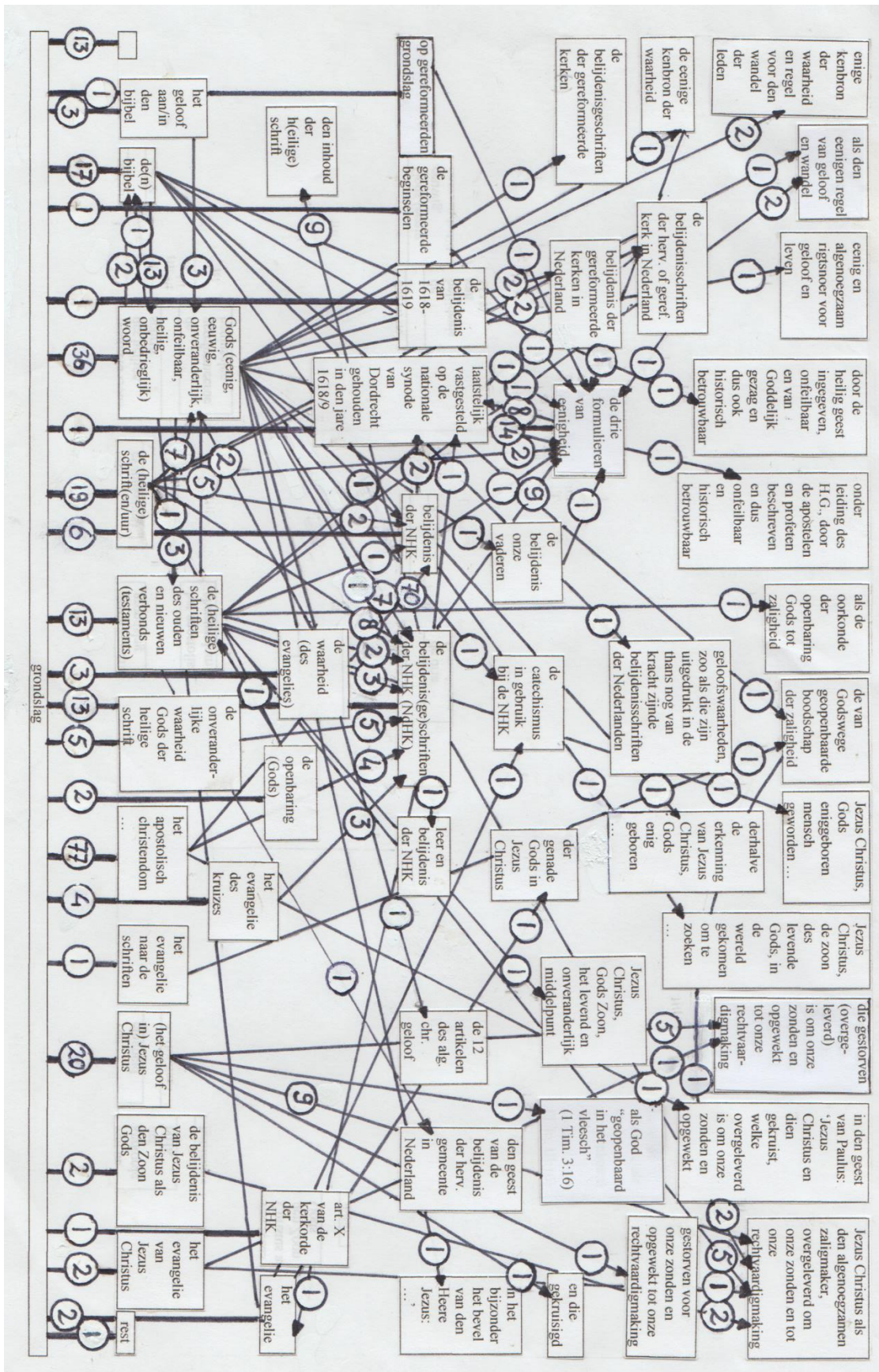
basisbeginsel was ‘de belijdenis der kerk’, waarbij de kerk hier begrepen wordt als de NHK. Het getal 6 laat zien, dat de post dit basisidee deelde met vijf andere verenigingen. Daarop volgde als een eerste nadere verklaring “geformuleerd in de 37 Geloofsartikelen, den Heidelb. Catechismus en de 5 hoofdstukken der leer”, ofwel de ‘Drie formulieren van enigheid’. Vanuit de basisgedachte is daarom een lijn getrokken met de pijlpunt richting de explicatie ‘Drie formulieren van enigheid’. Uit het cijfer één in het cirkeltje op deze lijn blijkt dat de post te Duivendrecht hierin de enige was. Op de eerste toevoeging volgde evenwel nog een tweede, namelijk ‘zoals zij in 1618 en 1619 door de Synode van Dordrecht [...] is gehandhaafd’. Daarom gaat er vanuit de explicatie ‘Drie formulieren van enigheid’ een volgend lijntje richting de nadere verklaring, die past bij de tweede. Blijkens het cijfer acht in het cirkeltje op deze lijn werd deze verbinding gedeeld met zeven andere posten.

4.3.3 Interpretatie van het web

Vijfennegentig plaatselijke evangelisaties (34%) verwezen naar de bijbel als grondslag voor hun vereniging. Samen vormden zij de eerste categorie aan basisideeën volgens tabel 4.5. Zesendertig deden zo via ‘Gods Woord’, negentien via ‘de (Heilige) Schrift(en/uur)’ en zeventien hielden het bij ‘de(n) Bijbel’. ‘Schrift(en) des ouden en nieuwen verbonds (testament)’ scoorde met een aantal van dertien eveneens boven de tien. Ook ‘de onveranderlijke waarheid Gods der heilige Schrift’(5), ‘het geloof aan/in den Bijbel’ (3) en ‘de openbaring (Gods)’ (2) worden gerekend tot de categorie ‘basisideeën verwijzend naar de bijbel’. Dit kan wijzen op een ‘algemeen’ gehanteerd bijbelgebruik, dat niet nader tot een theologische stroming is te herleiden.

Het web laat evenwel zien, dat dit wel degelijk het geval is. Zo werd door acht verenigingen ‘de (Heilige) Schrift(en/uur)’ gelezen naar ‘de belijdenis(ge)schriften der NHK (NdHK)’, twee deden dat naar de ‘belijdenis der NHK’ en ook twee naar de ‘Drie formulieren van enigheid’. Menige evangelisatie gaf dus aan dat hun uitgangspunt ‘de Bijbel’ nader bepaald diende te worden met behulp van de belijdenisgeschriften. Richting ‘de belijdenis der NHK’ was dit in totaal 74 keer het geval en richting ‘de belijdenis(ge)schriften der NHK (NdHK)’ 32 maal. Achttien verenigingen hadden een van beide zelfs als basisidee: zes kozen voor het eerste, dertien voor het tweede. Vanuit de laatste grondgedachte werd bovendien tot negen keer toe doorverwezen naar de ‘Drie formulieren van enigheid’, zoals dat ook acht keer gebeurde vanuit ‘Gods Woord’. Eén keer werd er gewezen op de nationale synode van Dordrecht gehouden in 1618 en 1619, zoals zich dat ook twee keer voordeed vanuit het basisidee ‘de belijdenis der NHK’. Een enkele keer was er een doorverwijzing naar ‘de belijdenis der vaders’, ‘de catechismus in gebruik bij de NHK’, ‘leer en belijdenis der NHK’ en ‘geloofswaarheden zoo als die zijn uitgedrukt in de thans nog van kracht zijnde belijdenisschriften der Nederlanden’. Al met al gaven 129 evangelisaties, dus ruim 52%, via hun basisbeginsel of een of meerdere explicaties aan gericht te zijn op de belijdenis of de belijdenis(ge)schriften van de NHK. Op basis hiervan zou ruim de helft van de geselecteerde evangelisaties gekwalificeerd moeten worden als orthodox in tenminste confessionele zin.

De rechterzijde van het web wordt grotendeels gevormd door basisideeën en explicaties die gerekend worden tot de tweede categorie. Het met het begrip evangelie, maar ook de naam Jezus Christus te verbinden ‘apostolisch christendom’ gold voor 77 verenigingen als hun basisprincipe. ‘Het evangelie des kruizes’ was dat voor vier evangelisaties en ‘(het geloof in) Jezus Christus’ voor 20 andere verenigingen. In totaal 111 evangelisaties of 45% waren aldus naar hun basisgedachte gericht op de bijbelse evangeliën, de apostolische geschriften of Jezus Christus. Van daaruit lopen voortdurend lijntjes in de richting van belijdenisgeoriënteerde explicaties, maar tegelijk ook richting teksten die gelijkenis vertonen met het ook bij overkoepelende organisaties niet onbekende Rom. 4:25. Gezien wat eerder over dit gebruik is geschreven, zijn deze evangelisaties eveneens voor minstens confessioneel te houden.

Figuur 4.3: Web van basisideeën en explicaties

Aan de linkerkant van het web zijn twee basisgedachten terug te vinden met daarin het begrip 'gereformeerd'. Beide betrokken verenigingen voegden daaraan een explicatie toe richting de 'Drie formulieren van enigheid'. Ook zijn aan deze kant van het web een drietal nadere verklaringen te vinden die op een gereformeerde gezindheid wijzen. Twee daarvan kenden als toevoeging de 'belijdenis der gereformeerde kerken in Nederland' en een enkele vereniging 'de belijdenisschriften der herv. of geref. kerk in Nederland' of 'de belijdenisgeschriften der gereformeerde kerken'. Zeven evangelisaties verbonden zich aldus met het gereformeerde gedachtegoed. Naast de ene vereniging die 'de belijdenis van 1618-1619' als basisbeginsel had en de elf, die verwezen naar de vastgestelde geschriften tijdens de nationale synode van Dordrecht, waren er nog anderen die zich daarmee verwant voelden. Dat laatste kan ook gezegd worden van de verenigingen die de 'Drie formulieren van enigheid' hanteerden als basisbeginsel of daarnaar verwezen. Aldus waren er in totaal 43 evangelisaties, die daarom onder de noemer 'gereformeerd' geplaatst kunnen worden of daarmee tenminste verwantschap vertoonden. Van de gekwalificeerde evangelisaties is dat ruim 17%.

Gebaseerd op het web van basisideeën en explicaties kan geconcludeerd worden dat de dertien verenigingen zonder grondslag met die, welke met hun grondgedachten louter verwezen naar 'de bijbel' of 'de (heilige) schrift(en/uur)' een 11% omvatte. Wanneer beoogd wordt de verenigingen naar hun geestelijke ligging te kwalificeren, dient er rekening gehouden te worden met een enkele post als 'Irene' te Utrecht en die te Bussum. Volgens het statuut van de vereniging in het Gooi wenste men daar een "evangelieprediking in ethisch-orthodoxen geest."⁷³ Dat was ook de geest van de posten te Hilversum⁷⁴ en van 'De Bilt-station'⁷⁵, een deel van het tegenwoordige Bilthoven. De evangelisatieleden van Hollandse Rading neigden ook tot deze theologische ziens- en levenswijze.⁷⁶ Samen vormen deze evangelisaties een 2% van het totaal.

De resterende ter analyse geselecteerde evangelisaties kennen een orthodoxe signatuur. Een onderverdeling in confessioneel en gereformeerd kan op grond van het web en zelfs op grond van de daaraan verbonden cijfers en percentages slechts indicatief zijn. Immers, diverse evangelisaties maakten gebruik van meerdere explicaties, waardoor het onderscheid tussen beide liggingen lastig is aan te geven. Dit is vooral het geval wanneer er wordt doorverwezen naar de 'Drie formulieren van enigheid'. Zoals eerder is geschreven, hanteerden de confessionelen deze minder stringent dan de gereformeerden. Wanneer er desondanks gekwalificeerd wordt, is van de resterende posten zo'n 17% vermoedelijk als gereformeerd aan te merken en de resterende 70% als tenminste confessioneel.

Kortom, een 87% kent als het merendeel van de bovenplaatselijke instellingen een orthodoxe signatuur. Met name de voortdurende verwijzing naar de belijdenissen en belijdenisgeschriften wijst dat uit, maar ook een bijbelbeschouwing van onveranderlijk, onfeilbaar, onbedrieglijk en heilig. Van enige bijbel-kritische notie en daarmee van een mogelijke moderne theologie is geen enkele sprake. Veel eerder lijkt het voortdurend teruggrijpen op de belijdenissen en teksten als Rom. 4:25 een apologetische kern te bezitten. Eén, die zich richt tegen een steeds sterker wordende wetenschappelijke receptie van historische en daarmee relativiserende inzichten betreffende bijbel en belijdenis, zoals dat onder de modernen gangbaar werd. Oftewel, ook via de grondslagen positioneren vrijwel alle evangelisatieposten zich als anti-verlicht en anti-modern.

Deze verdedigende, orthodoxe opstelling lijkt ook door te klinken in de doelstellingen van de verenigingen.

4.4 'Van de doelstellingen'

Elke evangelisatie kende tenminste één doelstelling. Van de selectie hadden 93 er nog een tweede. De 75, die aangesloten waren bij de BvE, stelden zich volgens het modelstatuut tot doel: "De evangelisatievereniging bedoelt het evangelie, omschreven in art. 2, der gemeente te brengen". Een

---

⁷³ Artikel 3a, in: *BNSver.*, 26 juli 1916

⁷⁴ G. Boon, 'Sporen van God(sdienst)', in: *Hilversums Historisch Tijdschrift Eigen Perk*, 4 (2007), p. 171-176 en daarin p. 172.

⁷⁵ *De Waarheidsvriend*, 12 september 1930.

⁷⁶ W. Hoebink, 'Het bedehuis in de Rading. De eerste tien jaren' in: *St. Maerten. Tijdschrift van de historische vereniging Maartensdijk*, 8 (1992), p. 3-23.

tweede doelstelling was opgenomen in het vierde statuutartikel, dat via het woord ‘daardoor’ aan het eerste was gekoppeld. Het stelde dat de vereniging “wenst mee te werken aan den bloei van de Nederlandsche Hervormde Kerk, tot welke zij en haar leden behoren.” Ten slotte kenden de evangelisaties te Oosterwolde (Fr.) en Edam er elk drie.

Een enkele vereniging greep het doel aan om haar opstelling ten opzichte van de NHK te verhelderen. Aldus deed de in 1873 opgerichte vereniging te Bolsward via de omschrijving “nimmer stelt zij zich ten doel, om zich af te scheiden.”⁷⁷ Jongere verenigingen als Soest-II en Numansdorp-II, maar ook die te Haastrecht, Elst (Overbetuwe), Oudshoorn, Middelharnis, Rijswijk (Z.-H.) en Krimpen aan den IJssel formuleerden evenzo.⁷⁸ De leden van deze posten, die zich via hun naam of grondslag profileerden als zijnde van gereformeerde signatuur, wilden met hun stellingname kennelijk aangeven niet eenzelfde weg van afscheiding te gaan als de afgescheidenen en dolerenden en dus trouw wensten te blijven aan de NHK.

Inhoudelijk zijn zeker in de BvE-doelstelling twee te onderscheiden zaken waar te nemen. Eerst werd daarin de taakstelling geformuleerd en daarop een doelgroep. Haar taakstelling was het brengen van het evangelie en de doelgroep de gemeente. De doelstelling van de evangelisatie in het Drentse Ruinen was soortgelijk geformuleerd via “de bevordering van het geestelijk leven in de Nederlandsche Hervormde Gemeente te Ruinen.”⁷⁹ Tot taak stelde ze zich de stimulering van het godsdienstig leven en haar doelgroep was de lokale gemeente.

Op taken gerichte doelstellingen

Als andere verenigingen maakten evangelisaties in de artikelen omtrent hun doelen veelvuldig gebruik van dezelfde substantieven en de daarmee verbonden werkwoorden. Een kwart zette in met het zelfstandig naamwoord ‘bevordering’. Het daaraan verwante werkwoord ‘bevorderen’ kwam eveneens vaak voor. Zo ook ‘uit- en verbreiding’ naast ‘uit- en verbreiden’ en ‘behartiging’ naast ‘behartigen’. Begrippen als ‘belangen’, ‘bloei’ en ‘leven’ waren eveneens geliefd. Maar ook woorden die als meer passend zijn te beschouwen bij instellingen zoals evangelisaties, waaronder ‘evangelie’, ‘evangelisatie’, ‘kennis’, ‘waarheid’ en ‘leer’.

Zo’n 46% van de geselecteerde verenigingen gebruikte in een eerste doelstelling de term evangelie. Vierenzeventig wilden dat brengen, vijftien anderen het verkondigen en zeven wensten het te preken. Nog eens vier verenigingen wilden ‘het evangelie des kruizes’ aan de mensen bekend maken. Twaalf anderen beoogden de bevordering of uit- of verbreiding van de kennis ervan. In totaal dus 112 verenigingen, die de evangelieverkondiging bedoelden. Zowel het absolute als het procentuele getal valt hoger uit, wanneer doelen als “de kennis en het leven van het geloof in de Christus van de Schrift [...] te bevorderen” of “[...] te leiden tot het geloof in de Heere Jezus Christus, of in dat geloof te versterken” en “het christelijk godsdienstig leven [...] op te wekken, te verlevendigen en aan te kweken” daaraan worden toegevoegd.

Het begrip ‘evangelisatie’, dat Van Swigchem verbond aan de groep ‘afgedwaalden’ en waarvoor hier de term ‘randkerkelijken’ wordt gehanteerd, deed zich achttien keer voor. Dat is 7% van de totale selectie. Ook de zes, die het koppelden aan ‘arbeid’, zijn hieronder te rekenen. Aldus komt het totaal op 24 en het percentage op bijna 10%. Voor hen bleek Van Swigchems en ook Haaks derde strekking van het woord evangeliseren, het terugroepen of -brengen van randkerkelijken tot het christelijk evangelie én de kerk, kennelijk als het leidende doel.

Kortom, het evangeliseren legt het cijfermatig af tegen evangelieverkondiging of -prediking. Bijna de helft van de geselecteerde posten richtte zich kennelijk op de categorie, die Van Swigchem hield voor ‘reeds gelovigen’ en dit ‘tot [hun] gedurige versterking’. Derhalve moeten deze verenigingen, zoals de NPB- en latere VVH-afdelingen, eerder voor een kerkelijk alternatief dan als een specifieke evangelisatiepost worden beschouwd.

---

⁷⁷ Artikel 1, in: *NS*, 25 april 1872.

⁷⁸ Zie voor Soest-II artikel 1, in: *BNSver.*, 14 en 15 oktober 1932, voor Numansdorp-I artikel 1, in: idem, 10 maart 1919, voor Haastrecht artikel 1, in: idem, 23 en 24 juli 1937, voor Elst artikel 2, in: idem, 8 januari 1914, voor Alphen aan den Rijn artikel 1, in: idem, 16 juni 1908, voor Middelharnis artikel 1, in: idem, 27 juli 1905, voor Rijswijk artikel 2, in: idem, 29 december 1960 en voor Krimpen aan den IJssel artikel 1, in: idem, 15 juli 1936.

⁷⁹ Artikel 3, in: idem, 12 augustus 1924.

Die kerkelijk gerichte posten bleken zich tegelijk ook nogal eens hervormd te oriënteren. Zo valt op te maken uit de doelen, die spraken van de bloei van de landelijke NHK. Zo deden niet alleen 75 BvE-evangelisaties, maar nog eens 24 andere verenigingen, samen 41%. De gebruikte formulering maakte niet altijd helder of dit bloeien geestelijk of getalsmatig moet worden verstaan. De naburige verenigingen te Lonneker en op het Tweekelerveld kozen blijkens hun identieke formulering voor het eerste:

De bevordering van den bloei der Nederlandsch Hervormde Kerk in hare omgeving, door verbreiding van het Evangelie, gelijk ons dit in de Heilige Schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds geopenbaard is, waarvan onze Heer Jezus Christus, Gods Zoon, het levend en onveranderlijk middelpunt vormt.⁸⁰

Een opvallend detail in dit verband is, dat het spreken over de kerkelijke bloei en de bevordering daarvan in de doelen van voor 1886 geen enkele keer voorkwam, maar wel ten tijde van de bloeiperiode. Blijkbaar werd de kerkelijke bloei voor evangelisaties van belang sinds de Doleantie.

Overigens ging niet slechts de kerkelijke en hervormde bloei, maar ook die van ‘het koninkrijk Gods’ een deel van de evangelisaties ter harte. Mogelijk werd hiermee een besef geuit van een hoger te stellen doel dan het eigen kerkelijk alternatief en zo ook de NHK. Vijfentwintig posten, dus zo’n 10%, zagen het als deel van hun verenigingsdoel. Zeven andere spraken van de ontplooiing en negentien van de uitbreiding of opbouw van het goddelijke koninkrijk. Tegelijk verloor men de belangen van de eigen leden of die van een plaatselijke gemeente of buurtschap niet uit het oog.

Op doelgroepen gerichte doelstellingen

Met enige regelmaat was er in de doelstellingen sprake van het bevorderen of behartigen van geestelijke, godsdienstige of ook de stoffelijke en kerkelijke ‘belangen’. Terwijl zeven alternatieve organisaties daarbij geen bepaald oogmerk kenden, hadden zestien dat wel. Hun belang waren de eigen leden. Voor twee was dat de plaatselijke gemeente en voor drie de buurtschap waarin men verkeerde.

De 77 BvE-evangelisaties richtten zich eveneens op de lokale gemeente via de formule “het evangelie [...] der gemeente te brengen.” De verenigingen te Holwerd en Olst wijzigden de aangereikte tekst deels in ‘aan de gemeente’.⁸¹ Daarmee schatten zij de oorspronkelijke bedoeling waarschijnlijk op juiste waarde. Voor de ‘bondsevangelisaties’ behoorden de leden van de plaatselijke gemeente tot hun doelgroep om ‘daardoor’ mee te werken aan de geestelijke bloei van de NHK en daarmee ook Gods koninkrijk. Ze lijken bovendien met het ‘der (of, aan de) gemeente te brengen’ van het evangelie aan te geven niet slechts de lokaal- en kapelgangers, maar tevens de kerkgangers als oogmerk te hebben. Opnieuw een aanwijzing, dat evangelisaties vooral voor een kerkelijk alternatief moeten worden gehouden.

Ook de verenigingen te Zwolle, Boskoop-III, Tilburg en Renesse stelden zich de hervormd-kerkelijke bloei ten doel, maar dit met het oog op een select gezelschap. Want ter “bevordering van (de) samenleving en samenwerking” vestigden deze evangelisaties hun aandacht op “die leden”, die ten eerste plaatselijk woonachtig waren en ten tweede instemden met de gereformeerde grondslag van de vereniging.⁸² Hun oriëntatie lag dus eveneens bij de ‘reeds gelovigen’, maar tegelijk op een versterking van het hervormd-gereformeerde gedachtengoed.

Hoe dit in de middelen tot uitdrukking werd gebracht, zal hierna blijken. In ieder geval viel onder de 75 verschillende instrumenten een grote mate van diversiteit te ontdekken.

---

⁸⁰ Zie voor Lonneker artikel 2.1, in: idem, 27 april 1911 en voor het Tweekelerveld artikel 2.1, in: idem, 15 juli 1915

⁸¹ Zie voor Holwerd artikel 3, in: idem., 15 februari 1927, en voor Olst artikel 3, in: idem, 4 juli 1917.

⁸² Zie voor Renesse artikel 2.b, in: idem, 23 en 24 september 1932, voor Tilburg artikel 3.b, in: idem, 31 december 1946, voor Boskoop-III artikel 3.b, in: idem, 21 oktober 1915, en voor Zwolle artikel 3.b, in: idem, 8 en 9 juli 1921.

4.5 'Van de middelen'

Het statuutonderdeel 'van de middelen' handelt over de manieren waarop evangelisatieverenigingen de geformuleerde grondslagen, maar zeker de gestelde doelen praktisch probeerden te verwezenlijken. De aangedragen vormen kunnen in diverse groepen of categorieën worden ondergebracht. Zo wordt duidelijk dat breed werd ingezet op kerkelijke zaken als pastoraat en godsdienstig onderricht, maar daarnaast toch ook op lectuurverspreiding.

Het pastoraat, de zielzorg via onder andere bezoekwerk, had een hoge prioriteit. Ruim 56% of 138 verenigingen nam mogelijk daarom het huisbezoek op als middel. Een bezoek aan iemand buiten de eigen kring werd door evangelisten en andere voorgangers echter niet geschuwd, al was dit met name in de veengebieden niet altijd van gevaar ontbloot.⁸³ Twee verenigingen preciseerden het nader in 'christelijk huisbezoek'. Veertien kenden verder het zieken- en zes het 'krankenbezoek'. En een enkele evangelisatie verder nog het wijkbezoek.

Het godsdienstig onderricht gold eveneens als een gewichtig verenigingsinstrument. Door 41,3% van de kerkhoudende alternatieven werd het godsdienstonderwijs als middel genoemd en door bijna een derde de schriftuitlegging en -onderzoek. Een vrijwel even groot deel sprak in dit kader van catechese en 27% over zondagsschoolonderwijs. Drie posten repten van 'ouderen-catechese' en twee van het niet nader verhelderde 'levensuitingen voor verdieping en groei'.

Onder het typische evangelisatiemiddel van lectuurverspreiding werd opvallend vaak melding gedaan van het verspreiden van de heilige schrift c.q. de bijbel (86 evangelisaties), maar ook van andere lectuur (70), zoals de verspreiding van zogenaamde gepaste of christelijke lectuur (32). De uitdeling van volksgeschriften (2) en de stichting van een christelijke lees- en volksbibliotheek (3) worden eveneens tot deze rubriek gerekend.

Kerkelijke arbeid als de (evangelie-)prediking (59), de (openbare) evangelieverkondiging (21), de 'verkondiging van Gods Woord' of 'de waarheid' en het goddelijke heilsevangelie (3) scoorden als middelen weliswaar lager dan de hiervoor genoemde categorieën, maar getalsmatig was dit opnieuw beduidend meer dan 'evangelisatie' (6). Opmerkelijk in dit verband zijn te noemen de twee verenigingen, die 'evangelieverkondiging in ethisch verband' en de 'bediening van het avondmaal' als instrument opvoerden.

Een volgende categorie omvat het houden van al dan niet godsdienstige samenkomsten. Bijbellezingen en (openbare) godsdienstoefeningen bleken elk voor een kleine 15% van de posten van belang. Beide vormen van samenkomsten sloten aan bij wat hervormd-kerkelijk gangbaar was. Volgens het AR-1852 gold er wel een verschil: een godsdienstoefening mocht alleen gehouden worden onder leiding van een geordend predikant. Een bijbellezing daarentegen kon plaatsvinden met een hulpprediker of godsdienstonderwijzer als voorganger.⁸⁴ De groep van godsdienstige samenkomsten kan nog aangevuld worden met bidstonden (2), evangelisatiebijeenkomsten (4) en ontmoetingen met een minder godsdienstige karakter als wijkavonden (1). Zo ook andere al dan niet christelijke bijeenkomsten (16) en vergaderingen (9). De ledenvergaderingen zijn buiten beschouwing gelaten. In de reglementen werden ze niet tot de middelen gerekend, maar onder de statuutcategorie 'van het bestuur' opgenomen.

Nauwelijks werd er gerefereerd aan volksverheffing of sociaal werk, zaken die te verbinden zijn met inwendige zending. Slechts een enkele evangelisatie van voor 1900 kende nog middelen, die hiernaar verwezen. Negen hanteerden het steunen van christelijke arbeid, vier anderen de filantropie als instrument. Verder waren het verstrekken van voedsel en kleding (2) en het verplegen van zieken (4), maar ook onderwijsvormen als de bewaarschool (3) en het christelijk en lager onderwijs (8) opgenomen. Naar het onderwijs verwezen bovendien middelen als het aanstellen van bevoegde onderwijsgeveenden (2), diverse vakken als 'onderwijs in vrouwelijk breijen en handwerken'(3), een naaischool (2), het teken- (1) en zangonderwijs (1). Wanneer in het volgende hoofdstuk het

---

⁸³ W. de Weerd, *De "domeneer" van turfland. Tien jaren evangelisatie-arbeid in de Drentsche veenkolonien* (heruitgave), Groningen 1983, p. 144-158.

⁸⁴ Vgl. AR-1852-20 met RGO-1862-11, in: G.J. Weyland en L.W. Bakhuizen van den Brink, *De Reglementen der Nederlandsche Hervormde Kerk met aantekeningen. Uitgegeven op last van de algemeene synode* (2^e druk), 's-Gravenhage 1924, p. 15 en 154.

verenigingsleven en de sociale-culturele betrokkenheid ter sprake komt, wordt vanwege het reguliere onderwijs hierop verder ingegaan.

De inzet van voorgangers werd eveneens als een instrument beschouwd. Zo noemden 21 posten de benoeming en hulp van leraren, predikanten, godsdienstonderwijzers en evangelisten als zodanig. Maar ook het stichten, onderhouden en uitbreiden van een lokaal (16) of het uitgeven van eigen periodiek (2).

Een laatste te noemen categorie van middelen is die van de zogenaamde ‘hulpverenigingen’. Aldus werden de onderlinge verenigingen aangeduid in het statuut van de vereniging te Gorinchem.⁸⁵ Veelal onder verantwoordelijkheid van het bestuur en zo mogelijk met de voorganger als leider kwamen jongeren en ouderen in verschillende hulpverenigingen bij elkaar. Vijftien statuten noemden een jongelingsvereniging en tien een jonge dochtersvereniging als instrument. Drie alternatieve kerkvoorzieningen kenden een meisjesvereniging en vijf een knapenvereniging als zodanig. Ten slotte was er tot drie keer toe sprake van een zangvereniging. Ook hierop wordt vanwege het interne verenigingsleven in het volgende hoofdstuk teruggekomen, zoals ook op de items ‘catechese’ en ‘zondagsschoolonderwijs’ uit de categorie godsdienstig onderwijs.

Uit de grondbeginselen blijkt dat lokale evangelisaties – zoals de overkoepelende organisaties – met name orthodox georiënteerd waren. Hun voortdurende verwijzing naar de belijdenissen, maar ook hun bijbelbeschouwing sterken de indruk dat ze een orthodox-apologetische positie innamen in de orthodox-moderne controverse binnen de NHK. Dat een enkele vereniging zich nauwelijks aan een theologische stroming verbond en daarmee algemeen gericht was, moet niet worden uitgesloten, gezien korte en bondige beginsels als ‘het geloof in de(n) Bijbel’ of juist het ontbreken van zo’n grondslag.

Bijna de helft beoogde de evangelieverkondiging of -prediking en een tiende deel het evangeliseren. Met verwijzing naar Van Swigchem moet de conclusie zijn, dat een kleine 50% zich richtte op lokaal- of kapelgangers en dit tot hun ‘gedurige versterking’ en een 10% op de groep, die voor randkerkelijk is te houden. Had elke evangelisatie zich aldus uitgesproken dan zouden de percentages zijn uitgekomen op respectievelijk 83,3 en 16,6%. Evangelisaties blijken hiermee eerder voor kerkelijke alternatieven dan voor specifieke evangelisatieposten te houden.

Die kerkelijke oriëntatie wordt bevestigd door de helft van de posten, die de bloei van de NHK wensten te bevorderen en kennelijk daarmee het door meerdere klassicale verenigingen aangevoerde geestelijk herstel. De hervormde bloei, alsook die van Gods Koninkrijk werd merendeels gepoogd te bereiken via instrumenten als de pastorale zorg, godsdienstig onderricht, de prediking of verkondiging van Gods Woord en middels samenkomsten als godsdienstoefeningen en bijbellezingen. Met deze, ook in kerkelijke kringen niet onbekende middelen, blijken hervormde evangelisaties opnieuw meer kerkelijk dan evangeliserend gericht. Maar met het op de derde plaats komende instrument van leatuurverspreiding én de 39 verwijzingen naar volksverheffende middelen als onderwijs en filantropische arbeid hadden de posten het spoor van de ‘inwendige zending’ nog niet helemaal verlaten.

Het fundamentele gedachtengoed en de voornamelijk kerkelijke gerichtheid zal ongetwijfeld verder doorklinken in de resterende statuutartikelen. Toch wordt van het onderzoek naar de reglementscategorieën ‘van de leden’, ‘van de besturen’, ‘van de voorgangers’ en ‘van de financiën’ vooral verwacht, dat het helderheid verschaft omtrent het derde aandachtsveld van dit hoofdstuk, de formele organisatiepraktijk.

4.6 ‘Van de leden’

Voor een lidmaatschap moest een kandidaat-lid van vrijwel elke evangelisatie een verzoek indienen bij het bestuur. Oudere verenigingen, zoals te Bolsward en Gorinchem, verbonden de toetreding aan een financiële bijdrage. De meeste andere legden de aanvraag voor aan de stemgerechtigde leden. Bij een enkele vereniging was een instemmende meerderheid voldoende, veel vaker was dit een drie-vierde of twee-derde deel van de leden. De beide posten te Bergum en Boskoop-II gaven via hun statuut te

---

⁸⁵ NS, 10 juni 1865.

kennen louter mannelijke leden aan te nemen. Daartegenover bepaalden twaalf evangelisaties dat zowel mannen als vrouwen lid konden worden. In het verenigingsstatuut van die te Gorinchem was sprake van “onverschillig van welk geslacht”.⁸⁶ Uit de regelmatig terugkerende reglementsbevestigingen, dat bestuursleden gekozen dienden te worden uit en door de mannelijke leden, kan opgemaakt worden dat bij meer verenigingen naast mannen ook vrouwen lid waren.

De evangelisatie te Gorinchem kende nog een ander onderscheid, dat tussen werkende en contribuerende leden. “Tot de laatsten behooren zij, die wel onze vereeniging ondersteunen, doch geen deel nemen aan hare werkzaamheden.”⁸⁷ De vereniging in het Drentse Gasselte hanteerde via aanduidingen uit de genootschapscultuur een soortgelijk verschil. Leden en werkende leden moesten lid zijn van de NHK en instemmen met doel en grondslag. Beide groepen dienden jaarlijks een contributie te betalen van minstens f2,50.⁸⁸ Slechts de werkende leden hadden een werkzaam deel aan de in artikel 4 genoemde middelen.

De Hilversumse evangelisatie sprak van gewone en buitengewone leden. Gewone leden waren ten eerste de oprichters van de vereniging, maar ook zij, die later door het bestuur tot lid waren benoemd. Ten tweede werden diegenen ertoe gerekend, welke een of meer aandelen à f125 hadden afgenomen en ten derde de personen, die met toestemming van het bestuur reeds geplaatste aandelen hadden overgenomen. Als buitengewone leden golden degenen, die voor de vereniging belangstelling toonden via een jaarlijkse bijdrage.⁸⁹ De vereniging te Harskamp op de Veluwe onderscheidde naar woonsituatie van binnen of buiten de lokale gemeente.⁹⁰ Waarschijnlijk ging het bij de laatste groep om leden, die bij andere verenigingen, zoals de contribuerende te Gorinchem en de buitengewone te Hilversum, voor begunstigers zijn te houden. Kortom, sommige evangelisaties hanteerden verschillende categorieën leden.

Qua ledental kenden enkele posten een statutaire beperking. De evangelisatiepost ‘Gij zijt duur gekocht’ (Rotterdam-IV) had het aantal bepaald op minstens twintig en ten hoogste vijftwintig.⁹¹ Die in wijk A van de Rotterdamse hervormde gemeente had slechts ambtsdragers als leden en daarnaast hoogstens een wijkbroeder.⁹² In wijk K was geregeld dat louter de leden van het wijkcollege lid konden zijn “en voorts degenen, die eenigen arbeid ten bate der wijk verrichten, daartoe aangesteld of onder goedkeuring van den wijkpredikant.”⁹³ Voor de voormalige vereniging in de huidige wijk Feijenoord waren vijf leden al voldoende, namelijk de oprichters.⁹⁴ Die in het huidige dorp Westenhofte, in de voormalige gemeente Zwollerkerspel, kende eveneens reglementair vijf leden. Vermoedelijk waren dit, als te Feijenoord, de bestuursleden.

De werkende en mannelijke leden van achttien jaar en ouder te Gorinchem dienden op uitnodiging van de secretaris de vastgestelde vergaderingen bij te wonen. Zo een lid om wettige redenen verhinderd was, moest een bestuurslid hiervan op de hoogte worden gesteld. Bij verzuim moest er reglementair vijf cent worden betaald “ten voordeele van de vereeniging”.⁹⁵ De laatste maatregel zal wellicht niet te handhaven zijn geweest, want bij de latere verenigingen treffen we deze niet aan. Het statuut van Breezand-III kende de bepaling dat leden tegen een bijdrage van tien cent een exemplaar van het verenigingsreglement moesten aanschaffen.⁹⁶ Door de vereniging ‘Maranatha’ te Eesergroen werd zo’n statuut aan de leden uitgereikt als bewijs van lidmaatschap, maar dan wel tegen betaling van twintig cent.⁹⁷ Zo’n reglement kon dus aan het lidmaatschap verbonden voorwaarden bevatten, maar ook regelingen, waarmee het verloren ging.

---

⁸⁶ Artikel 3, in: idem, 10 juni 1865.

⁸⁷ Artikel 4, in: idem, 10 juni 1865.

⁸⁸ Artikel 5, in: *BNSver.*, 29 oktober 1935.

⁸⁹ Artikel 5, in: *NS*, 18 en 19 oktober 1891.

⁹⁰ Artikel 5, in: *BNSver.*, 16 november 1949.

⁹¹ Artikel 5, in: *NS*, 17 september 1886.

⁹² Artikel 2, in: idem, 9 december 1881

⁹³ Artikel 5, in: *BNSver.*, 16 en 17 september 1932.

⁹⁴ *NS*, 8 en 9 oktober 1882.

⁹⁵ Artikelen 15, 16 en 17, in: idem, 10 juni 1865.

⁹⁶ Artikel 5, in: *BNSver.*, 16 en 17 april 1937.

⁹⁷ Artikel 5, in: idem, 25 juni 1919.

4.6.1 Voorwaarden aan en het verlies van het lidmaatschap

Een 62%, ofwel 151 verenigingen, stelde een of andere vorm van lidmaatschap van de NHK als voorwaarde. Bij 108 posten diende een kandidaat-lid doop- of belijdend lid te zijn. Gezien hun statutaire band met de NHK zal dit bij de resterende evangelisaties niet anders zijn geweest, maar bleef deze conditie reglementair buiten beschouwing. In ruim de helft van de statuten, namelijk bij 123 evangelisaties, was de voorwaarde opgenomen tot al dan niet schriftelijke instemming met de verenigingsgrondslag, het -doel of -streven.

Een veelvuldig terugkerende conditie was de verplichting tot een financiële bijdrage. Bij 91 posten of ruim 37% was dit bij statuut bepaald. In 62 ervan was een leeftijdsgrens aan het lidmaatschap verbonden. Het gold niet de post te Gorinchem, maar voor zes andere moesten kandidaat-leden beslist meerderjarig zijn en bij één zelfs meerderjarig dooplid. En zoals te Harskamp kon de vestigingsplaats van een kandidaat-lid ook als voorwaarde gelden.

Aan de leden van de vereniging 'De Bijbel' te Leeuwarden werd als eis gesteld, dat ze verklaarden te "zullen medewerken om den bloei van het Koninkrijk Gods in het algemeen en dien van de Nederduitsch Hervormde Gemeente te Leeuwarden in het bijzonder, te helpen bevorderen, zooals dit doel en streven is van de confessioneele vereeniging voor de geheele vaderlandsche Kerk."⁹⁸ De leden van UKk Bergum hadden het hervormd stemrecht te gebruiken voor invloed op het kerkelijk bestuursstelsel.⁹⁹ Dat stemrecht was ook voor de leden van de posten te Bozum en Nijmegen een gewichtige reden om vast te houden aan het hervormde lidmaatschap. Al konden daar – zo zal nog blijken – financiële consequenties aan verbonden zijn.

Het statuut van de vereniging te Winterswijk kende een bijzondere voorwaarde. Daarin was bepaald, dat een lid "zich onderwerpt aan het opzicht van de voorganger en opzieners."¹⁰⁰ Wie met die laatste werd bedoeld was niet nader bepaald, maar mogelijk ging het om de toezichhouders of mentoren van de vereniging. Over hen volgt meer, wanneer de rol van de bestuurders wordt belicht. "De leden en hun huisgezin" in Winschoten waren reglementair verplicht trouw de godsdienstoefeningen bij te wonen.¹⁰¹ Bij nalatigheid kon bij beide verenigingen het lidmaatschap verloren gaan.

Dat eindigde in ieder geval bij overlijden. Bij leven kon een lid besluiten te bedanken via mondelinge of schriftelijke opzegging. Voor achttien posten was dit ook het geval wanneer een lid ophield lidmaat te zijn van de NHK, de overstap maakte naar een ander kerkgenootschap of niet meer woonachtig was binnen het verenigingsressort. De meeste verenigingen kenden een artikel waarin een eventueel royement was geregeld. Een lidmaatschap kon verloren gaan wanneer er geen contributie werd betaald, maar ook bij wangedrag. Door veertien was dit laatste verwoord onder noemers als 'slechte', 'ergerlijke' of 'onchristelijke levenswandel'. In andere reglementen werd wangedrag in verband gebracht met "het in strijd handelen met statuut en bepalingen" of met de artikelen waarin de grondslag en/of het doel van de evangelisatie was geformuleerd. Volgens een drietal statuten kon in dat geval sprake zijn van tucht en in één van schorsing.

Een lid van de vereniging te Oosterwolde (Fr.) kon slechts geroyeerd worden "na driemaal te zijn vermaand". Zo'n royement werd binnen de meeste evangelisatieverenigingen pas definitief, wanneer een reglementair bepaald aantal leden instemde met het daartoe strekkende bestuursvoorstel. In artikel 8.d van de evangelisatie 'Waarheid en Genade' te Epe was bijvoorbeeld geregeld dat verlies van het lidmaatschap naast overlijden, schriftelijk bedanken en vervallenverklaring vanwege wanbetaling ook kon plaatsvinden "door ontzetting op voordracht van het bestuur bij besluit der algemeene vergadering met minstens 2/3 der uitgebrachte stemmen."¹⁰² Aan dat stemrecht konden eveneens condities zijn verbonden.

⁹⁸ Artikel 6, in: idem, 27 september 1916.

⁹⁹ Artikel VI, in: idem 13 oktober 1904.

¹⁰⁰ Artikel 7.3, in: idem, 26 augustus 1930.

¹⁰¹ Artikel 15, in: idem, 18 maart 1909.

¹⁰² Artikel 8.d, in: idem, 25 en 26 oktober 1935.

4.6.2 Stemrecht

Zoals bij andere verenigingen was het stemrecht in een evangelisatie aan een lidmaatschap gekoppeld. Een 79-tal verenigingen had het specifiek geregeld. Zo verleende bijna de helft het recht aan ‘alle’ of de zo geduide ‘gewone’ leden. Toch konden mannen het vaker hanteren dan vrouwen. De al gememoreerde regeling dat het bestuur gekozen diende te worden door en uit de mannelijke leden was aanwezig bij ruim 27% van de geselecteerde evangelisaties, merendeels BvE-leden. Negenentwintig posten hadden het stemrecht louter gereserveerd voor leden van het mannelijke geslacht. Vier kenden het reglementair toe aan zowel mannen als vrouwen.

Hoe gevoelig voor sommige mannen het vrouwenstemrecht lag, werd duidelijk in 1938 toen in het Drentse Een de zoon van evangelist Anne Klaas de Vries (1876-1946) zijn vader zou opvolgen. Over deze opvolging waren de leden het unaniem eens. Toch protesteerde een zestal tegen de gang van zaken. Hun protest gold het feit dat ook vrouwen aan de stemming hadden deelgenomen. Het werd afgewezen, omdat in het verenigingsstatuut op dit punt geen bepaling was opgenomen.¹⁰³

Meerdere verenigingen verbonden aan het stemrecht nog andere condities, zoals een minimumleeftijd van 18, 20, 21 of 23 jaar of ook wel de meerderjarigheid. Te Sliedrecht was het recht vastgesteld voor “alleen de mannelijke leden die gehuwd en de ongehuwden die 23 jaren oud zijn.”¹⁰⁴ Twee verenigingen verleenden statutair ook aan ereleden dit recht. Bij één evangelisatie gold deze stem als adviserend. In negentien reglementen was uitdrukkelijk bepaald dat begunstigers, dus ondersteunende leden, geen stemrecht werd verleend. Bij nog eens zes evangelisaties hadden ze een adviserende stem. De vereniging te Erica had bepaald dat deze stem niet van beslissende aard kon zijn.

Ongeveer de helft van de evangelisaties koppelde het lidmaatschap dus aan instemming met het verenigingsbeginsel. Bij een 62% was het hervormde lidmaatschap een eis. Hervormde lidmaten behielden aldus het recht bij kerkelijke verkiezingen hun stem te laten spreken. Dat kon van belang zijn voor de medezeggenschap bij het bepalen van de gemeentelijke, theologische koers. Door van het hervormde stemrecht gebruik te maken, kon die koers wat betreft evangelisatieleden in de gewenste richting worden omgebogen. Een zaak, waaraan door een bestuur leiding gegeven diende te worden.

4.7 ‘Van de besturen’

Het aantal bestuursleden kon variëren van drie tot twaalf personen. Behalve dat 91 verenigingen, of ruim 37%, expliciet hadden aangegeven dat de bestuursleden van het mannelijk geslacht moesten zijn, kenden sommige statuten nog andere condities. Opnieuw moesten ze volgens 25 reglementen via de doop, belijdenis of anderszins verbonden zijn met de NHK. Veertien alternatieve kerkvoorzieningen stelden de meerderjarigheid als eis, zeven verlangden dat bestuursleden woonachtig waren in een bepaald ressort. Ook al zeven vroegen de ondertekening van de ‘Drie formulieren van enigheid’, twee de onderschrijving van óf het reglement óf de confessionele beginselen.¹⁰⁵ Eén eiste van kandidaat-bestuursleden een christelijke en onberispelijke levenswandel. Aan de bestuursleden van de hervormde-gereformeerde evangelisaties te Kollum-II, Krimpen aan den IJssel, Culemborg-II en Moordrecht werd bovendien als voorwaarde gesteld, dat ze dienden in te stemmen met artikel 69 van de Dorchts(ch)e Kerkorde.¹⁰⁶ Dit betreft het artikel waarin aangegeven wordt, welke liederen in de gereformeerde liturgie zijn toegestaan.

Het acht leden tellende bestuur van ‘Eben-Haëzer’ te Amsterdam was opgedeeld in twee onderscheiden commissies. De president en vicepresident vormden met de eerste en tweede secretaris als ook de penningmeester en zijn adjunct een commissie van uitvoering, terwijl de resterende twee

---

¹⁰³ Aldus J.M. van Wijk, “*Uit nood geboren*”. *De geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Evangelisatie te Een en Een-West*, z.p. 1998, p. 32.

¹⁰⁴ Artikel 7, in: *NS*, 5 augustus 1890.

¹⁰⁵ Artikel 14, in: *BNSver.*, 30 augustus 1948.

¹⁰⁶ Voor Kollum-II is dit vastgelegd in artikel 9, in: idem, 24 en 25 april 1942, voor Krimpen aan den IJssel in artikel 8, in: idem, 15 juli 1936, voor Culemborg-II in artikel 12, in: idem, 2 augustus 1957, en voor Moordrecht in artikel 11a, in: idem, 24 en 25 juli 1931.

bestuursleden als commissie van toezicht functioneerden.¹⁰⁷ Deze bestuursvorm doet denken aan de genootschapscultuur. Dat van de evangelisatie te Krimpen aan den IJssel neigde naar hervormde bestuurscolleges. Het bestuur daar kende tien leden, maar was als een kerkenraad en een kerkvoogdij opgedeeld in een bestuurs- en een beheercommissie.¹⁰⁸ De vereniging in de Friese buurtschap De Tike richtte zich eveneens naar hervormde structuren. De verkiezing van vijf bestuursleden werd vanaf haar oprichting in 1883 verricht door een 21 leden tellend kiescollege. Dat werd gekozen “door de contribuerende leden bij meerderheid van uitgebrachte stemmen.”¹⁰⁹ Het verwijst naar de manier waarop binnen hervormde gemeenten met 100 leden of meer de verkiezing van leden voor de kerkenraad en andere colleges was geregeld.

In enkele statuten was aandacht voor de verhouding van het bestuur tot een eventueel aanwezige godsdienstonderwijzer-evangelist. Te Den Helder werd deze gehouden voor “hoofd der vereeniging”. Of dit betekende dat hij ook de president of bestuursvoorzitter was, valt uit het plaatselijk reglement niet op te maken. Wel werd gesteld dat de evangelist leiding gaf aan die werkzaamheden, welke geschikt waren om het verenigingsdoel te bereiken.¹¹⁰ De voorgangers van de evangelisatieposten Erica (Zesde Blok) en Houtigehage maakten “ambtshalve” deel uit van het bestuur.¹¹¹ Binnen de evangelisatie Breezand-III was deze zelfs statutair de voorzitter.¹¹² Daarentegen kenden diverse BvE-posten de statuutbepaling dat een evangelist of godsdienstonderwijzer geen zitting in het bestuur zou nemen dan met instemming van het hoofdbestuur. Die in Opende (Gr.) werd tot de bestuursvergaderingen toegelaten, maar had daarin statutair slechts een adviserende stem.¹¹³

4.7.1 De samenstelling van de besturen

De samenstelling van een evangelisatiebestuur onderscheidde zich nauwelijks van dat van andere verenigingen. Een BvE-modelreglement bepaalde bijvoorbeeld dat “het bestuur der evangelisatie bestaat uit vijf leden, die gekozen worden uit en door de mannelijke leden.” De vijf van de vereniging te Beerta moesten worden aangewezen door het BvE-hoofdbestuur.¹¹⁴ Uitzonderlijk was de bepaling in het statuut van de evangelisatie te Drouwenermond dat “hunne aftreding wordt geregeld bij huishoudelijk reglement.”¹¹⁵

In zeven reglementen werden de bestuursleden bij name genoemd. Zo bleek dominee Christian Mari van Oosterzee (1854-1912) de eerste voorzitter te zijn van de in 1890 opgerichte evangelisatie te Sliedrecht. Van de overige negen werd naast de naam ook het beroep vermeld. Het ging om vier kooplieden, één aannemer, een smid, een winkelier, een hoepenfabrikant en de directeur van de toenmalige Sliedrechtse gasfabriek. Alleen de laatste was elders woonachtig. Opvallend was dat het aantal leden van het bestuur, in weerwil met het tiental genoemden, statutair was bepaald op twaalf.¹¹⁶

De namen van de eerste bestuursleden van de evangelisatievereniging te Glanerbrug zijn op dezelfde manier bewaard gebleven. Aan de meest gebruikelijke bestuursfuncties van voorzitter, secretaris, penningmeester en de twee gewone bestuursleden of assessoren was in de persoon van dominee Pieter Cornelis van Oosterzee (1848-1932) uit het naburige Enschedé een zogenaamde ‘erevoorzitter’ toegevoegd.¹¹⁷ Deze broer van Christian Mari had een adviserende stem. Ook in de reglementen van Utrecht-II (1898), Dordrecht (v.h. Dubbeldam en opgericht in 1866) en Westenholte (1903) werden de namen van de bestuursleden aangetroffen.

¹⁰⁷ Artikel 4, in: *NS*, 1 en 2 maart 1874.

¹⁰⁸ Artikelen 9 tot en met 12, in: *BNSver.*, 15 juli 1936.

¹⁰⁹ Artikelen 4 en 5, in: *NS*, 19 en 20 augustus 1883.

¹¹⁰ Artikelen 4, 5 en 6, in: *idem*, 1 augustus 1878.

¹¹¹ Zie voor Erica (Zesde Blok) artikel 8, in: *BNSver.*, 6 en 7 maart 1936, en voor Houtigehage artikel 8, in: *idem*, 2 december 1931.

¹¹² Artikel 11, in: *idem.*, 16 en 17 april 1937.

¹¹³ Artikel 18, in: *idem*, 28 en 29 januari 1921.

¹¹⁴ Artikel 8, in: *idem*, 10 oktober 1907.

¹¹⁵ Artikel VIII, in: *NS*, 19 maart 1897.

¹¹⁶ Artikelen 11 en 12, in: *idem*, 5 augustus 1890.

¹¹⁷ Artikel 7, in: *idem*, 5 oktober 1893.

Zo was het ook in het reglement van de posten te Hilversum en die van het Tweekelerveld.¹¹⁸ Bij de laatste was dat met de toevoeging dat het “landbouwers in de gemeente Lonneker” betrof.¹¹⁹ Ook hier bestond de mogelijkheid in de persoon van een Enschedese predikant of een van de naburige gemeenten een erevoorzitter te benoemen. Voorwaarde was dat deze ‘raadsman’ diende in te stemmen met doel en grondslag van de vereniging. Ondanks zijn slechts adviserende stem, mochten zonder hem geen besluiten genomen, noch uitgevoerd worden.¹²⁰ Zo’n erevoorzitter was voor een evangelisatie kennelijk van belang in zijn hoedanigheid van adviseur.

Vrijwel als te Lonneker was het ere-voorzitterschap geregeld in het Drentse Leggelo¹²¹ en het Gelderse Klarenbeek, het huidige Oosterhuizen¹²². Een bijzondere positie gold die van de evangelisatie in de buurtschappen Vroombosch, Woudbloem en Schaaphok onder Slochteren (1907). Statutair kon de collator(-trice) van de hervormde gemeente hiertoe worden uitgenodigd, mits ook deze instemde met grondslag en doel van de vereniging. Het vijfkoppige bestuur ervan werd reglementair en “bij voorkeur” voorgezeten door de predikant van de gemeente.¹²³ Zo ook in Winschoten en in de Zuid-Hollandse buurtschap De Rotte, maar dan een rechtzinnig-orthodoxe predikant.¹²⁴ Die van de hervormde gemeenten Renswoude en Amerongen golden statutair als lid van de vereniging te Overberg (voorheen buurtschap De Greep). Beurtelings vervulden ze de functies van voorzitter en secretaris en waren ze tegelijk elkaars plaatsvervanger.¹²⁵

Nog andere kerkelijke functionarissen konden deel uitmaken van een bestuur. Bijvoorbeeld te Schoten onder Haarlem. Daar kon een kerkenraadslid van de kerkelijke gemeente te Spaarndam, welke instemde met de artikelen 2 en 5, als vijfde lid worden benoemd.¹²⁶ En tot de vijf bestuursleden van de post te Slangenburg, Nijman en omgeving behoorden tevens twee kerkenraadsleden en een kerkvoogd.¹²⁷

Een vereniging met bestuursleden van buiten het kerkelijk terrein bevond zich in het Friese Nij-Beets. Daar evangeliseerde al vanaf ongeveer 1891 de gemeentepredikant Guillaume Anne van der Brugghen (1848-1928).¹²⁸ De uit zijn werk voortgekomen evangelisatievereniging kreeg pas in 1937 haar eerste en enige statuut. Haar bestuursleden werden in meerderheid aangewezen door de overkoepelende ‘Cornelia-Stichting’. Die moesten “behooren tot de belijdende leden van de orthodoxe richting van de Nederlandsch-Hervormde Kerk.”¹²⁹

4.7.2 Taken van de verschillende bestuursleden

De evangelisatie in de Friese dorpen Cubaard en Waaxens omschreef de taak van haar bestuur als de zorg “voor den rigtigen gang der zaken, voor de zedelijke en stoffelijke belangen der vereeniging.”¹³⁰ De meeste statuten beperkten de bepalingen tot enkele algemene bestuurszaken. Zo’n 31% van de verenigingen verwees voor het besturen naar een huishoudelijk reglement. Een 23% kende regelingen met specifieke bestuurstaken. De post te Stolwijk bijvoorbeeld had naast een drietal artikelen over het ver- en herkiezen van bestuursleden nog vijf regelingen waarin gesproken werd over werkzaamheden

---

¹¹⁸ Voor Hilversum was dit in artikel 6, in: *NS*, 18 en 19 oktober 1891 en voor het Tweekelerveld in artikel 10, in: *BNSver.*, 15 juli 1915.

¹¹⁹ Artikel 10, in: *BNSver.*, 15 juli 1915.

¹²⁰ Artikel 11, in: idem, 15 juli 1915.

¹²¹ Artikel 7, in: idem, 30 en 31 januari 1910.

¹²² Artikel 3, in: idem, 8 januari 1915.

¹²³ Artikelen 7 en 8, in: idem, 26 maart 1908.

¹²⁴ Zie voor Winschoten artikel 6, in: idem, 18 maart 1909 en voor Zevenhuizen, buurtschap De Rotte, artikelen 12, 14, 15 en 16, in: idem, 16 december 1916.

¹²⁵ Artikelen 3 en 5, in: *NS*, 1 en 2 februari 1874.

¹²⁶ Artikel 8, in: *BNSver.*, 1 december 1910.

¹²⁷ Artikel 7, in: idem, 4 februari 1930.

¹²⁸ G. de Haan, *Dâmny Van der Brugghen en syn tsjerkje yn de Beetster krite. Beskriuwing fan it libben fan ds. Guillaume Anne van der Brugghen en de evangelisaasje te Nij Beets yn it bysûnder*, Nij Beets 2001, p. 35-41.

¹²⁹ Artikel 5, in: *BNSver.*, 12 en 13 november 1937.

¹³⁰ Artikel 8, in: *NS*, 23 december 1871. Een bijna identieke tekst kende Wommels-I, artikel 6, in: idem, 9 november 1871.

als vertegenwoordiging van de vereniging “in en buiten rechten”, de eisen betreffende het kopen en verkopen, huren en verhuren van onroerende goederen, het doen van uitgaven die de begroting te boven gingen, het benoemen van “titularissen en beambten” en de zorg voor het onderhoud en schoonmaak van het verenigingslokaal.¹³¹ Het functioneren van de voorzitter was in negen statuten, dat van de secretaris in tien en de penningmeester in veertien reglementen geregeld. Het statuut van Breezand-III had bovendien nog een specifieke regeling voor de functie van vicevoorzitter.

Naast de algemene, dus voor alle verenigingen geldende regelingen, kende een enkel statuut afspraken, die naar hun inhoud als passend zijn aan te merken voor een evangelisatiebestuur. Zo was aan de bestuurscommissie te Krimpen aan den IJssel bijvoorbeeld opgedragen:

1. de zorg voor het houden van godsdienstoefeningen; 2. de zorg voor het godsdienstonderwijs, het huis- en ziekenbezoek; (...) 4. het bevorderen en aanmoedigen van de oprichting van Nederlandsch-Hervormde vereenigingen op Gereformeerden grondslag; 5. het inzamelen en uitreiken van gelden voor de armen, alsmede het doen van rekening en verantwoording van die gelden aan de ledenvergadering.¹³²

De organisatie van godsdienstoefeningen op zon- en kerkelijke feestdagen kwam verder voor in de statuten van de evangelisaties te Bussum en Harskamp, maar ook in die van Hollandse Rading en Lekkerkerk.¹³³ Het uitnodigen van voorgangers behoorde te Driebergen-Rijsenburg tot de taak van de secretaris, dit in overleg met de overige bestuursleden. Verder moest hij het rooster van predikbeurten bijhouden.¹³⁴ Naast de godsdienstoefeningen had het evangelisatiebestuur te Rockanje ook de bidstonden te regelen.¹³⁵ In Holte gold dat de bijbellezingen.¹³⁶

Volgens het betreffende jonge statuut van de evangelisatie te Deinum had het bestuur tijdig met de hervormde kerkenraad te overleggen over “avondmaals-, doop- en bevestigingsdiensten en omtrent het pastorale werk (huisbezoek en catechisatie) ten behoeve van de tot de Evangelisatie behorende leden en huisgezinnen.” In een ander artikel was bepaald dat, zolang dit noodzakelijk bleek, er op zon- en kerkelijke feestdagen één of twee samenkomsten belegd moesten worden onder leiding van geestverwante predikanten, kandidaten, vicarissen of catecheten.¹³⁷ Het bestuur te Leeuwarden moest dergelijke bijeenkomsten onmiddellijk beëindigen, wanneer in de hervormde gemeente een tweede confessionele predikant was bevestigd.¹³⁸ Blijkbaar was daarmee het doel van de vereniging bereikt. Datzelfde gold de naburige verenigingen te Hardegarijp en Oenkerk.¹³⁹ Sommige besturen kenden verder nog de reglementaire plicht voor het godsdienstig onderwijs.¹⁴⁰

Zoals gezegd, werden in de reglementen sporadisch bepalingen aangetroffen, die direct de leden van het dagelijks bestuur betroffen. Bij de meesten ging het om de penningmeester, minder vaak om de voorzitter. De laatste, in oudere statuten ook wel president genoemd, had de leiding tijdens de bestuurs- en ledenvergaderingen. Te Oudega (Smallingerland) opende de voorzitter deze vergaderingen “op de gebruikelijke wijze”.¹⁴¹ Zowel te Lekkerkerk als te Kollum-II moesten de voorzitters na de opening van de vergadering een psalmvers laten zingen en een gedeelte uit de bijbel

---

¹³¹ De artikelen 16-21, in: *BNSver.*, 11 januari 1906.

¹³² Artikel 10, in: idem, 15 juli 1936.

¹³³ Zie voor Bussum artikel 6.a, in: idem, 26 juli 1916, voor Lekkerkerk artikel 10, in: idem, 16 september 1924, voor Hollandsche Rading artikel 8.a, in: idem, 24 en 25 juli 1936, en voor Harskamp, artikel 9, in: idem, 2 en 3 november 1928.

¹³⁴ Artikelen 11.e en 11.f, in: idem, 28 augustus 1958.

¹³⁵ Artikel XII, in: idem, 1 en 2 november 1920.

¹³⁶ Artikel 7, in: idem, 2 en 3 september 1921.

¹³⁷ Artikelen 10 en 3.b, in: idem, 11 juni 1953.

¹³⁸ Artikel 10, in: idem, 27 september 1916.

¹³⁹ Voor Hardegarijp artikel 8, in: idem, 10 en 11 juni 1931 en voor Oenkerk-Giekerk artikel 10, in: idem, 10 maart 1948.

¹⁴⁰ Zie voor Zwolle artikel 21.b, in: idem, 8 en 9 juli 1921, voor Boskoop-III artikel 21.b, in: idem, 21 oktober 1915, voor Tilburg artikel 20.b, in: idem, 31 december 1946.

¹⁴¹ Aldus genotuleerd tijdens de bestuursvergadering op 4 oktober 1950. Zie hiervoor T.T. Osinga, *De Steech*, p. 62.

lezen. Daarop volgde het uitspreken van een gebed. Het einde vond plaats middels psalmgezing en dankgebed.¹⁴² In De Rotte was het voorzitterschap niet verenigbaar met de functie van penningmeester, maar wel met het secretariaat.¹⁴³

De werkzaamheden van de secretaris bestonden uit het gebruikelijke schrijfwerk als de correspondentie, het uitbrengen van het jaarverslag, het notuleren van de vergaderingen en soms ook het onder beheer houden van de geschriften ofwel het verenigingsarchief, zoals te Twijzelerheide.¹⁴⁴ Binnen de evangelisatie Winschoten-I was dat het uitschrijven van de bestuurs- en ledenvergaderingen via zogenaamde ‘convocatiebriefjes’ en het bijhouden van een leden- en begunstigerslijst. Behalve de naam van het lid, zijn leeftijd, beroep en woonplek bevatte de ledenlijst eventueel ook de namen en leeftijd van zijn vrouw, kinderen, mits deze nog inwonend waren, en van het dienstpersoneel.¹⁴⁵

De penningmeester te Zorgvlied-Wateren had de contributiegelden en de begunstigersbijdrage te innen. Hij moest bovendien rekening en verantwoording afleggen van het beheer van de ingekomen financiën en van de goederen.¹⁴⁶ De hiervoor verantwoordelijke te Bolsward deed jaarlijks verslag van zijn administratie, die “gedurende ééne week, op nader te bepalen plaats en uur ter inzage ligt voor de stemgerechtigde leden der vereeniging.”¹⁴⁷ In Leggeloo kregen twee leden nadien de taak van ‘kasnazieners’¹⁴⁸, in Deinum ‘contrôlecommissie’ genoemd.¹⁴⁹ De penningmeester van de post Winschoten-I had behalve zijn financiële taken – evenals dus zijn collega-secretaris – een leden- en begunstigerslijst bij te houden.¹⁵⁰

Meerdere evangelisaties riepen voor een goed reilen en zeilen van de vereniging de hulp in van hervormde predikanten. Als (ere-)voorzitter namen ze de leiding op zich of golden als raadsman. Een enkele post had een kerkenraadslid of een kerkvoogd tot bestuurder. Meerdere posten onderhielden, ondanks de aanname van de verenigingsvorm en de daarmee verbonden juridisch onafhankelijke status, aldus een band met de plaatselijke of naburige hervormde gemeente. Dit was vrijwel steeds onder de voorwaarde, dat er werd ingestemd met de grondslag en doelstelling van de vereniging.

Naast de algemene bestuursaangelegenheden droegen de evangelisatiebestuurders de taak van het organiseren van kerkelijke zaken als bijbellezingen of godsdienstoefeningen, het godsdienstig onderricht en verzorging van het pastoraat. Samen functioneerden ze daarmee als een kerkenraad.¹⁵¹ Kennelijk daarom ontving het evangelisatiebestuur te Eesergroen op zondag de voorganger vooraf in de voorkamer van de evangelistenwoning om hem van daaruit naar de ruimte te begeleiden waar de bijbellezing of samenkomst zou plaatsvinden.¹⁵² In die ruimte waren voor hen, zoals in de kerken voor de ambtsdragers, afzonderlijke zitplaatsen gereserveerd. Die bevonden zich veelal aan beide zijden van het spreekgestoelte. De inzameling(en) van de collecte(n) tijdens de vieringen behoorde(n) eveneens tot hun taak.

Die kerkelijke allure van evangelisatieposten bleek verder te Winterswijk. Daar waren aan het evangelisatiebestuur reglementair twee leden toegevoegd, die functioneerden als ‘opziensers’. Zij dienden met de voorganger “te waken, dat geen der leden in leer of leven hun belijdenis ontrouw worden, zullende alsdan volgens overtuiging naar Gods Woord met de zoodanigen worden onderhandeld.”¹⁵³ Vermoedelijk was deze taak van opziener naast het adviseurschap toebedeeld aan de

---

¹⁴² Voor Lekkerkerk was dit artikel 6, in: *BNSver.*, 16 september 1924, en voor Kollum-II artikel 14, in: idem, 24 en 25 april 1942.

¹⁴³ Artikel 17, in: idem, 16 december 1915.

¹⁴⁴ Artikel 11, in: idem, 12 september 1907 en 27 en 28 augustus 1937.

¹⁴⁵ Artikelen 7 en 8, in: idem, 18 maart 1909.

¹⁴⁶ Dit gold volgens artikel VIII, in: idem, 11 juni 1929 zowel de penningmeester als de secretaris.

¹⁴⁷ Artikel 9, in: *NS*, 25 april 1872.

¹⁴⁸ Artikel 9, in: *BNSver.*, 30 en 31 januari 1910.

¹⁴⁹ Artikel 9, in: idem, 11 juni 1953.

¹⁵⁰ Artikel 9, in: idem, 18 maart 1909.

¹⁵¹ M. Brommersma, ‘Ter inleiding’, in: H. Wierds, e.a. (red.), *75 jaar Kapel. Het ontstaan en de geschiedenis van de Kapel, de Hervormde Evangelisatievereniging en de Hervormde wijkgemeente Kapel*, Emmen 1998, p. 7.

¹⁵² J. Beijering, *De Evangelisatie vereniging “Maranatha” te Eesergroen-Borger. Ongericht 7 Januari 1917*, Borger z.j., p. 17.

¹⁵³ Artikel 5, in: *BNSver.*, 26 augustus 1930.

ere-voorzitter. Enkele overkoepelende organisaties stelden voor dit toezichthouden over ‘hun’ posten een of meer zogenaamde mentoren aan.

4.7.3 Mentoren: ondersteunende en toezichthoudende predikanten

Bij de oprichting in 1926 van ‘De goede Herder’ te Holwerd werd ds. Albertus Nicolaas Tonsbeek (1892-1961) van Ternaard gevraagd als ‘mentor’ op te treden.¹⁵⁴ Zijn collega Ype Stelma (1877-1956) van Tzum functioneerde aldus voor ‘Bethel’ te Franeker.¹⁵⁵ De post te Wommels en Hijdaard had gedurende enige tijd zelfs twee mentoren. Elisa Anne Lazonder (1883-1962) van Spannum was dat voor het eerste en Hendrik Cornelis Jacobus van Deelen (1900-1993) uit Oosterend voor het tweede dorp.¹⁵⁶

De BvE-evangelisatie Kollum-I kende voor zulk toezicht een zogenaamd ‘sub-comité’ bestaande uit de predikanten Johannes Luuring (1876-1946) en Douwe Hokwerda (1901-1966).¹⁵⁷ Te Nieuw-Roden vormden drie of meer benoemde personen een ‘raad van toezicht’. Die was zo mogelijk samengesteld uit naburige, hervormde predikanten, mits zij met het verenigingsdoel en -streven instemden. Onder voorwaarde dat deze bereid én orthodox was, functioneerde de voorganger van Roden als voorzitter. Statutair hadden de raadsleden het stemrecht van de vereniging. Bij gewichtige beslissingen als de aankoop en bouw van onroerende eigendommen en ook de benoeming van een evangelist moesten ze worden geraadpleegd. Zo ook over het opnieuw aangaan van de vereniging. Naast de raad was er de statutaire mogelijkheid van een ‘commissie van advies’. In het geval de leden hiertoe besloten, werd deze samengesteld uit het bestuur van de VeAssen.¹⁵⁸

In Elshof was reglementair sprake van een uit drie leden bestaande ‘commissie van toezicht’ “zonder wier goedkeuring geen besluit uitgevoerd, geene verandering tot stand gebracht kon worden.” Vergaderden de commissie en bestuur samen, “dan werd in deze vergadering ieder besluit genomen en iedere keuze gedaan met twee derden van de gezamenlijke leden.”¹⁵⁹

Het sub-comité van Kollum, de raad van toezicht te Nieuw-Roden en de ‘commissie van toezicht’ te Elshof waren lokaal actief. Het BvE-bestuur kon voor een groter territorium een of meer van dergelijke comités instellen. Eens per jaar moesten hun leden de evangelisaties binnen hun ressort bezoeken. Was daar aanleiding toe, dan dienden ze hun bevindingen op zowel geestelijk als financieel terrein te melden.¹⁶⁰ Zo nodig konden ze, wanneer er plaatselijk geen geschikte bestuursleden gevonden werden, de niet bezette plekken innemen.¹⁶¹

De VEHeerenveen kende naast de eigen ook zogenaamde ‘aangesloten’ posten. Voor de eigen verenigingen droeg ze de financiële en geestelijke verantwoordelijkheid, voor aangesloten groepen alleen een ondersteunende.¹⁶² Voor het geestelijk leidinggeven werd per post een bestuurslid aangewezen. Die bezocht elk kwartaal de betreffende evangelisatie om zich als een kerkelijk visitator op de hoogte te stellen van de arbeid. Het bestuur stelde zich hiervoor, na overleg met het plaatselijk bestuur, bovendien in verbinding met een naburig en tegelijk rechtzinnig predikant. Verder brachten twee bestuursleden zowel aan de eigen als de aangesloten posten jaarlijks in de maand september een bezoek. Evangelisatie ‘De Bijbel’ te Leeuwarden had bepaald dat er voor een dergelijk toezicht een beroep gedaan mocht worden op een ouderling of diaken. Dit was wanneer er geen predikant “van rechtzinnige beginselen” beschikbaar was.¹⁶³

¹⁵⁴ A.N. Tonsbeek, ‘De evangelisatie te Holwerd’, in: *Maandbode*, 4 (1927), p. 6-8 en daarin p. 6.

¹⁵⁵ *Leeuwarder Courant*, 15 april 1926.

¹⁵⁶ Idem, 27 oktober 1934.

¹⁵⁷ Idem, 31 januari 1933.

¹⁵⁸ De artikelen 13-18 en 22, in: *BNSver.*, 20 augustus 1914.

¹⁵⁹ Artikel 11, in: *NS*, 20 december 1886.

¹⁶⁰ Artikelen 8 en 9, in: *Statuten van den Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk*, z.p. 1902.

¹⁶¹ Artikel VIII van de vereniging te Luinjeberd, in: *NS*, 6 september 1900.

¹⁶² Aldus artikel 4, in: *Statuten en Huishoudelijk Reglement van de Vereeniging tot Evangelisatie binnen de Classis Heerenveen*, Oudehaske 1940, p. 1.

¹⁶³ Artikel 7, in: *BNSver.*, 27 september 1916.

Zoals de erevoorzitters waren mentoren voor evangelisaties naast toezichthouder tegelijk ook vraagbaak. De als vrijzinnig geduide predikant Sjoerd Bijleveld (1918-1996) van Oudega (Smallingerland) lanceerde in de winter van 1951/52 het voorstel twee keer een ontmoetingsavond te organiseren voor alle leden van de hervormde gemeente. De secretaris van de plaatselijke evangelisatie voerde hierop overleg met mentor ds. Gosse van der Meulen (1911-1986) van Garijp. Het evangelisatiebestuur was bang voor een al te eenzijdige inbreng. Van der Meulen vond het echter een prima plan en was zelfs bereid zo mogelijk eveneens een inleiding te verzorgen.¹⁶⁴

Hervormde predikanten, die zich konden vinden in de verenigingsgrondslag en -doelstelling, bleken ook als mentoren betrokken te worden bij evangelisaties. Alleen of in sub-comités van twee of drie leden werd er toezicht uitgeoefend. Ze werden hiervoor benaderd door een overkoepelende organisatie als de BvE en de VEHeerenveen of een lokaal bestuur. Ook aldus was er sprake van een verbinding met de NHK.

Die band was er ook via diverse kerkelijke functionarissen, die als voorgangers aan evangelisaties leiding gaven. Dat konden (emeriti-)predikanten zijn, maar ook hulppredikanten en kandidaten tot de heilige dienst, allen daartoe geautoriseerd door de NHK. De meeste voorgangers waren evenwel evangelist. Van hen werd vrijwel steeds verwacht de ook al door de NHK gefiatteerde akte van godsdienstonderwijzer in bezit te hebben.

4.8 ‘Van de voorgangers’

Jubileum- en gedenkboeken met de historie van een evangelisatievereniging als onderwerp schenken steevast ruime aandacht aan de voorgangers. Die worden in het merendeel van de statuten aangeduid als evangelisten, hoewel voor hen dus ook de term godsdienstonderwijzer gangbaar was. Aan deze ‘eerwaarde heer’¹⁶⁵ of ‘meneer’, de meest gebruikte aanspreektitel, was de geestelijke zorg toevertrouwd.¹⁶⁶ Verder blijken (emeritus-)predikanten, hulppredikanten en kandidaten tot de heilige dienst als zodanig op te treden. Met de evangelisten worden ze “de door de vereeniging benoemde en gesalarieerde medearbeiders”¹⁶⁷ genoemd. In werkelijkheid vormden ze de centrale spil van een evangelisatie. Dat gold zowel voor de bijeenkomsten op zondag als de activiteiten van door-de-week.

Bepalingen omtrent een – eventueel – te benoemen voorganger zijn in 125 reglementen te vinden, dus in ruim 50%. Meerdere opties werden opengelaten. Zo wilde de evangelisatie te Andijk een leider in de vorm van een evangelist of een godsdienstonderwijzer.¹⁶⁸ Een grotere vereniging als die te Emmen wenste een keuze te maken uit een predikant, een emeritus-predikant of een kandidaat.¹⁶⁹ Enkele, naar hun stichtingsdatum ‘jonge’ posten, zoals te Oudega (Smallingerland)¹⁷⁰, Stompvoren¹⁷¹ en Erica (Zesde Blok)¹⁷² zochten onder de noemer ‘voorganger’.

De voorkeur van de posten in Wieringerwaard¹⁷³, Kollum-II¹⁷⁴ en Driebergen-Rijsenburg¹⁷⁵ ging samen met nog zes andere uit naar een hervormd, kerkelijk en reglementair opgeleid persoon.

---

¹⁶⁴ Archief ‘Vereniging voor Evangelisatie in en ten bate van de Nederlands-Hervormde Kerk te Oudega’, notulen ledenvergadering, 26 september 1951 en Archief ‘Hervormde gemeente Burgum’, notulenboek kerkenraadscommissie, 1 oktober 1951.

¹⁶⁵ De kennelijk onder hervormd-gereformeerden gebruikelijke titel voor niet-kerkelijke voorgangers van een evangelisatie, getuige J.C.J. Versteeg, *Hervormd Harskamp, Van buurtschap naar zelfstandige kerkelijke gemeente*, Voorthuizen 2018, p. 167-168 en 199-200.

¹⁶⁶ Artikel 9, in: *BNSver.*, 8 en 9 december 1939.

¹⁶⁷ Artikel 5, in: idem, 9 september 1915.

¹⁶⁸ Artikel 10, in: idem, 15 augustus 1933.

¹⁶⁹ Artikel 14, in: idem, 25 maart 1924.

¹⁷⁰ Artikel 8, in: idem, 23 februari 1956.

¹⁷¹ Artikel 10, in: idem, 27 en 28 oktober 1939.

¹⁷² Artikel 9, in: idem, 6 en 7 maart 1936.

¹⁷³ Artikel 4d, in: idem, 23 juli 1959.

¹⁷⁴ Artikel 4a, in: idem, 24 en 25 april 1942.

¹⁷⁵ Artikel 4a, in: idem, 28 augustus 1958.

Een andere groep van verenigingen, waaronder die te Zwolle¹⁷⁶, Moordrecht¹⁷⁷ en Numansdorp-1¹⁷⁸ zocht naar ‘leeraars’. Deze term wordt in kringen binnen het hervormd-gereformeerde spectrum geregeld gebruikt ter aanduiding van een predikant. Zeven van deze posten gebruikten het begrip in combinatie met ‘evangelisten’.

Zo’n evangelist werd het meest gezocht, namelijk door 97 posten, oftewel 40%. Vanwege een aangereikt BvE-modelreglement ging het bij 53 ervan om de combinatie van evangelist én godsdienstonderwijzer. De bond wenste voor haar evangelisaties een verantwoord en tegelijk hervormd opgeleide voorganger. Eens werd binnen de classicale evangelisatievereniging te Leeuwarden de aan voorganger-evangelisten gestelde eis van het bezit van de akte van godsdienstonderwijzer ter discussie gesteld. In een evangelisatie, die “naar de kerk toewerkt”, zouden volgens de vergadering personen zonder “eenig kerkelijk brevet” geweerd moeten worden. Anderen meenden dat iemand zonder akte, maar die met “rijken zegen” evangeliseert, niets in de weg gelegd moest worden. In een uiteindelijke motie werd evenwel uitgesproken, dat alleen voorgangers met akte mochten voorgaan.¹⁷⁹

Van de statutaire mogelijkheid een voorganger te benoemen, maakten dertien verenigingen geen gebruik. Ruim de helft daarvan was van hervormd-gereformeerde signatuur. In tenminste 191 (82%) van de gekwalificeerde verenigingen was gedurende langere of kortere tijd een voorganger in een volle dienstbetrekking werkzaam, maar niet altijd. Zo vonden een aantal orthodox-hervormden, die zich rond de jaren dertig in het Friese Oudega (Smallingerland) als zuivelarbeiders hadden gevestigd, geen aansluiting bij de plaatselijke gemeente. Dus bezochten zij in het naburige en confessionele Garijp de godsdienstoefeningen. In colporteur en evangelist Bernard Schoppert (1891-1968) werd evenwel een eigen voorganger gevonden. Zo ontstond per 1938 ter plaatse een evangelisatiepost “op Orthodox Hervormde grondslag”, maar te klein om iemand in volledige dienst te kunnen nemen. Het jaar daarop bleek een colporteur bereid de vereniging voor één dag per week te dienen. Zijn ook al parttime opvolger tijdens de Tweede Wereldoorlog werd theologiestudent en kandidaat Gerardus Pettinga (1920-1991). Naast het verenigingswerk kon deze zich aldus wijden aan zijn studie. Bovendien bood het hem een legale reden zich te onttrekken aan de meldingsplicht voor werkzaamheden in het oorlogszuchtige Duitsland.¹⁸⁰

Tenminste 26 evangelisaties hadden zo’n kandidaat in dienst. Meer posten, namelijk 35, deden een beroep op één en soms zelfs meerdere predikanten. Opnieuw een aanwijzing dat deze posten zich zagen als alternatief voor de kerkelijke gemeente. Zo ging het bij getalsmatig grotere verenigingen als die te Emmen, Huizum (Fr.), Bolsward en Tiel. Tussen 1909 en 1967 verbonden de predikanten Daniël Plooy (1877-1935), Meindert Haveman (1873-1947) en Herman van ’t Hof (1908-1993) zich aan de laatste post. Haveman en Van ’t Hof werden bijgestaan door hulppredikers, zoals dat ook in reguliere hervormde gemeenten gebeurde.

Op al deze mannelijke voorgangers was een uitzondering, namelijk evangelist Suzanne Maria van Woensel Kooy (1875-1934). Vanaf 1915 tot aan haar dood diende ze de ethische evangelisatiepost te Bussum.

Suzanne Maria van Woensel Kooy

Als enig vrouwelijk evangelist nam Van Woensel Kooy onder de voorgangers een unieke plaats in.¹⁸¹ Ze behoorde aanvankelijk tot de eerste bestuurders van de evangelisatiepost te Bussum. In 1915 werd ze, na de oprichting van de ‘Vereeniging tot Evangelisatie’, nog datzelfde jaar benoemd tot evangelist voor jong en oud. Tegen een jaarsalaris van f400 hield ze catechese, zette een kinderkerk op – zich daarmee onderscheidend van andere evangelisatieposten, die voor deze groep meestal een

¹⁷⁶ Artikel 4a, in: idem, 8 en 9 juli 1921.

¹⁷⁷ Artikel 4d, in: idem, 24 en 25 juli 1931.

¹⁷⁸ Artikel 4, in: idem, 10 maart 1919.

¹⁷⁹ *Leeuwarder Courant*, 24 oktober 1932.

¹⁸⁰ T.T. Osinga, *De Steech*, p. 32-33.

¹⁸¹ Zie over Van Woensel-Kooy bij E. van der Poll, *Spiegel in beeld. De Hervormde Spiegelkerk in Bussum en zijn voorgeschiedenis 1915-1940*, p. 5-6, 11-15 en 20-26, C. Houtman, ‘De protestantse godsdienstonderwijzer in de negentiende en twintigste eeuw. Een terreinverkenning’, in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* (DNK), 78 (2013), p. 17-31 en daarin p. 29, *Het Vaderland*, 4 februari 1934, en *Algemeen Handelsblad*, 4 februari 1934.

zondagsschool kenden – en verzorgde het zieken- en huisbezoek. Het was haar wens de landelijke kerk op ethische wijze te doen ontwaken uit een verstarde orthodoxie. Wellicht moet de aantekening dat Van Woensel Kooy ook “activiteiten ten dienste van het vrijzinnig zondagsschoolwerk” ontwikkelde in dat verband geplaatst worden.¹⁸² Zij stelde zich teweer tegen elk gemis aan bezieling binnen de gemeente. Zij beleefde dat als Gods afwezigheid.

Van Woensel Kooy was verder actief als dirigent en dichter. Diverse gezangen werden door haar geschreven, bewerkt en vertaald. Zo vertaalde zij waarschijnlijk het eerste couplet van gezang 17, zoals dat wordt gevonden in de hervormde psalm- en liedbundel van 1938.¹⁸³ In die kerk was ze een van de oprichters van de ‘Liturgische Kring’, waaraan leiding werd gegeven door de eveneens ethische godsdiensthistoricus en fenomenoloog Van der Leeuw. De kring zocht naar nieuwe vormen voor de hervormde eredienst, zoals die onder meer gangbaar waren binnen de anglicaanse en lutherse kerk. Meer nog liet ze zich evenwel leiden door de vroege kerk.¹⁸⁴ Onder Van Woensels eigen naam verschenen liedbundels als *Oude en Nieuwe Gezangen* (1911) en *Laudamus* (1932).

De voorganger van de ethische evangelisatie wenste in het confessionele “behoudende, dogmatische klimaat” van Bussum weliswaar hervormd te blijven, maar tegelijkertijd “een aanvulling op het werk van de plaatselijke hervormde gemeente” te zijn. De kerkenraad daarvan bood de ethischen onder haar leden daarvoor evenwel geen ruimte, zodat hen de afzondering in een evangelisatie restte.¹⁸⁵

Met haar als uitzondering bleek een mannelijk voorganger de regel en meestal was dit een evangelist. Van hem werd, zeker door de BvE-posten, de akte van godsdienstonderwijzer gevraagd. Dat werd na een afgelegd examen verleend door een hervormde classis. Maar ook hervormd-kerkelijke functionarissen bleken voor zo’n post werkzaam, zoals (emeritus-)predikanten, hulppredikanten en kandidaten.

Het betalen van een redelijk salaris aan zo’n voorganger bleek soms een lastige zaak. Menige evangelisatie kampte namelijk met het probleem van de financiën. Ter opheffing daarvan probeerde onder meer de Bussumse vereniging “een fonds [...] te vormen tot aankoop van een lokaal, tot bezoldiging van de sprekers en tot het doen van alle andere uitgaven, die in het vervolg noodig blijken te zijn.”¹⁸⁶ De meeste posten boorden voor dergelijke doeleinden meerdere inkomstenbronnen aan.

4.9 ‘Van de financiën’

De autonomie in verenigingsvorm bracht voor evangelisatieleden en hun besturen de verplichting tot financiering van de eigen kosten met zich mee. Zo had de penningmeester of thesaurier¹⁸⁷ van de vereniging van Deinum financieel in de posten “onderhoud, gebouw, viaticum voorgangers, salaris catecheet en concierge” te voorzien. De meeste evangelisatieposten meenden, volgens een aan de hand van de 244 reglementen gemaakt overzicht, dit te kunnen doen via 1. de inning van contributies, 2. de ontvangst van bijdragen en giften, 3. het houden van collecten, 4. schenkingen, erfenissen of legaten, 5. vormen van kapitaalverstrekking en 6. inkomsten uit pacht of verhuur. En als laatste van de beoogde financiële middelen was er de sluitpost toevallige baten, ofwel “wat de vereeniging wijders op wettige wijze zal worden geschonken.”¹⁸⁸

¹⁸² C. Houtman, ‘De protestantse’, p. 17-31 en daarin p. 31 (noot 80).

¹⁸³ *Psalmen en Gezangen voor den eredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk in opdracht van de algemeene synode der Nederlandsche Hervormde Kerk opnieuw verzameld en bewerkt*, Amsterdam 1938.

¹⁸⁴ B. Smilde, ‘Het protestants-christelijke volksdeel en de muziekcultuur’, in: J. de Bruijn (red.), *Bepaald gebied. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*, Baarn 1989, p. 153-154, O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (2^e druk), Nijkerk 1978, p. 377-378, H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, p. 768, en K.-W. de Jong, ‘De oprichting van de Liturgische Kring - een poging tot reconstructie’, in: *Lectiones*, 6 (2005), p. 79-88.

¹⁸⁵ E. van der Poll, *Spiegel*, p. 12.

¹⁸⁶ Artikel 4, in: *BNSver.*, 26 juli 1926.

¹⁸⁷ Zie het verenigingsstatuut van Wommels-I, artikel 6, in: *NS*, 9 november 1871.

¹⁸⁸ Artikel 9 van ‘Eben-Haëzer’ te Gorredijk, in: *BNSver.*, 11 maart 1909.

Contributies

Bijna 80% van de verenigingen had een contributieregeling. Die kon in hoogte variëren van minstens f0,25 tot f5,20 per jaar, oftewel een dubbeltje per week. Een 42-tal verenigingen kende een minimale bijdrage van vijftig cent, 82 van minstens een gulden. De vereniging te Bolsward vroeg bij haar oprichting in 1872 een jaarlijkse contributie van tenminste vijf gulden.¹⁸⁹ De bijna even oude verenigingen Deventer-I en Lochem deden het voor de helft minder.¹⁹⁰ Kortom, het onderscheid in de verplichte bijdragen was groot.

Voor het voldoen aan hun contributieplicht mochten de evangelisatieleden te Eesergroen de betaling uitstrijken over twee halfjaarlijkse termijnen. Te Haastrecht en Krimpen aan den IJssel werd rekening gehouden met ‘onvermogenen’.¹⁹¹ In Rockanje en te Dokkum bepaalde het bestuur voor deze leden de hoogte van de vaste jaarlijkse bijdrage.¹⁹² Begunstigsters droegen bij zoveel zij wilden.

Bijdragen, giften, erfenissen, legaten en schenkingen

Zo’n 108 verenigingen, dus 44%, hoopten de financiën te kunnen dekken via bijdragen of giften. Die waren meer dan eens bitter noodzakelijk. Toen de penningmeester van de vereniging te Emmer-Compasuum het salaris van f150 aan haar evangelist Braak-Hekke niet kon betalen – evenmin als zijn kostgeld – stuurde de laatste een bedelbrief aan het adres van freule Sophia Willemina van Heeckeren (1892-1976)¹⁹³ te Ruurlo. Zij verleende de broodnodige steun¹⁹⁴, zoals de familie Van Heeckeren dat ook deed ten behoeve van de post in de eigen woonplaats.¹⁹⁵

Zo’n verzoek aan een adellijk of vermogend persoon deed zich meermaals voor. Te Hollandse Rading verleende een freule een gift van f1000.¹⁹⁶ In Tiel stelden de dames Henriëtte Wilhelmine (1852-1921) en Johanna Judith (1862-1944) Spiering sinds 1891 het gebouw ‘Eben-Haëzer’ ter beschikking. Evangelist Freerk van Kooij (1829-1917) werd de vrije beschikking gegeven over een woning, die de oudste zuster had laten bouwen. Beide gezusters betaalden bovendien voor een half jaar zijn traktement, terwijl ze in 1893 voor dit doel een bijdrage van f250 wilden doneren.¹⁹⁷ Henriëtte Wilhelmine, die onder de afkorting HWS landelijke bekendheid verwierf als auteur van een christelijk dagboekje, stierf in 1921. Haar zus werd vervolgens bestuurslid in haar plaats.¹⁹⁸

Vrouw Helena Laura Emma Juliana Müller (1869-1939) schonk anno 1928 de evangelisatiepost te Harskamp ‘om niet’ zeventien are grond voor de bouw van haar lokaal.¹⁹⁹ Maria Crommelin (1835-1929)²⁰⁰ te Wilp zorgde via de aankoop van de noodzakelijke bouwgrond dat in de jaren 1890 tot 1893 in Deventer een evangelisatiegebouw met zaalkerk opgericht kon worden. Vervolgens verhuurde zij dit voor een bedrag van f400 aan de NEPV-evangelist Cornelis van Lindonk (1849-1926).²⁰¹ Haar zuster Agatha Elisabeth Crommelin (1852-1938)²⁰² was de beschermvrouwe van

---

¹⁸⁹ Artikel 8, in: *NS*, 25 april 1872.

¹⁹⁰ Zie voor Deventer-I artikel III, in: idem, 24 en 25 april 1870, en voor Lochem artikel 3, in: idem, 14 augustus 1872.

¹⁹¹ Zie voor Haastrecht artikel 5, in: *BNSver.*, 23 en 24 juli 1937, en voor Krimpen aan den IJssel artikel 5, in: idem, 15 juli 1936.

¹⁹² Te Rockanje artikel V, in: idem, 1 en 2 november 1929 en te Dokkum artikel 7, in: idem, 8 en 9 december 1939.

¹⁹³ *Nederland's Adelsboek*, 84 (1994), p. 295.

¹⁹⁴ W. Braak-Hekke, *Evangelist in de Venen* (2^e druk), Groningen 1985, p. 27.

¹⁹⁵ Aldus <http://www.oldreurl.nl> (geraadpleegd 7 december 2016).

¹⁹⁶ W. Hoebink, ‘Het bedehuis’, p. 3-23 en daarin p. 8 en 16.

¹⁹⁷ G.J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1995, p. 115 en 148, P.L.J. Wapenaar, *Eben-Haëzer. De geschiedenis van een richtings (modaliteits-) organisatie in de stad Tiel*, Voorburg 2002, p. 17-18 en p. 12-20.

¹⁹⁸ Zie voor de band tussen de dames Spiering en de evangelisatie te Tiel bij P.L.J. Wapenaar, ‘F. van Kooij. Evangelist te Tiel’, in: *De Drie Steden. Regionaal-historisch tijdschrift voor het Rivierenland*, 1 (2002), p. 15-22.

¹⁹⁹ J.C.J. Versteeg, *Hervormd Harskamp*, p. 97-99.

²⁰⁰ *Nederland's Patriciaat*, 52 (1966), p. 111.

²⁰¹ Zie <http://www.rijksmonumenten.info.nl/Deventer/kerkelijkgebouw> (geraadpleegd 18 april 2020).

²⁰² *Nederland's Patriciaat*, p. 112.

de vereniging in het nabijgelegen Terwolde.²⁰³ De evangelisatie in Bozum mocht zich eveneens in haar belangstelling verheugen. Dit was middels een predikant, die in Friesland had gediend.²⁰⁴

Kleine bedragen werden verkregen van koningin Wilhelmina en koningin-moeder Emma van Waldeck-Pyrmont, zoals de post te Glanerbrug.²⁰⁵ Hun bijdragen waren voornamelijk bouw- of verbouw gerelateerd. Ze schonken respectievelijk 50 en 40 gulden aan de evangelisatie te Ruinerwold voor de bouw van een kapel.²⁰⁶ De evangelisatie te Jelsum, even ten noorden van Frieslands hoofdstad Leeuwarden gelegen, was in 1917 zeer verguld met hun ondersteuning voor de restauratie van het lokaalinterieur.²⁰⁷ De vereniging te Wormerveer en omstreken kreeg voor de bouw van een lokaal te Krommenie zelfs een bedrag van honderd gulden.²⁰⁸ Daaronder was een bijdrage van veertig gulden van de koningin-moeder.²⁰⁹

Erfenissen, legaten en schenkingen werden elk afzonderlijk, maar vaak ook samen door een vijfde deel genoemd als inkomstenpost. De vereniging te Rotterdam (Feijenoord) sprak van 'makingen'.²¹⁰ Door een overleden "getrouw bezoeker der samenkomsten" werd aan de evangelisatie te Bussum f1000 nagelaten voor het bouwfonds.²¹¹ Dezelfde post kreeg uit de nalatenschap van evangeliste Van Woensel Kooy een legaat van f30.000.²¹² In 1932 schonk een inwoner van Bergum zowel aan de plaatselijke Gereformeerde Kerk als aan UKK een bedrag van f500.²¹³

Een andere vorm van een schenking was het weiden van lammeren. De kerkhoudende post te Bozum probeerde dit in navolging van de christelijke school. Op verzoek van bestuursleden weidden veehouders één of meer lammeren voor de vereniging. Die werden in de herfst verkocht, waarna de opbrengst ten goede kwam aan de evangelisatiekas.²¹⁴

Collecten

De door 64 verenigingen – dat is 26,2% – opgevoerde collecten moeten in twee categorieën onderscheiden worden. Ten eerste waren er de collectereizen, die door menige evangelist, bestuurder of collectant buiten het verenigingsressort werden ondernomen. Slechts de beide naburige verenigingen Winschoten-I en Wildervank-I benoemden dit fenomeen statutair. De laatste gaf het een plek onder de inkomsten.²¹⁵ Die te Winschoten wijdde er een apart reglementsartikel aan. Daarin was bepaald dat de evangelist alle gecollecteerde gelden diende af te dragen aan de vereniging.²¹⁶ Uit de opname van dit artikel kan opgemaakt worden, dat die afdracht niet altijd en overal zorgvuldig plaatsvond.

In deel II van zijn *Inwendige Zending* beschrijft auteur en evangelist De Jager hoe collectegelden aan de strijkstok van collectanten bleven hangen, maar ook hoe er gecollecteerd werd voor gefingeerde evangelisaties.²¹⁷ Het zijn onder meer deze praktijken geweest, die de oprichting van de BvE in 1893 mee hebben bewerkstelligd.

Kennelijk wijs geworden door de negatieve ervaringen hanteerde de VEHeerenveen in dezen een ander beleid. Haar bestuur regelde niet alleen de uitvoering ervan, maar verdeelde tegelijk het noorden van Nederland in verschillende regio's. Een voorganger mocht ten bate van de

²⁰³ J. Lubberts en J. Schutte-Geurtsen, 'Evangelisatie in Terwolde', in: *Kroniek. Mededelingen Oudheidkundige Kring Voorst*, 2 (2005), p. 16-28 en daarin p. 18-22 en 25.

²⁰⁴ T.T. Osinga, *Waltawei nr. 17, over de "Vereeniging tot Evangelisatie ten bate der Nederlandsche Hervormde Kerk te Bozum"*, Garyp 2000, p. 34.

²⁰⁵ *Bijlagen van de Handelingen der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, ten jare 1905* (BHAS), p. 203.

²⁰⁶ F. Verkade, 'De kapelgemeente', p. 171-174 en daarin p.172.

²⁰⁷ *Maandbode*, 7 (1917).

²⁰⁸ *Gedenkboekje van de Vereeniging tot Evangelisatie in en ten bate der Nederl. Herv. Kerk voor Wormerveer en omstreken*, Zaandijk 1924, p. 29.

²⁰⁹ *Leeuwarder Courant*, 17 juli 1914.

²¹⁰ Artikel 4, in: *NS*, 8 en 9 oktober 1882.

²¹¹ *De Waarheidsvriend*, 28 december 1917.

²¹² E. van der Poll, *Spieghel*, p. 28.

²¹³ *De Waarheidsvriend*, 1 december 1932.

²¹⁴ T.T. Osinga, *Waltawei nr. 17*, p. 49.

²¹⁵ Artikel 12, in: *BNSver.*, 10 augustus 1911.

²¹⁶ Artikel 18, in: idem, 18 maart 1909.

²¹⁷ J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 50.

overkoepelende vereniging collecteren, maar niet voor de eigen post.²¹⁸ Zo kreeg elke aangesloten vereniging, samen met de kennelijk financieel zwakke evangelisatie te Donkerbroek een part van de opbrengst toebedeeld.

Ten tweede werd er gecollecteerd tijdens godsdienstoefeningen of bijbellezingen, maar ook bij ledenvergaderingen, oefeningen, evangelieverkondingen en -samenkomsten. De baten waren bedoeld voor de eigen groep. Soms werden ze ter beschikking gesteld aan de plaatselijke hervormde diaconie of een gelijksoortige instelling. Zo bepaalde de vereniging te Hollandse Rading dat in elke samenkomst een collecte voor de armen gehouden moest worden. Een deel ervan zou worden overgedragen aan de plaatselijke diaconie. Met het resterende part konden de eigen behoeftigen worden bediend.²¹⁹ De lokale kerkenraad weigerde echter de haar toegekende gelden. Daarop besloot de evangelisatiepost zo nodig zelf de armen in natura te ondersteunen. Aldus werd “bij een langdurige vorstperiode [...] hier en daar een mud eierkolen bezorgd. En telkenjare kregen zes behoeftige huishoudens een mand ter waarde van f5.”²²⁰ Ook in de buurtschap Keeten was een derde collecte bestemd voor de hervormde diaconie.²²¹ Zo ook te Epe met als motivatie: “Men was en bleef immers lidmaat van de Hervormde Kerk.”²²²

Kapitaalverstrekking

Van meerdere verenigingen is bekend dat ze een lening aangingen. UKk te Bergum leende voor de verbouw van de evangelistenwoning f1200.²²³ De evangelisatie te Een ging zelfs een lening aan van f2500.²²⁴ Volgens het statuut van de evangelisatiepost te Lekkerkerk zocht deze de kapitaalverstrekking in de uitgifte van obligaties.²²⁵ Die te Bussum handelde aldus om de kosten van de uiteindelijke Spieghekerk te kunnen betalen.²²⁶ De zes evangelisaties te Bolsward²²⁷, Bozum²²⁸, Bussum²²⁹, Hollandse Rading²³⁰, Hilversum²³¹ en Stolwijk²³² trokken kapitaal aan via de uitgave van renteloze aandelen.

Een aan de hervormde kerkvoogdij ontleende inkomensvorm was de hoofdelijke omslag. Kerkvoogdijen konden gemeenteleden een dergelijke aanslag opleggen.²³³ Dit was wanneer de normale inkomsten niet voldoende waren om de uitgaven te dekken. Personen, die tot de NHK behoorden, hun hoofdverblijf binnen de kerkelijke gemeente hadden en bovendien beschikten over eigen middelen van bestaan, kwamen ervoor in aanmerking. Onder hen dus ook evangelisatieleden. Te Borger kwam evenwel na verloop van tijd een kerkvoogdij, die deze hervormden welgevallig was. Met de evangelisatie te Eesergroen werd overeengekomen haar leden 50% van het opgelegde bedrag te laten betalen.²³⁴ In Tiel werd een voorstel daartoe verworpen met 176 tegen 45 stemmen.²³⁵ Zo ook in Bussum. Het evangelisatiebestuur daar riep haar leden op de aanslag desondanks te betalen. Een

---

²¹⁸ Artikel 9 van het huishoudelijk reglement, in: *Statuten en Huishoudelijk Reglement van de Vereeniging tot Evangelisatie binnen de Classis Heerenveen*, p. 9.

²¹⁹ Artikel 11, in: *BNSver.*, 24 en 25 juli 1936.

²²⁰ W. Hoebink, ‘Het bedehuis’, p. 3-23 en daarin p. 11.

²²¹ Artikel 10, in: *BNSver.*, 29 en 30 oktober 1926.

²²² A. Vreugdenhil, *Van kapel*, p. 92.

²²³ D. van der Burgh en T.T. Osinga, “*Uw Koninkrijk Kome*”, p. 103.

²²⁴ J.M. van Wijk, “*Uit nood geboren*”, p. 22.

²²⁵ Artikelen 15 en 16, in: *BNSver.*, 16 september 1924.

²²⁶ E. van der Poll, *Spiegel*, p. 22.

²²⁷ Artikelen 3, 4 en 5, in: *NS*, 25 april 1872.

²²⁸ T.T. Osinga, *Waltawei nr. 17*, p. 34.

²²⁹ Artikelen 4 en 8, in: *BNSver.*, 26 juli 1916.

²³⁰ Artikelen 4, 8 en 12, in: idem, 24 en 25 juli 1936.

²³¹ Artikelen 4, 5 en 8, in: *NS*, 18 en 19 oktober 1891.

²³² Artikel 5, in: *BNSver.*, 4 januari 1906.

²³³ Zie *Algemeen reglement op het beheer der kerkelijke goederen en fondsen van de hervormden gemeenten in Nederland, en het toezicht daarop* in: J. Douwes en H.O. Feith, *Kerkelijk wetboek*, p. 315-326, en H. Terburg, H. Brink en G. van der Kruk (red.), *Hervormde Gemeente Zuidlaren 400 jaar*, Zuidlaren 2001, p. 37-38.

²³⁴ J. Beijering, *De evangelisatievereniging*, p. 12.

²³⁵ P.L.J. Wapenaar, *Eben-Haëzer*, p. 10.

deel van de opbrengst kwam ook ten goede aan de landelijke kerk.²³⁶ En weigeren zou kunnen betekenen, dat het kerkelijk stemrecht verloren ging.

Kennelijk zag de evangelisatie te Winterswijk heil in een dergelijke omslag. Ze regelde de ledencontributie “overeenkomstig den hoofdelijken omslag der Nederlandsch Hervormde Kerk.”²³⁷ Het fenomeen werd verder teruggevonden in de reglementen van de posten te Ruinerwold en Gasselte. Bij de eerste post moest twee-derde deel van de leden met de instelling ervan instemmen.²³⁸ Het begrip ‘hoofdelijke omslag’ valt dan wel niet te lezen in het statuut van de ‘Nederlandsche Hervormde Evangelisatie’ te Emmen, het enige artikel dat handelde over de bestrijding van de financiële verenigingsuitgaven riekt er wel naar.²³⁹

Subsidies

Door de BvE-posten werd rekening gehouden met een bijdrage van deze bond. Voor de evangelisatiepost te Oudega (Smallingerland) was het reden om zich aan te sluiten. In de provincie Friesland vonden enkele posten ondersteuning van de provinciale CV-commissie. Die te Bolsward kreeg jaarlijks een bedrag van f250. Dat was bedoeld als subsidie voor het traktement van de evangelist.²⁴⁰ Andere door deze commissie financieel gesteunde posten waren gevestigd te Deinum, Boelenslaan en Twijzelerheide. Een volgende bijdragende organisatie was het equivalent van de VEHeerenveen in de classis Dokkum. Deze classicale evangelisatievereniging reikte in 1929 aan diverse aangesloten evangelisaties een toelage uit. De posten te Twijzelerheide en Kollum kregen elk f120 en die te Buitenpost f90. De helft daarvan was bestemd voor de evangelist. De evangelisatie te Holwerd ontving f45, die te Schiermonnikoog en Dokkum respectievelijk f35 en f25.²⁴¹

Inkomsten uit pacht of huur

Vijftien verenigingen deden aan zitplaatsenverhuur, een geldelijk gewin dat ook in hervormde gemeenten niet onbekend was. De leden te Ter Apelkanaal stemden in 1923 in meerderheid voor. Dit was ondanks de vraag “of dat in Gods huis niet in strijd was met het beginsel.”²⁴² Het financieel overzicht over 1942 gaf als opbrengst f139,50. Dat was bijna 5% van de totale ontvangsten, die f2944,73 bedroegen.²⁴³ Zo ook de vereniging te Emmen. Onder de noemer van zitplaatsenverhuur werd in 1944 f420 aan ontvangsten bijgeschreven. Het was 3% van het totaal aan baten.²⁴⁴ Te Een kostte sinds mei 1926 een plek f0,50 per jaar.²⁴⁵ In Harskamp werd sinds 1940 voor de armen, die geen zitplaatsengeld konden betalen, een aantal plekken gereserveerd.²⁴⁶

Voor de financiering van de gemaakte onkosten bleek menige post overgeleverd aan de genade van buitenstaanders. Toch blijkt uit de schenkingen van roerende en onroerende goederen door gegoede en adellijke dames en de uit alle lagen van de bevolking afkomstige particuliere bijdragen en giften, dat de evangelisatieactiviteiten werden gewaardeerd. De reden van de veelzijdige gulheid was ongetwijfeld op dezelfde leest gestoeld als die waarop 87% van de evangelisaties waren opgericht, namelijk de orthodoxie. Ze hield daarom mogelijk verband met het Réveil. Want ook al was het Réveil sinds 1854 via het uiteengaan van de christelijke vrienden organisatorisch tot een einde gekomen, met Rasker moet geconstateerd worden dat “de geestelijke krachten, in het Réveil ontwaakt, hebben doorgewerkt.” Rasker noemt als voorbeelden daarvan “de kerkelijke strijd om de belijdenis”, maar ook

²³⁶ E. van der Poll, *Spiegelhel*, p. 32.

²³⁷ Artikel 10, in: *BNSver.*, 26 augustus 1930.

²³⁸ Zie voor Ruinerwold artikel 8, punt d. in: idem, 21 februari 1919, en voor Gasselte artikel 7, in: idem, 29 oktober 1935.

²³⁹ Artikel 6, in: idem, 25 maart 1924. Zie ook H. Wierds, e.a. (red.), *75 jaar Kapel*, p. 38.

²⁴⁰ W.M. van der Schans, *Wat doet*, p. 9 en 23.

²⁴¹ *De Waarheidsvriend*, 19 juli 1929.

²⁴² J.J. Spanninga, *Evangelisatie 1894-1994*, z.p. 1994, p. 8 en 10.

²⁴³ J.J. Spanninga, *Jubileumnummer 1894-1994 Kapelbode Herv. Kapel Ter Apel(kanaal)*, z.p. 1994, p. 31.

²⁴⁴ Aldus H. Wierds, ‘Geschiedenis Hervormde Evangelisatievereniging Emmen’, in: H. Wierds, e.a. (red.), *75 jaar Kapel*, p. 25-44 en daarin p. 44.

²⁴⁵ J.M. van Wijk, “*Uit nood geboren*”, p. 28.

²⁴⁶ J.C.J. Versteeg, *Hervormd Harskamp*, p. 153.

“de christelijke politiek” en ten slotte “de praktische arbeid”.²⁴⁷ Hij zou ook gewezen kunnen hebben op de orthodoxe evangelisatieposten.

En al was het maar miniem, toch werd de band met de NHK opnieuw niet uit het oog verloren. Met een deel van de in eigen gelederen gehouden collectes werd gepoogd de gemeentelijke diaconie te ondersteunen. Hoewel niet elke gemeente daarvan gecharmeerd was, toonde het de welwillendheid van de posten richting de NHK. Dat klonk zelfs door tot in de verschillende ontbindingsvoorwaarden.

4.10 Ontbindingsvoorwaarden

Twintig verenigingen bestemden de resterende baten na ontbinding voor de hervormde gemeente. Zes deden zulks ten faveure van de diaconie of de diaconiearmen. Vijf evangelisaties nomineerden een of meer van de overkoepelende organisaties. Mits de hervormde gemeente te Oudshoorn werd gediend door een rechtzinnig predikant verkreeg ze de bezittingen van de lokale evangelisatie. Zo niet, dan dienden de baten verdeeld te worden over de CV, de BvE en de GB.²⁴⁸ De kerkhoudende vereniging te Andijk schonk die ook al aan de BvE.²⁴⁹ Een batig saldo van de evangelisatie te Apeldoorn was bestemd voor de ‘Commissie voor Evangelisatie op Hervormd Gereformeerden Grondslag’ of een commissie of bond door het bestuur aan te wijzen. Een driekwart van de stemgerechtigde leden kon het saldo ook bestemmen ten gunste van de hervormde gemeente.²⁵⁰

Een enkele evangelisatie dacht ruimer, zoals ‘Eben-Haëzer’ te Amsterdam. Zodra haar ledental tot een drietal was gedaald, moesten de baten worden uitgekeerd aan de burgemeester van Nederlands hoofdstad om ze te gebruiken voor “de algemeene armen dier stad.”²⁵¹

4.11 Samenvatting

De analyse van de verenigingsstatuten had betreffende het eerste vraagstuk, de feitelijke gegevens, als resultaat dat evangelisatieverenigingen merendeels gevestigd bleken te zijn ten noorden van de grote rivieren. Dit was voor 50% in kerkelijke gemeenten met een overheersende vrijzinnigheid. Kennelijk golden ze daar als opvang van orthodox-hervormden. Voor het overige bevonden ze zich in gemengde settings, maar in het Friese noordoosten en langs de IJssel ook in orthodoxe streken. In Rotterdam en rondom de Drentse plaats Emmen deden ze zich in clusters voor. Hun bloeiperiode viel tussen 1889 en 1940 en dus als de overkoepelende organisaties rond 1900 en daarna. De tot die tijd merendeels gebruikte noemer van ‘vereniging voor/tot/van evangelisatie’ verwees tegelijk naar hun doelstelling: evangeliseren. Dat werd daarmee tot aanduiding van de verenigingen: evangelisatie(s). Een 40% gaf sinds 1891 ter nadere identificatie het adjectief ‘hervormd’ een plek in de verenigingsnaam. Een 9% deed aldus door de opname van het begrip ‘gereformeerd’. En kennelijk als motivatiemotto voegden 62 posten een aan de bijbel of het christelijk geloof onttrokken ‘toenaam’ toe.

Het tweede onderzoeksthema, dat vanwege de stichtingsdoelen de grondslagen, doelstellingen en deels de middelen omvatte, maakte duidelijk dat de lokale posten vrijwel overeenkomstig de bovenplaatselijke organisaties grotendeels orthodox gericht waren, namelijk voor zo’n 87%. Daarvan is 70% voor confessioneel en 17% voor gereformeerd te houden. Een 2% was ethisch georiënteerd. De resterende 11% viel lastig aan een theologische stroming te koppelen. Daarnaast valt uit de belijdenissen en bijbelbeschouwing, die in de grondslagen waren opgenomen, een orthodox-apologetische teneur te bespeuren. Dit lijkt opnieuw een verwijzing naar de orthodox-moderne controverse, zoals die ook bij enkele bovenplaatselijke organisaties was waar te nemen.

Uit de doelstellingen viel op te maken dat een 10% zich richtte op evangeliseren, maar dat voor bijna de helft van de posten evangelieverkondiging of -prediking het voornaamste belang was. Vertaald naar de totale selectie zouden de percentages zijn uitgekomen op respectievelijk 16,6 en

---

²⁴⁷ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (3^e druk), Kampen 1986, p. 99.

²⁴⁸ Artikel 19, in: *BNSver.*, 12 juni 1908.

²⁴⁹ Artikel 15, in: idem, 15 augustus 1933.

²⁵⁰ Artikel 16, in: idem, 9 oktober 1947.

²⁵¹ Artikel 9, in: *NS*, 1 en 2 maart 1874.

83,3%. Naar de eerder besproken categorische indeling van Van Swigchem betekende dit dat ruim het vier-vijfde deel zich als de NHK richtte op de 'reeds gelovigen'. Evangelisaties moeten dus eerder als een kerkelijk alternatief dan als een evangelisatiemiddel beschouwd worden. Een constatering, die Krijger al eerder deed voor NPB-afdelingen. Van de 10% op evangeliseren gerichte verenigingen was een belangrijk deel te vinden in de stad Rotterdam. Daar vervulden ze aldus een door de NHK gelaten reglementaire leemte.

Het onderzoek naar de middelen en de resterende statuutartikelen met het oog op de organisatiestructuren toonde meermaals aan dat evangelisatieverenigingen zich kerkelijk richtten. Zo deden grotere en hervormd-gereformeerde posten vooral een beroep op kerkelijk opgeleide 'leraars' als een predikant, hulpprediker of kandidaat. Het werd bovendien duidelijk via de gehanteerde instrumenten als pastorale zorg, godsdienstig onderricht, de prediking of verkondiging van Gods Woord en samenkomsten als godsdienstoefeningen en bijbellezingen. Maar met de opname van leatuurverspreiding en zaken als onderwijs en filantropische arbeid bleken evangeliserende elementen, zoals die sinds ongeveer 1850 uit de inwendige zending waren opgekomen, nog aanwezig. In hun praktisch bestaan kreeg de kerkelijke oriëntatie gestalte in de manier waarop bestuurders als ware kerkenraadsleden de voorganger op zondag begeleiden en in de samenkomsten collecteerden. En als voor kerkelijke ambtsdragers waren er voor hen voorin het lokaal of kapel speciale zitplaatsen gereserveerd. De opmerking van Bouma, dat evangelisaties een kerkelijke allure bezaten, blijkt dus terecht.

Uit meerdere op de organisatie gerichte statuutartikelen bleken de posten zich behalve kerkelijk ook hervormd te oriënteren. Zo moesten de leden in 62% ervan een hervormd lidmaatschap bezitten. En in de samenkomsten werd op verschillende plaatsen gecollecteerd voor de hervormde diaconie. Een enkele post organiseerde zich naar hervormde regelgeving. De hervormde oriëntatie bleek verder uit de 40%, die een evangelist als voorganger wenste. Van hem werd vrij algemeen het bezit van een door een hervormde classis verstrekte akte van godsdienstonderwijzer gevraagd. Bovendien beoogde, als de classicale verenigingen, een 40% de bloei van de NHK. Dit speelde vooral onder BvE-leden van na 1893. De geconstateerde gerichtheid op een hervormd-kerkelijk herstel sindsdien gecombineerd met de grotendeels orthodoxe oriëntatie lijkt opnieuw een aanwijzing dat na de Doleantie dit voor zowel overkoepelende als lokale evangelisatieverenigingen een belangrijk motief tot stichting was. Meerdere naburige predikanten en kerkenraadsleden of kerkvoogden bevestigden deze stelling door instemmend met de orthodoxe verenigingsgrondslag de evangelisaties te ondersteunen als bestuurder, (ere-)voorzitter of als mentor. Enkele posten stuurden zelfs statutair aan op het gebruik van het hervormde stemrecht ten gunste van een kerkelijke reorganisatie in orthodoxe richting.

Mogelijk daarom ook verleenden vermogende dames financiële steun voor de bouw van een verenigingslokaal of het traktement van de evangelist. Anderen handelden zo via de schenking van bouwgrond of een verenigingsgebouw. De bijdragen van dames van het Nederlands koninklijk huis waren met name (ver)bouw gerelateerd. Nog andere mogelijkheden om hun onkosten te kunnen betalen, grepen de evangelisaties aan. Zelfs werd, met de nodige mis(ver)standen, gecollecteerd buiten de eigen regio.

Met deze financiële zaken wordt het veld van de evangelisatiepraktijk betreden. Waar de posten gericht waren op socialisatie en onderlinge sociabiliteit, lijkt dat vooral een interne kwestie te zijn geweest. Toch kenden ze ook een externe blik. In het volgende hoofdstuk zal blijken, dat ze zich onder leiding van de voorganger – en soms een enkele bestuurder – eveneens begaven op sociaal-culturele terreinen als het onderwijs, de politiek en vakbeweging.

5 De praktijk van het verenigingsleven en de sociaal-culturele betrokkenheid

5.1 Inleiding

Heitink wijdt enkele zinsneden aan de organisatievorm van het hervormde kerkgenootschap.¹ Hij maakt daarbij onderscheid tussen een kerk en een vereniging. Een kerk zou zich richten op zowel interne als algemene doelen, een vereniging daarentegen op een van beide. Uit meerdere verenigingsstatuten bleek eerder dat evangelisaties zich naast de evangelieverkondiging en soms het evangeliseren praktisch ook bezig hielden met een externe zaak als het onderwijs. Twee evangelisatiebesturen hadden statutair zelfs tot opdracht bevoegde onderwijskrachten te zoeken voor te stichten scholen. Zelfs raakten evangelisaties op nog andere maatschappelijke onderdelen van het sociaal-culturele domein betrokken. Vanwege de bedoeling en de organisatie ervan volgt in het tweede deel van dit hoofdstuk daarover een bespreking.

Het eerste part omvat een verhandeling over het praktische, interne verenigingsleven. Zeker de onderlinge band won gedurende de onderzoeksperiode aan betekenis via het middel van 'hulpverenigingen', oftewel onderafdelingen.² In de oorspronkelijke statuten was daarvan nog nauwelijks sprake. Slechts vijftien repten van een jongelings-, tien van een jonge dochters-, vijf van een knapen- en drie van een meisjesvereniging. Afgaande op deze cijfers, zou geconcludeerd kunnen worden dat hulpverenigingen onder evangelisaties niet hoog werden gewaardeerd en bovendien dat het louter ging om verenigingen ten behoeve van jongeren. De praktijk bleek evenwel anders, zo verhelderden bronnen als verenigingsuitgaven en historische beschrijvingen.

Samen met krantenverslagen behoren die twee eveneens tot de voornaamste informatiekanalen voor het tweede onderzoeksonderwerp, de externe betrekkingen. Daarvoor wordt tevens gebruik gemaakt van meer specifieke literatuur. De verkenning van terreinen als onderwijs, politiek en vakbeweging vroeg erom. Maar voor met beide uiteenzettingen wordt begonnen, gaat de aandacht uit naar hulpverenigingen, het begrip en de leiding, de categorieën, onderkomens en doelstellingen ervan.

5.2 De hulpverenigingen

Het begrip en de leiding

De Gorinchemse evangelisatie hanteerde voor haar onderafdelingen de term hulpverenigingen. Onder die titel was in haar statuut een afzonderlijke afdeling ingelast.³ Artikel 19 daarvan luidde: "Alle vereenigingen die opgericht worden door de werkende leden onzer vereeniging, gaan uit van de Vereeniging tot Evangelisatie en worden hare hulpvereenigingen genoemd." Die hadden een eigen bestuur, beheerden zelfstandig een kas en kenden een afzonderlijk huishoudelijk reglement. Dat mocht geen afwijkende bepalingen bevatten ten opzichte van het evangelisatiestatuuut. Bovendien stonden de hulpverenigingen onder toezicht van het evangelisatiebestuur. Getuige artikel 2, lid d. koesterde de evangelisatie bepaalde verwachtingen van onderlinge verenigingen. Het vierde lid sprak van: "Oprichting en ondersteuning van zulke vereenigingen, die strekken kunnen tot bevordering van het geestelijk en stoffelijk welzijn der menschen; als: zendingsvereenigingen, vrouwenvereenigingen, jongelingsvereenigingen."⁴

Het stichten van en leidinggeven aan hulpverenigingen was een taak van de voorganger. Evangelist Braak-Hekke richtte in zijn eerste jaar te Emmer-Compasuum naast een zondagsschool en de catechisatie ook een zangvereniging op.⁵ Een jaar voordat in 1869 te Wageningen officieel de

---

¹ Zie § 3.2.

² H.F. Venema, *In Lonkeker uit Liefde*, z.p. 2002, p. 50.

³ Artikelen 19 tot en met 25, in: *Nederlandsche Staatscourant* (NS), 10 juni 1865.

⁴ Artikelen 1 en 2.d., in: idem, 10 juni 1865.

⁵ W. Braak-Hekke, *Evangelist in de Venen* (2^e druk), Groningen 1985, p. 24.

‘Vereeniging voor Evangelisatie’ werd gesticht, had evangelist Frederik Hendrik Plomp (1841-1898) er een zondagsschool ingericht en gedurende het stichtingsjaar een meisjesvereniging.⁶ De pas in het leven geroepen vereniging ‘De goede Herder’ te Holwerd kende naast een groep belijdeniscatechisanten en twee catechesegroepen voor jongens en meisjes eveneens een meisjesvereniging.⁷ Uiteindelijk beschikten 102 evangelisaties – dus 42% van de selectie – volgens de beschikbare bronnen over tenminste één hulpvereniging.

Dat was niet uniek. De bundel *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw* meldt dat Hofstede de Groot anno 1838 in de stad Groningen een vrouwenvereniging had opgezet.⁸ In andere steden vond dit navolging.⁹ Verder blijkt uit de bundel dat in de negentiende eeuw ook kerkelijke gemeenten een (beginnend) verenigingsleven kenden. Bijvoorbeeld de zendingsgemeente van Hermanus Willem Witteveen (1815-1884) te Ermelo en de ‘Christelijk Gereformeerde Kerk van afgescheidenen’ in ’s-Hertogenbosch.¹⁰

Categorieën

Hulpverenigingen vallen in drie categorieën onder te verdelen. Allereerst waren er instellingen ten behoeve van het godsdienstig onderricht, namelijk de zondagsschool en catechese. Beide weken qua inrichting af van het Gorinchemse statuut. Ze hadden geen eigen bestuur en kas en zouden daarom niet onder de hulpverenigingen vallen. Toch wordt dat hier wel gedaan. Met hun doel van geloofs- en leeroverdracht en daarmee het socialiseren, stemden beide deels met de Gorinchemse doelstelling samen, namelijk dat hulpverenigingen ook het geestelijk welzijn hadden te bevorderen. In dit onderzoek worden zondagsschool en catechese samen zelfs voor de eerste categorie gehouden. In de oorspronkelijke verenigingsreglementen stegen ze getalsmatig met respectievelijk 27 en 29% ruim boven de andere hulpverenigingen uit.

Onder de tweede categorie vallen vanwege het vormende karakter de verschillende jongens- en meisjesverenigingen. Bij deze instellingen werd behalve met het geslacht ook rekening gehouden met de leeftijd. Daarom werden de jongens opgedeeld in knapen en jongelingen en de meisjes in (kleine) meisjes en jonge dochters. De mannen- en vrouwenverenigingen worden eveneens tot deze categorie gerekend.

Het derde type bestaat uit cultuurgerichte instellingen als de zang- en muziekverenigingen. Verder deden zich organisaties voor waarin het reciteren en het houtsnijden werden beoefend. Het leeftijdsverschil en ook het onderscheid naar sekse was bij deze derde categorie minder van betekenis.¹¹

Onderkomens

Ten behoeve van hulpverenigingen werden leerkamers en soms zelfs jeugdgebouwen ingericht. Als in kerkelijke gemeenten waren leerkamers in eerste instantie bedoeld als ruimte om het geestelijk onderricht of de catechisatie te doen plaatsvinden. Voor vergaderingen bleken ze eveneens geschikt. Jeugdgebouwen waren met name bestemd als onderkomen voor jeugdverenigingen, maar tegelijk multifunctioneel bruikbaar.

De evangelisatie te Bergum kende van dat alles aanvankelijk niets. Zeventien jaar na haar oprichting in 1906 werd dit ‘gebrek’ hersteld. Dat het verenigingsleven groeiende was, bleek toen

---

⁶ *Wageningsche Courant*, 30 december 1869 en *Veluwepost*, 30 augustus 1968.

⁷ A.N. Tonsbeek, ‘De evangelisatie te Holwerd’, in: *Maandbode van den Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk* (Maandbode), 4 (1927), p. 6-8 en daarin p. 7.

⁸ J. Vree, ‘Petrus Hofstede de Groot (1802-1886). Een heet gemoed uit de tijd van de Camera Obscura’, in: P.E. Werkman en R.E. van der Woude (red.), *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw*, Hilversum 2012, p. 35-62 en daarin p. 42-43.

⁹ J. Vree, *Kerk, huis, school en staat. Leven, werk en vriendenkring van P. Hofstede de Groot (1844-1886)*, Hilversum 2017, p. 320 en p. 424-425.

¹⁰ R.E. van der Woude, ‘Hermanus Willem Witteveen (1815-1884). Een wonderlijk en zonderling heilige’, in: P.E. Werkman en R.E. van der Woude (red.), *Bevlogen theologen*, p. 89-118 en daarin p. 105, en zo ook G.J. van Klinken, ‘Lucas Lindeboom (1845-1933). Voorman van de christelijke zorg’, in: idem, p. 121-146 en daarin p. 125.

¹¹ Vgl. J. Vree, ‘W. Muurling (1805-1882). Evangelische gemeenteopbouw’, in: C. Augustijn e.a., *Reformatiorica. Teksten uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, Zoetermeer 1996, p. 241.

weer vijf jaar later die eerste leerkamer werd vervangen door een ruimere aanbouw aan het evangelisatielokaal. De leden van vrouwenvereniging 'Wees een zegen' zorgden voor de bekostiging ervan via verkopen. Voor de gemeenschappelijke zang schonken ze bovendien een harmonium en ter aankleding van de kamer een wandklok.¹²

De leerlingen van de zondagsschool te Stadskanaal vonden eerst onderdak "in het Koffiehuis bij de 2^e sluis".¹³ In 1913 noodzaakten de grote groepen catechisanten te Ter Apelkanaal de leerkamer uit te breiden.¹⁴ Te Lonneker werd in 1922 het aanvankelijke houten lokaal achter de nieuwe stenen kapel verplaatst. Het functioneerde sindsdien als verenigingsgebouw.¹⁵ De toestroom van jeugdleden zorgde in november 1931 ervoor dat te Drouwenermond het evangelisatielokaal werd uitgebreid met een 'vergaderzaal'.¹⁶ Zo ook gebeurde anno 1934 te Veendam.¹⁷

Meerdere evangelisatieverenigingen zorgden voor vergaderruimtes als onderkomen voor de verschillende hulpverenigingen of kwamen tot de bouw of verbouw ervan. Daaruit en uit de jaartallen blijkt dat het verenigingswerk in de loop van de twintigste eeuw een fikse ontwikkeling doormaakte en getalsmatig aan bloei onderhevig was.

Doelstellingen

De aandacht voor hulpverenigingen en hun onderkomens lijkt het grote belang te onderstrepen dat aan de leeroverdracht en het verenigingswerk werd gehecht. Ze werden beschouwd als instrumenten ter versterking van "de band der gemeenschap en des geloofs".¹⁸ Oftewel een gemeenteopbouw in de zin van opvoeding en onderwijs, dat daarmee trekken vertoonde van inwendige zending.

Evangelist Arie van Ginkel (1886-1961) had kennelijk slechts oog voor de sociabiliteit. Voor hem hadden de hulpverenigingen louter tot doel een "band te krijgen".¹⁹ Collega Sieger S. Visser (1890-1962) gaf als overweging dat uit het midden van de jeugd de toekomstige werkers en werksters moesten voortkomen.²⁰ Binnen de jeugdverenigingen leerden ze vergaderen, verslagen te maken, het woord te voeren en als bestuursleden ook leiding te geven. Voor de leden zelf was het verenigingsleven een manier de dagelijkse sleur van school, werk en gezin achter zich te laten. Zondagsschool, catechese en het verenigingsleven boden de kans leeftijd- en geslachtsgenoten te ontmoeten.²¹

Binnen evangelisaties waren hulpverenigingen bedoeld ter lering van leer en geloof, maar golden ze ook van belang voor de persoonlijkheidsvorming en als sociaal bindmiddel. Voor het interne verenigingswerk werden speciale accommodaties als leerkamers, jeugdgebouwen of vergaderzalen gebouwd en ingericht. Deze waren weliswaar voor meerdere doeleinden geschikt, maar vooral beoogd als huisvesting van de diverse hulpverenigingen, waaronder de catechisatiegroepen en de zondagsschool. Het verenigingswerk werd met name sinds 1900 door bijna de helft van de evangelisaties omarmd.

5.3 Instellingen voor geloofs- en leeroverdracht: zondagsscholen en catechisatiegroepen

Zondagsscholen en catechisatiegroepen zijn overdrachtsmiddelen van het geloof aan vooral jongeren. Catechese is omschreven als "het onderricht van de christelijke gemeente aan haar leden, speciaal aan

---

¹² D. van der Burgh en T.T. Osinga, *Vereniging voor Evangelisatie "Uw Koninkrijk Kome" te Burgum, Drachten 2004*, p. 95 en 114.

¹³ J. Haag sr., *Historisch overzicht Ned. Herv. Evangelisatie Stadskanaal (W) 1900-1950*, Stadskanaal (W) 1950, p. 7.

¹⁴ J.J. Spanninga, *Evangelisatie 1894-1994*, z.p. 1994, p. 6.

¹⁵ H.F. Venema, *In Lonneker*, p. 23.

¹⁶ R. Sanders, *De Ned. Hervormde kerk te Drouwenermond*, Hoogeveen 2012, p. 28.

¹⁷ *Voba: Voorjaars-Bazar in het Gebouw voor Christel. Belangen aan de Molenstreek* (Voba), Veendam 1934, in: 'Collectie T.T. Osinga'.

¹⁸ E. Verbaas, 'Gorredijk', in: *Maandbode*, 4 (1926), p. 1-4 en daarin p. 2.

¹⁹ A. van Ginkel, 'Huizum', in: idem, 4 (1922), p. 1-6 en daarin p. 4.

²⁰ S.S. Visser, 'Noordwolde', in: idem, 5 (1931), p. 3-5 en daarin p. 4.

²¹ R. Sanders, *De Ned. Hervormde kerk*, p. 18.

de jongeren, om hen toe te rusten tot een verantwoord leven in de wereld als mondige leden van Christus' kerk."²² Naast de persoonlijke geloofsontwikkeling is de catechisatie tegelijk gericht op een verantwoordelijke en zedelijke levensstijl. Inhoudelijk wordt ze bepaald door de bijbelse geschriften en de aangehangen christelijke leer.

Die volgorde was voor evangelist Braak-Hekke van wezenlijk belang. Catechisatie betekende voor hem "Bijbelsche geschiedenis onderwijzen en er geloofsleer tusschen door vlechten, of zoo ge wilt, aan vast maken." Tot dat laatste rekende Braak-Hekke thema's als verlossing, rechtvaardiging en heiliging.²³ Predikant en mentor Tonsbeek achtte voor de catechisatie behalve de 'Schrift' ook de 'Drie formulieren van enigheid' van waarde. En dan met name de artikelen 27, 28 en 29 van de *Nederlandse geloofsbelijdenis*, "waaruit zoo duidelijk blijkt dat de Ned. Herv. Kerk volgens Gods woord en belijdenis de meest zuivere kerk is, en dat alleen hij, die in die Kerk strijdt, op de plaats strijdt, waar de Koning der Kerk wil zijn."²⁴

Catechesegroepen werden conform de kerkelijke traditie onderscheiden naar leeftijd en geslacht. Er werden jongens- en meisjesgroepen samengesteld, die nader opgesplitst werden in knapen en jongelieden, kleine en grote meisjes. Of er, zoals Buitenwerf-van der Molen onder de modernen constateert, ook rekening werd gehouden met een diversiteit aan standen is niet gebleken.²⁵ Wel dat de grote of oudere meisjes ook 'jonge dochters' werden genoemd. Gewoonlijk kende men groepen in de leeftijd van 12 tot ongeveer 15 jaar en van 16 jaar en ouder. Een enkele evangelisatie had een groep voor schoolkinderen. Op oudere leeftijd kon de overstap gemaakt worden naar de zogenaamde 'belijdenis-' of 'lidmatencatechisatie'. Gezien hun band met de NHK moet ervan worden uitgegaan, dat deze bedoelde de jongeren op te leiden tot lidmaten van die kerk.

Van Lennep doet melding van zondagsscholen te Utrecht in 1624, te Capelle aan den IJssel in 1794 en Amsterdam in 1816.²⁶ Historicus Jacques Dane meent dat ze opkwamen met de scheiding van kerk en staat kort voor 1800 en met het verdwijnen van het gereformeerde karakter van het onderwijs als gevolg.²⁷ Hoe dan ook, sindsdien begonnen ze vanwege de volksverheffing aan een opmars. Dane noemt de eerste zondagsscholen dan ook alfabetiseringscursussen ten behoeve van volwassenen én jongeren.²⁸ Ze golden als middelen om te leren lezen en schrijven, maar ook om bijbelonderricht te geven.²⁹ Aldus gebeurde door vrijwilligers en predikanten op de zondag.³⁰ De inhoudelijke mix van evangelisatie en volksverheffing bepaalde aanvankelijk de inhoud.

Of de van evangelisaties uitgaande zondagsscholen tegelijk lid werden van een bovenlokale organisatie als de hervormd georiënteerde 'Nederlandsche Zondagsschool-Vereeniging' (NZV) uit 1865 of de meer hervormd- en christelijk-gereformeerde 'Jachin' van 1871 is onduidelijk. Een evangelisatie zonder zondagsschool was evenwel bijna ondenkbaar.

Zondagsscholen

Goed evangelisatiewerk kon er niet zonder, zo redeneerden anno 1917 de leden van de evangelisatie te Kollum.³¹ Zo ook deden die zo'n dertig jaar eerder op De Tike. Zij zagen de zondagsschool als een

---

²² R. Bijlsma, *Kleine Catechetiek* (6^e druk), Nijkerk z.j., p. 11, W. Verboom, 'Catechese', in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie*, Kampen 2005, (deel I), p. 287-288, en J.C.J. Versteeg, *Hervormd Harskamp. Van buurtschap naar zelfstandige kerkelijke gemeente*, Voorthuizen 2018, p. 162.

²³ W. Braak-Hekke, 'Emmer-Compascuum', in: *Maandbode*, 4 (1926), p. 4-5.

²⁴ A.N. Tonsbeek, 'De evangelisatie', p. 6-8 en daarin p. 8.

²⁵ M. Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*, Hilversum 2007, p. 154-155.

²⁶ M.C.T. van Lennep, *De ontwikkeling der inwendige zending* (2^e druk), 's-Gravenhage 1946, p. 83. Van Lennep baseert zich hier op F.W. Grosheide, e.a. (red.), *Handboek voor Gereformeerde Evangelisatie*, Kampen [1939], p. 176.

²⁷ J. Dane, 'Het onderwijs op de zondagsschool – een vrucht van de 'lange' negentiende eeuw', in: G. Harinck en G. Schutte (red.), *De School met de bijbel. Christelijk onderwijs in de negentiende eeuw*, Zoetermeer 2006, p. 55-72 en daarin p. 55.

²⁸ J. Dane, 'Het onderwijs', p. 55-72 en daarin p. 55.

²⁹ J. Vree, *Kerk, huis, school en staat*, p. 41.

³⁰ O.J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis* (2^e druk), Nijkerk 1978, p. 325, en J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2006, p. 291.

³¹ H. Ketellapper, 'Kollum', in: *Maandbode*, 11 (1917), p. 10-12 en daarin p. 11.

bijzonder middel om de verkondiging van Gods Woord te bevorderen.³² Dane definieert dit evangelisatiewerk als “kinderen in te wijden in de grondslagen van de christelijke cultuur, en ze in aanraking te brengen met hogere religieuze en morele waarden, zoals geloof, gemeenschapszin en de leefregel van de decaloog.”³³

Colporteur en latere evangelist Foppe S. van Veenen (1880-1925) begon zijn werkzaamheden in de Grote Veenpolder van de Friese zuidoosthoek met de stichting ervan. Zijn school telde in 1916 een kleine negentig leerlingen.³⁴ Voor Van Veenen was het tegelijk een middel om contacten te leggen met ouders, die zich nooit in het lokaal of de kerk lieten zien.³⁵ In Dubbeldam werd vijftig jaar eerder al zondagsschool gehouden met voor kinderen vrije toegang. Er werd een speciale vereniging voor in het leven geroepen, die nog andere evangelisatieactiviteiten ontwikkelde.³⁶

Te Oosterwolde (Fr.) begon een bijbelcolporteur zijn evangelisatieactiviteiten met het vertellen van bijbelse verhalen aan kinderen. Begeleid door enkele jongelingen trok hij elke zondag naar de Friese zuidoosthoek. Tijdens evangelist Dominicus van Dam (1864-1947) werd dit werk voortgezet en uitgebreid tot een evangelisatie. Een tweede zondagsschool werd begonnen in het tweelingdorp Fochteloo. Het vormde kennelijk geen belemmering dat de leiding vanaf 1908 in handen was van een lid van de GKN.³⁷

Het bestuur van de evangelisatie in de buurtschap Keeten had de reglementaire plicht te zorgen voor een lokaliteit. Wel moest de zondagsschoolleiding hiervoor een vergoeding betalen en na afloop weer in oorspronkelijke staat opleveren.³⁸ Door het gemis aan geschikte ruimte kon de plaatselijke evangelisatie te Stiens er geen beginnen.³⁹ De gemeenteraad van Aengwirden reageerde in 1908 met zeven tegen twee stemmen positief op een schrijven van de evangelist van Luinjeberd om zondagsschool te mogen houden in een lokaal van de openbare school te Gersloot.⁴⁰

‘Op zondagsschool’ werden bijbelse verhalen verteld en liederen geleerd. Dat laatste gebeurde door de kinderen regel voor regel het lied voor te zeggen waarna ze als in één koor deze herhaalden.⁴¹ Te Huizum (Fr.) werden de versjes en ook teksten door de leiding overhoord. De kinderen kregen er punten voor. Dit met als doel de kinderen te leren belijden “dat Jezus Christus in de wereld is gekomen om zondaren zalig te maken en dat ieder, die tot Hem komt en zich buigt aan de voet van het Kruis, vergeving van zonden zal verkrijgen, enkel om deze Middelaars bloed.”⁴²

In het Friese De Blesse bezochten anno 1918 zestig kinderen de school. Het jaar daarop nam dit aantal af, omdat ervan waren overgestapt naar die van de nieuwe, moderne predikant. De evangelisatievereniging vermoedde dat dit was “om te beproeven of [...] het Kerstfeest dáár ook méér stoffelijken ‘zegen’ zou afwerpen dan het ’t feest van ’t lokaal.” Kerstvieringen eindigden namelijk veelal met het uitdelen van materiële zaken zoals sinaasappels en pakketjes kleding.⁴³ De inhoud van de kerstpakketjes te Vledderveen (Dr.) bestond bijvoorbeeld uit een boekje en een versnapering en zo mogelijk kledij.⁴⁴ Dat laatste kon voor ouders in armoedige streken als ‘de arme Friesche heide’ een aansporing zijn hun kinderen naar de zondagsschool te sturen. Evangelist Hendrik Hofstra (1900-1985) van Houtigehage benaderde daarom velen in den lande via schriftelijke ‘kerst- en winteraanvragen’ om “zoowel gedragen als nieuwe boven- en onderkleding, babyartikelen, schoeisel,

---

³² Artikelen 1 en 2, in: *NS*, 19 en 20 augustus 1883.

³³ J. Dane, ‘Het onderwijs’, p. 55-72 en daarin p. 57 en 68-69.

³⁴ A. Erkens, ‘De Evangelisatie te Munnekeburen’, in: *Maandbode*, 10 (1916), p. 1-5 en daarin p. 2-3.

³⁵ H. Ketellapper, ‘Evangelisatie te Noordwolde’, in: idem, 3 (1916), p. 1-10 en daarin p. 8 en 9.

³⁶ De ‘Vereniging tot het houden van Zondagsschool en Evangelisatie’. Zie de artikelen 1 en 12, in: *NS*, 12 december 1866.

³⁷ W.W. de Weger, *Herinneringen uit lang vervlogen jaren van Oosterwolde (Fr.)*, Oosterwolde 1979, p. 2-9.

³⁸ Artikel 18, in: *Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant* (verenigingen) (BNSver.), 29 en 30 oktober 1926.

³⁹ *Maandbode*, 1 (1922), p. 5.

⁴⁰ *Leeuwarder Courant*, 25 november 1908.

⁴¹ W.W. de Weger, *Herinneringen*, p. 2-3.

⁴² S. Brand (red.), *Jubileum-uitgave ter herdenking van het 25-jarig bestaan der Ned. Herv. Evangelisatie “Pniël” te Huizum*, Huizum 1930, p. 55.

⁴³ D. van der Burgh en T.T. Osinga, “Uw Koninkrijk Kome”, p. 116.

⁴⁴ *De Waarheidsvriend*, 8 december 1938.

levensmiddelen, versnaperingen, boeken, bijbels, enz. enz.” te schenken.⁴⁵ Daarmee werden de kerstpakketten samengesteld. Kennelijk werd soms gekozen voor de meest biedende, zoals rond 1930 het geval was te Luinjeberd. Door cadeaus en onder bedreiging zouden kinderen en ouders voor een rivaal zijn bezweken.⁴⁶ In 1897 was de toeloop voor een kerstfeest in Ter Apelkanaal zo groot dat besloten werd voortaan van iedere bezoeker een kwartje entreegeld te vragen en tijdens de vieringen zelf een vrije gift. Bovendien zou het kerstfeest in de toekomst op twee avonden worden georganiseerd.⁴⁷

Aan het kerstfeest van de ‘Hervormde Zondagsschoolvereniging De Bijbel’ te Leeuwarden werd anno 1933 deelgenomen door 503 kinderen. Een jaar eerder bedroeg dit aantal nog 545. De leerlingen werden elke zondag over negentien klassen verdeeld en stonden onder leiding van veertien juffen en achttien meesters.⁴⁸ In Bergum werd de zondagsschool aanvankelijk na de middagdienst gehouden onder leiding van de evangelist. Hij werd bijgestaan door zijn vrouw en enkele andere helpers. Daaronder waren ten tijde van voorganger Pieter van der Burgh (1897-1978) kwekelingen, die vanwege hun opleiding tot onderwijzer aan de plaatselijke christelijke school waren verbonden.⁴⁹

Het aantal leerlingen daalde na de kerstviering soms flink. In Noordwolde (Fr.) ging het getal van 200 met 80 naar beneden, een neergang van 40%. Dat de uitreiking van de pakketten voorbij was, zal hieraan mede debet zijn geweest. Toch stelde de VEHeerenveen aan de hand van de aantallen zondagsschoolleerlingen te Noordwolde en De Blesse vast dat het met de tegenstand onder de plaatselijke bewoners tegenover “het fijne kerkje” blijkbaar wel meeviel. Maar ook dat na het afscheid van de zondagsschool de steun werd gemist om de kinderen, bij het ouder worden, vast te houden.⁵⁰

In De Blesse viel dat afscheid voor het veertiende levensjaar.⁵¹ Aan de zeventig kinderen, die in 1933 de zondagsschool te Leeuwarden verlieten, werd als afscheidscadeau een bijbel uitgereikt.⁵² Datzelfde cadeau viel tien jaar later ook de zondagsschoolverlaters te Lonneker ten deel.⁵³ In Breezand was dat een “Diploma der zondagsschool voor getrouw bezoek”.⁵⁴

Ook kinderen van gereformeerde afkomst bezochten de zondagsschool. Zo was het in Bergum, zo ging het in Bantega. In het laatste dorp was de zondagsschool een dorpsactiviteit met participatie van hervormde, gereformeerde, maar ook vrij-evangelische leerlingen. Aan die in het Drentse Eesergroen werd deelgenomen door hervormde en gereformeerde kinderen, maar eveneens van ouders “die nergens aan deden”⁵⁵ of zoals in Noordwolde (Fr.) en te Grouw “die men nooit ziet kerken.”⁵⁶ Aldus sloten deze scholen kennelijk aan bij de “algemene christelijke beginselen van de NZV”, maar ook bij de “open” aard en het “hervormde standpunt” van deze landelijke organisatie.⁵⁷ Om de socialisatie te vervolmaken volgde op de zondagsschool – soms daarnaast – veelal de periode van de catechisatie.

Catechisatiegroepen

Het geven van catechese of leeroverdracht behoorde tot de taken van een voorganger. In de kerk was dat de predikant, maar het kon ook een hulpprediker of godsdienstonderwijzer zijn. In een evangelisatie was dat meestal de leidsman of een ermee verbonden mentor. Bij gebrek daaraan werd dankbaar gebruik gemaakt van de diensten van een naburig en kerkelijk opgeleid functionaris. Voor de

---

⁴⁵ Aldus *Kerst- en Winteraanvraag “Noord-Jeruël” Houtgehage*, z.j., in: ‘Collectie T.T. Osinga’.

⁴⁶ A. Korten, ‘Luinjeberd-Gersloot’, in: *Maandbode*, 1 (1930), p. 5-6 en daarin p. 5.

⁴⁷ J.J. Spanninga, *Evangelisatie*, p. 3.

⁴⁸ *Leeuwarder Courant*, 1 april 1934.

⁴⁹ D. van der Burgh en T.T. Osinga, “*Uw Koninkrijk Kome*”, p. 115-117.

⁵⁰ Archief ‘Vereniging voor Evangelisatie binnen de classis Heerenveen’ (Archief VEHeerenveen), zesde jaarverslag (1901-1902), en idem, dertigste jaarverslag (1926-1927).

⁵¹ S. Steenstra, ‘Blesse’, in: *Maandbode*, 5 (1919), p. 10-14 en daarin p. 13.

⁵² *Leeuwarder Courant*, 11 april 1934.

⁵³ H.F. Venema, *In Lonneker*, p. 32.

⁵⁴ S. Verschoor, *De Evangelisatie van de Nederlandse Hervormde Kerk te Breezand 1884-1979*, z.p. z.j., p. 37.

⁵⁵ J. Beijering, *De Evangelisatievereniging “Maranatha” te Eesergroen-Borger*, Borger z.j., p. 24.

⁵⁶ S.S. Visser, ‘Eerste indrukken van de evangelisatieposten te Blesse en Noordwolde’, in: *Maandbode*, 6 (1926), p. 3-7 en daarin p. 4, en H. Woudstra, ‘Bondsevangenisatie-Grouw’, in: idem, 6 (1937), p. 5-7 en daarin p. 6.

⁵⁷ J. Dane, ‘Het onderwijs’, p. 55-72 en daarin p. 57 en 67.

vereniging te Bolsward was dat enige tijd ds. Hermanus Pop (1843-1891).⁵⁸ Later werd hiervoor evangelist Gerben Idses van der Ploeg (1869-1931) aangesteld.⁵⁹ Te Nieuwendam was dat de zeer gewaardeerde godsdienstonderwijzer Albertus Berkhof (1887-1943), vader van de latere theologisch hoogleraar Hendrikus Berkhof (1914-1995).⁶⁰

In de dorpen Twijzelerheide, Noordwolde (Fr.) en Bergum werd door de plaatselijke evangelisatie catechese gehouden voor schoolkinderen. In het laatste dorp was bovendien een ‘knapen-catechisatie’.⁶¹ Te Veendam werd tijdens het seizoen, dat het jaarlijkse werkluwe deel van de eerste november tot de paastijd omvatte, de catechese opgedeeld in verschillende groepen: schoolkinderen van tien tot twaalf jaar, jongens en meisjes afzonderlijk van twaalf tot zestien jaar en van zestien jaar en ouder. Ten slotte was er nog een belijdeniscatechisatie.⁶² Dit komt vrijwel overeen met wat ook kerkelijk gangbaar was en door de ontwikkelingspsychologie werd ondersteund, namelijk het aanbrengen van onderscheid naar de ontplooiing van jongeren, zowel in leeftijd als naar geslacht.⁶³

Te Bantega vond de catechisatie plaats in samenwerking met de openbare school, waarmee kennelijk Hoedemakers leus ‘heel de kerk en heel het volk’ werd gevolgd. Om mogelijk de dagelijkse sleur te ontvluchten en leeftijdsgenoten te ontmoeten, kwamen jongeren erop af.⁶⁴ De evangelist te Vledderveen (Dr.) had anno 1935 achttien leerlingen op de plaatselijke openbare school, maar ook een negental van eenzelfde school in een naburige buurtschap.⁶⁵ Collega Jan Haisma (1879-1938) van Vledderveen (Gr.) onderwees de kinderen in het nabijgelegen Mussel. Zijn dank gold de hoofden van drie scholen, omdat zij bijtijds de schoolkinderen naar hem toestuurd. De oudste jongeren ontvingen geloofs- en leeronderwijs van de predikant van Musselkanaal.⁶⁶ Dit vanwege het afleggen van belijdenis bij diezelfde predikant en zijn kerkenraad.

Over de gehanteerde leerstof vertellen de bronnen slechts mondjesmaat. Mogelijk werd die als in het hervormd-gereformeerd georiënteerde Harskamp gevonden in de vragen en antwoorden van de *Heidelbergse Catechismus* en soms het *Kort Begrip*, een verkorte en meer eenvoudige uitgave daarvan. Voor de grote jongens en meisjes werd in de winter van 1945-46 door de Otterloër predikant ook wel het zogeduide *Groot Hellenbroek* en voor de jongeren *Klein Hellenbroek* gebruikt. Dat waren langere en kortere versies van het door ds. Abraham Hellenbroek (1658-1731) geschreven *Voorbeeld der Goddelijke Waarheden*. De kinderen van de lagere school kregen vermoedelijk het van de christelijk-gereformeerde dominee Johannes Henricus Donner (1824-1903) afkomstige *Eenvoudig onderricht in de Bijbelsche Waarheden* voorgeschoteld.⁶⁷

De praktische leerweg binnen evangelisaties begon veelal met zondagsschool. Die was er soms nog voordat er sprake was van een kerkhoudende vereniging. De leiding ervan evangeliseerde door de kinderen bijbelse verhalen te vertellen en bijpassende liederen te leren. De school bleek eveneens een instrument om contacten te leggen met niet aan de evangelisatie gelieerde ouders. Dat zij hun kinderen naar de zondagsschool stuurden, hield veelal verband met de kerstvieringen en de dan uitgedeelde materiële zaken als kleding. Hier en daar leidde dit tot concurrentie tussen evangelisatiepost en kerkelijke gemeente.

Na de zondagsschool konden de leerlingen zich aansluiten bij een catechisatiegroep. Naast het bijbrengen van de bijbelse boodschap bedoelde het de catechisanten ook deelgenoot te laten worden

---

⁵⁸ P.J. Bos, *Uit het bewogen leven van Hermanus Pop (1843-1891)*, op: <http://www.interest.nl/Derden/PopLeven> (geraadpleegd 18 april 2020).

⁵⁹ P. Boerma, *Volhardend doleren. Preek, gehouden 4 October 1936 in de Broerekerk te Bolsward, naar aanleiding van het 65-jarig bestaan der vereniging tot evangelisatie te Bolsward op 1 October 1936*, Bolsward 1936, p. 22.

⁶⁰ G. Koning, *Zestig jaar hervormd kerkelijk leven in Nieuwendam*, z.p. 1990, p. 16, in: ‘Collectie T.T. Osinga’.

⁶¹ S. Steenstra, ‘Noordwolde. (Fr.)’, in: *Maandbode*, 5 (1922), p. 11-14 en daarin p. 14, en D. van der Burgh en T.T. Osinga, “*Uw Koninkrijk Kome*”, p. 114-115.

⁶² *Voba*, p. 7.

⁶³ R. Bijlsma, *Kleine Catechetiek*, p. 226 en 242-243.

⁶⁴ R. van der Meer-Snijder, *Leven en werken in het Bantega van vroeger*, Lemmer 1982, p. 98.

⁶⁵ *De Waarheidsvriend*, 21 maart 1935.

⁶⁶ F. Verkade, ‘Zeven initiatiefnemers lieten lokaal bouwen. Zondagsschool sinds 1910; ooit luidklok van 1610’, op: <http://www.dominees.nl/Mussel> (geraadpleegd 18 april 2020).

⁶⁷ J.C.J. Versteeg, *Hervormd Harskamp*, p. 160-161.

van de kerkelijke en zedelijke leer. De achtereenvolgende catechisatiegroepen konden een catechisant ertoe brengen zich aan te melden als lidmaat van de NHK. Aldus werkten evangelisaties ook ‘ten bate van de Ned. Herv. Kerk’. De erin toegepaste differentiatie naar sekse en leeftijd had ook plaats binnen het verenigingsleven.

5.4 Verenigingsleven onderscheiden naar sekse en leeftijd

Socioloog A. Houttuyn Pieper stelt dat het naar sekse en leeftijd onderscheiden verenigingsleven in sommige kerkelijke kringen een omstreden zaak is, zoals bij hervormd-gereformeerden. De onder hen aangehangen geloofsopvatting brengt, aldus de socioloog, een sterke mate van individualisme met zich mee, want ieder mens heeft voor zijn afkeer van de zonde en zijn bekering een eigen, individuele weg tot God te gaan. Het bouwen op en het ontmoeten van geloofs- en leeftijdsgenoten wordt in deze kringen voor weinig zinvol gehouden, evenals het doel om tot hogere morele waarden te komen. Bovendien bestaat het gevaar dat groepsvorming enerzijds het persoonlijk heil van de mens in de weg staat en anderzijds die mens via zaken als sport, toneel, film en dans verder afbrengt van God.⁶⁸

Anderen daarentegen beschouwen de vorming van jongeren en hun opleiding tot steunend lid van de kerkelijke gemeente en de maatschappij als belangrijke uitgangspunten voor het verenigingswerk.⁶⁹ Voor hen kunnen socialisatie en sociabiliteit hand in hand gaan. Het betekent niet dat het eenvoudig is de jeugd hiervoor bij elkaar te krijgen. Onder gemeenschappen op het platteland met een uitgestrekt werkgebied en waar de jeugd vanaf hun dertiende of veertiende levensjaar al arbeid begon te verrichten, was het soms een moeizame weg. Zo werd door de evangelisatie in het Friese Twijzelerheide op 5 mei 1915 al voor de derde keer een poging ondernomen een jongelingsvereniging op te richten. Dit keer meldden zich zestien jongeren aan.⁷⁰

Getuige het Amsterdamse ‘Excelsior’ ontstond er al kort na 1850 een verenigingsleven middels jongelings- en jongemannenverenigingen. Meisjesverenigingen kwamen op vanaf 1865.⁷¹ Te Feijenoord was dit op initiatief van de ‘Christelijke Jongelingsvereniging ‘Jonathan’’. Die jongelingen stichtten in 1889 een knapenvereniging voor dertien- tot vijftienjarigen. En als vervolg op een reeds aanwezige meisjesvereniging eveneens een jonge dochtersvereniging. Deze was bedoeld voor jonge vrouwen van zeventien jaar en ouder.⁷² Jongelieden waren ook de aanstichters van een zondagsschool⁷³ en een enkele keer zelfs van een evangelisatievereniging, zoals in het Gelderse Terwolde.⁷⁴ Die te Glanerbrug vormden met de jonge dochters bovendien de bakermat van een reciteerclub, een muziek- en gymnastiekvereniging.⁷⁵ Kennelijk beschikten jongemannen indertijd niet alleen over een passende geloofsovertuiging, maar hadden ze bovendien de energie, de tijd en de positie dergelijke initiatieven te ontplooiën.

De een- of tweewekelijkse bijeenkomsten volgden voortdurend hetzelfde spoor. Het deel voor de pauze was gericht op geloofszaken. Een avond van de christelijke jongelingsvereniging ‘Het Vischnet’ te Schurega-Oudehorne begon in 1925 bijvoorbeeld met het zingen van het eerste couplet van psalm 67. Na een gebed van de ‘directeur’, de voorzitter van de vereniging, volgde een bijbelbespreking van Mt. 7:24-27 en het zingen van een tweede lied. Daarop werden de notulen van de vorige vergadering voorgelezen en gekeurd. De invulling na de pauze bestond uit een tweetal voordrachten. Slechts de titels zijn bewaard gebleven, namelijk ‘De kwakzalver’ en ‘Het geschenk’.

⁶⁸ A. Houttuyn Pieper, ‘Samenleving en verenigingsleven in een Gelders dorp’, in: H.M. Jolles (red.), *Verenigingsleven in Nederland. Bijdragen tot de sociologie van het verenigingsverschijnsel*, Zeist/Arnhem 1963, p. 91.

⁶⁹ J. van Meggelen, *Vereeniging: Evangelisatie-arbeid “Dient elkander door de liefde”, te Feijenoord*, Rotterdam z.j., p. 49-50.

⁷⁰ Archief ‘Provinciale Commissie ‘Friesland’ van de Confessionele Vereeniging’, notulenboek 5 mei 1915.

⁷¹ O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, p. 325.

⁷² Naar J. van Meggelen, *Vereeniging*.

⁷³ G.A. Wumkes, *Het Friese Reveil in portretten* (vertaalde versie), Kampen 1994, p. 148.

⁷⁴ J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), Utrecht 1932, p. 87-88, en J. Lubberts en J. Schutte-Geurtsen, ‘Evangelisatie in Terwolde’, in: *Kroniek. Mededelingen Oudheidkundige Kring Voorst*, 2 (2005), p. 16-28 en daarin p. 17.

⁷⁵ Zie <https://sportlust-glanerbrug.nl/informatie/historie> (geraadpleegd 18 april 2020).

Ten slotte werd de datum vastgesteld van het jaarfeest – onder voorwaarde dat de jonge dochtersvereniging hiermee akkoord ging – een bestuursvergadering bepaald, nieuwe voordragers aangewezen, een abonnement op *De jongeman* genomen en door de aanwezigen opnieuw een lied gezongen. De leider eindigde de bijeenkomst via een gebed met “dank aan God”.⁷⁶

Een jubileum werd dankbaar aangegrepen voor feestelijkheden. Het vijftienvigjarig bestaan van de jonge dochtersvereniging ‘Dorcas’ in Huizum (Fr.) werd bijvoorbeeld opgeluisterd met een feestelijke vergadering. Na de opening van evangelist Siemen Brand (1891-1934) voerden veel afgevaardigden het woord. Ondertussen lieten de zangvereniging ‘Sursum Corda’ en de fluitclub van zich horen, was er de vertoning van zogenaamde ‘tableaux’, het door levende personen gekostumeerd en zwijgend verbeelden van bijbelse of historische gebeurtenissen, en werden er samenspraken opgevoerd.⁷⁷

Andere hoogtijdagen waren de zogenaamde ‘toogdagen’ of ontmoetingsdagen van jongeren, die soms in een huwelijk resulteerden.⁷⁸ De donateursavonden, jaarlijkse feestavonden van de gezamenlijke jeugdverenigingen, golden eveneens als hoogtepunten. Te Nieuwleusen werd daarom rekening gehouden met de stand van de maan. Volle maan was een gunstig moment vanwege gebrek aan andere verlichting en omdat leden en gasten soms van ver moesten komen.⁷⁹ Hoogtepunten waren verder de verenigingsreisjes ter afsluiting van het verenigingsseizoen. Foto’s bij de vleet van jonge mannen en vrouwen, jongens en meisjes, die naar onder meer de duinen langs de Noordzee of een speeltuin waren afgereisd.⁸⁰

Zoals de evangelisaties waren sommige hulpverenigingen getooid met een bij de leeftijdscategorie passende toenaam. De evangelisatie te Feijenoord kende twee knapenverenigingen onder de noemers ‘Timoteüs’ en ‘Jozef’. Anderen heetten: ‘Stavast’ of ‘Spero Deum’ (= Ik hoop op God, TTO). Jongelingsverenigingen droegen namen als ‘Immanuël’, ‘Gideon’, ‘Onderzoekt de Schriften’ (Joh. 5:39) of ‘Mijn genade is u genoeg’ (1 Kor. 12:9) en ‘Onze hulp is in den Heere’ (cf. Ps. 124:8). Mannenverenigingen kregen namen als ‘Onderzoekt de schriften’, ‘Calvijn’ en ‘Dient de Heere’. Kleine meisjes noemden hun vereniging ‘Maria en Martha’ of die beide afzonderlijk van elkaar, maar ook ‘Lydia’ en ‘Dorcas’. Vrolijker waren namen als ‘Lichtstraaltje’ en ‘Klein maar dapper’. Jonge dochters deden het met ‘Dorcas’ of ‘Bid en Werk’, ‘Irene’ en ‘Talitha Kumi’ en de vrouwen met ‘Maria en Martha’ en ‘Bidt en Werk’.

De bespreking van de naar sekse en leeftijd onderscheiden verenigingen valt vanwege het eerste uiteen in twee delen. Omdat, zoals te Rotterdam, een jongelingsvereniging nogal eens de aanzet gaf tot verenigingswerk zullen eerst die verenigingen besproken worden, welke bedoeld waren voor de mannelijke leden. Daarop volgt een verhandeling van de meisjes- en vrouwenverenigingen.

Knapen-, jongelings- en mannenverenigingen

Tenminste een kwart van de geselecteerde evangelisaties, 60 namelijk, kende een vereniging voor jonge mannen ouder dan zestien à zeventien jaar. Dat was beduidend meer dan de 37 posten met een vereniging voor knapen, die weliswaar aan de zondagsschool ontgroeid, maar nog geen zestien waren.⁸¹ Voor de veertien- tot zeventienjarige jongens bestond in Huizum (Fr.) een aparte vereniging.⁸² Mannenverenigingen deden zich onder kerkhoudende verenigingen aanmerkelijk minder voor. Wellicht gold voor hen inderdaad dat ‘theoretiseren’ in de zin van het zich bezighouden met leer- en belijdeniskwesties niet zo hun ding was.⁸³ Een andere mogelijkheid was, dat ze voldoende hadden aan de preken, waaronder vermoedelijk ook ‘catechismuspreken’. Het laat onverlet dat binnen tenminste zestien kerkhoudende alternatieven een mannenvereniging aanwezig was.

⁷⁶ Archief ‘C.J.V. Het Vischnet’ te Oudehorne, notulenboek 1 februari 1925.

⁷⁷ *Leeuwarder Courant*, 29 oktober 1931.

⁷⁸ Aldus R. Sanders, *De Ned. Hervormde kerk*, p. 18. Zie ook S. Hoek-Beugeling, *Emmen, het groote vreugdeoord. Het culturele leven in Zuidoost-Drente van 1850-1945*, Emmen 2007, p. 42, en *Actief-extra*, 25 september 1998.

⁷⁹ D. Heemskerk, *Hervormde gemeente “Rehoboth” Nieuwleusen. 1921 – 21 augustus - 1996*, Nieuwleusen 1996, p. 16.

⁸⁰ R. van der Meer-Snijder, *Leven en werken*, p. 222.

⁸¹ S. Steenstra, ‘Noordwolde’, p. 11-14 en daarin p. 13-14, en J. van Meggelen, *Vereeniging*, p. 50-51.

⁸² S. Brand (red.), *Jubileum-uitgave*, p. 62.

⁸³ A. Houttuyn Pieper, *Samenleving*, p. 113-114.

De jonge mannen waren nogal eens betrokken bij het evangelisatiewerk. In Noordwolde (Fr.) trokken ze met de voorganger en de jonge dochters het veld in voor zogenaamde 'hagepreekjes'. Voor de zangbegeleiding namen ze een orgeltje mee.⁸⁴ Die van 'Het Vischnet' evangeliseerden via het verspreiden van traktaten en folders.⁸⁵ Hun leeftijdsgenoten in Oldemarkt collecteerden een bedrag van f460 bij elkaar voor de bouw van een lokaal te Blesdijke om er te evangeliseren en zondagsschool te houden. Toen deze opzet niet slaagde, droegen ze het ingezamelde bedrag over aan de VEHeerenveen.⁸⁶

In tegenstelling tot de jongelingen bleken de mannen te Bergum afhankelijk van de voorganger. Na het vertrek van evangelist Klaas Kiewiet (1903-1968) besloot het evangelisatiebestuur hen pas weer bij elkaar te roepen met de komst van een nieuwe leidsman.⁸⁷ Die in de noordelijkste stad van Friesland kenden wel de dadendrang van de jongelingen. Uit hun in 1920 opgerichte mannenvereniging kwamen andere hulpverenigingen voort en ten slotte de 'Nederlandsch Hervormde Evangelisatie Vereeniging 'Rehoboth''.⁸⁸ De pas sinds 1949 bestaande hervormd-gereformeerde mannenvereniging 'Calvijn' in Zwolle bracht binnen de evangelisatie de nodige spanning teweeg. Uit de besprekingen over de nieuwe kerkorde van 1951 bleken de leden in dezen minder star dan het evangelisatiebestuur.⁸⁹

Tijdens verenigingsavonden kwam na de onderbreking bij de mannen meestal een actueel thema op tafel. Deze werd ingeleid door een lid of de voorganger en daarop volgde een bespreking. Te Veendam, waar ook niet-hervormden lid konden zijn, waren dat anno 1934 onderwerpen als 'Het nationaalsocialisme', 'Onze houding tegenover de hedendaagse literatuur', 'Het duizendjarig rijk' en 'Hoe lezen wij onze bijbel?'⁹⁰

Knapen keken waarschijnlijk het meest uit naar het part van na de pauze. Daarvoor schafte de knapenleider te Breezand fluiten aan waarop de leden via "een boekje met gecijferde noten" liedjes leerden spelen. Tijdens het jaarfeest werden die ten gehore gebracht, waaronder 'Werk, want de nacht zal dalen'.⁹¹ De knapen te Veendam kwamen ook op zaterdagmiddag bij elkaar om dan te figuurzagen.⁹² Andere verenigingen hadden meer met voordrachten en opstellen. Maar blijkbaar niet in Ter Apelkanaal waar tijdens een ledenvergadering iemand opmerkte, "dat hij liever zag, dat op de knapenvereniging in het 2^e gedeelte meer zou worden gedaan aan voordragen en opstellen maken."⁹³

Jongelingen richtten zich behalve onderling ook extern. Zo organiseerde vereniging 'Rom. 1 vers 16a' te Grouw op 20 augustus 1932 een propagandasamenkomst in de openlucht. Dit was in samenwerking met de ring Leeuwarden van het 'Nederlands Jongelingsverbond' (NJV).⁹⁴ Dat stamde uit 1853. Dit NJV werd als een vrucht van het Réveil beschouwd.⁹⁵ Het had in de provincie Utrecht de beschikking over het conferentieoord 'Ernst Sillemhoeve'.⁹⁶ Jongelingen van hervormd-gereformeerde huize waren landelijk met elkaar verbonden in de 'Nederlandsche Bond van Jongelingsverenigingen op Geref. grondslag'.⁹⁷

Via provinciale commissies en kleinere verbanden als ringen kwamen jongelingsverenigingen met elkaar in contact. De 'Verbondsring van Chr. Jong. Ver. in en om Tiel'⁹⁸ was er één van en zo ook

---

⁸⁴ Archief VEHeerenveen, tiende jaarverslag (1905-1906), p. 7 en 8.

⁸⁵ J. de Jager, *Inwendige Zending*, (deel II), p. 26.

⁸⁶ S. Steenstra, 'Blesse', p. 1-14 en daarin p. 11.

⁸⁷ D. van der Burgh en T.T. Osinga, "*Uw Koninkrijk Kome*", p. 125.

⁸⁸ Zie T. Liezenberg, *Nederlands Hervormde Evangelisatievereniging "Rehoboth" te Dokkum*, Dokkum 1970, p. 9, en *BNSver.*, 8 en 9 december 1939.

⁸⁹ J. Erdsieck, *Elim, de geschiedenis van een evangelisatievereniging in Zwolle van 1904 tot 1964*, Zwolle 1996, p. 17 en 19.

⁹⁰ *Voba*, p. 11.

⁹¹ S. Verschoor, *De Evangelisatie*, p. 38.

⁹² *Voba*, p. 13.

⁹³ J.J. Spanninga, *Evangelisatie*, p. 22.

⁹⁴ *Frisia*, 26 augustus 1932.

⁹⁵ M. Rietveld-van Wingerden, 'Nederlands Jongelingsverbond', in: G. Harinck e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel II), p. 1259-1260.

⁹⁶ M.C.T. van Lennep, *De ontwikkeling*, p. 86.

⁹⁷ *De Waarheidsvriend*, 29 juni 1926.

⁹⁸ P.L.J. Wapenaar, *Eben-Haëzer*, p. 17.

de 'Jongelings-vereenigingen Oosterwolde en omstreken'. In 1931 verzamelden acht van de tien bij de laatste ring aangesloten afdelingen zich in het evangelisatielokaal van Fochteloo. Er werd verslag gedaan van een vierdaagse conferentie, die op de Ernst Sillemhoeve was gehouden.⁹⁹ De jonge mannen van 'Het Vischnet' te Oudehorne lieten zo'n uitnodiging aan zich voorbijgaan. De kosten van f10 per persoon vonden ze te gortig.¹⁰⁰ 'Het Vischnet' hoorde tot de ring 'Gorredijk en omstreken', hoewel de leden zich vanwege de afstand liever bij die van het naburige Heerenveen hadden aangesloten.¹⁰¹ De ring 'Wommels en omstreken' organiseerde in november 1946 een bijeenkomst, waarin de uit Oosterlittens afkomstige jongeling A. van der Woude¹⁰² de bijbelperikoop Mc. 11:1-12 behandelde.¹⁰³

Meerdere jongelingsverenigingen beschikten over een leesbibliotheek, zoals die te Poortugaal en Ruinerwold en ook de jeugdvereniging van Gaanderen.¹⁰⁴ In Ruinerwold ging het om een jaarlijkse uitleen van duizenden boeken waarvoor een bibliothecaris de verantwoordelijkheid droeg.¹⁰⁵ Te Schurega-Oudehorne konden anno 1925 nog wel boeken geleend worden, maar geld voor aankoop van nieuwe literatuur was niet beschikbaar.¹⁰⁶ 'Kent de Heer' te Drouwenersmond kende weliswaar een bibliothecaris, maar door de jongeren werd er thuis door gebrek aan verlichting of aan tijd weinig gelezen.¹⁰⁷

Het inrichten van een bibliotheek als middel tot persoonlijke ontwikkeling was slechts een van de vele door jongelingen ondernomen activiteiten. Ze stichtten ook andere hulpverenigingen als knapen-, meisjes- en jonge dochtersverenigingen. Met zondagsscholen was dat ook het geval. Bovendien staken ze de voorganger de helpende hand toe. Aldus droegen ze niet alleen bij aan de structurele opzet van een evangelisatie, maar ook aan het geestelijke aspect ervan. Kennelijk waren zij al op jonge leeftijd van het gewicht daarvan doordrongen en bezaten ze het jeugdige elan zich hieraan te wijden. Aldus werden de jongelingsverenigingen binnen evangelisatieposten tot een kracht van betekenis.

Voor het mannelijk verenigingsleven gold de vorming van nieuwe leidinggevenden als een belang. Tijdens verenigingsbijeenkomsten werd het eerste deel bepaald door de bespreking van een bijbelgedeelte en daarmee door het christelijk geloof. Na de pauze werd er door de knapen geknutseld en gespeeld en bespraken de jongelingen en mannen algemene thema's of werden er voordrachten gehouden. Verder werden afspraken gemaakt voor toekomstige activiteiten. Of de verenigingsavonden voor het vrouwelijke deel eenzelfde inhoud kenden, zal blijken uit de bespreking van hun onderling verenigingswerk.

Kleine meisjes-, jonge dochters- en vrouwenverenigingen

Tenminste een kwart van de evangelisaties had één, soms zelfs twee meisjesverenigingen in de gelederen. Er was sprake van kleine, maar ook van grote meisjesverenigingen. Kleine meisjesverenigingen kenden leden tot zestien jaar. Zeventienjarigen en ouder werden in het algemeen voor 'groot' en daarmee ook wel voor 'jonge dochters' gehouden. Jonge dochters, die in het huwelijk traden, maakten de overstap naar de vrouwenvereniging. Op de vraag wat er gebeurde, wanneer zo'n iemand geen huwelijkspartner vond, verschaften de bronnen geen helderheid.

De vrouwen in Noordwolde (Fr.) en Wormerveer waren waarschijnlijk de eersten, die zich in een afzonderlijke vrouwenvereniging verzamelden. In het eerste dorp was er sinds 1908 een met acht leden en het tweede kende het jaar daarop 'Maria en Martha'.¹⁰⁸ Nadien bezaten minstens nog eens 43

⁹⁹ *Leeuwarder Courant*, 14 februari 1931.

¹⁰⁰ Archief 'C.J.V. Het Vischnet' te Oudehorne, notulenboek 3 juli [1927].

¹⁰¹ Idem, 30 december [1927].

¹⁰² Waarschijnlijk Adam Simon van der Woude (1927-2000), hervormd theoloog, oudtestamenticus en kenner van de Dode Zee rollen.

¹⁰³ *Leeuwarder Courant*, 26 november 1946.

¹⁰⁴ A.K. Kisman, *Het kerkje aan de bosrand Slangenburgh-Doetinchem*, Doetinchem 1995, p. 15.

¹⁰⁵ F. Verkade, 'De kapelgemeente', in: J.R. Westerhuis, e.a. (red.), *Ruinerwold. Rondgang door het verleden*, Ruinerwold 1991, p. 171-174 en daarin p.172 en p. 246.

¹⁰⁶ Archief 'C.J.V. Het Vischnet' te Oudehorne, notulenboek 17 mei [1925].

¹⁰⁷ R. Sanders, *De Ned. Hervormde kerk*, p. 18.

¹⁰⁸ Archief VEHeerenveen, twaalfde jaarverslag (1907-1908), en *Gedenkboekje van de Vereniging tot Evangelisatie in en ten bate der Nederl. Herv. Kerk voor Wormerveer en omstreken*, Zaandijk 1924, p. 11.

evangelisatieposten zo'n vereniging, samen bijna 19% van de totale onderzoeksgroep. Dit was vooral sinds circa 1920, dus na de totstandkoming van het kiesrecht voor vrouwen. De leidsters waren zo mogelijk de 'juf- en mevrouwen'. Aan de vrouwenvereniging te Hardegarijp werd bijvoorbeeld leiding gegeven door de echtgenote van de toenmalige evangelist.¹⁰⁹ Die te Bergum nam in september 1929 het initiatief tot stichting van 'Wees een zegen' en werd tegelijk de eerste presidente. Zo ook haar opvolgster sinds 1935.¹¹⁰

Verenigingsavonden kenmerkten zich door nuttigheid. Het was als bij de mannen gebruikelijk de avond te beginnen met bijbellezing en een bespreking daarvan, maar na de pauze werd er gebreid, genaaid, gehandwerkt en geborduurd. Met kerstmis werden daar pakketjes van gemaakt, bedoeld voor in aanmerking komende gezinnen.¹¹¹ De vrouwenvereniging uit de wijk Zuidvliet-Emmakade van 'De Bijbel' te Leeuwarden deelde de vervaardigde goederen uit onder de leerlingen van de zondagsschool. Het restant werd tijdens het kerstfeest verdeeld, zoals dat onder de andere vrouwenverenigingen van 'De Bijbel' ook de gewoonte was.¹¹² De zusterkrans 'Bid en Werk' te Huizum (Fr.) handelde evenzo. Ze verblijdde bovendien de penningmeester van 'Pniël' een enkele keer met een financiële bijdrage.¹¹³

Zoals de vrouwen handwerkten de jonge dochters in de Friese dorpen Bantega en De Blesse ten behoeve van behoeftige bewoners.¹¹⁴ Evangelist De Weerd dacht aanvankelijk de oudere meisjes van Klazienaveen-noord verhalen te vertellen en voor te lezen. Zij hielden evenwel meer van zingen. Zo gebeurde het jaar daarop, maar tegelijkertijd werd er gehandwerkt onder leiding van de 'juffrouw', de echtgenote van de evangelist.¹¹⁵ De jonge dochters te Tweede-Exloërmond zongen ook liever, namelijk liederen uit de 'Sankey-bundel', zo genoemd naar de Amerikaanse evangelist en componist Ira David Sankey (1840-1908).¹¹⁶ Mogelijk ging het hier om een bundel van de door Meier Salomon Bromet (1839-1905) in het Nederlands vertaalde liederen.¹¹⁷ De kleine meisjes van Veendam lazen uit een boek, leerden liederen en deden verschillende spelletjes, "kortom alles, wat ontwikkeling en behendigheid bijbrengt."¹¹⁸

Ook de jonge dochtersvereniging 'Immanuël' te Hardegaryp maakte kledingstukken voor arme leden of met als bestemming een bazaar.¹¹⁹ Vooral echter stelde ze zich "onder stichtelijk samen-zijn" het aankweken van een geestelijk leven ten doel. Haar bestuur moest kennelijk daarom bestaan uit leden, "die haar belijdenis versieren door een godvruchtigen wandel." Gezien de reglementair vastgestelde inhoud van de verenigingsavonden waren de samenkomsten bedoeld daartoe op te leiden:

De bijeenkomsten worden geopend en gesloten met gebed en dankzegging, een gedeelte der Heilige Schrift wordt gelezen en besproken; verder leest men voor uit eenig christelijk boek, zingt een psalm, gezang of christelijk lied en tracht zooveel mogelijk bevorderlijk te zijn aan de verstandelijke en geestelijke ontwikkeling der leden.¹²⁰

Er was blijkbaar veel belangstelling voor dergelijke hulpverenigingen. Toen in 1939 het ledental van de meisjesvereniging 'Dorcas' in Twijzelerheide tot 38 was gestegen, werd besloten de vereniging op te splitsen. Voortaan was 'Dorcas I' bedoeld voor meisjes van negentien jaar en ouder en 'Dorcas II'

---

¹⁰⁹ *Weekblad Actief*, 5 april 1991.

¹¹⁰ D. van der Burgh en T.T. Osinga, "*Uw Koninkrijk Kome*", p. 121-124.

¹¹¹ *Voba*, p. 9.

¹¹² *Leeuwarder Courant*, 14 maart 1934, 7 april 1939 en 12 maart 1940.

¹¹³ S. Brand (red.), *Jubileum-uitgave*, p. 65.

¹¹⁴ R. van der Meer-Snijder, *Leven en werken*, p. 99, en S.S. Visser, 'Eerste indrukken', p. 3-7 en daarin p. 4.

¹¹⁵ S. Hoek-Beugeling, *Emmen*, p. 234.

¹¹⁶ B. van Vondel en A.H. Hommes, *100 jaar Hervormde gemeente Exloërmond 1894-1994*, z.p. 1994, p. 13-14.

¹¹⁷ J.C.E. Bartelds, 'Bromet (Meier Salomon)', in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (deel 8), Leiden 1930, p. 223.

¹¹⁸ *Voba*, p. 11.

¹¹⁹ *Actief-extra*, 25 september 1998.

¹²⁰ Artikelen 3, 10 en 14, in: *Reglement Christ. Jongedochters-ver "Immanuël" te Hardegarijp. Opgericht 10 febr. 1907*, Bergum 1935.

voor die van zestien tot negentien jaar.¹²¹ Dat er jaarlijks een uitstapje plaats vond en er regelmatig iets te vieren viel, zal de interesse ongetwijfeld hebben aangewakkerd.

De hervormde meisjesvereniging 'Bid en Werk' te Sint Jacobiparochie hield op 1 februari 1934, samen met de hervormde jongelingsvereniging 'Gideon', haar jaarvergadering in het evangelisatiegebouw van vereniging 'Zoar'. Uitgenodigd waren de begunstigers, dus de donateurs van beide verenigingen en ook de leden van de evangelisatie. Behalve de verslagen van secretaresse en penningmeesteresse werd de feestelijke avond opgesierd met samenspraken, voordrachten en zang. Vijf jaar later was in het programma de zang vervangen door de opvoering van een aantal tableaux.¹²²

Landelijk waren de meisjesverenigingen met elkaar verbonden in het 'Nederlandsch Verbond van Christen Jonge Vrouwen en Meisjesverenigingen'. Dat was, als de landelijke NJV, opgedeeld in ringen¹²³ en bestond eveneens uit vooral hervormde leden.¹²⁴ De ring 'Stadskanaal en Omstreken' had rond 1936 in ieder geval de meisjesverenigingen te Valthermond, Drouwenermond, Vledderveen (Gr.) en Tweede-Exloërmond als lid.¹²⁵ De grote en de twee kleine meisjesverenigingen te Veendam hoorden tot de ring 'Veendam en omstreken'. Qua uiterlijk waren ze bij bijzondere gelegenheden, zoals gezamenlijke fietstochten, te herkennen aan de "blauw-witte Verbondsjurk".¹²⁶ De bondscontributie bedroeg jaarlijks een kwartje, die voor de plaatselijke vereniging een dubbeltje per verenigingsavond.

Voor de jonge dochters van 'Immanuël' behoorden de zogenaamde 'toogdagen', ontmoetingsdagen voor Friese jongelingen en jonge dochters in Sneek, tot de jaarlijkse hoogtepunten. Het programma bevatte 's middags een feestelijke vergadering en 's avonds een lezing.¹²⁷ De hervormd-gereformeerde meisjesverenigingen hadden sinds hemelvaartsdag 1926 hun eigen landelijke organisatie in de 'Bond voor Ned. Hervormde Meisjesverenigingen op Gereformeerden grondslag'.¹²⁸

De avonden van kleine meisjesverenigingen waren speels van opzet. Over 'voor de pauze' werd weinig gemeld, des te meer over na de onderbreking. De indruk wordt gewekt dat deze verenigingen vooral bedoeld waren ter opleiding richting de grote meisjes- of jonge dochtersverenigingen.

Grote meisjes of jonge dochters van zestien jaar en ouder hielden zich tijdens verenigingsavonden voornamelijk bezig met nuttige zaken als handwerken, breien en naaien. Tegelijk werd er soms gezongen. Mogelijk waren dat vooral geestelijke liederen. Een enkele vereniging had oog voor de spirituele ontwikkeling door te lezen uit de bijbel of andere christelijke lectuur. Jonge dochtersverenigingen waren gezien de opbouw van de avond, zeker sinds ongeveer 1920, een opstap richting een vrouwenvereniging.

Vrouwen begonnen, ondanks enkele voorlopers, zich pas in eigen verenigingen te verzamelen ten tijde van het Interbellum, de periode tussen de beide wereldoorlogen. Kennelijk wakkerde de toekenning van het kiesrecht de evangelisatievrouwen daartoe aan. Vrouwenverenigingen kenmerkten zich, zoals die van de jonge dochters, door een handwerkende dienstbaarheid ten behoeve van behoeftige medemensen. Het was naast de eigen ontwikkeling op dit gebied de belangrijkste reden waarom de verenigingsavonden na de pauze waren gevuld met breien, naaien en borduren. Daarmee werd vervolg gegeven aan een traditie, zoals die vanuit de inwendige zending was opgekomen, namelijk van filantropische barmhartigheid. Elders werd dit omschreven als "de transformatie van moederlijke zorg naar sociale zorg."¹²⁹ Desondanks gold ook voor deze leden dat de bijbelse boodschap voorop ging. Ook bij hen begon de verenigingsavond ermee.

En zoals voor de leiding van jongelings-, knapen- en mannenverenigingen een beroep werd gedaan op de voorganger, zo gebeurde dat op hun echtgenotes ten behoeve van meisjes, jonge dochters en vrouwenverenigingen. Mogelijk was dit vanwege een verwacht charismatisch leiderschap.

---

¹²¹ *Leeuwarder Courant*, 18 oktober 1939.

¹²² *Idem*, 2 februari 1934 en 24 februari 1939.

¹²³ *Idem*, 20 maart 1937.

¹²⁴ M.C.T. van Lennep, *De ontwikkeling*, p. 86.

¹²⁵ *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 september 1936.

¹²⁶ *Voba*, p. 9 en 11.

¹²⁷ *Actief-extra*, 25 september 1998.

¹²⁸ *De Waarheidsvriend*, 29 juni 1926.

¹²⁹ P. de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911*, Hilversum 1997, p. 75.

Waarschijnlijk werd deze keuze ingegeven door de veronderstelling dat aldus, ook tijdens de verenigingsactiviteiten, de aangehangen theologische visie en de daarmee verbonden overdracht aan heersende groepswaarden en -normen gewaarborgd bleef. Om diezelfde redenen zal de leiding van de meer cultuurgerichte hulpverenigingen eveneens veelal in handen zijn gelegd van de voorganger.

5.5 Cultuurgerichte hulpverenigingen

Een derde variant aan hulpverenigingen was die van de cultuurgerichte groepen. Uit de verschillende bronnen blijkt dat evangelisaties de cultuur, in de zin van “het geheel aan gebeurtenissen op het gebied van kunst, ontspanning en uitgaan”¹³⁰, omarmden via de gebieden van zang en muziek en in mindere mate middels de voordrachtskunst. Mogelijk drongen dergelijke activiteiten inderdaad vanuit het Réveil door tot in de evangelisaties met de bedoeling dat de leden hun blik op de wereld zouden verruimen.¹³¹ Dat die leden zich op het terrein van zang en muziek begaven, was nogal eens afhankelijk van de muzikale kwaliteiten van de voorganger. Zo is van evangelist Gerrit van der Gronden (1891-1972) bekend dat hij tijdens zijn dienstverband te Barger-Compascuum als directeur, dus in de functie van dirigent, leiding gaf aan het christelijke fanfarecorps ‘Prins Hendrik’ te Emmer-Compascuum.¹³² Evangelisatie ‘De Bijbel’ te Leeuwarden kende in zijn collega Martin Brinksma (1899-1975) ook al zo’n muzikale voorganger. Evangelist Jan J. de Jong stichtte uit de leden van de christelijke jongelingsvereniging te Gasselte de eveneens christelijke muziekvereniging ‘de Harmonie’.¹³³

De korpsen en evangelisatiekoren traden op tijdens feestelijkheden en ter ondersteuning van evangelisatiebijeenkomsten en leverden zo een bijdrage aan het uitdragen van de christelijke boodschap.¹³⁴ Dat gebeurde verder tijdens reciteerwedstrijden middels de categorie ‘ernst’. Het christelijk evangelie werd bij andere georganiseerde winteractiviteiten als -lezingen en houtsnijcursussen ook al niet uit het oog verloren.

Zang- en muziekverenigingen

De zang- en muziekcultuur stond bij menige evangelisatie hoog in het vaandel. ‘De Bijbel’ in Friesland hoofdstad kende allerlei zangkoren en de nodige muziekclubjes. In de acht verschillende wijken was sprake van het optreden van het dameszangkoor ‘Vox Humana’¹³⁵, het christelijk gemengd koor ‘Halleluja’¹³⁶, een dubbelkwartet¹³⁷, het gemengde zangkoor ‘Geeft Gode lof’¹³⁸, maar ook van een kleuterkoor, een kinderkoor en een meisjeskoor. Spoedig na de komst van Brinksma werd de ‘Leeuwarder Chr. Orkest-Vereeniging’ in het leven geroepen.¹³⁹ Het al bestaande strikje van de ‘Centrale Christelijke Jeugdbeweging’ vormde hiervoor een prima oefenschool. Tijdens een jaarlijkse feestavond van de jeugdorganisatie trad een mondogelclub op.¹⁴⁰

De meeste evangelisaties waren echter al blij met óf een zang- óf een muziekvereniging. Het jonge muziekkorps van Breezand bracht tijdens de ledenvergadering van 31 januari 1912 “enige stukjes ten gehore”.¹⁴¹ De sinds 1925 bestaande zangvereniging te Puntpaal onder Drachtstercompagnie zong bij de feestelijke herdenking van het dertigjarig bestaan van de post. Zo

---

¹³⁰ Aldus <http://www.encyclo.nl/begrip/Cultuur> (geraadpleegd 15 april 2020).

¹³¹ O.W. Dubois, *Reddende liefde. Het werk van de Heldringstichtingen in Zetten 1847-2010*, Hilversum 2010, p. 277.

¹³² W. Braak-Hekke, ‘Emmer-Compascuum’, p. 33.

¹³³ *De Kanaalstreek*, 20 september 1974.

¹³⁴ Idem, 20 september 1974.

¹³⁵ *Leeuwarder Courant*, 17 februari 1937.

¹³⁶ Idem, 26 oktober 1937.

¹³⁷ Idem, 16 december 1937.

¹³⁸ Idem, 1 april 1936.

¹³⁹ Idem, 11 oktober 1933 en 26 februari 1935.

¹⁴⁰ Idem, 1 april 1936.

¹⁴¹ S. Verschoor, *De evangelisatie*, p. 13.

ook deed de echtgenote van de eerste evangelist Jan Brouwer (1901-1986).¹⁴² De zangvereniging te Ter Apelkanaal luisterde met een welkomstlied de intrede op van een nieuwe voorganger.¹⁴³ Onduidelijk blijft of dit tijdens, voor of na de middagdienst was. De christelijke zangvereniging ‘De Lofstem’ te Munnekeburen beschikte over vaste huisregels. Dat bleek bij het 75-jarig jubileum, toen een huishoudelijk reglement te voorschijn kwam. Daarin was vastgelegd, dat voor het bijwonen van een repetitie tien cent moest worden betaald. Verder kon elk lid, die zonder reden vier keer een oefenavond had gemist, worden geroyeerd.¹⁴⁴

Behalve als inspiratoren en dirigenten timmerden voorgangers ook als bestuurders aan de weg. Evangelist Arie Blijleven (1900-1963) was voorzitter te Stadskanaal (Pekelderweg)¹⁴⁵ en Ernst Yme Dikkerboom (1882-1968) te Oosterwolde (Fr.). Bovendien gaf Dikkerboom leiding aan de ‘Bond van Chr. Zangverenigingen in de Zuid-Oosthoek van Friesland’.

Uit evangelisatieleden bestaande zangkoren en muziekverenigingen deden mee aan zang- en muziekconcoursen en gaven acte de présence bij verenigingsfeesten en tijdens openluchtbijeenkomsten. Over het verlenen van medewerking aan een godsdienstoefening zijn de bronnen schaars. Wel werd duidelijk dat koren en korpsen onder leiding stonden van evangelisten, die ook bestuursfuncties voor hun rekening namen. Berichten over zang en muziek uit hervormd-gereformeerde hoek zijn niet gevonden. De evangeliserende groep te Stadskanaal, die ten tijde van evangelist Blijleven die richting was toegedaan, vormde hierop een uitzondering. De overige genoemde evangelisaties waren vrijwel allemaal gedurende kortere of langere tijd lid van de BvE. Voor BvE-leden verdroegen cultuurgerichte instellingen als zang- en muziekverenigingen zich blijkbaar goed met de bijbelse boodschap, zoals dat kennelijk ook gold voor reciteerverenigingen.

Reciteerverenigingen

Ter promotie van de Friese taal werden in de provincie Friesland wedstrijden uitgeschreven waarin voordrachtskunstenaars elkaar bestreden. Dit zogenaamde ‘priissprekken’ [prijs-declameren] werd in dit gewest mogelijk anno 1887 voor het eerst georganiseerd door de afdeling Leeuwarden van het ‘Selskip foar Fryske Tael- en Skriftekennisse’ [Gezelschap voor Friese Taal- en Letterkunde]. Het jaar daarop vond opnieuw zo’n wedstrijd plaats. Naast neutrale of openbare instellingen, die aan geen beginsel gebonden waren, kwamen op dit cultuurterrein ook christelijke verenigingen voor.

Collectievormer Jelle Krol is van mening dat niet-christelijke gezelschappen zich vooral toelegden op het toneel, terwijl christelijke groeperingen zich meer oriënteerden op de zang.¹⁴⁶ Deze stelling blijkt voor evangelisaties niet in alle opzichten houdbaar. Eerder is al gebleken dat jeugdverenigingen binnen evangelisatieposten zich bezig hielden met het spelen van blijspelen én het uitvoeren van tableaux. Na 1900 bewogen evangelisaties zich eveneens op het terrein van de voordrachtskunst.

In december anno 1913 werd bijvoorbeeld door ‘Pniël’ te Huizum (Fr.) als winteractiviteit een reciteerwedstrijd georganiseerd.¹⁴⁷ Meerdere evangelisaties kenden een eigen vereniging op dit vlak. Die van ‘De Bijbel’ te Leeuwarden droeg als naam ‘Da Costa’.¹⁴⁸ Daarvan deden enkele leden in 1933 mee aan een wedstrijd georganiseerd door wijkvereniging ‘Achter de Hoven c.a.’. Er werd gestreden in twee afdelingen, namelijk ‘ernst’ en ‘luim’. Bij de eerste categorie waren de twee prijzen voor de voordracht ‘Tsjerkegong’ [Kerkgang] en ‘Us leave deaden’ [Onze geliefde doden]. In de afdeling ‘luim’ werden de prijzen gewonnen door de voordragers van ‘De tuinbank’ en ‘De wite Ka’ [De witte kauw]. De declamatie ‘Mientje’ won een van de publieksprijzen.¹⁴⁹ Het was sinds 1925 mogelijk zo’n voordracht te kiezen uit een door dominee Geert Aeilco Wumkes (1869-1954) samengestelde

¹⁴² J. Brouwer, ‘Puntpaal’, in: *Maandbode*, 4 (1925), p. 3-7 en daarin p. 6, en *Drachtster Courant*, 16 november 1951.

¹⁴³ J.J. Spanninga, *Evangelisatie*, p. 35.

¹⁴⁴ *Stellingwerf*, 9 maart 1978.

¹⁴⁵ *De Waarheidsvriend*, 23 maart 1933, 15 maart 1934, en 12 maart 1936.

¹⁴⁶ J. Krol, ‘De kalk kaem út ‘e muorren’. Earnst of koartswyl by it priissprekken’, in: *Historisch tijdschrift Fryslân*, 2 (2014), p. 16-18.

¹⁴⁷ *Leeuwarder Courant*, 13 december 1913.

¹⁴⁸ *Idem*, 1 april 1936.

¹⁴⁹ *Idem*, 10 januari 1933.

bundel.¹⁵⁰ Zeven jaar na Leeuwarden werd eenzelfde wedstrijd gehouden te Nij-Beets. Ook hier was de plaatselijke evangelisatie de organisator.¹⁵¹

Van buiten de Friese provincie was bekend dat er te Glanerbrug een reciteerclub uitging van de jongelings- en jonge dochtersvereniging. Voor de jongeren van de ‘kapelgemeente’ te Emmen bestond een declameervereniging, die jaarlijks een wedstrijd uitschreef.¹⁵² Die in het Twentse Lonneker was opgezet voor de meisjes, welke de zondagsschool hadden verlaten.¹⁵³

Uit de verslagen in de *Leeuwarder Courant* valt af te leiden, dat reciteerwedstrijden golden als een winteractiviteit. Andere ontplooidde activiteiten tijdens dit seizoen én binnen evangelisaties waren het houden van lezingen en cursussen in houtsnijwerk.

Resterende winteractiviteiten

Evangelist Dikkerboom meldde in 1927 de organisatie van christelijke winterlezingen. Die werden niet in het eigen evangelisatielokaal te Oosterwolde (Fr.) gehouden, maar “op een der bovenzalen” in het dorp. Dat was kennelijk een bewuste keuze. De lezingen werden namelijk als een ideaal middel gezien “om buitenstaanders onder de beademing van het Evangelie te brengen.” Over de inhoud ervan werd niets vermeld. Wel dat ze tot doel hadden tegenwicht te bieden aan de lezingen, die door de “Ver. V. Volks-ontwikkeling”, “de S.D.A.P-ers of de vrienden van de Openbare school” werden georganiseerd.¹⁵⁴

Een andere winterse activiteit was het vervaardigen van houtsnijwerk. Op dit gebied werd te Schagen een cursus georganiseerd¹⁵⁵ en in Leeuwarden afzonderlijke avonden. In Friesland's hoofdstad vond onder leiding van evangelist Murk Brouwer (1864-1944) vooraf een bijbelbespreking plaats.¹⁵⁶ Zo ook ging het in Nieuwendam. De knapen daar konden zich nadien bezighouden met houtsnijden én figuurzagen.¹⁵⁷

Soms al ervoor, maar met name tijdens het Interbellum deden zich in de evangelisatiegelederen cultuurgerichte hulpverenigingen voor. Ook hier gingen de voorgangers in hun leiderschap voorop. De activiteiten waren niet louter bedoeld voor het eigen vermaak, maar ook om de deelnemers en mogelijke toehoorders met de bijbelse boodschap te voeden. In ieder geval werd de weliswaar indirecte confrontatie met andersdenkenden, zoals bij de winterlezingen in Oosterwolde, niet gemedend. Met zijn optreden bleek evangelist Dikkerboom bovendien oog te hebben voor wat er buiten de eigen kring plaatsvond op het neutrale of openbare speelveld van de Nederlandse maatschappij. Bij gelegenheid plaatste hij daartegenover zijn visie op de christelijke boodschap. Vermoedelijk vanwege datzelfde doel begaven collega's en soms (bestuurs-)leden zich buiten het eigen terrein om op sociaal-culturele gebieden als de vakbeweging, politiek en het onderwijs een (evangelie)woordje mee te spreken.

5.6 Evangelisatieverenigingen en het onderwijs

Sinds de Franse Revolutie berustte de eindverantwoordelijkheid voor het onderwijs bij de Nederlandse staat. Vanaf ongeveer 1830 was dit met uitzondering van de scholen, die uitgingen van afgescheidenen.¹⁵⁸ Die wensten aan jong en oud de leer mee te geven, zoals die tijdens de synode van Dordrecht in de jaren 1618-1619 was vastgesteld. Ze stichtten daarom bijzondere of vrije scholen, dat

¹⁵⁰ G.A. Wumkes, *Frysk rymsnoer: bondel foardrachten*, Boalsert 1925.

¹⁵¹ *Leeuwarder Courant*, 18 november 1938.

¹⁵² S. Hoek-Beugeling, *Emmen*, p. 122.

¹⁵³ H.F. Venema, *Uit Liefde in Lonneker*, Haaksbergen 2000, p. 51.

¹⁵⁴ E.Y. Dikkerboom, ‘Oosterwolde-Fochteloo’, in: *Maandbode*, 3 (1927), p. 1-4 en daarin p. 3-4.

¹⁵⁵ J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 111.

¹⁵⁶ *Leeuwarder Courant*, 1 december 1928.

¹⁵⁷ G. Koning, *Zestig jaar*, p. 9.

¹⁵⁸ Het vervolg is grotendeels gebaseerd op A. Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)*, Amsterdam 2009, p. 185-230, en K. de Jong Ozn., ‘De protestanten en het onderwijs’, in: J. Bruijn (red.), *Bepaald gebied. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*, Baarn 1989, p. 166-188.

wil zeggen vrij van elke overheidsbemoeienis, ook al betekende dit dat ze het onderwijs zelf moesten financieren. Hun bezwaar tegen de publieke of openbare school was dat deze naar de wet neutraal diende te zijn en daarmee geschikt gemaakt voor elk kind.

De hervormden waren in dezen verdeeld. Modernen konden prima leven met een school zonder christelijke leerstelling. Onder de orthodox-hervormden waren er die qua inhoud instemden met de afgescheidenen, maar juist daarom voor het behoud van de openbare school waren. Zij stelden zich Nederland als een christelijke natie voor. Dat moest zijn beslag krijgen middels een openbare volksschool op orthodox-christelijke grondslag. Voor de Groningers moest die school met de hervormde volkskerk uitgroeien tot een opvoedingscentrum, dat paste bij de aard van het Nederlandse volk. Een karakter dat zich via godsdienst en geschiedenis zou hebben gevormd. Overigens gunde men ook joden en katholieken het onderwijs dat hen toekwam.

Hoewel vrij algemeen gesproken werd van een schoolstrijd sinds 1830¹⁵⁹, rept historica Houkes van een schoolkwestie. Voor haar is de ontwikkeling van het lager onderwijs in Nederland sinds 1806 terecht niet louter een strijd op politiek niveau, maar een onderdeel van een bredere, religieus-sociale beweging onder voornamelijk orthodoxe protestanten.¹⁶⁰ Afgescheidenen en orthodox-hervormden begonnen zich binnen een ‘verlichte’ Nederlandse setting te roeren om op godsdienstig en onderwijs gebied ruimte en vrijheid te creëren en tegelijk gelijkberechtiging te verwezenlijken.

De wettelijk verankerde constitutionele vrijheid van onderwijs sinds 1857 werd door menige evangelisatievereniging omarmd. Zo werden anno 1871 in enkele naburige Friese dorpen op dezelfde dag en met vrijwel identieke statuten en namen een tweetal evangelisaties gesticht.¹⁶¹ Beide stelden zich naast het evangeliseren ook het christelijk onderwijs tot doel en wel naar de belijdenisgeschriften van de NHK. Daarvoor wilden ze de nodige gebouwen oprichten, ‘evangeliepredikers’ laten optreden en onderwijzers en onderwijzeressen aanstellen. Beide stichtingen zijn mogelijk ingegeven door de deconfessionalisering van de bestaande openbare scholen.

Waarom er van de kant van evangelisaties interesse voor het christelijk onderwijs werd getoond? Een reden was zeker een bloei van de plaatselijke post.¹⁶² De evangelisatiearbeid in het Drentse Valthe was “mede dankzij de Chr. school aldaar” sterk genoeg om er stand te houden, dit in tegenstelling tot het werk in het nabij gelegen Klijndijk.¹⁶³ Ook in Oosterwolde (Fr.) werd het blijkbaar zo geproefd, want “een eigen Chr. School is voor een Evangelisatiekring een zaak van groot belang. Welk een steun kan daarvan uitgaan voor het werk!”¹⁶⁴ Voormalig onderwijzer Jasper Keizer beoordeelt de kwestie van de zijde van het onderwijs. Hij roemt de hervormde evangelisten en de gereformeerde predikanten in het zuidoosten van Friesland om hun ijver voor het christelijk onderwijs. Het zou door hen gevoeld en gezien zijn als een opdracht.¹⁶⁵

5.6.1 Evangelisatieverenigingen en de christelijke school

De geschetste situatie in beide Friese dorpen maakt duidelijk hoe nauw de relatie tussen een evangelisatievereniging en christelijk onderwijs kon zijn. Diverse statuten deden dat eveneens. Al in 1866 gaf de kring te Hoorn (N.-H.) aan in de oprichting en de ondersteuning van christelijke scholen een manier te zien om de door haar beoogde doelstelling te bewerkstelligen, namelijk “op den

---

¹⁵⁹ Zie achterzijde van T.M. Gilhuis, *Memorietafel van het Christelijk Onderwijs. De geschiedenis van de Schoolstrijd*, Kampen 1974 en p. 25, J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 285, en A. Postma, ‘Schoolstrijd’, in: Harinck, G. (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel III), p. 1611-1612.

¹⁶⁰ A. Houkes, *Christelijke vaderlanders*, p. 185.

¹⁶¹ Het betrof het dorp Wommels en de dorpscombinatie Cubaard-Waaxens. Zie *NS*, 9 november 1871 en 23 december 1871.

¹⁶² J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 76, *De Waarheidsvriend*, 12 september 1924, en C. Stroo, ‘Hoorn’, in: *Maandbode*, 4 (1925), p. 7- 11 en daarin p. 10.

¹⁶³ J.M. Peschar, *Een zoektocht naar de evangelisaties in Zuidoost-Drente* [doctoraalscriptie], Almelo 1996, p. 54-55.

¹⁶⁴ Archief VEHeerenveen, negenentwintigste jaarverslag (1923-1924).

¹⁶⁵ J. Keizer, *Het ontstaan van het Christelijk Onderwijs in de Friese z.o. hoek*, Leeuwarden 1980, p. 25.

grondslag des Bijbels zamen te werken tot uitbreiding van Gods Koninkrijk”.¹⁶⁶ Kort daarna gaf de evangelisatie te Zaltbommel te kennen “zoowel binnen als buiten de stad” te willen inzetten op dergelijke scholen. Haar doel “de kennis en het leven van het geloof in den Christus der Schrift onder oud en jong te bevorderen” wenste men te bereiken via lager onderwijs, zondagsscholen, maar ook “scholen tot onderwijs in naaijen, breijen en vrouwelijke handwerken.”¹⁶⁷

‘Eben-Haëzer’ te Amsterdam zag kansen in bewaarscholen¹⁶⁸, die meestal bedoeld waren voor kinderen van drie tot zes jaar én om de moeders gelegenheid te geven inkomsten te verwerven.¹⁶⁹ Verder werden mogelijkheden gezien in het onderwijs van vrouwelijk handwerken en tekenen en in theoretische en praktische zanglessen.¹⁷⁰ De eerste evangelisatiepost te Katendrecht hanteerde om “de jeugd te brengen onder den invloed van het evangelie van Jezus Christus” zowel een bewaar- en naaischool, als een kinderkerk en een zondagsschool.¹⁷¹ In het Gelderse Terwolde was sprake van de oprichting van een naai- en breischool¹⁷², maar ook van een zondagsschool.¹⁷³

Met deze middelen appelleerden deze evangelisaties aan zowel het volksverheffende als het evangeliserende aspect, zoals die aanvankelijk de twee componenten vormden van de inwendige zending. Evangelist Willem Volk (1862-1939) werkte rond 1900 in Nieuw-Amsterdam kennelijk nog in die geest. Naast de “geestelijke arbeid gaf hij aan ouderen en jongeren onderricht in lezen en schrijven.”¹⁷⁴ Maar al ruim daarvoor raakte de volksverheffing onder evangelisaties uit beeld. Deels was de reden, dat sinds 1878 het naaien, breien en handwerken via het vak ‘nuttig handwerken voor meisjes’ tot een verplichting werd binnen het reguliere lager onderwijs.

Dat rond 1900 de directe betrokkenheid van evangelisaties bij het onderwijs verminderde, was anno 1885 al merkbaar te Helmond. De evangelisatie daar sprak nog louter van “het bevorderen van Christelijk onderwijs”.¹⁷⁵ Wat restte was het stichten van zondagsscholen, zoals in het huidige Overberg nog gebeurde¹⁷⁶ en bij de evangelisatiepost te Westenholte¹⁷⁷. En verder de ondersteuning bij de inrichting van christelijk onderwijs.

Dit inrichten kon overigens niet altijd op bijval rekenen. Tegenstanders op het voormalige eiland Wieringen en in de Echtenerveenpolder meenden, dat hiermee het traditioneel bestaande openbare onderwijs werd verstoord en bedreigd.¹⁷⁸ In Klijndijk vielen de plannen zelfs in duigen. Weliswaar verzamelde evangelist Hendrik Cornelis Beek (1866-1958) voldoende handtekeningen voor de bouw van een christelijke school, maar via de gemeentesecretaris rees verzet. De ambtenaar zorgde voor een omslag met anno 1930 een openbare school als gevolg.¹⁷⁹

Wellicht mede daarom dat evangelisaties en het christelijk onderwijs eensgezind optrokken. De aanzet in 1930 tot de oprichting van de evangelisatievereniging te Moordrecht vond bijvoorbeeld plaats in de plaatselijke “School met den Bijbel”.¹⁸⁰ De evangelisatie in Koog-Zaandijk gebruikte tijdens de eerste vier maanden van haar bestaan het christelijk schoolgebouw voor de samenkomsten.¹⁸¹ Bij statuut had de vereniging ‘Samuël’ in het huidige Oosterhuizen nabij Beekbergen bepaald, dat bij ontbinding de baten ten deel zouden vallen aan het bestuur van de christelijke school “in de Hooilanden”.¹⁸²

---

¹⁶⁶ Artikelen 2 en 3.b, in: *NS*, 12 juni 1866.

¹⁶⁷ Artikel 4, in: *NS*, 19 januari 1876.

¹⁶⁸ Ph.H. Breuker, *Skoalmasters fan Boazum*, Boalsert 1967, p. 71-73.

¹⁶⁹ J. Vree, *Kerk, huis, school en staat*, p. 319.

¹⁷⁰ Artikelen 2.d, 2.e, 2.f en 2.g, in: *NS*, 1 en 2 maart 1874.

¹⁷¹ Artikelen 3 en 4, in: idem, 31 maart 1900.

¹⁷² J. Lubberts en J. Schutte-Geurtsen, ‘Evangelisatie’, p. 16-28 en daarin p. 25.

¹⁷³ Artikel 2, in: *NS*, 25 augustus 1897.

¹⁷⁴ J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 54.

¹⁷⁵ Artikel 3, in: *NS*, 4 juni 1885.

¹⁷⁶ Artikel 2, in: idem, 1904.

¹⁷⁷ Artikelen 2 en 3, in: idem, 1904.

¹⁷⁸ S. Zwarts, *75 jaar Afsluitdijk. Themanummer ‘Uit de diepte’*, Hippolytushoef 2007, p. 9, en R. van der Meer-Snijder, *Leven en werken*, p. 327.

¹⁷⁹ B. Kaspers e.a., *150 jaar Klijndijk. Het verhaal van de Zietak*, Emmen 2005, p. 12-15.

¹⁸⁰ *De Waarheidsvriend*, 26 september 1930 en 20 februari 1931.

¹⁸¹ Idem, 31 augustus 1933.

¹⁸² Artikel 11, in: *BNSver.*, 8 januari 1915.

Sommige gemeentebesturen stonden niet onwelwillend tegenover de combinatie van evangelisatievereniging en onderwijs. De eerste evangeliserende activiteiten in Vledderveen (Gr.), die aan de stichting van evangelisatie 'Jeruël' voorafgingen, vonden met toestemming van B&W te Onstwedde plaats in de openbare school.¹⁸³ En zoals geschreven, besliste de gemeenteraad van Aengwirden positief op een verzoek van de plaatselijke evangelist te Luinjeberd om een schoollokaal in het gehucht Gersloot te mogen gebruiken voor het houden van zondagsschool.¹⁸⁴

Meerdere evangelisaties beijverden zich sinds 1866 voor een vorm van christelijk onderwijs via zondags-, bewaar- en lagere scholen, maar ook voor specifieke ontplooiingsmogelijkheden ten behoeve van vrouwen als breien, naaien en handwerken. Maar sinds dit anno 1878 als 'vak k' was opgenomen in het onderwijscurriculum restte voor evangelisatieverenigingen de taak hun leden voor het christelijk onderwijs te interesseren en de stichting van christelijke scholen te bevorderen. Met name evangelisten gingen daarin voorop.

5.6.2 Evangelisten en christelijk onderwijs

De komst anno 1868 van evangelist Plomp naar Wageningen deed daar het verlangen naar een christelijke school weer opkomen. Spoedig werd voor een schoolvereniging met de voorganger als secretaris goedkeuring verkregen.¹⁸⁵ Ook collega Haisma uit Vledderveen (Gr.) stichtte anno 1920 een school met een christelijk karakter.¹⁸⁶ Aan het slot van de eerste ouderavond van de 'Christelijk Nationale School' te Grouw hield evangelist Jan Cornelis Vink (1893-1967) een warm pleidooi voor de christelijke schoolvereniging.¹⁸⁷

Het waren niet de enige evangelisten, die zich inzetten voor christelijk onderwijs. Bij het afscheid van voorganger Reinder R. Posthuma (1850-1928) van de evangelisatie te Hoorn (N.-H.) werd hem dank gebracht voor het vele werk dat hij voor de christelijke school en de bewaarschool had verricht.¹⁸⁸ Evangelist Braak-Hekke zelf schreef over zijn arbeid voor dit onderwijs en het inwijden van enkele scholen.¹⁸⁹ Zijn buurman De Weerd stond in Klazienaveen-noord aan de wieg ervan.¹⁹⁰ En de toenmalige evangelist te Twijzelerheide werd behalve als stichter van een christelijke school ook als voorzitter van het eerste bestuur genoemd.¹⁹¹

Zoals aan Jan G. Koelstra (1885-1952) werd meerdere evangelisten dat voorzitterschap toevertrouwd.¹⁹² Aan Meinte Veldhuis (1889-1924) en zijn opvolger Rintje Ploegstra (1886-1969) in de Echtenerveenpolder bijvoorbeeld.¹⁹³ De evangelisten Louw Hogebrink (1870-1942) van Nij-Beets¹⁹⁴, Van Kooij te Tiel¹⁹⁵ en Pieter Boon (1891-1976) in Breezand¹⁹⁶ werden tot lid van het schoolbestuur gekozen. Geert Veenema (1879-1941) functioneerde gedurende zijn dienstverband te Gorredijk enige jaren als secretaris ervan.¹⁹⁷

---

¹⁸³ H. Schuurman, *Vledderveen, jongste Groninger veenkolonie*, Winschoten 2002, p. 85.

¹⁸⁴ *Leeuwarder Courant*, 25 november 1908.

¹⁸⁵ *Veertig jaren. Ter herdenking van het veertigjarig bestaan der christelijke school te Wageningen*, Wageningen 1910, p. 11-12.

¹⁸⁶ F. Verkade, 'Tien evangelisten 95 jaar in Vledderveen', op: <http://www.dominees.nl/Vledderveen> (geraadpleegd 18 april 2020).

¹⁸⁷ *Frisia*, 10 maart 1950.

¹⁸⁸ *De Waarheidsvriend*, 2 december 1921.

¹⁸⁹ W. Braak-Hekke, *Evangelist*, p. 29.

¹⁹⁰ J. Klaster en F. Rosenbaum, *Het veen, een kerk... De Veenkerk, Klazienaveen-noord, 1904-2004 Immanuël 100 jaar*, Klazienaveen-noord 2004, p. 86.

¹⁹¹ *Leeuwarder Courant*, 12 oktober 1949 en 20 december 1958.

¹⁹² *Idem*, 6 oktober 1936.

¹⁹³ R. van der Meer-Snijder, *Leven en werken*, p. 101.

¹⁹⁴ *Leeuwarder Courant*, 3 november 1932.

¹⁹⁵ P.L.J. Wapenaar, 'F. van Kooij, Evangelist te Tiel', in: *De Drie Steden. Regionaal-historisch tijdschrift voor het Rivierenland*, 1 (2002), p. 15-22 en daarin p. 21.

¹⁹⁶ *Helders Weekblad*, 17 augustus 1983.

¹⁹⁷ *De Woudklank*, 17 september 1981.

Bovendien hielden evangelisten zich bezig met de oprichting van een schoolgebouw. Evangelist Djuurd Anne Geertrui van der Heide (1879-1976) legde op 3 augustus 1911 de eerste steen van de school te Twijzelerheide.¹⁹⁸ Zijn collega Jackle Ulbe Folkerts (1865-1939) nam in 1920 in de buurtschap Overberg het initiatief voor een plaatselijke 'School met de Bijbel', die zes jaar later een eigen gebouw kreeg.¹⁹⁹ Dat te Wagenborgen werd aanvankelijk ook gebruikt voor de zondagse diensten met de evangelist als voorganger. Pas twee jaar later kon de ondertussen opgerichte evangelisatie haar eigen lokaal betrekken.²⁰⁰ Dat evangelisatie en schoolvereniging hetzelfde gebouw gebruikten, gebeurde vaker. In een enkel geval zelfs onder hetzelfde bestuur.

5.6.3 Evangelisatie- en schoolvereniging onder één dak én één bestuur

De school- en evangelisatieactiviteiten te Wageningen vonden in eerste instantie plaats in een en hetzelfde gebouw. Het achterste deel van het evangelisatielokaal werd ingericht als school.²⁰¹ Een vergelijkbare situatie werd vanaf 1908 aangetroffen op de Surhuisterveensterheide.²⁰² Zo ook in het Groningse Harpel²⁰³ en vanaf 1904 eveneens te Hoorn (Terschelling).

Op Terschelling duurde dit tot april 1925. Toen kwam daar een nieuw schoolgebouw tot stand en kon de evangelisatie het oude aankopen.²⁰⁴ Weliswaar elk onder een eigen statuut, deelden beide verenigingen voor de eerste drie jaar zelfs een gemeenschappelijk bestuur. Bovendien was een leerkracht vanaf het begin tegelijk ook voorganger. Zo werd in november 1904 Jacobus Adolfs (1862-1926) geïnstalleerd als hoofd van de school en tevens ingeleid als evangelist.²⁰⁵ Andere onderwijzers, waaronder Cornelis Stroo (1901-1979) en Cornelis Johannes van Oostenrijk (1898-1981), combineerden op het eiland eveneens beide functies. Anno 1928 hadden de school- en evangelisatievereniging te Harskamp meerdere gezamenlijke bestuursleden. Bovendien werd meester Albert Blauw (1880-1945) tot voorlezer van het kerkhoudend alternatief aangesteld.²⁰⁶

De stichting en de instandhouding van een christelijke school was evenwel niet altijd en overall een zaak van louter hervormden, laat staan van evangelisatiebestuurders of evangelisten. Wellicht vaker werd het initiatief ertoe genomen door synodaal-gereformeerden. Om in kleinere dorpen als Bozum tot een christelijke school te komen, bleek samenwerking tussen hen en orthodox-hervormden een noodzaak.

5.6.4 Orthodox-hervormde en gereformeerde samenwerking ten dienste van plaatselijk christelijk onderwijs

De stichting van de christelijke school te Bozum was aanvankelijk een zaak van de leden van de Gereformeerde Kerk. Omdat zij niet blijvend konden voldoen aan de minimale eis van 25 leerlingen ouder dan zes jaar werd de hulp van de orthodox-hervormden ingeroepen. Die waren niet met de Doleantie meegegaan en hadden in 1905 een evangelisatievereniging in het leven geroepen. De oprichting daarvan vond plaats in het christelijke schoolgebouw, dat een jaar eerder was

---

¹⁹⁸ *Leeuwarder Courant*, 6 oktober 1936.

¹⁹⁹ P. Tuik, *De kerk van het Heylig Cruys en Sint Andreas. Duizend jaar geschiedenis van de Andrieskerk in Amerongen*, Amerongen 2004, p. 149.

²⁰⁰ H. Doornbos en G. de Fijter, *Op het erf der Vaderen. Gedenkboek van de Hervormde Gemeente van Wagenborgen, Uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarige bestaan van het kerkgebouw 1883-1983*, Delfzijl 1983, p. 67.

²⁰¹ *Veertig jaren*, p. 12, en *Wageningsche Courant*, 3 februari 1870.

²⁰² T.T. Osinga, *Drie Hervormde evangelisaties op de 'arme Friesche heide'*, Garyp 1998, p. 25-26, en ook W.M. van der Schans, *Wat doet de Nederlandsche Hervormde Kerk op het gebied van Evangelisatie in Friesland? Mededelingen over den stand van het Evangelisatie-werk in de Hervormde Gemeenten in Friesland, gedaan op den Provincialen Evangelisatiedag te Leeuwarden 29 November 1906*, z.p. 1907, p. 26.

²⁰³ *Dagblad van het Noorden*, 31 december 2008, en <http://www.harpel.nl> (geraadpleegd 18 april 2020).

²⁰⁴ *Maandbode*, 4 (1925), p. 7-11 en daarin p. 10, en in: idem, 6 (1929), p. 7.

²⁰⁵ Idem, 5 (1917), p. 7 en 8.

²⁰⁶ J.C.J. Versteeg, *Hervormd Harskamp*, p. 88-89.

gereegekomen. De deelname van haar leden maakte de Bozumer school tot een ‘gemengde school’. Dat kwam onder meer tot uiting in de financiële ondersteuning. Jaarlijks werd in zowel het gereformeerde kerkgebouw als ook in het sinds 1906 bestaande evangelisatielokaal minimaal één keer voor de school gecollecteerd.²⁰⁷

Omgekeerd zocht de evangelisatie in het Drentse Een de samenwerking met de gereformeerden. Het gevolg was dat vanaf 1922 veel ouders – naar voorbeeld van hun voorganger – hun kinderen naar de christelijke school stuurden en het schoolgebouw uitgebreid moest worden. Hoewel dit onder orthodoxen niet de gebruikelijke koers was, kon de ‘juffrouw’ er benoemd worden tot onderwijzeres.²⁰⁸ Mogelijk gebruikte men hiervoor de spreuk ‘van de nood een deugd maken’.

Terwijl volgens de ene bron te Muntendam een christelijke school was gesticht door de evangelisatievereniging, meldde een andere dat de plaatselijke christelijke school voortkwam uit een samenwerking tussen gereformeerden en rechtzinnig-hervormden.²⁰⁹ Zo ook te Stiens²¹⁰, Luinjeberd²¹¹ en op Schiermonnikoog. Op dit eiland was dit nog voordat de orthodox-hervormden zich er opnieuw in een evangelisatievereniging hadden verzameld. De bestuursleden moesten “erkende voorstanders van Christelijk Onderwijs zijn.” Van het hoofd van de school werd het gereformeerd lidmaatschap geëist. De tweede leerkracht moest zowel belijgend lid van de NHK als orthodox zijn.²¹² Hoe dat laatste vastgesteld werd, was niet geregeld. Blijkbaar vormde een lidmaatschap van de evangelisatie hiervoor voldoende waarborg.

Een dergelijke samenwerking verliep niet altijd even voorspoedig en was ook niet steeds vanzelfsprekend. In Sleen probeerde evangelist Anne D. Stap (1853-1937) de leden van de evangelisatie over te halen hun kinderen naar de gereformeerde school te sturen. De kloof was dermate onoverbrugbaar, dat zijn pogingen strandden.²¹³ Weliswaar was in het Friese Oudehorne een christelijke school aanwezig, toch stuurden ook hier de leden van de hervormde evangelisatie hun kinderen er niet naar toe. Dit tot leedwezen van het schoolbestuur. Dat gaf via een schrijven aan een onderwijzer “op Herv. grondslag” te willen benoemen. Dit was mits er gerekend kon worden op de medewerking van het evangelisatiebestuur om hervormde ouders te bewegen hun kinderen naar hun school te sturen. De vergadering ging niet overstag.²¹⁴

Te Gorredijk kwam de samenwerking tot een breuk. Dat de meerderheid van het bestuur statutair uit hervormde leden moest bestaan en ook het hoofd der school lidmaat van de NHK moest zijn, stond het groeiende aantal gereformeerde leden niet aan. Het gevolg was dat men sinds ongeveer 1920 gescheiden wegen ging.²¹⁵

5.6.5 Evangelisatieverenigingen en hervormde scholen

Datzelfde jaar 1920 bleek juist voor enkele evangelisatieverenigingen de aanleiding een christelijke school op hervormde leest te stichten, zoals te Kollum.²¹⁶ In Oosterwolde (Fr.), waar voordien de openbare school het alleenrecht had, werden anno 1923 de hervormde plannen omgezet in daden. De groei daarna werd ervaren als een zegen Gods.²¹⁷ Te Barger-Compascuum bestond zo’n school met

---

²⁰⁷ T.T. Osinga, *Waltawei nr. 17, over de “Vereeniging tot Evangelisatie ten bate der Nederlandsche Hervormde Kerk te Bozum”*, Garyp 2000, p. 25 en 43-46.

²⁰⁸ J.M. van Wijk, *“Uit nood geboren”. De geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Evangelisatie te Een en Een-West*, z.p. 1998, p. 27.

²⁰⁹ *Maandbode*, 5 (1922), en J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 80.

²¹⁰ A. Algra, *De historie gaat door het eigen dorp* (deel I), Leeuwarden 1955, p. 60.

²¹¹ J. Keizer, *Het ontstaan*, p. 32.

²¹² A. van der Stoep, *75 jaren christelijk onderwijs op Schiermonnikoog. Toen en nu*, Kollum 1990, p. 9 en 77.

²¹³ J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 30.

²¹⁴ Archief ‘Evangelisatievereniging ‘Samuël’ van Schurega en Oude- en Nijehorne’, notulenboek 1929-1972, ledenvergadering 4 december 1930.

²¹⁵ J. Keizer, *Het ontstaan*, p. 44.

²¹⁶ *Leeuwarder Courant*, 1 november 1919.

²¹⁷ E.Y. Dikkerboom, ‘Oosterwolde-Fochteloo’, p. 1-4 en daarin p. 3, en ‘Oosterwolde (Fr.)’, in: *Maandbode*, 3 (1930), p. 4-6 en daarin p. 5 en 6. Zie over de stichting en groei J. Keizer, *Het ontstaan*, p. 39-40, en over de

maar liefst 130 leerlingen.²¹⁸ Dat het officiële orgaan van de BvE van beide laatste stichtingen melding maakte, duidt erop dat beide plaatselijke evangelisaties erbij betrokken waren.

Onder evangelisaties werd het onderwijs voor een belangwekkend middel gehouden om het christelijk evangelie te verkondigen. Enkele van de geselecteerde evangelisaties bevestigden dit via hun statuten. Evangelisten traden op als stimulators voor christelijk onderwijs en aanvaardden menigmaal een bestuursfunctie. Naast zondags- en bewaarscholen en het reguliere onderwijs ging de aandacht aanvankelijk ook uit naar onderwijsvormen als het leren naaien, breien en vrouwelijk handwerken, oftewel uitingen van inwendige zending. Dit was totdat dit in 1878 via het onderdeel ‘nuttig handwerken’ bij wet in het leerplan van het lager onderwijs werd opgenomen.

Al voor 1900 was er een ontwikkeling, dat evangelisaties minder direct op het onderwijs betrokken waren. Wat de posten en zeker hun voorgangers restte, was de bevordering van de inrichting van christelijk onderwijs. Soms werd daarom de samenwerking gezocht met lokale gereformeerden. Kennelijk ging het hier om een orthodox verbond tegenover de openbare school. Desondanks hielden deze coöperaties niet altijd stand. Wellicht was dit en ook de inrichting van specifiek hervormde scholen sinds 1920 een uitvloeisel van de controverse tussen dolerenden en confessionelen, tussen Kuiperianen en volgelingen van Hoedemaker? Hoe dan ook, via hun betrokkenheid op het christelijk onderwijs leverden evangelisaties niet slechts een bijdrage aan deze maatschappelijke zaak, maar tegelijk aan een versterking van de christelijke orthodoxie.

Voor meerdere voorgangers zal dat laatste eveneens een belang zijn geweest, dat hen er toe bracht zich op het terrein van de politiek te begeven. Zo ook deed een enkele bestuurder.

5.7 Evangelisatieverenigingen en de politiek

Niet voor elke evangelisatievereniging waren politieke zaken een belangwekkende kwestie. De kerkhoudende groep te Vriezenveen bijvoorbeeld stelde haar gebouw hiervoor niet beschikbaar, want “politieke lezingen zijn uitgesloten.”²¹⁹ Toch bleken meerdere evangelisten en ook bestuursleden wel degelijk politiek gevoelig. Historicus-predikant Kalma veronderstelt dat de voorkeur van de Bolswarder evangelisatieleden daarbij uitging naar de ‘Christelijke Historische Unie’ (CHU), immers: “In de evangelisatie is men traditioneel CHU.”²²⁰ Die partij werd evenals de meeste evangelisaties vrij algemeen voor ‘hervormd’ gehouden.²²¹ Wellicht was dit inderdaad omdat de CHU als de NHK “geen toonbeeld van eenstemmigheid” vertoonde en allerlei stemmen er onderdak vonden.²²² Meer gewicht moet worden toegeschreven aan de opvatting, dat ze als bedaarde elitepartij paste bij de sinds 1816 bestaande NHK.

De unie ontstond in 1908 na een fusieproces van zeven jaar door samenvoegingen van de ‘Friesche Bond’, die bedoelde hervormde kiezers in plaatselijke kiesverenigingen bijeen te brengen, met twee christelijk-historische groeperingen, de ‘Christelijk-Historische Kiezersbond’ (CHK) en de ‘Christelijk-Historische Partij’ (CHP). De laatste werd vanaf haar oprichting in 1888 geleid door jhr. mr. Alexander de Savornin Lohman (1837-1924). Bij de aldus gevormde CHU sloot zich anno 1912 nog een vierde partij aan, de ‘Nationaal-Historische Partij’.²²³

Of de CHU inderdaad naar de veronderstellingen van Kalma de voorkeur had van elk evangelisatielid en haar voorgangers moet echter worden betwijfeld. Evangelist Wijtze Hoekstra

---

sfeer B. Prins, *Gemengde gevoelens. Molukse en Nederlandse klasgenootjes in de jaren zestig*, Amsterdam 2014, p. 79-96.

²¹⁸ *Maandbode*, 1 (1922), p. 5.

²¹⁹ Artikel 5, in: *BNSver.*, 21 maart 1907.

²²⁰ J.J. Kalma, *Mensen in en om de Martini. Beelden uit Bolswards kerkgeschiedenis*, Bolsward 1980, p. 369 en 373.

²²¹ Zoals verondersteld door J. Wieten, *Dagblad en Doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederlander* (dissertatie), Kampen 1986, p. 66.

²²² M. ten Hoven & R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980*, Amsterdam 2008, p. 14.

²²³ Zie voor dit fusieproces J. Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, p. 13-22 en M. ten Hoven & R. de Jong, *Geschiedenis*.

(1891-1973) bijvoorbeeld weigerde tijdens zijn dienstverband met de evangelisatiekring te Geesbrug vanaf het spreekgestoelte een vergadering van de CHU af te kondigen. Het leidde tot een breuk met de vereniging. Desondanks bleef hij trouw aan zijn eigen politieke voorkeur. Volgens een kleindochter was Hoekstra na de Tweede Wereldoorlog eerst lid van de ‘Partij van de Arbeid’ (PvdA) en later enige tijd van de ‘Pacifistische Socialistische Partij’.

5.7.1 Politieke voorkeuren binnen de gelederen van evangelisatieverenigingen

Al kort na haar oprichting in 1905 bespraken de leden van UKk in Bergum de wenselijkheid van een plaatselijke christelijk-historische kiesvereniging. Die zou eveneens gebruik maken van het evangelisatielokaal al moest een samenkomst van de eigen mannenvereniging er soms voor wijken. Mogelijk speelden financiële belangen een rol, waarschijnlijker is dat meerdere leden van UKk bij beide verenigingen waren aangesloten.

De situatie werd complex toen ook leden van de ‘Christelijk Democratische Unie’ (CDU) het gebruik van het lokaal wensten.²²⁴ De CDU ontstond in 1926 als een protestantse manifestatie met pacifistische en sociale denkbeelden uit de overblijfsels van onder meer de ‘Christelijk Sociale Partij’ (CSP) en de ‘Christelijke Democratische Federatie’. Haar aanhang vond ze voornamelijk onder kleine boeren en arbeiders. In Hendrik van Houten (1892-1952) had ze haar leider. Een andere was de Friese onderwijzer en dichter Fedde Schurer (1898-1968). Voor haar denkbeelden over het pacifisme speelde het geschrift *Oorlog en Christendom* van evangelist Hilbrandt Boschma (1869-1954)²²⁵ een voorname rol.²²⁶

Waar te Bergum uiteindelijk aan beide partijen ruimte werd geboden, daar ging op andere plaatsen de voorkeur onder evangelisatieleden kennelijk uit naar de CHU. Zo werd de christelijk historische kiesvereniging te Oosterwolde (Fr.) tot een onderdeel van de evangelisatie.²²⁷ Ook te Nieuw-Roden, waar anno 1922 een CHU-kiesvereniging werd gesticht, bestond die band.²²⁸ Ten tijde van evangelist-voorganger Jelle Hoogeveen (1897-1969) werden ook de leden van de evangelisatie te Ruinerwold politiek actief. Ze hielden promotieavonden ten gunste van de CHU en op 18 mei 1927 werd er meegedaan aan de gemeenteraadsverkiezingen. De 127 van de ruim 1200 stemmen bleken niet voldoende om een van de zeven zetels te bemachtigen.²²⁹ Hoewel enkele leden te Schurega en Oudehorne kort na de Tweede Wereldoorlog ook aansluiting zochten bij de CHU lukte dat niet. Over de vermoedelijke reden vertelt een doorgehaalde aantekening in de notulen: “Omdat de Voorzitter van de partij van de Arbeid is.”²³⁰

Van hervormd-gereformeerde zijde werd in het evangelisatiegebouw ‘Elim’ te Zwolle een afdeling van de ‘Staatkundig Gereformeerde Partij’ (SGP) opgericht. De predikant Gerrit Hendrik Kersten (1882-1948) was anno 1918 mede verantwoordelijk voor deze stichting. Dat veel Elim-leden met deze partij van bevindelijk-gereformeerde signatuur sympathiseerden, was niet verwonderlijk. De post kende een jarenlange beïnvloeding (van 1923 tot 1961) van erevoorzitter en SGP-Tweede Kamerlid ds. Pieter Zandt (1880-1961)²³¹ met zijn bevindelijke prediking. Die richtte zich op soberheid en wereldmijding en legde onder meer nadruk op een ‘persoonlijke bekering’.²³²

---

²²⁴ H.J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*, 's-Gravenhage 1988.

²²⁵ Zie over deze evangelist A. Schraivesande, *Hilbrandt Boschma (1869-1954), Nederlands-hervormd* (dissertatie) (digitale uitgave), 2020.

²²⁶ H.J. Langeveld, *Protestants en progressief*, p. 102-104, en J. Liemburg, ‘Fedde Schurer, in Fryske ‘trochbrekker’’, in: *De Vrije Fries*, 98 (2018), p. 38-52 en daarin p. 41.

²²⁷ E.Y. Dikkerboom, ‘Oosterwolde en Fochteloo’, p. 7-11 en daarin p. 9.

²²⁸ H. de Kleine, *Hervormde kerk te Nieuw-Roden, 17 september 1922-1997*, Roden 1997, p. 6.

²²⁹ F. Verkade, ‘De kapelgemeente’, p. 171-174 en daarin p. 173.

²³⁰ Archief ‘Evangelisatievereniging ‘Samuël’ van Schurega en Oude- en Nijehorne’, notulenboek 1929-1972, ledenvergadering 11 maart 1946.

²³¹ J. Erdtsieck, *Elim*, p. 15 en 18.

²³² G. Harinck en L. Winkeler, ‘De negentiende eeuw’, in: H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, p. 597-721 en daarin p. 665 en 696. Zie over de ‘bevindelijk gereformeerden’ E.J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 287.

De CHU kende soortgelijke verbintenissen. De oud-gemeenteopzichter Rinnert van der Wal Hzn. (1854-1932) te Wommels bleek bij zijn leven zowel de voorzitter van de evangelisatie als van de plaatselijke christelijk-historischen te zijn geweest. Bovendien was hij bestuurslid van de CH-kiesvereniging in de toenmalige gemeente Hennaarderadeel.²³³ Het lijkt daarmee logisch dat de CHU-afdeling 'Wommels' in de jaren 1938 en 1939 voor haar jaarvergaderingen gebruik maakte van het evangelisatielokaal aan de Hofkamp.²³⁴ Van de vereniging te Nieuw-Scheemda was haar secretaris Derk Jans Mellema (1895-1951) als lid van de christelijk-historischen niet alleen raadslid en wethouder van de burgerlijke gemeente Scheemda, maar maakte hij als gedeputeerde ook deel uit van de Provinciale Staten van Groningen.

Evangelisatiebestuurders en -leden gaven dus blijk van hun loyaliteit richting de CHU, hoewel een deel van de leden te Bergum mogelijk CDU-gezind was en de evangelisatievoorzitter te Schurega en Oudehorne blijkbaar de voorkeur gaf aan de naoorlogse PvdA. De hang naar de christelijk-historischen werd ook duidelijk uit het gebruik van evangelisatielokalen voor partijbijekomsten. Bovendien maakten bestuurders tevens deel uit van een CHU-bestuur en zaten ze namens die partij in een gemeenteraad en zelfs de Provinciale Staten. De door Kalma geuite veronderstelling, dat evangelisatieleden christelijk-historisch georiënteerd waren, wordt hiermee enigszins bevestigd. De hervormd-gereformeerden hingen vermoedelijk merendeels het gedachtengoed van de SGP aan. Voor een juist oordeel hierover ontbreekt het evenwel aan voldoende bronnen. Het onderzoek naar de politieke voorkeur van evangelisten kent dat gemis minder.

5.7.2 Politieke voorkeuren van evangelisten

Eerder bleek evangelist Hoekstra een andere politieke opvatting te zijn toegedaan dan de (meeste) leden van de evangelisatie op het Geeserveld met hun vermoedelijke voorkeur voor de CHU. Als voorganger stond Hoekstra daarin niet alleen. Een afdelingsvergadering van de CDU werd op 1 februari 1935 in Oudega (Smallingerland) beëindigd met een slotwoord en dankgebed door evangelist Schoppert.²³⁵ Zijn collega Pieter van der Vlerk (1884-1951) zou samen met anderen in 1907 de anti-roomse en socialistisch getinte, maar wel protestants-christelijke CSP hebben opgericht. Van *Levenslicht*, het orgaan van deze partij, werd hij genoemd als hoofdredacteur.²³⁶

Deze Van der Vlerk was fel gekant tegen de 'Sociaal Democratische Arbeiders Partij' (SDAP). Dat bleek toen hij schreef over de wervingsactiviteiten onder christelijke arbeiders van de 'Nederlandsche bond van arbeiders in het landbouw-, tuinbouw- en zuivelbedrijf' (NBLTZ). Die bond stond weliswaar niet onder leiding van de SDAP, maar was volgens de evangelist "ongetwijfeld onder de inwerking harer beginselen, gezien haar strijdprogram en den geest der ontevredenheid, die als een kanker der ziel de gemoedsrust wegneemt en de huiselijke eenheid breekt."²³⁷ Later maakte diezelfde Van der Vlerk de overstap naar de CHU. Voor deze partij zat hij zowel in de gemeenteraad van Leeuwarden als in de Friese Provinciale Staten. Sinds 1935 was dat zelfs als gedeputeerde.²³⁸

Evangelist Harm Kusters (1868-1950) was van 1908 tot 1914 voorganger te Tweede-Exloërmond en gaf de voorkeur aan de Anti-Revolutionaire Partij (ARP).²³⁹ Zijn collega Boschma was zelf politiek niet actief.²⁴⁰ Naar zijn idee zouden christenen de Tweede Kamerverkiezingen van 1922 onvoorwaardelijk aan zich voorbij moeten laten gaan.²⁴¹ Als christen-antimilitarist sloot hij zich aan bij 'Kerk en vrede', "een vereniging van mensen die zich inzetten voor ontwapening en

---

²³³ *Leeuwarder Courant*, 19 januari 1932.

²³⁴ Idem, 15 april 1938 en 24 februari 1939.

²³⁵ Idem, 4 februari 1935.

²³⁶ Idem, 12 maart 1940.

²³⁷ P. van der Vlerk, 'Jelsum', in: *Maandbode*, 6 (1917), p. 1-6 en daarin p. 5.

²³⁸ *Leeuwarder Courant*, 3 december 1935, en *De Heerenveensche Koerier*, 31 maart 1949.

²³⁹ B. van Vondel en A.H. Hommes, *100 jaar*, p. 16.

²⁴⁰ D. Jansen, 'Zowel pelgrim als harpenaar. Uit het leven van Hilbrandt Boschma: de evangelist van Ruurlo', in: *Bijdragen en mededelingen Gelre. Historisch jaarboek voor Gelderland*, XCV (2004), p. 227-252.

²⁴¹ *Leeuwarder Courant*, 30 juni 1922.

geweldloosheid.”²⁴² Voorganger Egbert Wanders (1904-1987) stak daarentegen zijn keuze voor de SDAP niet onder stoelen of banken. Het leverde hem in Schagen als evangelist van vereniging ‘Bethel’ weinig sympathie op. Reden voor hem om na twee jaar het Noord-Hollandse dorp te verlaten.²⁴³

Andere evangelisten waren wel degelijk de CHU toegedaan, zoals onderwijzer Jan Kuiper (1865-1943), als evangelist verbonden aan de post te Sint Jacobiparochie.²⁴⁴ De combinatie van christelijk onderwijzer, evangelist én aanhanger van de CHU werd ook gevonden bij Van Oostenrijk. Evangelist Jetse de Vries (1862-1946) was tijdens zijn dienstverband te Stiens tevens voorzitter van de plaatselijke christelijke historische kiesvereniging.²⁴⁵ Andere voorgangers, die zich tot de christelijk historische rekenden, waren Daniël Meyer (1863-1940)²⁴⁶ en Jan van der Net (1886-1981)²⁴⁷. De Vries jr. zat namens de CHU enkele jaren in de gemeenteraad van Norg.²⁴⁸ Voorganger Dikkerboom was namens diezelfde partij lid van de Provinciale Staten van Friesland.²⁴⁹ Vakgenoot Hendrik de Weerd Wzn. (1907-1975) en werkzaam op Schiermonnikoog werd lid van de statenkring Dokkum van de CHU.²⁵⁰

Onder de hervormd-gereformeerden was het politiek gezien ook al niet ‘koekoek één zang’. Dat voorganger Arie Jacobus Dekker (1901-1985) van de evangelisatie ‘op gereformeerden grondslag’ te Oudshoorn (Z.-H.) in 1939 besloot raadslid voor de ARP te worden, werd hem door het bestuur dermate kwalijk genomen dat hij ontslag vroeg.²⁵¹ Van zijn naam- en ambtsgeenoot Dirk Dekker (1897-1957) van ‘Waarheid en Genade’ te Epe werd in het partijblad van de SGP gemeld, dat hij voor deze partij actief was.²⁵² Evangelist Arie de Redelijkheid (1899-1979) nam in 1952 ten behoeve van de SGP enkele spreekbeurten voor zijn rekening.²⁵³ Emeritus-hoogleraar Verboom vertelde over folders die hij, als zoon van evangelist Jacob Verboom (1905-1970), in Kollum voor die partij bezorgde.²⁵⁴

Een bijzondere positie werd ingenomen door Klaas Tuininga (1885-1958). Hij diende van 1928 tot 1942 de evangelisaties te Gasselte en Eesergroen. Terwijl hij in eerste instantie met zijn hand op het hart verklaarde niets met de ‘Nationaal Socialistische Beweging’ (NSB) van doen te hebben, bleek hij wel degelijk lid van deze Duitsgezinde politieke groepering te zijn. Als geestelijk leidsman was Tuininga daarom niet te handhaven en dus volgde zijn ontslag.²⁵⁵

De bovenvermelde politieke voorkeuren van evangelisatievoorgangers schetsen een beeld van diversiteit. Mochten de aanvankelijke voorliefdes van de 21 genoemde evangelisten representatief zijn voor alle collega’s dan geeft dit het volgende overzicht:

Tabel 6.1 Politieke voorkeuren onder evangelisatievoorgangers

CHU	42,3%
SGP	14,1%
ARP	9,4%
CDU	9,4%
CSP	9,4%
SDAP/PvdA	9,4%
NSB	4,7%

²⁴² Zie <http://www.kerkenvrede.nl> (geraadpleegd 17 juni 2017).

²⁴³ R. Sanders, *De Ned. Hervormde kerk*, p. 26.

²⁴⁴ G.E. de Vries, *De opleiding van de christelijke onderwijzer. Het karakter van de protestants-christelijke onderwijsopleidingen in het bijzonder in Friesland 1880-1980*, Leeuwarden/Ljouwert 2004, p. 57-58.

²⁴⁵ *Leeuwarder Courant*, 26 september 1932.

²⁴⁶ T.T. Osinga, *Drie Hervormde evangelisaties*, p. 60-61.

²⁴⁷ *Leeuwarder Courant*, 1 december 1932.

²⁴⁸ J.M. van Wijk, “Uit nood geboren”, p. 28.

²⁴⁹ *Leeuwarder Courant*, 5 juli 1939.

²⁵⁰ E.G. van IJken, *Hendrik de Weerd een gedreven prediker en publicist*, Kollum 2013, p. 10.

²⁵¹ *De Waarheidsvriend*, 5 oktober 1939.

²⁵² *De Banier*, 12 juni 1952 en 21 februari 1957.

²⁵³ Idem, 12 juni 1952.

²⁵⁴ W. Verboom, *Het bevindelijke nest*, Heerenveen 2002, p. 57.

²⁵⁵ J. Beijering, *De evangelisatievereniging*, p. 35.

De CHU kon dus rekenen op de steun van nog niet de helft van de voorgangers. Een zevende deel onder hen koos voor de SGP. Met hun keuze voor de CDU, CSP en SDAP/PvdA mag bij iets minder dan het derde deel een instemming met een meer sociale politiek verondersteld worden. Die positie bevreemdt niet, want onder de voorgangers waren meerdere die de christelijke vakbeweging eveneens een warm hart toedroegen.

5.8 Evangelisatieverenigingen en de vakbeweging

Op 24 maart 1928 hield de hervormde predikant Herbert Jacobus Pijnacker Hordijk (1890-1967) een lezing over de christelijke vakbeweging voor de jongeren van de ‘Christelijke Jongelings-vereniging Het Vischnet’. Pijnacker Hordijk was directeur van deze club, een hulpvereniging van evangelisatie ‘Samuël’. De maand daarop gaf hij een vervolg aan zijn betoog.²⁵⁶

Al langer bestond er een ‘afdeeling Schurega-Oudehorne en Omstreken van den Christelijken Nationalen Werkmansbond van leden der Nederduitsch Hervormde kerk’. Voor bijeenkomsten huurden de leden het lokaal ‘Naftali’ van de evangelisatievereniging.²⁵⁷ De nauwe band tussen beide bleek verder uit de gewijzigde ontbindingsclausule van deze afdeling van de ‘Christelijk Nationale Werkmansbond’ (CNWB) anno 1913: “Wanneer de vereeniging niet meer dan 5 leden telt wordt zij ontbonden en komen hare bezittingen ten goede van de Evangelisatievereniging “Samuel”, gevestigd te Schurega.”²⁵⁸

De CNWB was niet de eerste landelijke bond waarin werklieden zich hadden verenigd. Dat was het ‘Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond’ (ANWV) uit 1871. De ANWV stond open voor iedereen met welke politieke of godsdienstige overtuiging ook. Toen echter in 1875 de ANWV in meerderheid koos voor steun aan het neutrale staatsonderwijs en daarmee partij werd in de zich gelijktijdig afspelende schoolkwestie was de keus voor een christelijke werkliedenvereniging snel gemaakt. Dat werd per 29 september 1876 het ‘Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium’. Voor kortweg ‘Patrimonium’ was de culturele ontwikkeling en zelfontplooiing een gewichtig doel. Nederlands eerste christelijke werkliedenvereniging was aanvankelijk defensief van aard. Pas na verloop van tijd trad ze offensiever op met de positieverbetering van de arbeider en het sociale vraagstuk als belangrijke pijlers.

Patrimonium wordt omschreven als “een godsdienstig-maatschappelijke vereniging die zich baseerde op Gods Woord en uitdrukkelijk streefde naar een christelijke maatschappij.”²⁵⁹ In *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw* wordt ze geduid als een “in werkelijkheid door gereformeerden gedomineerde” organisatie.²⁶⁰ Politicoloog Sybrand (Sieb) Stuurman noemt ze een “aanhangel van de ARP”, dat met Patrimonium het zogenaamde ‘huismans-kiesrecht’ steunde.²⁶¹

Van dit Patrimonium wordt de landelijke CNWB sinds 1895 beschouwd als het hervormde equivalent.²⁶² Cynisch werd het aangeduid als ‘fondsenbond’, omdat op zijn initiatief verschillende steunfondsen in het leven werden geroepen. Het bedoelde arbeiders bij ziekte of ongeval financiële ondersteuning te bieden.²⁶³ De fondsen werden beheerd door leidslieden of notabelen binnen hervormde gemeenten. Dat is niet vreemd, wanneer men bedenkt dat van potentiële leden van de CNWB – als bij 62% van de evangelisaties – werd geëist dat ze lid waren van de NHK.

Onder hen was evangelist M. Brouwer van Leeuwarden, die zowel voorzitter van de plaatselijke afdeling als lid van het provinciaal comité in Friesland was. Van het laatste was hij sinds

²⁵⁶ Archief ‘C.J.V. Het Vischnet’ te Oudehorne, notulenboek, 24 februari en 16 maart [1928].

²⁵⁷ Archief ‘Evangelisatievereniging ‘Samuël’ van Schurega en Oude- en Nijehorne’, notulenboek 1929-1972, jaarvergadering 27 februari 1934.

²⁵⁸ *BNSver.*, 27 september 1913.

²⁵⁹ L. de Hoop en A. Bornebroek, *De rode dominee. A.S. Talma*, Amsterdam 2010, p. 67.

²⁶⁰ Aldus P.E. Werkman en R.E. van der Woude, ‘Jan Rudolph Slotemaker de Bruïne (1869-1941). Vijand van alle dogma’s’, in: P.E. Werkman en R.E. van der Woude (red.), *Bevlogen theologen*, p. 207-234 en daarin p. 215.

²⁶¹ S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (dissertatie), Nijmegen 1983, p. 155.

²⁶² Idem, p. 168.

²⁶³ M. ten Hoven & R. de Jong, *Geschiedenis*, p. 216.

zijn bedanken erelid.²⁶⁴ De CNWB gold in Friesland's hoofdstad als tegenhanger van de NBLTZ. Naar het oordeel van evangelist Van der Vlerk werd die laatste bond dus beïnvloed door het gedachtengoed van de SDAP en moest daarom voor anti-christelijk worden gehouden. Daarom wilde hij voorkomen dat evangelisatieleden te Jelsum zich bij deze arbeidersbond zouden moeten aansluiten vanwege: “Wij halen de kastanjes uit het vuur en gij geniet ervan”. Dus trachtte hij een CNWB-afdeling van de grond te krijgen, want “dit achten wij gewenscht om de eenheid te bewaren en allen broeders en zusters te doen gevoelen, dat de Evangelisatie onder den drang der omstandigheden ook eene roeping heeft gekregen op het sociale terrein van het leven.”²⁶⁵ We schrijven het jaar 1917. Kort hierna werd in Klijndijk en Valthe ook al een christelijke werkliedenvereniging opgericht. Daar was ze tegenhanger van een moderne bond, waarvan de aanvoerder het volk zou ophitsen tot opstand in plaats van gehoorzamen.²⁶⁶ Ook van de evangelisatiepost te Neede werd gemeld, dat er een christelijke werkliedenvereniging bestond.²⁶⁷

Alweer evangelisten waren betrokken bij de stichting van een CNWB-afdeling. Dat werd kennelijk gevoeld als een sociale roeping. Een tweede motief was te voorkomen, dat evangelisatieleden zouden meeliften op de vleugels van andere, meer socialistisch getinte vakbonden. Kennelijk leefde onder hen de wens om ook op dit maatschappelijk terrein een eigen, christelijke koers te varen. Nog andere kwesties vroegen evenwel de aandacht van evangelisatievoorgangers en -leden. Het veelvuldig alcoholgebruik en de kermis werden bijvoorbeeld voor problematisch gehouden.

5.9 Overige sociaal-maatschappelijke betrokkenheid van evangelisaties en evangelisten

In de veenkoloniale gebieden, maar ook elders konden evangelisten te maken krijgen met een groot alcoholgebruik. Braak-Hekke deed er in zijn biografie verslag van.²⁶⁸ De verenigingen ‘Bethel’ te Luinjeberd²⁶⁹ en ‘Immanuël’ in Munnekeburen²⁷⁰ riepen om die reden een geheelonthoudersvereniging in het leven. In de naburige dorpen Noordwolde en De Blesse was dit al eerder het geval. Er werden afdelingen opgericht van de ‘Nationale Christen Geheel-Onthouders Vereeniging’ (NCGOV) met respectievelijk achttien en vijfendertig leden.²⁷¹

De NCGOV was anno 1881 een initiatief van dominee Carel Steven Adama van Scheltema (1815-1897). Die ging, anders dan de zes jaar eerder opgerichte ‘Volksbond, Vereeniging tegen drankmisbruik’, voor geheelonthouding. Adama van Scheltema zag het alcoholgebruik namelijk als een sociaal gevaar dat rigoureuus bestreden moest worden. Andragoloog Jacob Carel van der Stel plaatste de arbeid van de NCGOV in het kader van de inwendige zending en zag het als een uitloper van het Réveil.²⁷²

De afdeling Noordwolde werd in maart 1902 opgericht “om de christelijke geheelonthouding van alcoholhoudende dranken te bevorderen”. De twintig leden maakten voor hun samenkomsten gebruik van het plaatselijk evangelisatielokaal.²⁷³ Ook evangelist W. de Weerd van ‘Immanuël’ te Klazienaveen-noord propageerde onthouding.²⁷⁴ De leden van ‘Eben-Haëzer’ te Tiel eveneens.²⁷⁵ Voorganger-evangelist Uilke Izaäks Poutsma (1871-1958) trad krachtdadig tegen drankmisbruik op en

²⁶⁴ *Leeuwarder Courant*, 13 juli 1929.

²⁶⁵ P. van der Vlerk, ‘Jelsum’, p. 1-6 en daarin p. 5.

²⁶⁶ J.M. Peschar, *Een zoektocht*, p. 54-55.

²⁶⁷ J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 36.

²⁶⁸ W. Braak-Hekke, *Evangelist*, p. 24-26 en 35-38. Zie ook M. Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang*, p. 165-166.

²⁶⁹ A. Korten, ‘Luinjeberd-Gersloot’, p. 5-6 en daarin p. 5.

²⁷⁰ A. Erkens, ‘De Evangelisatie’, p. 1-5 en daarin p. 3.

²⁷¹ S. Steenstra, ‘Noordwolde’, p. 11-14 en daarin p. 14, en Archief VEHeerenveen, negenentwintigste jaarverslag (1924-1925).

²⁷² J.C. van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (dissertatie), Hilversum 1995, p. 130.

²⁷³ *Leeuwarder Courant*, 6 maart 1902.

²⁷⁴ S. Hoek-Beugeling, *Emmen*, p. 234.

²⁷⁵ P.L.J. Wapenaar, *Eben-Haëzer*, p. 27.

zijn collega Pieter Kraan (1890-1948) maakte gebruik van lichtbeelden om de ernst ervan duidelijk te maken.²⁷⁶ Samen met leden van de Gereformeerde Kerk en de baptistengemeente zocht Kraan een oecumenische weg in dezen.²⁷⁷

Diezelfde evangelist trok ook ten strijde tegen het houden van kermissen.²⁷⁸ Zijn evangelisatie verschaftte begin jaren twintig de plaatselijke zangvereniging alle medewerking voor een te houden 'anti-kermis-avond' in het verenigingslokaal.²⁷⁹ Die te Luinjeberd hield 'anti-kermis'-vergaderingen²⁸⁰ en zo ook deed anno 1926 jongelingsvereniging 'Het Vischnet'.²⁸¹ Voor de kerkenraad van de Gereformeerde Kerk van Gorredijk en het bestuur van evangelisatievereniging 'Eben-Haëzer' was zo'n kermis aanleiding zich tot de gemeenteraad te richten met een verzoek tot afschaffing. Na aanhouding ervan door B&W, werd het verzoek met 9 tegen 5 stemmen door de gemeenteraad verworpen. De fractieleden van zowel de CHU als de ARP stemden tegen.²⁸²

Op nog andere manieren waren evangelisatievoorgangers sociaal, maar ook cultureel betrokken. Anno 1934 werd in het Friese Nijega (Smallingerland) gepoogd een afdeling van de 'Christelijke Bond voor Staatspensionering' op te richten met evangelist Schoppert als spreker.²⁸³ De voorganger van de Zutphense evangelisatie, ds. Cornelis Adrianus van den Akker (1872-1916), was tegelijk ook voorzitter van de 'Christelijke Oranjevereniging'.²⁸⁴ Evangelist Koelstra was dat van de afdeling Twijzelerheide van de vereniging 'Het Groene Kruis'.²⁸⁵ Van de Leeuwarder evangelist Brouwer werd gemeld dat hij de lokale christelijke voetbalvereniging 'De Zwaluwen' stichtte.²⁸⁶ Verder was hij voorzitter van de lokale 'Protestants Christelijke Begrafenisvereniging'. Die functie nam evangelist Van der Ploeg te Bolsward waar. Hij behoorde tevens tot de oprichters van de vereniging 'Het Kompas', in het leven geroepen om de geestelijke en zedelijke belangen van Zuiderzeearbeiders ten tijde van de bouw van de Afsluitdijk te behartigen.²⁸⁷

Dat laatste, het behartigen van de geestelijke en zedelijke belangen, lijkt naast de evangeliieverkondiging de voornaamste reden voor evangelisten en bestuurders te zijn geweest om zich op de verschillende sociaal-culturele terreinen te begeven. Zoals bij de vooral vrouwelijke hulpverenigingen blijken de trekken van inwendige zending ook hier aanwezig. Een andere drijfveer kan het voorbeeld zijn geweest van gelijkgezinde predikanten als Kersten en Zandt, maar ook van de sociaal-cultureel gerichte dominees als Jan Hoekstra (1874-1963) en Hendrikus van Eyck van Heslinga (1860-1931).²⁸⁸ Onder evangelisten leefde zeker ook een politiek motief, zoals bij Van der Vlerk in zijn weerstand tegen de SDAP en de voor hem daarmee verbonden NBLTZ. In hun politieke positiebepaling toonden de meeste van zijn collega's zich CHU-er. Dat lijkt ingegeven door de veronderstelde verbondenheid van die partij met de NHK. Maar een antipathie richting de ARP en de daarmee verbonden dolerende gereformeerden moet niet worden uitgesloten. Datzelfde motief kan van betekenis zijn geweest bij de stichting van 'hervormde' scholen. Desondanks bleken evangelisatieleden bereid zo nodig diezelfde gereformeerden te hulp te schieten, zoals bij de fundatie van christelijk onderwijs. Of door met hen en zo ook baptisten samen te werken waar de zedelijkheid bedreigd werd. Het orthodoxe belang ging blijkbaar de soms aanwezige antipathie te boven.

---

²⁷⁶ J.J. Spanninga, *Evangelisatie*, p. 8.

²⁷⁷ G.J. van Klinken, *Op de grens*, p. 75, 129 en 202.

²⁷⁸ Idem, p. 202.

²⁷⁹ J.J. Spanninga, *Evangelisatie*, p. 11.

²⁸⁰ Archief VEHeerenveen, zestiende jaarverslag (1911-1912), en D. Stap, 'Luinjeberd c.a.', in: *Maandbode*, 3 (1921), p. 1-7 en daarin p. 6.

²⁸¹ Archief 'C.J.V. Het Vischnet' te Oudehorne, notulenboek 12 september [1926].

²⁸² *Leeuwarder Courant*, 1 november 1933 en 22 december 1933.

²⁸³ Idem, 23 maart 1934.

²⁸⁴ Idem, 26 juni 1916

²⁸⁵ Idem, 16 maart 1936.

²⁸⁶ J.J. Kalma, *Mensen in en om de Grote Kerk*, p. 242.

²⁸⁷ *Leeuwarder Courant*, 15 juni 1931.

²⁸⁸ J.H. Brouwer (red.), *Encyclopedie van Friesland*, Amsterdam/Brussel 1958, p. 359 en 364.

5.10 Samenvatting

In tegenstelling tot Heitinks veronderstelling bleken evangelisaties zich wel degelijk zowel intern als algemeen, dat wil zeggen maatschappelijk te oriënteren. Zo werd duidelijk uit de bespreking van het praktische verenigingsleven. Intern golden de onderlinge sociabiliteit, maar ook de socialisatie als belangrijke verenigingsdoelen. Een 42% van de posten bezat daarvoor soms een, maar vaker meerdere naar leeftijd en sekse onderscheiden hulpverenigingen. Die werden gedurende de twintigste eeuw, vooral met het oog op jongeren en zoals in kerkelijke gemeenten, tot een vertrouwd beeld. De (aan)bouw van leerkamers en jeugdgebouwen benadrukte met name na 1920 niet slechts de eerder geconstateerde bloeiperiode van de posten tussen 1889 en 1940, maar tevens het belang dat werd gehecht aan een onderlinge verbondenheid en leer- en waardenoverdracht.

In dit praktische werk werd de voorganger een vooraanstaande rol toebedeeld. Gehuwde voorgangers wisten zich hierin gesteund door de juffrouw of mevrouw, hun echtgenote. Die partners namen, als predikantsvrouwen in kerkelijke gemeenten²⁸⁹, veelvuldig de vrouwelijke kant van het verenigingsleven voor hun rekening. Aldus werd er kennelijk op gerekend dat de leer- en waardenoverdracht en daarmee de geestelijke en zedelijke vorming ook onder meisjes en vrouwen in vertrouwde handen was. De voorganger gaf leiding aan de op geestelijke overdracht aangelegde zondagsschool en catechese. Bij zijn ontstentenis gebeurde dit middels een door de NHK geordend persoon, die instemde met verenigingsbeginsel en -doel. De band met die kerk bleek eveneens en opnieuw hieruit, dat via het aankweken van de aangehangen leer beoogd werd de jongeren op te leiden tot lidmaten van de NHK. Wellicht daarom dat zondagsscholen zich bovendien richtten op kinderen van ouders 'die nergens aan deden'.

Via de op sociabiliteit gerichte hulpverenigingen verkreeg een evangelisatie structuur. Hoewel socioloog Houutuyn Pieper betoogde dat in sommige orthodoxe kringen het belang ervan voor de geloofsontwikkeling niet hoog werd geacht, zelfs eerder voor belemmerend werd gehouden, golden deze hulpverenigingen binnen evangelisaties als belangrijk voor de persoonlijkheidsvorming en ter vermaak. Bovendien raakten de mannelijke leden aldus vertrouwd met bestuurlijk leidinggeven. Ze werden daarmee tot een potentieel, waaruit in de toekomst geput kon worden voor de verenigingstaken in bestuurszaken. Tegelijk werd zodoende de continuering van het verenigingsbestaan gewaarborgd. Middels de meer op cultuur georiënteerde verenigingen werd gewerkt aan de versterking van eigen creatieve vaardigheden als muziek en zang, maar opnieuw aan de onderlinge band. En als bij de overige 'eigen' verenigingen werden ze, zeker bij BvE-evangelisaties, gehouden voor middelen ter ondersteuning van de evangelieverkondiging.

Jongelingen bleken daarbij stuwende krachten. Door hen kregen meerdere knapen en meisjes deel aan het verenigingsleven. Zeker na 1920 gingen ook de vrouwen daarvan deel uitmaken. Voor hen en de meisjes was dit in een dienende of ondersteunende rol. Via handvaardigheid verrichtten ze met name sociaal werk ten gunste van minderbedeelden en soms ter versterking van de verenigingskas. Evenwel kwam ook bij hen, als bij de mannelijke verenigingen, het christelijk evangelie en de bespreking ervan op de eerste plaats.

Via vooral de evangelisten oriënteerden evangelisaties zich verder maatschappelijk. Mogelijk was dit om onder de leden belangstelling te wekken voor sociaal-culturele terreinen als onderwijs, politiek en vakbeweging. Aldus en door positie te kiezen in kwesties als het alcoholmisbruik en de kermis, poogden ze plaatselijk niet louter het zedelijk peil te verhogen, maar tevens het aangehangen christelijk gedachtegoed tot uitdrukking te brengen. Dat gold eveneens hun keuze en die van de bestuurders voor overige sociale organisaties. Hun bevlogenheid was hiermee aan die van sommige predikanten gelijk.²⁹⁰

Niet slechts formeel, maar ook praktisch richtten evangelisaties zich dus kerkelijk én zo op de NHK. Over de relatie met die kerk resten nog de nodige vragen. Die betreffen onder meer de getalsmatige verhouding van de wederzijdse leden en de lokale manifestaties, dus van gemeenten en evangelisaties. Ze raken eveneens aan de wederzijdse omgang met elkaar en aan de onderlinge verhoudingen van de hen dienende kerkelijke en andere functionarissen. Deze kwesties worden hierna

---

²⁸⁹ M.H. Voorhans, 'Twee halen, één betalen', in: *Publicaties van de Friese Kerkhistorische Vereeniging Folk en Tsjerke*, band 5 (2010-2020), p. 350-367.

²⁹⁰ Vgl. P.E. Werkman en R.E. van der Woude (red.), *Bevlogen theologen*.

besproken in een reeds aangekondigde verhandeling over de relatie tussen de NHK en de evangelisaties.

6 De evangelisaties in relatie tot de Nederlandse Hervormde Kerk

6.1 Inleiding

Een tweede voorwaarde voor opname in de selectie van lokale evangelisaties was een reglementaire betrokkenheid op de NHK. Dat kon nogal verschillen. In het statuut van de post in de buurtschap De Rotte was bijvoorbeeld tot twee keer toe sprake van de landelijke Nederlandse Hervormde Kerk en elf maal van de lokale gemeente. Meer reglementen bevatten evenwel een minimum aan zulke vermeldingen. Zo kwam de relatie met de NHK in dat van de vereniging in het Friese Noordbergum slechts een keer aan de orde. In het derde artikel was bepaald dat het bestuur het recht bezat hervormde predikanten als adviseurs aan te trekken, mits deze instemden met de verenigingsgrondslag.¹ Het statutaire uitdrukken van enige verhouding tussen een evangelisatie en de NHK, als ook die tot een plaatselijke gemeente verschilde qua intensiteit.

Zo'n contrast bestond er ook in de dagelijkse omgang. Leden van een alternatieve kerkvoorziening konden bijvoorbeeld over de NHK spreken als van "een steenklomp".² De daarin geleefde gemeenschap beleefden ze als koud en kil. Dat kon een overweging zijn zich afzonderlijk "als de plaatselijke noodwoning" te verenigen.³ In schrille tegenstelling hiermee stond de welwillende medewerking van kerkelijke besturen bij de subsidieaanvragen uit twee kerkelijke fondsen en de medewerking van menige predikant. De relatie tussen kerk en evangelisatie kon dus zowel positief als negatief geladen zijn.

Waarom en hoe die verhouding van invloed was op de stichtingen en organisatie van evangelisaties vormt de kernvraag van dit hoofdstuk. De bespreking begint met de vergelijking van statistische gegevens omtrent evangelisaties en de NHK. Ze betreft zowel de leden als de lokale manifestaties. Vervolgens wordt ingegaan op de praktische relatie tussen de laatsten. Zoals eerder is aangestipt vervulden evangelisaties drie door de NHK gelaten leemtes. Deze stelling vormt de basis voor een vernieuwde, op de praktijk gebouwde categorisering van evangelisaties met termen ontleend aan O.J. de Jong, De Jager, Van Lennep en Mackaay. Daarop volgt de bespreking van de houding van kerkelijk geordende voorgangers als predikanten en hulppredikers ten opzichte van hun bij een evangelisatiepost werkzame ambtsgenoten en evangelisten. Het volgende thema behelst de opstelling van hervormde functionarissen tot de evangelisaties, het waarom van hun handelen en de wijze waarop ze daaraan inhoud gaven. In dit verband verdienen de bijzondere kerkelijke handelingen als de bediening van de sacramenten, een huwelijksbevestiging en de aanneming van lidmaten specifieke aandacht. Hoe evangelisatieleden de toegang tot deze zaken behielden of werd verleend, is namelijk een volgend onderwerp van de verhandeling. Ten slotte wordt ingegaan op hun positie als lid van de NHK, want stonden ze wel als zodanig te boek en wat deden ze zelf aan de relatie tot ook hun kerk?

Voor de behandeling van de verschillende onderwerpen wordt naast de directe en indirecte bronnen meer specifiek gebruikt gemaakt van de bijdragen van evangelisten, zoals die zijn opgenomen in de *Maandbode van den Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk*. Verder geldt als bijzondere bron het door kandidaat Mackaay vervaardigde rapport omtrent het hervormde evangelisatiewerk. Dit is vooral van gewicht voor het eerste te bespreken onderwerp, namelijk de statistische gegevens. De bespreking van de verhouding tussen het aantal lokale posten ten opzichte van de hervormde gemeenten volgt daarbij op de cijfermatige vergelijking van de ledenaantallen.

---

¹ Artikel 3, in: *Nederlandsche Staatscourant* (NS), 14 april 1885.

² J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), Utrecht 1932, p. 52.

³ C.J.P. Mackaay, *Rapport 'Evangelisatiën in en in verband met de Nederlandsche Hervormde Kerk' (excerpt)*, Utrecht 1944, p. 23-24.

6.2 De getalsmatige verhouding van leden en lokale manifestaties

6.2.1 De cijfermatige verhouding naar het aantal leden

Volgens de volkstelling van 1849 was vrijwel de totale Nederlandse bevolking lid van een van de landelijke kerkgenootschappen. Percentagegewijs rekenden de meeste Nederlanders zich tot de NHK. In genoemd jaar was dat 54,84%. Verder gaf 38,15% van de Nederlanders aan lid te zijn van de Rooms-Katholieke Kerk, 1,31% zag zich als gereformeerd en 7,7% noemde een ander kerkelijk genootschap.⁴

Zoals gezegd, kende de NHK verschillende soorten leden: lidmaten, doop- en geboorteleden, maar ook leden die als zodanig werden erkend.⁵ Volgens de volkstelling van 1849 waren dat er absoluut 1.676.392. Sindsdien evenwel moest het hervormde ledenaantal bij elke volgende telling procentueel in neerwaartse richting worden bijgesteld, zoals blijkt uit de volgende tabel.

Tabel 5.1 Het procentuele en absolute aantal hervormden in ons land⁶

volkstellingen	getelde Nederlanders	percentage hervormden	absolute aantal
1849	3.056.879	54,84%	1.676.392
1889	4.511.415	48,88%	2.205.179
1930	7.935.565	34,39%	2.729.040

Wat niet in deze cijfers tot uitdrukking is gebracht, zijn de hervormden, die zich sinds de tweede helft van de negentiende eeuw buiten het kerkverband om organiseerden in lokale afdelingen of verenigingen. Tot 1943 waren hierover geen absolute getallen beschikbaar. Wel waren er twee indicatoren. Een eerste aanwijzing viel af te lezen aan tabel 3.2 betreffende het aantal BvE-evangelisatieposten. Ten tweede was er de voortdurende oprichting van in ieder geval evangelisaties sinds 1865, zoals bleek uit grafiek 4.1.

In zijn onderzoek tijdens de Tweede Wereldoorlog schatte proponent Mackaay het totale aantal leden van afgezonderde organisaties op 330.000 zielen. Gerelateerd aan het opgegeven hervormde zielental bij de volkstelling van 1930 kwam dit volgens Mackaay neer op 12%. Uitgaande van de door hem getelde 332 afdelingen en verenigingen betekende dit, dat per afgezonderde groep gemiddeld zo'n 1000 hervormden daarin hun geestelijk heil vonden. Wanneer dit getal betrokken wordt op de gehanteerde selectie aan evangelisaties zou het dus gaan om 244.000 hervormden, oftewel 8,9% van het totale aantal getelde hervormden in 1930.

Beide getallen blijken evenwel te ruim bemeten. Uit 1922 zijn er cijfers bekend van de evangelisatiepost 'Pniël' te Huizum (Fr.). Volgens evangelist Van Ginkel had zijn gehoor zich tijdens zijn dienstverband vermeerderd tot zo'n 200 zielen, kenden de hulpverenigingen 105 leden en hadden 78 jongeren zich als catechisant aangemeld.⁷ Voeg daarbij nog zo'n 100 kinderen die de zondagsschool bezochten⁸ en het totaal aantal jongeren en ouderen, die hun geestelijk heil zochten bij 'Pniël' kan over genoemd jaar berekend worden op hooguit 500 betrokken personen. Na de dorpsuitbreiding zo'n veertien jaar later moest het aantal zitplaatsen worden uitgebreid tot 850.⁹ Een ander signaal van Pniëls groei was de komst van ds. Cornelis Jacob Laarman (1903-1945) als voorganger.¹⁰ Het jaar daarop werd bovendien Johannes Baay (1906-1966) benoemd tot evangelist.¹¹

⁴ O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (2^e druk), Nijkerk 1978, p. 339.

⁵ Artikel 2 van het *Algemeen Reglement voor de Hervormde Kerk in het koninkrijk der Nederlanden*, Gorinchem 1852 (AR-1852-2)

⁶ Voor het aantal getelde Nederlanders zie *Bevolking der gemeenten van Nederland op 31 december 1930, volgens de definitieve uitkomsten der elfde algemeene volkstelling*, 's-Gravenhage 1931, p. 4, en voor de percentages O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, p. 339, 366 en 386.

⁷ A. van Ginkel, 'Huizum', in: *Maandbode van den Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk* (Maandbode), 4 (1922), p. 1-6 en daarin p. 4.

⁸ Aldus S. Brand (red.), *Jubileum-uitgave ter herdenking van het 25-jarig bestaan der Ned. Herv. Evangelisatie "Pniël" te Huizum*, Huizum 1930, p. 54.

⁹ *Leeuwarder Courant*, 13 augustus 1936.

¹⁰ Idem, 2 september 1934.

Beide benoemingen lijken er op te wijzen dat 'Huizum' was uitgegroeid tot een grote evangelisatiepost. Dat was zeker het geval met die te Emmen. Hier was ds. Hans Marra (1889-1973) sinds 1924 de eerste benoemde predikant. Gedurende de Tweede Wereldoorlog werd de post gediend door verschillende kandidaten. In die tijd werden er 450 leden en 1800 betrokken zielen geteld.¹²

Hoe anders was dit in het Friese Holwerd. Daar werd kort na de oprichting in 1926 gerept van 35 leden, 7 belijdenis- en 20 'gewone' catechisanten.¹³ Ruim zeven jaar later wordt geschreven van "honderd kerkgangers en ongeveer veertig Avondmaalgangers." De aanvankelijk als klein geduide evangelisatie zou zijn uitgegroeid "tot een vrij grooten kring onder een eigen herder."¹⁴ Voor wie bij de laatste aantallen nog de zondagsschoolkinderen en catechisanten rekent, lijkt een totaal zielental binnen deze post van zo'n 150 redelijk. Het laatste aantal verhoudt zich tot de gemelde cijfers van de evangelisatie te Drouwenermond. De genoemde 60 bezoekers, 70 zondagsschoolleerlingen en 50 catechisanten wijzen in de richting van soortgelijke grootte.¹⁵ Van de evangelisatiekring te Ter Apelkanaal zijn er getallen beschikbaar over het jaar 1949: 130 belijdende leden, circa 290 doopleden, "waarvan ongeveer 60 niet meelevend waren" en 115 meelevende gezinnen. Daarmee gaan de aantallen in de richting van zo'n 500 zielen.¹⁶

Wanneer de aangenomen uitkomsten herleid worden tot een gemiddelde dan komt dit uit op zo'n 700 betrokkenen per post. Dat is nog steeds ruim genomen, want de meeste posten waren als die te Holwerd en Drouwenermond klein van getal. Wel zou het betekenen dat het totaal aantal hervormde leden, die tot de hier gehanteerde selectie aan evangelisatieverenigingen behoorden, jaarlijks ten hoogste ruim 170.000 moet zijn geweest. Dat is 6,2% van het hervormde ledental over 1930 en dus ruim een kwart minder dan de omgerekende 8,9% van Mackaay.

6.2.2 Evangelisaties en hervormde gemeenten naar hun aantal

Mackaay definieert evangelisaties als groepen

[...] welke buiten het gemeentelieven staan doordat zij zich daaruit hebben teruggetrokken, of daaruit zijn weggedrukt, aangezien zij de prediking en de verdere geestelijke zorg van de(n) predikant(en) der gemeente niet willen (kunnen) aanvaarden, of doordat zij in een buurtschap wonen, dat te ver van de kerk gelegen is, terwijl zij toch de Ned. Herv. Kerk niet willen loslaten.¹⁷

Zijn onderzoek bedoelde een kritische inventarisatie te geven van alle zich evangelisatie noemende groepen, die – hoewel optredend naast en buiten het hervormde kerkverband – wel "een uitgesproken Ned. Herv. karakter" bezaten. Een definiëring daarvan liet Mackaay achterwege. Verder schreef hij dat het houden van godsdienstoefeningen op zondag voor hem gold als een beslissend criterium. Conventikels, die door de week samenkomsten hielden, maar ook "niet-kerkhoudende" afdelingen van de VVH bleven buiten beschouwing. Afdelingen welke op zondagen bijeenkomsten organiseerden, hield Mackaay – in tegenstelling tot de onderhavige studie – wel voor onderzoeksobject.¹⁸

Aldus behoorden voor Mackaay groepen van zowel orthodoxe als vrijzinnige richting en aangesloten bij drie landelijke organisaties, namelijk de BvE, de VVH en de IZB tot onderdeel van zijn navorsing. Als niet-kerkhoudende instellingen liet hij organisaties op het terrein van de

---

¹¹ Idem, 23 september 1935.

¹² H. Wierdsma, 'Geschiedenis Hervormde Evangelisatievereniging Emmen', in: H. Wierdsma, e.a. (red.), *75 jaar Kapel. Het ontstaan en de geschiedenis van de Kapel, de Hervormde Evangelisatievereniging en de Hervormde wijkgemeente Kapel*, Emmen 1998, p. 25-44.

¹³ A.N. Tonsbeek, 'De evangelisatie te Holwerd', in: *Maandbode*, 4 (1927), p. 6-8 en daarin p. 6.

¹⁴ *De Waarheidsvriend*, 5 juli 1934.

¹⁵ R. Sanders, *De Ned. Hervormde kerk te Drouwenermond*, Hoogeveen 2012, p. 18.

¹⁶ J.J. Spanninga, *Evangelisatie 1894-1994*, z.p. 1994, p. 36.

¹⁷ C.J.P. Mackaay, *Rapport*, p. 9.

¹⁸ Idem, p. 4 en 9.

stadszending, vanwege een afwijkende doelstelling, buiten zijn onderzoek. Zo ook die van de NPB, omdat dit een interkerkelijke instelling was.¹⁹

Wanneer Mackaay dit ook met de VVH-afdelingen had gedaan, zou hij zijn uitgekomen op 250 evangelisaties. Dat aantal komt vrijwel overeen met de 244 waarmee in deze studie wordt gerekend. Dit laatste getal betreft overigens de totaliteit aan geselecteerde evangelisaties over de periode van 1855 tot 1951. Over de stand van zaken in het laatste jaar wordt in het zevende hoofdstuk gesproken. Hier zij alvast opgemerkt dat gedurende de onderzoeksperiode meerdere verenigingen werden opgeheven en een dertiental ruim of kort voor 1947 werden tot een van de toenmalige 1458 hervormde (wijk)gemeenten.

Van die gemeenten geeft het *Alphabetisch Register der hervormde en andere Protestantsche gemeenten in het Koninkrijk der Nederlanden* in 1830 een eerste overzicht. Voor deze studie was er de beschikking over een tweede uitgave uit 1839. De samensteller, vermoedelijk Johannes Jacobus Feuring (1791-1849), kwam in dat jaar tot een totaal van 1250 gemeenten. Daaronder waren niet de protestantse gemeenten in de provincie Limburg. Dit gewest werd in 1839 door Feuring kennelijk (nog) niet tot het Nederlandse grondgebied gerekend. Wanneer dit wel was gebeurd – ter wille van de vergelijking – dan was het aantal uitgekomen op 1287.²⁰ Een eerstvolgend jaar waarop het aantal hervormde gemeenten kon worden vastgesteld en dat het aanvangsjaar van de onderzoeksperiode 1855 benaderde, was 1878. In dat jaar werden er 1345 geteld.²¹ De cijfers over 1951, het laatste jaar van de studieperiode, zijn niet bekend. Wel die over 1947 met als aantal 1458.²² De NHK was dus gedurende de onderzoeksperiode wat betreft (wijk)gemeenten aan een voortdurende groei onderhevig. Daaronder waren dertien evangelisatieposten, die zich tot zo'n gemeente transformeerden.

6.2.3 Van evangelisatievereniging tot hervormde (wijk)gemeente

Tot 1897 kende de wijk Feijenoord ten zuiden van de stad Rotterdam een evangelisatievereniging. Die behartigde “zolang geene zelfstandige hervormde gemeente te Fijenoord is gesticht” de lokale godsdienstige behoeften van hervormden. Een van haar drie doelen was de stichting van zo'n gemeente mee voor te bereiden.²³ Per 1 januari 1897 werd die beoogde zelfstandigheid een feit.²⁴ Volgens de gewijzigde statuten uit 1904 wenste ook de vereniging te Glanerbrug – na een tienjarig bestaan – omgevormd te worden tot hervormd-kerkelijke gemeente. Dit was mits er voldoende leden en financiën waren en de kerkelijke besturen hun toestemming verleenden.²⁵ In 1906 kreeg de verzelfstandiging haar beslag met de goedkeuring van het classicale bestuur per 18 september 1905 en het provinciale kerkbestuur van Overijssel op 22 december 1905.²⁶ En zoals geschreven, gebeurde dit eveneens te Hansweert. Aldus werden tussen 1855 en 1951 nog eens tien evangelisaties tot een hervormde (wijk)gemeente.

---

¹⁹ Idem, p. 3.

²⁰ Zie J.J. Feuring, *Alphabetisch register der Hervormde en andere protestantsche gemeenten in het Koninkrijk der Nederlanden en die der overzeesche bezittingen met aanwijzing van het beroepingsregt, getal zielen en ledematen, mitsgaders der leeraren en derzelver tractementen uit 's rijkskas alsmede der kerkelijke ressorten van elk derzelve* (2^e druk), 's-Gravenhage 1839.

²¹ M.W.L. van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek, omvattende al de door den staat gesubsidieerde Protestantsche Kerkgenootschappen* (NKH), 1878, p. 11.

²² NKH (1947), p. 3.

²³ Artikelen 1 en 2.c, in: *NS*, 8 en 9 oktober 1882.

²⁴ NKH (1897), p. 85 en idem (1898), p. 74. Dit in tegenstelling met wat wordt vermeld in: J. van Gelderen, *'De weg ligt vooruit'. De Gereformeerde Kerk van Rotterdam-Charlois (1887-1987)*, Kampen 1987, p. 29.

²⁵ Aldus artikel 1a van de gewijzigde statuten, in: *Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant* (verenigingen) (BNSver.), 1904.

²⁶ AR-1852-34.7, AR-1852-51.7 en NKH (1907), p. 321.

Tabel 5.1 Evangelisatieverenigingen, die tussen 1855 en 1951 tot hervormde (wijk)gemeente werden

jaar	evangelisatie
1897	Feijenoord (Rotterdam)
1906	Glanerbrug
1911	Nieuw-Weerdinge
1915	Schoten (onder Haarlem/Spaarndam)
1919	Hansweert
1925	Tweede-Exloërmond
1926	Erica
1928	Emmer-Compascuum
1939	Twijzelerheide
1944	Barger-Oosterveen
1944	Nieuweroord
1944	Duivendrecht
1947	Emmer-Erfscheidenvveen

De uiteindelijke vaststelling van de numerieke verhouding tussen evangelisaties en hervormde gemeenten vindt plaats over het jaar 1896. Het jaar daarop deed met die te Feijenoord zich de eerste omvorming van een evangelisatie tot kerkelijke gemeente voor. Opgemerkt moet worden dat anno 1896 het aantal hervormde gemeenten in vergelijking met 1878 met twee een minimale uitbreiding onderging tot 1347.

Hoewel tot en met 1896 pas 69 van de geselecteerde evangelisaties waren gesticht, kunnen deze en de resterende 174 fictief over de toenmalige kerkelijke gemeenten worden verdeeld. Dit is met uitzondering van de evangelisatiepost sinds 1932 in de Wieringermeer. Die was anno 1896 nog niet ingepolderd en van een kerkelijke gemeente dus nog geen sprake. Gerekend met de overblijvende 243 evangelisaties zou het in 1896 betekend hebben, dat in 5,5% van de toenmalige 1347 gemeenten een evangelisatie aanwezig was. Ook dat percentage moet evenwel neerwaarts worden bijgesteld. De uitgestrekte gemeente van het Drentse Odoorn bijvoorbeeld herbergde er zeker vijf. En in nog andere gemeenten in de Drentse zuidoosthoek deed zich zo'n situatie voor²⁷, zoals dat volgens § 4.2.4 in meerdere zowel gelijktijdig als navolgend het geval kon zijn. Die te Rotterdam bijvoorbeeld huisvestte er zelfs acht.

Met de getalsmatige relatie is evenwel nog niets gezegd over de redenen van hun opkomst. Zoals eerder is geconstateerd, waren de evangelisaties te Rotterdam het resultaat van enerzijds kerkelijk wijkbeleid en anderzijds de reglementaire leemte, die de NHK wat betreft het evangeliseren liet. Die leegte vond invulling met evangelisatieposten naast de hervormde wijkgemeenten.

In tegenstelling met de situatie in de Zuid-Hollandse havenstad bestond er, voor zover bekend, tussen de vijf evangelisaties in de Drentse gemeente Odoorn en de lokale kerkelijke gemeente geen directe relatie.²⁸ De verhouding daar is niet slechts vanwege de geografische, maar mogelijk ook door de sociale ligging te duiden als 'afstandelijk'. Aan het eerste is eerder gerefereerd via de posten Feijenoord, Glanerbrug en Hansweert, die in industriële gebieden een soortgelijke positie innamen.²⁹ Zulke evangelisaties dienden daar én in de veenkoloniale gebieden tot opvang van hervormden en vulden zodoende eveneens een kerkelijke leemte, namelijk één van territoriale aard.

De verhouding van de twee kerkenraden in de Zeeuwse dorpen Schoondijke en Oostburg tot de beide alternatieve groepen daar werd omschreven als "staan er vijandig tegenover".³⁰ Kennelijk

²⁷ J.M.Peschar, *Een zoektocht naar de evangelisaties in Zuidoost-Drente* (doctoraalscriptie), Almelo 1996, p. 100-103.

²⁸ Idem, p. 39-42 en 54-55.

²⁹ Zie § 2.5.

³⁰ *Bijlagen van de Handelingen der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, ten jare 1923*, 's-Gravenhage (BHAS), p. 33. Zie ook *NKH* (1915), p. 162 en 164.

betrof het hier gemeenten en posten die niet slechts naast, maar vanwege een theologisch verschil tegenover elkaar bestonden. Over dergelijke situaties werd reeds geschreven in het geval van de evangelisaties te Winschoten, Zorgvlied en Schiermonnikoog en de ethische verenigingen te Bilthoven, Bussum, Hilversum en Hollandse Rading.³¹ Zoals de ‘afstandelijke’ posten functioneerden ook deze als opvang van hervormden, maar dan van een minderheid binnen een gemeente, die overwegend een andere theologische richting was toegedaan. Ook aldus werd een hervormde leegte gevuld, maar dan vanwege een bestuurlijk onvermogen.

De stichting van alle 244 geselecteerde evangelisaties valt tot een van deze drie gelaten lacunes te herleiden. Dit vormt de opmaat tot een indeling van de posten in drie categorieën, namelijk in minderheids-, afstands- en gemeentelijke evangelisaties. In de eerste groep wordt een verdere differentiatie aangebracht door de instelling van zogenoemde importevangelisaties. In de categorie van de gemeentelijke evangelisaties wordt eveneens een onderscheid gemaakt door te spreken van stedelijke en buurtschapsevangelisaties.

6.3 Een indeling van evangelisaties op basis van hun verhouding tot de kerkelijke gemeente

Volgens evangelist De Jager vallen er “drie soorten van evangelisatiën” te ontwaren. Hij duidde ze als “gemeentelijke en Drentsche, die de plaats van de kerk vervullen, en evangelisatiën in vrijzinnige gemeenten, die aan de orthodoxen zielevoedsel geven en onder de vrijzinnigen evangeliseren.”³² Duidelijk is dat De Jager de drie typen kerkelijk verbond. Gezien zijn persoonlijke verbintenissen met hervormde posten was dat de NHK.

Ook Van Lennep duidde ze kerkelijk, maar maakte onderscheid in twee soorten, namelijk als richtings- en afstandsevangelisaties. De laatste posten definieerde hij als “gevestigd [...] in gehuchten en buurtschappen, waar nog geen kerkelijke gemeente gevestigd is.” Richtingsevangelisaties omschreef Van Lennep als “groepen rechtzinnige gemeenteleden, die zich door de vrijzinnige prediking in de kerkelijke gemeente niet bevredigd gevoelen en naast de ‘officieele’ Kerk in een eigen kapel of kerkgebouw samenkomen.”³³ Daarmee sloot de jonkheer deels aan bij De Jager, maar ging hij voorbij aan diens ‘gemeentelijke’ evangelisaties. Bovendien hanteerde Van Lennep voor zijn onderscheiding twee niet met elkaar te vergelijken maatstaven: vestigingsplaatsen en geestelijke liggingen. Zowel De Jager als Van Lennep maakte bij de definitie van hun laatste categorie gebruik van de tegenstelling orthodoxie - vrijzinnigheid.

Mackaay volgde Van Lennep. In diens eerste groep van afstandsevangelisaties bracht Mackaay evenwel een onderverdeling aan via veen- en buurtschapsevangelisaties. Bij de eersten ging het volgens hem om posten in streken waar de kerk nog niet was doorgedrongen en waar de voorgangers naast theologische, ook culturele en sociale arbeid hadden te verrichten en daarmee refereerden aan de inwendige zending. Buurtschapsevangelisaties ontstonden voor hem in dorpjes en gehuchten zonder kerkelijke gemeente en met een evangelist-godsdienstonderwijzer als voorganger. Zoals Van Lennep gebruikte Mackaay zowel vestigingsplaats als geestelijke ligging ter onderscheiding. Waar Van Lennep slechts aan een deel een geestelijke richting toekende, gold dat bij Mackaay voor alle door hem getelde 332 evangelisaties. Voor hem waren die van algemeen-orthodoxe, hervormd-gereformeerde of vrijzinnige huize. Mogelijk heeft Mackaay bij de kwalificatie van ‘algemeen-orthodox’ behalve de confessionele, ook de ethische posten op het oog gehad. Hoe dan ook, met deze theologische indeling plaatste hij elke evangelisatiepost zonder uitzondering in de groep van richtingsevangelisaties.

Ten slotte repte Mackaay nog van aanvullingsevangelisaties. Met deze term duidde hij op kerkelijke alternatieven welke zich beperkten tot het houden van lezingen en godsdienstoefeningen. Die laatsten werden pas georganiseerd wanneer op een zondag een predikant in de kerkelijke eredienst vooring van een andere dan de eigen geestelijke ligging.³⁴ Aldus handelde bijvoorbeeld een

---

³¹ Zie § 4.2.4 en § 2.3.

³² J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 48.

³³ M.C.T. van Lennep, *De ontwikkeling der inwendige zending in Nederland* (2^e druk), 's-Gravenhage 1946, p. 77.

³⁴ C.J.P. Mackaay, *Rapport*, p. 5.

vereniging als ‘De Bijbel’ te Leeuwarden. Deze post organiseerde evenwel ook nog andere activiteiten, zoals jeugdclubs, catechisaties en zondagsschool.

De vaststelling van Mackaay dat elke afgezonderde groep hervormden, hetzij een evangelisatie, hetzij een VVH-afdeling, een te onderscheiden geestelijke richting was toegedaan, stemt vrijwel overeen met wat in deze studie eerder duidelijk werd over hervormde evangelisaties: die bleken voor 87% orthodox en 2% ethisch georiënteerd. De op die stromingen georiënteerde evangelisaties vormden veelal een minderheid in een gemeente met een theologisch anders gerichte meerderheid.

Hierop doelde De Jong, toen hij repte van ‘kerkhoudende minderheden’ binnen een hervormde gemeente.³⁵ Mackaay opperde ze te duiden als ‘verenigingen van minderheidsgroepen’.³⁶ Bij beiden aansluitend worden hier de kerkhoudende minderheden in verenigingsvorm voor ‘minderheidsevangelisaties’ gehouden. Een verbijzondering daarvan vormen de ‘import-evangelisaties’. Die kwamen voor in plaatsen als Tuindorp-Oostzaan, Nieuwendam en Hollandse Rading waar een groep zich vestigende hervormden een afwijkende geloofsopvatting van de merendeels autochtone bevolking kende.

De posten, welke zich op geografische en mogelijk een daarmee gepaard gaande sociale afstand van de lokale gemeenten bevonden, worden hier – en zoals Van Lennep deed – voor ‘afstandsevangelisaties’ gehouden. Omdat de op evangeliseren aangelegde posten, zoals te Rotterdam, sterk verbonden waren met een hervormde (wijk)gemeente worden ze met De Jager als ‘gemeentelijke evangelisaties’ beschouwd. Soortgelijke, op kerkelijke medewerking steunende posten, kwamen eveneens op in kerkvrije buurtschappen. Die worden hier eveneens tot de gemeentelijke gerekend, maar dan onder de van Mackaay geleende term ‘buurtschapsevangelisaties’.

Hoe ook genoemd, de hier voorgestelde categoriale indeling heeft gemeen een al dan niet aanwezige betrokkenheid van evangelisatieverenigingen en hervormde gemeenten op elkaar. Die kon vanwege vijandig- of afstandelijkheid geheel of gedeeltelijk ontbreken, maar via ondersteuning en gemeentelijk beleid juist in meer- of mindere mate ook aanwezig zijn. In ieder geval delen de verschillende categorieën, dat elke erin opgenomen post lokaal voorzag in een door de NHK gelaten leemte. Bij afstandsevangelisaties was die reden van territoriale aard.

Afstandsevangelisaties

Ten tijde van de turfwinning ontwikkelden zich op heidegronden en venen leef- en woongemeenschappen. Veelal was dit op ruime afstand van een kerkelijk centrum, zoals zich dat ook voordeed in afgelegen gebieden met een industriële ontwikkeling. Ondanks de officiële parochiale dekking door de NHK, wat inhield dat heel Nederland als bij burgerlijke gemeenten afgedekt was met een netwerk aan kerkelijke gemeenten³⁷, was er voor de bewoners van zulke gemeenschappen nauwelijks pastorale zorg vanuit de plaatselijke hervormde manifestatie. Voor menige heide- en veenbewoner was de reële afstand tot het kerkelijk centrum een reden om slechts mondjesmaat de zondagse godsdienstoefeningen te bezoeken. Een ander motief kon gelegen zijn in de sociale afstand, die er tussen hen en de lokale hervormden bestond.³⁸ Het gebrek aan zondagse kledij maakte dit onderscheid nog eens extra zicht- en tastbaar.³⁹ Voor geestelijke bijstand bleken de veen- en industriearbeiders overgeleverd aan bijbelcolporteurs of evangelisten met als mogelijk resultaat de inrichting van een evangelisatiepost. In tegenstelling tot wat Mackaay en ook Houtman suggereerden, zijn er geen aanwijzingen dat die posten opgezet werden om tot gemeentestichting te komen.⁴⁰ Colporteurs en evangelisten kwamen naar dergelijke buurtschappen vanuit een besef tenminste het evangelie te brengen. Zo schreef evangelist Braak-Hekke over Emmer-Compascuum: “Wee mij,

³⁵ O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, p. 402.

³⁶ C.J.P. Mackaay, *Rapport*, p. 8.

³⁷ A. Plaisier, *Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg*, Goudriaan 2016, p. 24.

³⁸ Zie R. van der Meer-Snijder, *Leven en werken in het Bantega van vroeger*, Lemmer 1982, p. 24, en T.T. Osinga, *Drie Hervormde evangelisaties op de ‘arme Friesche heide’*, Garyp 1998, p. 42-43.

³⁹ A. Vrielink e.a., *Een stuk geschiedenis van de Hervormde Kerk van Schoonebeek*, Schoonebeek 1977, p. 79.

⁴⁰ C. Houtman, ‘De protestantse godsdienstonderwijzer in de negentiende en twintigste eeuw. Een terreinverkenning’, in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* (DNK), 78 (2013), p. 17-31 en daarin p. 23-24, en C.J.P. Mackaay, *Rapport*, p.15.

indien ik het Evangelie niet verkondig” [1 Kor. 9:16b].⁴¹ Maar op afstand van het hervormd-gemeentelijke centrum waren ze naast het godsdienstige aspect ook aanwezig om de bevolking in hun zedelijk en sociaal-maatschappelijk leven pastoraal bij te staan. Een (wijk)gemeente als resultaat van deze arbeid bleek niet uitgesloten.

Dergelijke afgelegen posten konden ook ontstaan in zogenaamde kerkvrije buurten. Te denken valt aan bijvoorbeeld die te Gaanderen en Slangenborg, Nijman en omstreken, maar ook aan drie buurten nabij Slochteren: Froombosch, Woudbloem en Schaaphok. Deze evangelisaties ontvingen bij hun ontstaan de hulp van een lokale kerkenraad en soms de kerkvoogdij. Om die reden worden ze hier niet tot de categorie van afstandsevangelisaties gerekend, hoewel dat overeenkomstig de definitie van Van Lennep zou zijn. Vanwege de betrokkenheid van naburige kerkelijke besturen worden ze geschaard onder de gemeentelijke posten, die hierna worden besproken.

De evangelisatie in de Gelderse kerkvrije buurtschap Klein Dochteren (gemeente Lochem) moet wel voor afstandsevangelisatie gehouden worden. Het daar gebouwde lokaal voor diensten en zondagsschool was niet aan een kerkelijke gemeenschap verbonden, maar onderdeel van een evangelisatieproject dat door de freule van Groot Boekhorst zou zijn opgestart.⁴² Het merendeel van dit type was evenwel te vinden in de Drentse veenkoloniën, zoals te Klazienaveen-noord, Barger-Compascuum, Barger-Oosterveen, Erica, Emmer-Compascuum en Emmer-Erfscheidenveen.

Minderheidsevangelisaties

Een verhouding tussen evangelisatie en kerkelijke gemeente als te Schoondijke en Oostburg was tevens de reden voor het ontstaan van een evangelisatiepost in Zierikzee. Daar wenste een aanzienlijk deel van de gemeente “één of meer rechtzinnige leraars” om hen te “onderwijzen in de rechtzinnige leer van de Heilige Schrift.”⁴³ De moderne kerkenraad sloeg hierop geen acht, zodat in 1874 de ‘Evangelisatie-vereeniging onder den naam ‘Toevlucht’” ontstond. Te Tiel werd eveneens verzet tegen het modernisme gevoeld vanwege de begeerte dat “het Evangelie op de rechte (orthodoxe) wijze werd verkondigd en om deze orthodoxe prediking weer in de plaatselijke gemeente te doen horen.”⁴⁴ Zo kwam het dertien jaar na Zierikzee in de Betuwe tot een evangelisatiepost.

Dergelijke posten werden duidelijker zicht- en merkbaar sinds het SRODP-1867. In de vorm van minderheidsevangelisaties deden ze na 1886 nog vaker van zich spreken. Bijvoorbeeld in gemeenten waar het merendeel van de orthodoxen met de Doleantie was meegegaan en vervolgens de modernen of vrijzinnigen getalsmatig de meerderheid veroverden. Zo kende de hervormde gemeente in het Friese Kollum voor 1886 een overwegend orthodoxe signatuur. Nadien kwam ze evenwel “in de handen van het modernisme.”⁴⁵ Het was in 1916 de aanleiding tot oprichting van een confessionele evangelisatie. Datzelfde motief gold anno 1909 de stichting te Oudshoorn van een evangelisatie op gereformeerde grondslag.⁴⁶ Te Hoorn (Terschelling) werd kort na 1900 het leven van de rechtzinnige predikant en de hem getrouwe gemeenteleden dermate zuur gemaakt door de vrijzinnige meerderheid, dat de stichting van ‘Vereeniging voor evangelisatie ‘Philadelphia’” onvermijdelijk bleek.⁴⁷ In het Friese Wommels was de overkomst in 1910 van de moderne ds. Johannes Ritter (1876-1938) vanuit het Noord-Hollandse Beets het motief.⁴⁸ Dezelfde reden zorgde voor een post in het Drentse Zuidlaren.⁴⁹

⁴¹ W. Braak-Hekke, *Evangelist in de Venen* (2^e druk), Groningen 1985, p. 23.

⁴² Zie <http://www.kv-kleindochteren.nl/accommodatie> (geraadpleegd 18 april 2020).

⁴³ J.C. van Beveren, “Om ’t eeuwig welbehagen”. *De geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Zierikzee 1836-1986*, Zierikzee 1986, p. 64, en *NS*, 15 oktober 1874.

⁴⁴ P.L.J. Wapenaar, *Eben-Haëzer. De geschiedenis van een richtings(-modaliteits-) organisatie in de stad Tiel*, Voorburg 2012, p. 3.

⁴⁵ E. Syperda, ‘Kollum en Winschoten’, in: *Maandbode*, 10 (1916), p. 12-14 en daarin p. 12.

⁴⁶ *De Waarheidsvriend*, 29 juni 1926. Zie ook D. Peters, ‘De roerige strijd tegen het modernisme in Oudshoorn’, in: E.J. Tillema (red.), *Vrijzinnig verleden* (deel 2), Warmenhuizen 2019, p. 177-178.

⁴⁷ J.C. Bruggink, ‘Hoorn op Terschelling (Van strijd en zegen) (Vervolg)’, in: *Maandbode*, 5 (1917), p. 1-8, en J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 89-90.

⁴⁸ M.L. de Boer, *Minskestrijd minskelibben. Ut de histoarje fan Hinnaerderadiel*, Boalsert 1970, p. 150.

⁴⁹ H. Terburg, H. Brink en G. van der Kruk (red.), *Hervormde Gemeente Zuidlaren 400 jaar*, Zuidlaren 2001, p. 33 en 36.

Niet altijd werden dergelijke zaken meteen aangegrepen om tot de stichting van een kerkhoudend alternatief te komen. Initiatiefnemers en aspirant-leden klopten veelal eerst aan bij de plaatselijke kerkbesturen om de kerk of een kerklokaal te mogen gebruiken voor afzonderlijke samenkomsten. Het gebeurde te Bergum⁵⁰, maar ook te Hardegarijp⁵¹. Er werd gehoopt met de overige leden van de plaatselijke gemeente en met instemming van kerkenraad en kerkvoogdij – weliswaar in afzonderlijke godsdienstoefeningen of bijbellezingen – onder een en hetzelfde kerkelijk dak te kunnen opereren. In de Friese dorpen bleek dat een ijdele hoop. Beide verzoeken werden afgewezen.

Minderheidsevangelisaties deden zich merendeels voor in overwegend moderne of vrijzinnige kerkelijke gemeenten. Te Krimpen aan den IJssel verenigden zich evenwel hervormd-gereformeerden temidden van een aanvankelijk ethisch en later meer confessioneel geduide gemeente.⁵² Meteen na de Tweede Wereldoorlog volgden richtingsgenoten te Apeldoorn hun voorbeeld.⁵³ Andersom kwam ook voor. Confessionele of ethische evangelisatieposten, die ontstonden in gemeenten met een grotendeels hervormd-gereformeerd karakter. Dat laatste gebeurde bijvoorbeeld te Hollandse Rading, toen binnenkomende of importbewoners zich niet konden verenigen met de daar heersende hervormd-gereformeerde richting. De meerdere op deze grond gestichte posten vormden aanleiding ze afzonderlijk te duiden als importevangelisaties.

Importevangelisaties

Toen rond 1925 ten noorden van Amsterdam nabij het dorp Nieuwendam begonnen werd met de bouw van een tuindorp trok dat nieuwe inwoners aan. Daaronder waren hervormden die niet konden aarden binnen een kerkelijk leven, dat door vrijzinnigheid werd bepaald. Samen met de als rechtzinnig-orthodox bekend staande dominee van het nabijgelegen Buiksloot besloot dat deel daarom een evangelisatiepost in het leven te roepen.⁵⁴

Ter aanduiding van een evangelisatie, die aldus ontstond, gebruikte Mackaay de term ‘forensenevangelisatie’. Voor hem waren de leden daarvan voornamelijk heen en weer pendelende forensen, die elders een vaste woonplek hadden gevonden. Deze allochtonen wensten daar ook hun christelijk geloof te beleven. Mackaay beoordeelde het verschil tussen de allochtone en autochtone bevolking vooral van culturele aard.⁵⁵ Dat het theologische aspect in de hier als ‘importevangelisaties’ geduide posten een gewichtige rol kon spelen, bleek kort voor de Tweede Wereldoorlog uit de opkomst van zo’n post in Andijk. Merendeels werd deze bevolkt door leden, die uit het gewest Friesland afkomstig waren. Aan de overzijde van het IJsselmeer hadden zij werk gevonden en daarmee een levensonderhoud. Van hen werd geschreven dat zij in de plaatselijke gemeente misten “de prediking van den eenigen troost in leven en in sterven en omdat zij die niet wilden ontberen, kwam men tot deze kringvorming.”⁵⁶ Niet zozeer de cultuur dus, als wel de geloofsbeleving was een belangrijk motief voor de leden van het kerkelijke alternatief.

Zo ook elders. De kerkelijke nieuwkomers te Bussum vonden “moeilijk aansluiting (...) bij de traditioneel denkende en nogal gesloten autochtone bevolking.” Ze voelden zich meer thuis bij de zogenaamde ethische richting.⁵⁷ Het speelde eveneens in Bilthoven met een heersende, gereformeerde geest, terwijl de toenemende bevolking rond het ‘Bilt-station’ zich merendeels rekende tot de ethischen.⁵⁸ In beide plaatsen kwam het tot een evangelisatie met vooral van elders afkomstige inwoners als leden.

⁵⁰ P. van Tuinen, ‘Bergum’, in: *Maandbode*, 11 (1916), p. 5-11 en daarin p. 7.

⁵¹ T.T. Kooistra, ‘Hardegarijp’, in: idem, 6 (1938), p. 8-10 en daarin p. 8.

⁵² D. de Jong e.a., *50 jaar Ora et Labora*, z.p. z.j. [Krimpen aan den IJssel 2001], p. 8.

⁵³ L.J. Ruijgrok, *Eben-Haëzer in Apeldoorn. Van evangelisatie naar wijkgemeente*, Apeldoorn 1999, p. 18.

⁵⁴ G. Koning, *Zestig jaar hervormd kerkelijk leven in Nieuwendam*, z.p. 1990, p. 4, in: ‘Collectie T.T. Osinga’.

⁵⁵ C.J.P. Mackaay, *Rapport*, p. 13.

⁵⁶ W.C. van Unnik, ‘Noord-Holland (Het verwaarloosde pand)’, in: S.F.H.J. Berkelbach van der Sprenkel, N. Stufkens en H.C. Touw (samenst.), *Kerke-werk. Beschrijvingen van den arbeid der Hervormde Kerk in stad en land*, Nijkerk 1938, p. 121-167 en daarin p. 134 en 149.

⁵⁷ E. van der Poll, *Spiegel in beeld. De Hervormde Spiegelkerk in Bussum en zijn voorgeschiedenis 1915-1990*, Hilversum 1990, p. 8-9.

⁵⁸ J.Hz. Gunning, ‘Bilthoven 1924-1933’, in: *Herinneringen uit mijn leven* (2de druk), Amsterdam 1941, p. 252-260.

Via de AKU-fabrieken en het legergarnizoen werd ook het Gelderse Ede geconfronteerd met de komst van nieuwe bewoners.⁵⁹ De weigering van de kerkenraad hen ruimte te geven voor hun eigen religieuze opvattingen en kerkelijke gewoonten leidde tot een evangelisatie waaruit de huidige ‘Tabor-gemeente’ is voortgekomen.⁶⁰ Orthodoxe Zwollenaren begonnen te Tilburg een hervormd-gereformeerde post, toen zij door de overplaatsing van hun NS-werkplaats gedwongen werden naar het zuiden te verhuizen. Zeeuwen en bewoners van de Veluwe, die vanwege de textielindustrie naar de Noord-Brabantse stad overkwamen, sloten zich bij hen aan.⁶¹

Kortom, importevangelisaties ontstonden daar waar van elders ingekomen bewoners geen aansluiting vonden bij de geestelijke ligging van de plaatselijke gemeente en deze bovendien geen ruimte bood voor een afwijkende geloofsvisie. Het is goed mogelijk dat culturele verschillen een onderliggende rol hebben gespeeld, maar het theologisch onderscheid moet bij de stichting van doorslaggevende betekenis worden gehouden.

Gemeentelijke evangelisaties

Theologische verschillen speelden bij de stichting van gemeentelijke evangelisaties nauwelijks een rol. Zo werden in verschillende Rotterdamse wijken evangelisatieposten gesticht door ambtsdragers, maar niet in die functie en daarom los van de (wijk)kerkenraad. De noemer ‘gemeentelijk’ gaat terug op evangelist De Jager voor wie de verbondenheid tussen kerkelijke gemeente en evangeliserende post kennelijk het motief was ze zo te duiden.⁶² Opmerkelijk genoeg kenden drie van de dertien stedelijke posten geen grondslag en vijf slechts een korte, zoals ‘Gods Woord’, ‘Bijbel’ of de ‘Heilige Schrift’.

Deels beoogden gemeentelijke evangelisaties opnieuw diegenen te bereiken, die volgens de stichters kennelijk los van het evangelie waren geraakt. Dat was vrijwel overeenkomstig de definitie van Van Swigchem en Haak omtrent evangeliseren. Anderdeels betrof het posten in kerkvrije buurtschappen als te Gaanderen en Slangenburg, Nijman en omstreken, de drie nabij het Groningse Slochteren en te Eesveen en Onna in de buurt van Steenwijk. De daar woonachtige gemeentelieden wensten hun geloof in de eigen buurtschap te beleven. Hun stichting vond veelal plaats met medeweten en soms de medewerking van de ambtsdragers en dus de kerkelijke gemeente. Zo niet te Harskamp. De wens in de eigen buurt diensten te kunnen beleggen en dat los van de hervormde gemeente Otterlo kreeg pas in 1960 gestalte.⁶³ Ondertussen waren de spanningen tussen kerkenraad en evangelisatie niet van de lucht. Desondanks wordt ze naar voorbeeld van Mackaay voor buurtschapsevangelisatie gehouden. En door de relatie met de lokale gemeente tevens voor gemeentelijk. Vandaar ‘gemeentelijke buurtschapsevangelisaties’.

Via de onderscheiden categorieën kan de selectie van 244 evangelisaties cijfermatig worden ingedeeld. Zie hiervoor de bijlage en de achter de stichtingsjaren tussen haakjes geplaatste letters. De ‘m’ verwijst naar minderheids- en de ‘a’ naar afstandsevangelisaties. De overige letters duiden de resterende groepen aan. Het laat zien dat 164 kerkhoudende instellingen of 67,2% beschouwd moeten worden als minderheids- en 7 oftewel 2,8% voor importevangelisaties (m-i). Een 44-tal posten of 18% zijn te kwalificeren als afstandsevangelisaties (a). Van de rest gelden 15 als gemeentelijke buurtschaps- (g-b) en 14 als stedelijke verenigingen (g-s). Dat geeft een percentage van respectievelijk 6,1 en 5,7%.

Zo’n positie kon evenwel verschuiven. In haar oorsprong was de post ‘Noord-Jeruël’ te Houtgehage een afstandsevangelisatie. Maar toen haar stichter, ds. Visscher, in 1909 naar elders vertrok, werd veertien jaar later een vrijzinnig predikant beroepen. ‘Noord-Jeruël’ evenwel behield haar orthodoxe signatuur en moest sindsdien, hoewel op afstand, beschouwd worden als een minderheidspost.

Een tweede opmerking is, dat niet elke post te rijmen valt met een definitie als die van Hélène Oostenbrink-Evers. Zij omschrijft een evangelisatie als “een vorm van categoriale gemeente die geen

---

⁵⁹ H.J. Nijenhuis, *Van Buitenlust tot Taborkerk*, z.p. z.j.

⁶⁰ T. van ’t Veld, *De kerk als moeder*, Ede 2000.

⁶¹ Aldus J. Guijt, voorzitter van de vereniging ‘Elim’.

⁶² J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 48-49 en 55.

⁶³ J.C.J. Versteeg, *Hervormd Harskamp. Van buurtschap naar zelfstandige kerkelijke gemeente*, Voorthuizen 2018, p. 83-90.

kerkelijke status heeft, maar als vereniging voorziet in een prediking waar de plaatselijke kerkenraad geen verantwoordelijkheid voor wenst te dragen.⁶⁴ Het laatste deel ervan verdraagt zich niet met de stichtingen van gemeentelijke posten.

Een derde betreft de nogal uiteenlopende reacties van hervormde voorgangers op de stichting van een kerkhoudende vereniging. Zo was de hervormd-gereformeerde dominee Nicolaas Cornelis Bakker (1868-1943) van Maartensdijk fel gekant tegen de komst van een ethische evangelisatie in Hollandse Rading. Zijn Hilversumse collega Johannes Arnoldus Hoekzema (1870-1948) weigerde daaraan medewerking te verlenen “zonder instemming van de ambtshalve predikant.”⁶⁵ Maar zoals eerder is vastgesteld, namen andere, met de grondslag en doelstelling(en) instemmende predikanten juist de functie op zich van (ere-)voorzitter en raadsheer, mentor of voorganger. Hervormde predikanten reageerden dus op uiteenlopende manieren als het om een evangelisatie ging. Vandaar de vraag naar de onderlinge omgang van hervormde functionarissen in dezen, maar ook met de voorgangers van zo'n post.

6.4 Wederzijdse verstandhoudingen tussen functionarissen van kerk en evangelisatie

De NHK kreeg vanaf haar begin in 1816 te maken met diverse geestelijke stromingen. En zoals Knetsch dat eerder constateerde voor ouderlingen en diakenen, toonde Klooster voor de provincie Friesland aan, dat die in grotere gemeenten hun vertegenwoordiging hadden in een of meer predikanten.⁶⁶ Bovendien was in Leeuwarden de CV actief via evangelisatievereniging ‘De Bijbel’. Deze bedoelde “predikanten van rechtzinnige beginselen te laten optreden in die kerkbeurten, welke niet door den rechtzinnigen predikant der gemeente worden vervuld”, zoals de lokale en orthodoxe dominee Gerrit Harmen Wagenaar (1866-1941).⁶⁷ De verstandhouding tussen deze predikant en zijn evangelische collega's werd wel als mild omschreven.⁶⁸ Zijn vertrek anno 1907 veranderde daaraan blijkbaar niets. Met instemming van de evangelischen werd in de persoon van Johan Willem Groot Enzerink (1874-1939) opnieuw een orthodox predikant beroepen.

Ook in de naburige Friese dorpen Holwerd en Ternaard was sprake van een respectvolle onderlinge omgang van predikanten. De eerste plaats herbergde een hervormde dominee in de persoon van Hendrik Tiemon Albertus Joachim Westrik (1885-1965). Toen er plannen werden gesmeed voor een evangelisatie werd de Ternaarder dominee Tonsbeek benaderd om zijn medewerking. Hij aarzelde, want waren de beoogde plannen ontstaan vanuit een zekere liefhebberij of vonden ze hun oorsprong in een persoonlijke vijandschap tegenover zijn collega. “k Vind Ds. Westrik te sympathiek en te breed-waardeerend, om ooit me te laten leenen voor een actie tegen deezzen hooggeachten vrijzinnigen predikant”, zo luidde Tonsbeeks antwoord. Toen duidelijk werd dat het ene gemeentelid in de gereformeerde kerk was terecht gekomen en een ander “getuigde van de behoeften zijns harten aan 't Woord” bleek hij bereid te helpen.⁶⁹ De dreigende afscheiding van hervormden en een smartelijk verlangen naar het Goddelijke Woord speelden voor Tonsbeek een grotere rol zijn hulpvaardigheid te tonen, dan de kennelijk niet-orthodoxe opstelling van zijn collega.

Eenzelfde houding blijkt uit woorden van hulpprediker Willem Cornelis van Unnik (1910-1978). Van 1936 tot 1938 functioneerde hij als zodanig voor het orthodoxe deel binnen de overwegend vrijzinnige gemeente te Enkhuizen. Van Unnik was dankbaar dat hij geen enkele “tegenwerking van officieele zijde” was tegengekomen, zelfs “verre van dien”.⁷⁰

---

⁶⁴ H. Oostenbrink-Evers, *Beginselen en achtergrond van de kerkorde van 1951 van de Nederlandse Hervormde Kerk. Een kerkrechtelijk onderzoek naar de structuur van de Nederlandse Hervormde kerk, zoals die werd ontworpen door de Commissie voor beginselen van Kerkorde (1942-1944) en de Commissie voor de kerkorde (1945-1947)*, Zoetermeer 2000, p. 78-79.

⁶⁵ W. Hoebink, ‘Het bedehuis in de Rading. De eerste tien jaren’, in: *St. Maerten. Tijdschrift van de historische vereniging Maartensdijk*, 8 (1992), p. 3-23 en daarin p. 7 en 11.

⁶⁶ R. Klooster, *Groninger Godgeleerdheid in Friesland 1830-1872* (dissertatie), Ljouwert 2001, p. 318-377.

⁶⁷ Artikel 4.a, in: *BNSver.*, 27 september 1916.

⁶⁸ G. Willemsma-van der Veen, *Orthodoxen in Leeuwarden* (HBO-scriptie), Leeuwarden 2002, p. 10.

⁶⁹ A.N. Tonsbeek, ‘De evangelisatie’, p. 6-8.

⁷⁰ W.C. van Unnik, ‘Noord-Holland’, p. 121-167 en daarin p. 148.

Hoewel verschillend van geestelijke richting was de onderlinge verstandhouding tussen (hulp)predikanten in noordelijk Friesland en Noord-Holland kennelijk respectvol. Die tussen evangelist en predikant kon dat eveneens zijn. In Noordwolde (Fr.) functioneerde Visser als evangelisatievoorganger weliswaar naast of mogelijk zelfs tegenover de hervormde gemeente, de onderlinge verhouding duidde hij met de woorden “ofschoon elkander niet bepaald vijandig.”⁷¹ De relatie tussen de vrijzinnige dominee Pieter van der Wal (1885-1973) te Jelsum en evangelist Van der Vlerk was zelfs hartelijk. Zo valt op te maken uit de vele uren die laatstgenoemde doorbracht “in de pastorie van den vrijzinnigen predikant.”⁷²

De wederzijdse verhouding tussen predikanten van diverse richtingen mag dan als mild en respectvol zijn te beoordelen en die van evangelisten met plaatselijke voorgangers als hartelijk of als niet-vijandig, de onderlinge theologische verschillen verhulde ze niet. Onder meer de stichting van orthodoxe evangelisaties binnen vrijzinnige gemeenten bracht dat aan het licht. Dit was blijkbaar niet zozeer gericht tegen de plaatselijke predikant, als wel tegen het verkondigde en beleefde modernisme of vrijzinnigheid.⁷³ Niet de persoon van de dominee, maar “de zaak” gold als het voornaamste belang, namelijk het verschil in verkondiging van het christelijk evangelie.⁷⁴

Die zaak bleek voor menig hervormd predikant de motivatie een naburige evangelisatie te helpen. Zo deed de Buiksloter predikant, ondanks de aanwezigheid van zijn collega van het vrijzinnige Nieuwendam, met zijn adviezen aan de leden van evangelisatie ‘Moria’. En eveneens de meeste rechtzinnige voorgangers uit Amsterdam door in ‘Moria’ voor te gaan.⁷⁵ Zo ook handelde de confessionele dominee Pieter Flieringa (1856-1937) van Scharnegoutum. Ondanks de aanwezigheid van de moderne ds. Klaas Jan Mulder (1859-1932) verleende hij bijstand aan de sinds 1905 bestaande post te Bozum. En meerdere predikanten uit de ring IJlst-Workum gingen erin voor, want de vrijzinnige voorgangers uit Sneek moesten van dat ‘evangelisatiegedoe’ niet veel hebben.⁷⁶ Die uit het confessionele Haulerwijk ondersteunden de evangelisatie in het Drentse Een.⁷⁷ Dat dit dorp met de buurtschap Een-west een deel vormde van de vrijzinnige gemeente te Norg speelde kennelijk geen rol. Waar gemeentelijke evangelisaties dus veelal steunden op de kerkenraad en soms ook de kerkvoogdij van de plaatselijke gemeente, daar konden veel andere posten rekenen op bijstand van naburige en vooral geestverwante kerkenraden en hun predikanten.

6.5 Hervormde functionarissen en evangelisatieverenigingen

De ondersteuning van predikanten aan evangelisaties was vanwege hun betrokkenheid op ‘de zaak’. Dat werd op diverse manieren ingevuld. Zeer direct was dit, wanneer een (emeritus-)predikant, hulpprediker of kandidaat als voorganger in dienst trad bij een evangelisatiepost.

Hervormde functionarissen in dienst van evangelisaties

Ruim zestig predikanten aanvaardden tijdens de onderzoeksperiode een benoeming van een kerkelijk alternatief. Gerardus Dirk Arnoldus Oskamp (1878-1968) fungeerde van 1914 tot 1929 aldus te Winterswijk en tussen 1943 en 1948 in Bolsward. Daar was eerder Petrus Boerma (1899-1978) uit het Overijsselse De Krim als predikant-voorganger benoemd. Het was voor het provinciaal kerkbestuur van Overijssel reden hem eervol ontslag te verlenen “onder toekenning van de rechten, die artikel 20 van het Algemeen Reglement aan emeriti geeft.”⁷⁸ Zodoende behield hij de bevoegdheid tot het verrichten van de kerkelijke handelingen zoals de bediening van de sacramenten. Ruim twintig

⁷¹ S.S. Visser, ‘Noordwolde’, in: *Maandbode*, 5 (1931), p. 3-5 en daarin p. 5.

⁷² P. van der Vlerk, ‘Jelsum’, in: idem, 5 (1927), p. 9-11 en daarin 10-11.

⁷³ M. de Vos, ‘Luinjeberd’, in: idem, 4 (1929), p. 3-5 en daarin p. 4.

⁷⁴ G. Heitink, *Biografie van de dominee*, Baarn 2001, p. 146.

⁷⁵ G. Koning, *Zestig jaar*, p. 4 en 6.

⁷⁶ T.T. Osinga, *Waltawei nr. 17, over de “Vereeniging tot Evangelisatie ten bate der Nederlandsche Hervormde Kerk te Bozum”*, Garyp 2000, p. 27, 30, 32, 39 en 40.

⁷⁷ J.M. van Wijk, “*Uit nood geboren*”. *De geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Evangelisatie te Een en Een-West*, z.p. 1998, p. 14-18.

⁷⁸ *De Waarheidsvriend*, 4 april 1935.

verenigingen werden door minstens één dominee gediend. Grotere evangelisaties als die te Huizum (Fr.), Hoorn (N.-H.), Winschoten, Emmen, Tiel, Den Helder en Bolsward hadden meerdere als voorganger.

Veertig verenigingen gebruikten de diensten van hulppredikers. Voor die van Wieringermeer (1942) en Emmer-Erfscheidenveen (1942-1945) was dat de latere predikant Lodewijk van Hartingsveld (1916-1963). Kandidaten tot de heilige dienst en emeriti handelden evenzo. De emeritus-predikant Jan Willem Pieper (1876-1963) woonde sinds 1942 in Hardegarijp en werd vervolgens voorganger van evangelisatie 'De Bijbel'.⁷⁹ Kandidaat Jean Louis van Grasstek (1880-1937) verbond zich van november 1907 tot februari 1909 aan 'Bethel' te Schagen.⁸⁰ Aldus deden nog eens 44 andere kandidaten. De helft daarvan verbond zich tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zij bleven zo gevrijwaard van de 'Arbeitseinsatz' in nazi-Duitsland, de gedwongen inschakeling in de oorlogseconomie van arbeiders uit de bezette gebieden.

Hervormde functionarissen betrokken op evangelisaties

Kerkelijke functionarissen bleken op nog andere manieren bij evangelisaties betrokken. Zo ging hoogleraar bijbelse en praktische theologie te Groningen Adrianus van Veldhuizen (1871-1937) voor in de evangelisatie op Schiermonnikoog. Zijn leerlingen spoorde hij aan dit ook te doen.⁸¹ Naburige of geestverwante predikanten leidden evangelisten op en in, wijdden lokalen in of bedienden er de sacramenten. Zo doopte vanwege de noodgedwongen samenwerking van evangelisaties en gemeenten tijdens de Tweede Wereldoorlog, waarover later meer, de orthodoxe dominee Van Deelen van Vaassen dopelingen in de kapel te Epe.⁸² Rodens rechtzinnige predikant Jacob Arie de Vor (1906-1986) bediende om dezelfde reden het avondmaal in Een.⁸³ Voor het aannemen van de opgeleide Bussumer lidmaten werd uitgeweken naar de gemeente van Naarden en de als vrijzinnig geduide predikant Hermannus Hendrikus Dorgelo (1888-1944).⁸⁴ Kortom, vanwege diverse gelegenheden bleken evangelisatieposten een beroep te kunnen doen op (aanstaande) hervormde (hulp-)predikanten. Dat zij hiervoor werden benaderd, was vanwege hun orthodoxe positie. De Bussumse uitzondering met de predikant van Naarden had mogelijk haar ethische positie als achtergrond.

Tot de hulp hoorde dus ook de bediening van de sacramenten. Evangelisatieposten met een opgeleid en geordend kerkelijk functionaris als een (emeritus-)predikant in dienst kenden dat probleem niet. Voor de aanneming van lidmaten waren evenwel ook zij aangewezen op de hulp van de plaatselijke of een naburige kerkenraad. Die afhankelijkheid gold sowieso voor de evangelisaties met een godsdienstonderwijzer-evangelist als voorganger. Die waren kerkordelijk niet tot de sacramentsbediening gerechtigd. Het probleem van de kerkelijke handelingen bleek evenwel op drie manieren oplosbaar.

6.6 Evangelisatieverenigingen en de kerkelijke handelingen

Alleen aan geordende (emeriti-)predikanten was het toegestaan de sacramenten te bedienen.⁸⁵ Datzelfde gold de aanneming van lidmaten onder voorwaarde van de aanwezigheid van een of meer ouderlingen.⁸⁶ Hoe evangelisatieposten hiermee hadden om te gaan, was voor de orthodoxe predikant Marten Woudstra (1869-1932) anno 1917 een uitgemaakte zaak: evangelisaties dienden zich daarvan te onthouden. Zelfs door een predikant verricht, was dit naar zijn oordeel niet kerkelijk en evenmin geoorloofd. Dat gold niet louter de sacramentele handelingen en huwelijksbevestiging, maar zelfs de bediening van het Woord. Een samenkomst in een evangelisatielokaal was voor hem "een vergadering van vrienden en vriendinnen met hunne gezinnen."⁸⁷

⁷⁹ Aldus T. Kingma te Bergum, 24 juli 2001.

⁸⁰ Zie <http://www.familievangrassstek.nl> (geraadpleegd 18 april 2020).

⁸¹ E. Syperda, 'Naar Schiermonnikoog', in: *Maandbode*, 6 (1929), p. 5-6 en daarin p. 5.

⁸² A. Vreugdenhil, *Van kapel tot kerk*, p. 123.

⁸³ J.M. van Wijk, "Uit nood geboren", p. 36.

⁸⁴ *De Waarheidsvriend*, 16 september 1927.

⁸⁵ AR-1852-20.

⁸⁶ RGO-1921-38.

⁸⁷ M. Woudstra, 'Evangelisaties', in: *Hervormd Zondagsblad*, 12 mei 1917.

Sacramentsvieringen werden als kerkelijke hoogtepunten beschouwd. De leden van kerkhoudende groepen achtten het een groot gemis, wanneer de sacramenten niet werden bediend.⁸⁸ Kennelijk daarom wijdde de evangelisatie te Winterswijk er een speciaal statuutartikel aan. Dat opende met de wens “in de Hervormde Kerk de sacramenten te gebruiken.” Maar “zolang dit echter hier ter plaatse door velen niet zonder gemoedsbezwaren kan geschieden, zal zij trachten elken weg in te slaan, die daartoe mocht geopend worden.”⁸⁹ Zo’n bezwaar was, dat men geen avondmaal en doop wilde vieren onder leiding van een predikant van een andere dan de eigen richting.

Anders dan Woudstra wees BvE-secretaris Syperda de aangesloten posten een weg in dezen. Betreffende het avondmaal maakte Syperda onderscheid tussen een particuliere en een kerkelijke viering. Onder particulier begreep hij die wijze “waarbij men als Christenen onderling den Dood des Heeren verkondigt” en onder kerkelijk de manier “waarbij men de Kerk laat uitmaken wie zal voorgaan en wie zullen deelnemen.” Syperda verwees de bondsleden naar de hervormde kerkorde en gaf als raad het avondmaal te vieren als belijdende leden onder leiding van een daartoe gerechtigd predikant, dus op kerkelijke wijze.⁹⁰

Gemeentelijke evangelisaties kenden deze problematiek niet. De hervormde “dienaar des Woords” van Capelle aan den IJssel zou statutair elke twee maanden de doop en twee keer per jaar het avondmaal in buurtschap Keeten bedienen.⁹¹ De pastor loci van Doetinchem doopte ten behoeve van de buurtschappen te Slangenburg en Nijman⁹² en vierde in het nabij gelegen Gaanderen het avondmaal.⁹³ Het probleem trof de verenigingen met een (emeritus-)predikant als voorganger evenmin. Dit met uitzondering van de ceremonie van de geloofsbelijdenis.⁹⁴ Evangelisatiebestuurders handelden dan wel als waren zij kerkenraadsleden, een kerkelijk ambt bekleedden zij niet.

Als oplossing waren er voor niet-gemeentelijke evangelisaties tenminste drie mogelijkheden. Leden en bestuur konden besluiten, hoewel niet zonder huiver, een en ander naar eigen inzicht in te vullen. Weliswaar waren ze merendeels voortgekomen uit een theologische nood, maar een sacramentsviering en ook een huwelijksbevestiging mocht de leden niet afhouden van enig kerkelijk besef⁹⁵ en de aanleiding vormen tot ‘kerkje spelen’. Toch vierden rond 1910 ruim veertig lidmaten te Luinjeberd de ‘Tafel van de Heer’ in het evangelisatielokaal. Te Jelsum gebeurde dat eveneens, maar op de door Syperda geadviseerde manier. Het voelde evenwel als ‘buitenkerkelijk’.⁹⁶ Vanaf 1894 werd in Tiel het avondmaal gevierd onder leiding van een geordend hervormde voorganger en op vastgestelde tijden.⁹⁷

Een tweede weg was contact te zoeken met de plaatselijke kerkenraad en voor de kerkelijke ceremoniën het lokale kerkgebouw te vragen. Zo gebeurde vanaf 1892 te Sliedrecht. Orthodoxen konden sindsdien voor de doop in die kerk terecht bij “een predikant hunner richting”, mits zij zich hiervoor meldden bij de kerkenraad.⁹⁸ In 1922 werd door zowel de vrijzinnige kerkenraad als de kerkvoogdij te Boskoop aan én de confessionele én de hervormd-gereformeerde evangelisatie elk “4 morgen- en 4 avondbeurten” geschonken voor de doop.⁹⁹ Twee jaar later kregen de beide evangelisaties nogmaals voor één beurt de beschikking over de kerk om het avondmaal te vieren.¹⁰⁰ Te Stompeteren werd de kerk nog voor 1932 enige keren aan de alternatieve kerkvoorziening ter beschikking gesteld voor godsdienstoefeningen onder leiding van predikanten en evangelisten van elders, maar wel naar eigen keuze.¹⁰¹

⁸⁸ W. Hoebink, ‘Het bedehuis’, p. 3-23 en daarin p. 18-19.

⁸⁹ Artikel 4, in: *BNSver.*, 26 augustus 1930.

⁹⁰ E. Syperda, ‘Avondmaalsbediening in Bonds-Evangelisatiën’, in: *Maandbode*, 5 (1922), p. 4-6.

⁹¹ Artikel 5, in: *BNSver.*, 29 en 30 oktober 1926.

⁹² A.K. Kisman, *Het kerkje aan de bosrand Slangenburg-Doetinchem*, Doetinchem 1995, p. 10.

⁹³ A.K. Kisman, *Van Evangelisatielokaal tot Kerkgebouw Gaanderen 1913-1988*, Gaanderen 1988, p. 6.

⁹⁴ J.C.J. Versteeg, *Hervormd Harskamp*, p. 166.

⁹⁵ Archief ‘Vereniging voor Evangelisatie binnen de classis Heerenveen’ (Archief VEHeerenveen), vijftiende jaarverslag (1910-1911).

⁹⁶ P. van der Vlerk, ‘Jelsum’ (1927), p. 9-11 en daarin p. 11.

⁹⁷ Zie onder meer *NKH* (1894), p. 45.

⁹⁸ *Evangelisch Zondagsblad*, 21 augustus 1892.

⁹⁹ *De Waarheidsvriend*, 13 oktober 1922.

¹⁰⁰ Idem, 9 mei 1924.

¹⁰¹ J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel II), p. 111v.

Het afstaan van het kerkgebouw kwam dus regelmatig voor, maar kon de aanleiding zijn tot een tegenvordering. Aan de vraag van de evangelisatie te Terwolde om vier keer per jaar de kerk te mogen gebruiken, verbond de kerkenraad als voorwaarde dat de plaatselijke predikant toegang zou krijgen tot het evangelisatiegebouw.¹⁰² Zo gebeurde ook in Ter Apel.¹⁰³ Beide kerkenraden appelleerden daarmee aan een voor evangelisaties gevoelig probleem, dat van de wederzijdse erkenning.¹⁰⁴

De alternatieve kerkvoorziening te Bolsward kreeg anno 1937 om die reden een drietal vragen voorgelegd. De eerste luidde “of men inderdaad bij de meening bleef, dat hier in de gemeente het Evangelie door de beide (vrijzinnige) predikanten niet verkondigd werd.” De tweede was “of men erkende, dat de vrijzinnigen in overeenstemming met de kerkelijke wet volkomen rechtmatig lidmaat der Ned. Hervormde Kerk waren” en de derde “of de vrijzinnigen, wanneer de leiding in de gemeente in rechtzinnige handen zou overgegaan zijn, zouden mogen rekenen op een zelfde behandeling als de rechtzinnigen thans genieten. Met andere woorden of in dat geval ook aan hen bijzondere beurten voor doop en bevestiging zouden worden toegestaan.” Van evangelisatiezijde luidde het antwoord op de eerste vraag: “Men kon niet erkennen, dat in de gemeente Bolsward het Evangelie verkondigd werd, omdat waar niet de lichamelijke opstanding en hemelvaart gepredikt worde, aan het Evangelie de grondslag is ontvallen.” Wel erkende het bestuur op de tweede “dat onder de bestaande Kerkerode de vrijzinnigen volkomen rechtmatige leden van de Kerk waren.” Op de derde antwoordde ze dat “wanneer de rechtzinnigen in de gemeente Bolsward de leiding zouden verkregen hebben, zouden aan de vrijzinnigen geen beurten als bovenbedoeld worden afgestaan, omdat de rechtzinnige kerkenraad geen verantwoordelijkheid op zich zou kunnen nemen voor een prediking in vrijzinnigen geest.”¹⁰⁵ De evangelisatie kon niet anders. Haar geloofwaardigheid en daarmee haar bestaansrecht vanwege ‘de zaak’ stond op het spel. Toen drie jaar later beide predikantsplaatsen vacant waren, ging de kerkenraad niet akkoord met het orthodoxe voorstel de ene te vervullen met een vrijzinnig en de andere met een rechtzinnig predikant.¹⁰⁶

Evangelisaties konden ten derde de hulp inroepen van een naburige predikant en diens kerkenraad. Zo schoven de belijdende evangelisatieleden van Jelsum naderhand voor de avondmaalsviering aan bij de orthodoxe dominee en zijn gemeente te Leeuwarden. Bij hem werden de catechisanten ook aangenomen als lidmaat.¹⁰⁷ Die te Grouw gingen voor doop en avondmaal op naar diverse gelijkgezinde gemeenten. Dit was totdat de plaatselijke kerkenraad hiervoor drie ‘beurten’ afstond.¹⁰⁸ Op 18 april 1922 trok evangelist Van Ginkel van ‘Pniël’ Huizum (Fr.) ter aanname met vijftien belijdeniscatechisanten richting Sint Annaparochie en ds. Otto Samuël Jellema (1889-1961). Voor de bevestiging gingen ze de zondag daarop opnieuw naar Het Bildt.¹⁰⁹ Kinderen en leden van de orthodoxe evangelisatie te Heiloo werden ten doop gehouden te Sint Pancras, dat beschouwd werd als “één der weinige (thans) homogeen orthodoxe gemeenten in de naaste omgeving van de stad Alkmaar.”¹¹⁰

Aldus ontvingen evangelisaties hulp bij hun kerkelijke nood. Zeker via de laatste twee wegen bleef bovendien de band met de NHK bewaard. Maar werden evangelisatieleden door de lokale gemeenten ook ten volle voor hervormd gehouden? Waren ze bijvoorbeeld als lidmaat opgenomen in de kerkelijke administratie? Dat was geen onbelangrijke kwestie. Zeker wanneer men invloed wenste uit te oefenen op de beroeping van een predikant of de benoeming van kerkelijke bestuurders en daarmee op de gemeentelijke en kerkelijke koers.

---

¹⁰² J. Lubberts en J. Schutte-Geurtsen, ‘Evangelisatie in Terwolde’, in: *Kroniek. Mededelingen Oudheidkundig kring Voorst*, 2 (2005), p. 16-28 en daarin p. 27.

¹⁰³ J.J. Spanninga, *Evangelisatie*, p. 10.

¹⁰⁴ *De Waarheidsvriend*, 14 november 1946.

¹⁰⁵ *Idem*, 13 mei 1937.

¹⁰⁶ *Leeuwarder Courant*, 29 november 1940.

¹⁰⁷ P. van der Vlerk, ‘Jelsum’, in: *Maandbode*, 6 (1917), p. 1-6 en daarin p. 2.

¹⁰⁸ *Idem*, 7 (1937), p. 5.

¹⁰⁹ A. van Ginkel, ‘Huizum’, p. 5.

¹¹⁰ C.B.H. Beekhuis, *Hervormde gemeenten in Noord-Holland. Een religiografische analyse* (dissertatie), Utrecht 1975, p. 65.

6.7 De hervormde ledenadministratie en evangelisatieleden

Het Algemeen Reglement verschaftte ook na 1852 duidelijkheid over wie tot de NHK behoorde.¹¹¹ Dat gold eveneens voor de wijze waarop de doopbediening en het afleggen van belijdenis in een andere gemeente kon plaatsvinden. Daaraan waren strikte voorwaarden verbonden. Zo mochten ouders hun kind elders laten dopen door een hen welgezend predikant, maar alleen wanneer ze een door de eigen kerkenraad afgegeven bewijs omtrent hun zedelijk gedrag konden overleggen. Werd aan zo'n verzoek binnen veertien dagen geen gehoor gegeven, dan gold dit als goedkeuring. De ontvangende kerkenraad was verplicht om binnen acht dagen na de doop daarvan melding te doen aan die van de woonplaats van de doopouders "opdat daarvan nauwkeurige aantekening geschiede in de doopboeken der beide gemeenten."¹¹² Eenzelfde regeling gold de aanneming en bevestiging tot lidmaat. De termijn van beschikking was hier gesteld op vier weken.¹¹³

Het was de taak van de bijzondere kerkenraad, namelijk de predikanten en ouderlingen, deze administratie en die van de kerkelijk ingezegende huwelijken bij te houden. Dat moest middels "dubbele, aan verschillende plaatsen bewaarde, registers."¹¹⁴ De ledenadministratie omvatte verder de ontvangst en uitgave van attestaties, namelijk de bewijzen van lidmaatschap van binnenkomende en vertrekkende leden. Men had bovendien aan te tekenen wie er overgingen naar een andere gezindte of waren overleden.¹¹⁵

Of de namen van evangelisatieleden ook altijd in deze administratie waren opgenomen, is lastig te beantwoorden. Van slechts enkele verenigingen zijn ledenlijsten bewaard gebleven. Bijvoorbeeld van de posten in de Friese steden Bolsward, Leeuwarden en Franeker. Die konden vergeleken worden met lijsten van hervormde stemgerechtigden. Te Bolsward en Leeuwarden werden beide gevonden in het kerkelijk archief. Voor Franeker bevatte het archief van evangelisatie 'Bethel' een ledenlijst en het hervormde archief een van kiesgerechtigden.

De ledenlijst te Bolsward was uit 1899 en telde 42 namen.¹¹⁶ Een aantal daarvan waren doorgehaald. Mogelijk was dit vanwege een later vertrek, een bedanken of een overlijden. Vergeleken met de lijst van stemgerechtigde manslidmaten uit 1905 en 1906 bleken 34 namen, dus 81% daarop voor te komen.¹¹⁷

Voor Leeuwarden was een ongedateerde ledenlijst van 'De Bijbel' beschikbaar.¹¹⁸ Deze moet van rond 1919 zijn geweest. Volgens een aantekening was een van de leden in dat jaar overleden. Ze werd vergeleken met de meest naaste lijst van stemgerechtigde lidmaten, namelijk die van 1923.¹¹⁹ Dat was steekproefsgewijs vanwege de veelheid aan evangelisatieleden. Het onderzoek met de achternamen beginnend met een A, E, L, T of Z telde 79 mannelijke leden. Hiervan waren 17 namen doorgestreept, waarvan een vijftal bleek 'vertrokken'. Van de resterende 62 leden waren 52 namen opgenomen op de lijst van stemgerechtigden, oftewel ruim 83%.

De vergelijking van de lijsten uit Franeker over het jaar 1946 had vrijwel hetzelfde resultaat. In tegenstelling tot Bolsward en Leeuwarden bevatten beide lijsten de namen van zowel mannen als vrouwen. De handgeschreven ledenlijst van 'Bethel' en gedateerd 12 november 1946 kende 209

---

¹¹¹ AR-1852-2.

¹¹² *Synodaal Reglement voor de Kerkeraden (SRK)*, 1857, artikel 14,1d, in: J. Douwes en H.O. Feith, *Kerkelijk wetboek. De reglementen en verordeningen der Nederlandsche Hervormde Kerk, met aantekeningen*, ed. J. Knottenbelt (4^e druk), Groningen 1901, p. 72-91.

¹¹³ RGO-1862- 40.

¹¹⁴ SRK-1857-14.8.

¹¹⁵ SRK-1857-14.6 en 14.8.

¹¹⁶ Tresoar, Leeuwarden (TL), Archief 'Hervormde gemeente Bolsward', toegangsnr. 246, inv. nr. 522, Notulenboek van de ledenvergaderingen 1888-1903 (met ledenlijst 1899 achterin).

¹¹⁷ TL, Archief 'Hervormde gemeente Bolsward', toegangsnr. 246, inv. nr. 508, Lijst van stemgerechtigde manslidmaten der Hervormde Gemeente te Bolsward (1905-1906).

¹¹⁸ Historisch Centrum Leeuwarden (HCL), Archief 'Hervormde gemeente Leeuwarden, 1581-1971', toegangsnr. 1700, inv. nr. 1883, ledenlijsten, aangelegd c. 1919.

¹¹⁹ HCL, Archief 'Hervormde gemeente Leeuwarden, 1581-1971', toegangsnr. 1700, inv. nr. 1242, lijsten van stemgerechtigden, 1923-1939.

namen.¹²⁰ Daarvan waren 20 nauwelijks leesbaar en 40 niet op de 993 tellende lijst van stemgerechtigde lidmaten terug te vinden.¹²¹ Gerekend met die 60 stond een 69% als zodanig ingeschreven. Rekening houdende met het getal van 40 was dat met bijna 81% het geval. De ontbrekende 19% wijst op een omissie in de kerkelijke administratie, want de evangelisatie kende naar haar statuut louter hervormde lidmaten als lid.¹²²

Wanneer de onleesbare namen te Franeker buiten beschouwing worden gelaten, blijkt in de drie Friese steden gemiddeld bijna 82% van de evangelisatieleden vermeld te staan op de lijst van stemgerechtigde lidmaten. Dat is niet naar de formele letter van het AR. Maar naast een overlijden, vertrek of bedanken, kan het betekenen dat met uitzondering van Franeker ook niet-hervormden de ledenlijsten sierden. Het niet-vermeld-staan kan verder toegeschreven worden aan zowel een onzorgvuldig omgaan van evangelisatieleden met hun attestatie, als een slordigheid in de kerkelijke administratie. Voor dat laatste hoeft slechts verwezen te worden naar de uitgaven van het *Nieuw Kerkelijk Handboek* over 1941 en 1947. Beide vermelden voor Franeker 3200 gemeenteleden, alsof er in de tussentijd niets is gebeurd.¹²³ De cijfers van Bolsward uit de beschikbare *NKH*-edities over 1896 en 1906 geven daarentegen als aannemelijke aantallen 2945 en 3173.¹²⁴

Afgaande op de cijfers kan gesteld worden dat de kerkelijke administratie qua evangelisatieleden, zeker in de drie Friese steden, voor redelijk betrouwbaar is te houden. Ondanks hun autonome verenigingsstatus blijken evangelisatieleden voor ruim 80% ingeschreven te staan als lid van de hervormde gemeente. Zodoende hadden ze via de verkiezingen kerkelijk iets te zeggen. En dat wilden ze ook. Zeker de BvE-leden getuige de door hen gehanteerde uitdrukking ‘(in en) ten bate van de Ned. Herv. Kerk.’

6.8 Evangelisaties en de uitdrukking ‘ten bate van de Ned. Herv. Kerk’

De evangelisatie te Bergum nodigde eens per maand een hervormde predikant uit om te komen spreken en aldus ‘voeling met de kring’ te houden. Preken was niet de bedoeling, “want immers wij zijn niet vergaderd als gemeente doch slechts als een deel der gemeente, op eigen verlangen en niet met goedvinden van onzen Kerkeraad.” Daarom hield UKk in het eigen lokaal geen avondmaalsviering. Dat deed men in en met naburige gemeenten, want “zo gevoelen wij dat wij niet op ons zelve staan, tot de Ned. Herv. Kerk daadwerkelijk behooren.”¹²⁵

Aan die band hechtte ook de post ‘Pniël’ te Huizum (Fr.). Slechts zes van de eenentwintig aanwezigen op de stichtingsavond bleven, toen de initiatiefnemers blijk gaven “in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk” te willen werken.¹²⁶ Ook binnen de evangelisatiekring Kollum-I leefde dit: “Wij zijn Hervormd en wenschen dit te blijven,” aldus haar bestuur. “Wij wenschen te werken voor het erf der vaders, en voor het geestelijk welzijn van onze menschen.”¹²⁷

Aan dit verlangen verstreekte de Amsterdamse predikant Pieter Johannes Kromsigt (1866-1941) in maart 1927 een theologische verantwoording. Op een bijeenkomst van de afdeling Leeuwarden van de CV sprak hij over ‘Kerk en Evangelisatie’. Kromsigt zegt: “De historische grondslag der kerk is het genadeverbond. Die de kerk loslaat, laat het genadeverbond los. Zolang de kerk het woord en het sacrament nog heeft, is zij de ware kerk en mag niet verlaten worden.” Voor de wederopbouw van de NHK zag Kromsigt een evangelisatie als een belangrijk middel, maar tegelijk als noodmaatregel. “Alleen in moderne gemeenten of zoogenaamd Evangelische gemeenten, waar de verzoening door het kruis geloofend wordt, is voor Evangelisatie-arbeid plaats.” Dit werk moest niet

¹²⁰ TL, Archief ‘Vereniging voor hervormde evangelisatie Bethel te Franeker’, toegangsnr. 230-18, inv. nr. 13, Ledenlijsten, 1948, ongedateerd.

¹²¹ TL, Archief ‘Hervormde gemeente Franeker’, toegangs nr. 251, inv. nr. 367, Lijsten van stemgerechtigde lidmaten (1946, 1947).

¹²² Artikelen 4 en 5, in: *BNSver.*, 22 maart 1921.

¹²³ *NKH* (1941), p. 241, en idem (1947), p. 184.

¹²⁴ Idem (1896), p. 231, en idem (1906), p. 198.

¹²⁵ P. van Tuinen, ‘Bergum’, p. 5-11 en daarin p. 9-10.

¹²⁶ M. Brouwer, ‘Een kwart eeuw terug’, in: S. Brand e.a., *Jubileum-uitgave*, p. 9-16 en daarin p. 10. Zie verder S.S. Visser, *Kerk en Evangelisatie*, Noordwolde Fr. z.j., p. 15.

¹²⁷ *Hervormd Zondagsblad*, 6 mei 1916.

vrij van de kerk plaatsvinden en dus dienden de leden diaconale hulp te blijven bieden, de hoofdelijke omslag te betalen en deel te nemen aan de verkiezingen. Het bedienen van de sacramenten, het inzegenen van een huwelijk en het uitspreken van de zegen moest volgens Kromsigt in een evangelisatie achterwege worden gelaten.¹²⁸

Een gevaar dat evangelisaties bedreigde, was dat men zich ging gedragen als ‘kerk’, oftewel gemeente. Zo gebeurde kennelijk te Hoorn (Terschelling). Evangelist Stroo bepaalde leden en bestuur erbij dat een evangelisatie “slechts [was] een noodtoestand [...] om buiten de Kerk Gods Woord te hooren.” “Wij zijn leden van de N.H.K., die dus hun ware plaats pas hebben in die Kerk,” aldus Stroo in 1925.¹²⁹

Die stellingname kon in Munnekeburen soms praktisch gestalte gegeven worden. Het hervormde bestuurscollege, dat onder meer de waarneming in vacante gemeente regelde, heette ‘de ring’.¹³⁰ Wanneer zo’n ring voor de kerkdienst te Munnekeburen, zoals op Schiermonnikoog, een orthodox predikant had geregeld, bleven de deuren van het evangelisatielokaal gesloten. Op die zondag gingen de evangelisatielieden naar het plaatselijk kerkgebouw en “de band, die ons bindt aan de Ned. Herv. Kerk, wordt weer gevoeld.” Bovendien “wij vertrouwen, dat de dag eens zal aanbreken, dat de Evangelisatie overbodig zal worden en het Kruisevangelie weer van den kansel der Hervormde kerk gebracht zal worden.”¹³¹

Die mogelijkheid was er ten tijde van een vacante predikantsplaats. Dan kon zo’n plek geclaimd worden door op de kerkenraad of het kiescollege een beroep te doen de opengevallen plaats in te vullen met een predikant ten behoeve van de evangelisatiekring. Zo gebeurde anno 1927 te Emmen. In het Drentse besliste de kerkenraad hierop afwijzend.¹³² In 1918 verzochten 700 lidmaten te Zutphen, maar tegelijk evangelisatielid, het kiescollege hun voorganger ds. Pieter Martinus de Jong (1878-1944) in een ontstane vacature te beroepen. Zij gaven namelijk de voorkeur aan een orthodox predikant, achtten het billijk dat één keer per zondag een orthodoxe prediking gehoord kon worden en meenden dat zo’n beroep de financiële situatie van de gemeente ten goede zou komen.¹³³ Ook dit verzoek vond geen genade met de voortzetting van de evangelisatie als gevolg.

Toch werd hier en daar middels een kerkelijke verkiezing een gemeentelijke omslag bewerkstelligd. Zo gebeurde in de hervormde gemeente te Oude- en Nijehorne. De omslag werd mede toegeschreven aan de binnen haar grenzen verkerende evangelisatiepost Schurega-Oudehorne.¹³⁴ Die te Elst (Overbetuwe) kon anno 1938 opgeheven worden, toen met de komst van een nieuwe predikant “een verandering in richting” werd aangebracht.¹³⁵ Zo ook te Middelharnis. Daar bestond sinds 1920 geen vrees meer voor “vermodernisering”, omdat “de Heere aan de Ned. Herv. Gem. predikanten schonk, die de zuivere Gereformeerde Waarheid verkondigden.”¹³⁶ Zeker voor de ruim 70% aan minderheidsevangelisaties vormde deze zaak de kwestie om ‘ten bate van de Ned. Herv. Kerk’ te werken, opdat op zondag een orthodox georiënteerde verkondiging gehoord zou worden.

6.9 Samenvatting

De kwantitatieve analyse van de verhouding van evangelisaties tot de NHK bracht aan het licht dat zowel het anno 1943/1944 door Mackaay gepresenteerde procentuele als absolute aantal evangelisatielieden met zeker een kwart naar beneden moet worden bijgesteld. Van de voor dit onderzoek aangehouden selectie zou hoogstens een 6,2% of 170.000 leden rond 1940 een dubbellidmaatschap gekend hebben van kerk én evangelisatie. Het fenomeen van ‘hervormde

---

¹²⁸ *Leeuwarder Courant*, 17 maart 1927.

¹²⁹ C. Stroo, ‘Hoorn (op Terschelling)’, in: *Maandbode*, 5 (1925), p. 7-11 en daarin p. 8.

¹³⁰ AR-1852-27 en 28.

¹³¹ A. Erkens, ‘Munnekeburen’, in: *Maandbode*, 2 (1925), p. 9-11 en daarin p. 10.

¹³² *De Waarheidsvriend*, 21 oktober 1927 en 18 november 1927.

¹³³ Idem, 15 februari 1918.

¹³⁴ J. Keizer, *Ald- en Nijhoarne*, Ljouwert 1976, p. 95, en E. Syperda, ‘Een Overwinningsbericht’, in: *Maandbode*, 3 (1923), p. 1-2.

¹³⁵ *De Waarheidsvriend*, 11 augustus 1938.

¹³⁶ Idem, 29 oktober 1920.

evangelisatieverenigingen' was statistisch gezien dus van minder grote betekenis dan sinds de Tweede Wereldoorlog werd aangenomen.

Als eerder meermaals is aangestipt, zijn die verenigingen te relateren aan een drietal door de NHK gelaten lacunes en dit vanwege een reglementaire, territoriale en bestuurlijke omissie. Met behulp van termen ontleend aan De Jager, Van Lennep, Mackaay en O.J. de Jong kan deze stellingname vertaald worden in een vernieuwde indeling van evangelisaties. De reglementaire leemte van evangeliseren zorgde voor ruim 5% aan gemeentelijke evangelisaties. Andere gemeentelijke kwamen tot stand met hulp van de plaatselijke kerkenraad en soms ook de kerkvoogdij in kerkvrije buurten. Weliswaar was dit op geografische afstand van de kerkelijke gemeente, maar dat motief gold bovenal de 18% aan gestichte posten in veenkoloniale en industriële gebieden. Daar vulden ze de door de NHK gelaten territoriale lacunes en verkregen aldus, mede vanwege een sociale distantie, de noemer van afstandsevangelisaties. Verreweg de meeste posten evenwel, namelijk 70%, vonden door een bestuurlijk onvermogen hun oorsprong in een minderheidssituatie. Slechts op deze groep is de definitie van Oostenbrink-Evers van toepassing. Terwijl de diverse al dan niet hervormd-kerkelijke functionarissen hun onderlinge omgang lieten bepalen door collegialiteit, respect, mildheid en zelfs vriendschap, plaatste de 'zaak' van controversiële opvattingen op theologisch vlak hen tegenover elkaar met soms een evangelisatiepost als gevolg.

Die vonden, zoals eerder is vastgesteld, steun bij geestverwante predikanten in de functie van (ere-)voorzitter of mentor, maar naar nu bleek eveneens bij andere kerkelijke functionarissen. Sommigen van hen functioneerden als voorganger, anderen leidden evangelisten op en in, wijdden lokalen in of hadden de voorgang in bijeenkomsten en bedienden de sacramenten. En dit, omdat zij instemden met het door een evangelisatie aangehangen gedachtegoed, dat merendeels orthodox getint was. De kerkelijke betrokkenheid op evangelisaties was dan ook vooral uit dat deel van de NHK afkomstig.

Op basis van datzelfde beginsel bleken naburige predikanten en hun kerkenraden de evangelisatieleden te verwelkomen bij de bediening van de sacramentsvieringen en de aanneming tot lidmaat van de NHK. En ondanks 'de zaak' was dat eveneens in meerdere vrijzinnige gemeenten het geval. Daar konden onder leiding van een predikant van eigen richting de kerkelijke ceremoniën gehouden worden in het gemeentelijke kerkgebouw. Die toestemming van moderne zijde kon aanleiding zijn de vraag naar de wederzijdse erkenning te stellen. Ze werd van evangelisatie-zijde telkens negatief beantwoord, want instemming zou het motief van 'noodzaak' ondergraven. Aldus zag de confessioneel Kromsigt, in tegenstelling tot zijn confrère Woudstra, de evangelisaties en hield ze daarmee als van tijdelijke aard. Ondertussen bleek het voor Kromsigt een legitieme zaak, dat evangelisatieleden zich enerzijds van de kerkelijke gemeente afzonderden en anderzijds vasthielden aan het hervormde lidmaatschap. Zo behielden ze het kerkelijke stemrecht. Dat verleende hen de mogelijkheid via verkiezingen de omslag van een gemeente en wellicht daarmee van de NHK in orthodoxe richting te bewerkstelligen. Het bleef daarom tegelijk een noodzaak om als lidmaat opgenomen te zijn in de kerkelijke administratie. Die bleek redelijk betrouwbaar met een percentage van ruim 80%.

De werkwijze van 'ten bate van de Ned. Herv. Kerk' wierp zo nu en dan haar orthodoxe vruchten af. Vaker bleef vanwege 'de zaak' de relatie tot de lokale manifestatie, zoals dit door Haak is verwoord, er een van 'naast' en soms van 'tegenover'. 'De zaak' was een belangrijk obstakel voor incorporatie en daarmee tot terugkeer in het geheel van de kerkelijke gemeente en zodoende de NHK. Oproepen daartoe vanuit de kerk en de dwingende regelgeving vanwege de Duitse bezetter ten tijde van de Tweede Wereldoorlog ten spijt. Dat wordt duidelijk uit de navolgende belichting van het laatste decennium van de onderzoeksperiode.

7 Ontwikkelingen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog

7.1 Inleiding

Tussen 1940 en 1945 werd het Nederlandse leven bepaald door de Duitse bezetting. Dominee en kerkelijk verzetsman Hendrik Cornelis Touw (1903-1972) meende dat de Nederlandse christenheid het daarmee gepaard gaande gevaar van het nationaalsocialisme merendeels onderschatte. Dat nazidom wilde “het geheele leven ordenen, leiden, vormen, en van zijn geest doordringen.”¹ En zo dus ook de kerken en het verenigingsleven. Ondertussen stonden, aldus Touw, voornamelijk jonge predikanten op, die zich bezig hielden met de verhouding van het christelijk geloof tot deze ideeën. Anderen in de NHK waren nog immer betrokken op zaken als “de vragen van kerkorde en belijdenis, van theologie en cultuur.” Beide kwesties zouden zich tijdens de jaren 1940-1945 samenballen, meende Touw. Hij zag de NHK met andere kerken tegen het heersende nationaalsocialisme in verzet komen en als gevolg daarvan weer tot een sprekende en tevens belijdende en getuigende kerk worden.² Evenwel spreken latere kerk- en religiehistorici als Van Eijnatten en Van Lieburg van een al eerder begonnen binnenkerkelijk proces, dat de behoefte voedde naar “nieuwe institutionele structuren die de religieuze verkaveling zouden overstijgen of te niet doen.”³ Volgens Harinck en Winkeler leefde die kerkelijke herstructurering met name bij het brede midden van de NHK vanwege “het geloof in een nieuwe volksgemeenschap op basis van het christendom.”⁴

Hier geldt als vraag wat deze kerkelijke ontwikkelingen sinds 1940 betekenden voor de met de NHK gerelateerde evangelisaties, maar ook wat hún rol in dezen was. Dat er vanaf 1940 gemiddeld nog slechts een post per jaar werd gesticht, duidde op een afvlakking van wat werd beschouwd als “een der neteligste kwesties” van het zich binnen de kerk afspelende richtingenvraagstuk.⁵ Het was de kerk, die pogingen ondernam om dit vraagstuk en daarmee die van de kerkhoudende posten te boven te komen. Ze deed zulks middels een door de ‘Algemene Synode’ (AS) ingestelde ‘Commissie voor Kerkelijk Overleg’ (KO). Die had niet slechts te reageren op de tijdsomstandigheden, maar ook de kerk bij de tijd te brengen. Enkele uit deze commissie voortgekomen werkgroepen, subcommissies en raden hielden zich daarom bezig met de kwestie van ‘kerk en evangelisaties’. Het zijn vooral deze werkzaamheden, welke vanwege de vraagstelling onderzocht zullen worden. Dat onderzoek vindt haar afsluiting in een uiteindelijke stand van zaken aangaande de selectie aan evangelisaties per 1951.

Voor het opmaken daarvan vormen de historische beschrijvingen van de posten een gewichtige bron. Zo ook waar het gaat om de hervormde maatregelen ten aanzien van de eveneens aan evangelisaties opgelegde Duitse voorschriften. Voor de verschillende werkgroepen, subcommissies en raden gelden, naast opnieuw de historiografie, de kerkelijke archieven als belangrijke bronnen. Ten slotte blijken hier ook de handelingen van de AS en haar opvolger sinds 1945 de Generale Synode (GS) hun diensten te bewijzen.

7.2 De ‘Commissie voor Kerkelijk Overleg’

In het door Touw gehanteerde interpretatiekader van verzet en kerkelijke verandering plaatste hij de instelling door de AS van de ‘Commissie voor Kerkelijk Overleg’ in augustus 1940. Dit was op voorstel van de zogenaamde ‘Urgentie-Commissie’. Die functioneerde “in oogenblikken van

¹ H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* (deel I), 's-Gravenhage 1946, p. 253.

² Idem, p. 16-17, 24-28, 33-34, 38-39, 46 en 85. Zie ook G.H. Spruyt, “Te stimuleeren en te instigeeren.’ Samenstelling, activiteiten en betekenis van kerkelijk verzetsgroep de Lunterse Kring’ in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (TNK), 3 (2020), p. 260-270.

³ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2006, p. 323.

⁴ G. Harinck en L. Winkeler, ‘De twintigste eeuw’, in: H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, p. 793-912 en daarin p. 795.

⁵ Het Utrechts Archief (HUA), Archief ‘Commissie voor Kerkelijk Overleg’ (Archief KO), toegangsnr. 1424, inv. nr. 15, notulen subcommissie ‘Kerk en Gemeenteopbouw’, 1 november 1940.

bijzonderen nood wanneer gewichtige beslissingen moeten worden genomen [en] de Algemeene Synodale Commissie niet kan worden samengeropen.”⁶ Voor Rasker had de zo breed mogelijk samengestelde KO als oorsprong “de onverwachte actualiteit” omtrent de vragen “betreffende de organisatie en reorganisatie” van de kerk.⁷ Het proces tot uitvoering kon volgens hem en ook onderzoeker Jacobus Franciscus Ludovicus Bastiaanse het best volgens de principes van de ethische richting worden aangevat: “Niet maar herhalen van de formuleringen van oude belijdenisgeschriften, maar in een nieuwe situatie op nieuwe wijze opkomen voor de oude waarheid.”⁸

De opdracht van de negentien personen tellende commissie was dus tweeledig. Het de-kerk-bij-de-tijd-brengen leidde tot het instellen van negen werkgroepen, waaraan naderhand nog een tiende werd toegevoegd.⁹ Twee daarvan waren ‘Kerk en Zending’ (KZ) en ‘Kerk en Gemeenteopbouw’ (GO).¹⁰ De namen verwezen naar het te bewerken arbeidsterrein. Voor KZ was dat zowel de in- als de uitwendige zending en voor GO de opbouw van de kerkelijke gemeenten.

De uitlichting van deze twee is, omdat beide van doen kregen met evangelisaties. Voor GO gold dat al tijdens haar eerste vergadering op 3 september 1940. De synode legde toen als vraag op haar bord: “Hoe kunnen Kerk en Evangelisaties in nader verband gebracht worden?”¹¹ KZ kreeg ermee te maken, toen ze poogde de hervormde activiteiten op het evangelisatieterrein in kaart te brengen. Dat was al niet meer onder haar oorspronkelijke noemer. Omdat werd voorzien dat zowel de uit- als inwendige zending tot blijvende onderdelen van de toekomstige NHK zouden worden, werd KZ per mei 1941 opgesplitst in een ‘Raad voor Uitwendige zending’ (RUZ) en een ‘Raad voor Inwendige Zending’.¹² Aan de laatste naam ging soms het adjectief ‘hervormde’ vooraf. Aldus werd gerept van ‘Hervormde Raad voor Inwendige Zending’ (HRIZ). Van deze raad ontving kandidaat Mackaay de opdracht tot zijn veelvuldig aangehaald onderzoek. Hij zou daarvoor dankbaar gebruik maken van een door GO gehouden enquête onder evangeliserende verenigingen en de gemeenten waarin deze zetelden. Want met name GO richtte zich aanvankelijk op de kwestie ‘kerk en evangelisaties’.

7.3 ‘Kerk- en Gemeenteopbouw’ (GO) en haar arbeid vanwege ‘kerk en evangelisaties’

GO stond onder voorzitterschap van zendingsman Hendrik Kraemer (1888-1965). De leden kregen tot voornaamste doel kerk en gemeente, landelijk en plaatselijk bijeen te brengen rond haar belijdenis en aldus te bepalen bij haar wezen en opdracht.¹³

In GO was, in tegenstelling tot KO, niet de volle breedte van de kerk vertegenwoordigd. De GB hield zich afzijdig. Hij wenste de autonomie van een kerkelijke gemeente te eerbiedigen.¹⁴ Dat laat onverlet dat voor de eerste initiatieven, welke GO omwille van het onderwerp ‘kerk en evangelisaties’

---

⁶ *Handelingen van de Buitengewone Vergaderingen en der 127ste Gewone Vergadering van de Algemene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1942 (Handelingen BV/GV der AS), p. 149, geciteerd in: J.F.L. Bastiaanse, *De Jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925-1965. Een generatie in dienst van de Joods-Christelijke toenadering* (deel 2), Zoetermeer 1995, p. 749. Zie ook: idem (deel 1), p. 177.

⁷ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (3^e druk), Kampen 1986, p. 283.

⁸ Idem, p. 281. Zie ook J.F.L. Bastiaanse, *De Jodenzending* (deel 1), p. 177.

⁹ H. Oostenbrink-Evers, *Beginselen en achtergrond van de kerkorde van 1951 van de Nederlandse Hervormde Kerk. Een kerkrechtelijk onderzoek naar de structuur van de Nederlandse Hervormde Kerk, zoals die werd ontworpen door de Commissie voor beginselen van Kerkorde (1942-1944) en de Commissie voor de Kerkorde (1945-1947)*, Zoetermeer 2000, p. 77.

¹⁰ J. Bruin, *Kerkvernieuwing. Een praktisch-ecclesiologisch onderzoek naar de betekenis van ‘Gemeenteopbouw’ voor de Nederlandse Hervormde Kerk*, Zoetermeer 1992, p. 276 en 283.

¹¹ J. Bruin, *Kerkvernieuwing*, p. 30, en HUA, Archief KO, toegangsnr. 1424, inv. nr. 15, notulen werkgroep Gemeenteopbouw, 1 november 1940.

¹² W. Timmermans, *De Nederduitsch Hervormde gemeente te Utrecht in verband met het toenemend aantal onkerkelijken en in haar relatie tot haar evangelisatie-orgaan: de Nederlandsche Hervormde stadszending*, Utrecht 1943, p. 171.

¹³ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 291-292 en 295.

¹⁴ H. Oostenbrink-Evers, *Beginselen*, p. 78.

ondernam, tevens de onafhankelijk van de GB opererende IZB was uitgenodigd. Met deze IZB, de BvE en de VVH, zijnde “eenige groote Evangelisaties in en ten bate der Ned. Herv. Kerk” wenste men eerst te overleggen.¹⁵ Hiermee gaf de werkgroep in september 1940 gehoor aan haar opdracht te komen “tot normaler en der Christelijke Kerk waardiger verhoudingen tusschen Kerkeraden en Evangelisaties, dit laatste woord in den ruimsten zin genomen.”¹⁶ GO hield elke afgezonderde vereniging of afdeling met hervormde leden voor een evangelisatie. Aldus maakte de werkgroep hun bestaan tegelijk tot een kerkelijke zaak.

Uitgangspunt voor het eerste gesprek in oktober 1940 vormden een vijftal voorstellen van voorzitter Kraemer. De eerste drie eindigden telkens met eenzelfde doelstelling, namelijk dat de uitgetreden groepen “tot de eenheid der gemeente worden teruggebracht.” Dit voornemen stond bij hem kennelijk hoog in het vaandel. Zo bleek uit een aansluitend voorstel betreffende incorporatie, hoewel die vooreerst van tijdelijke aard zou zijn, namelijk voor een periode van vijf jaar.¹⁷

In de maanden oktober en november werd aan het eerste oriënterende overleg een vervolg gegeven. Naast de genoemde organisaties werden nu ook vertegenwoordigers uitgenodigd van de CV, de GB, het ‘Reorganisatie-comité’¹⁸ en de verenigingen ‘Kerkherstel’ en ‘Kerkopbouw’¹⁹.

Kerkherstel is de verkorte aanduiding voor het ‘Nederlandsch Hervormd Verbond tot Kerkherstel’.²⁰ Na het synodale verwerpen in 1929 van een twee jaar eerder voorgelegd reorganisatievoorstel werd dit verbond op 10 juni 1930 in het leven geroepen door confessionelen, hervormd-gereformeerden en ethischen. Die waren afkomstig uit de ‘Christus belijdende’ vleugel van de kerk. Ze werden aangevuld met zogenaamde ‘barthianen’, oftewel aanhangers van de barthiaanse dialectische theologie en aldus genoemd naar de Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968). Kerkherstel baseerde zich op het reformatorisch protestantisme en was op restauratie van het verleden gericht. Het jaar daarop kreeg het een tegenpool in de ‘Vereeniging Kerkopbouw’. De leden van Kerkopbouw waren te vinden onder eveneens ethischen, maar ook rechts-vrijzinnigen. Zij richtten zich met name op de toekomst en een nieuwe samenleving.²¹

Met hen en de andere uit de diverse richtingen voortgekomen organisaties kreeg de kwestie rond evangelisaties nog meer een kerkelijk karakter. Via deze instellingen van ‘links’ tot ‘rechts’ – de vaak gebezigde uitdrukkingen voor de uitersten van ‘vrijzinnig’ en ‘hervormd-gereformeerd’ binnen de NHK – werd de kerk in haar volle breedte ingeschakeld.

Voor de samenkomsten in november stelde de voorzitter nieuwe concepten op. Daarop reageerde ds. Johan Jacob Timmer (1889-1977), optredend als GB-vertegenwoordiger, met een herhaling van het bondsstandpunt. Instemming was mogelijk, wanneer zowel de schrift als ook de belijdenis in acht werd genomen. Namens de CV sloot ds. Hendrik Gerard Groenewoud (1906-1969) zich hierbij aan. Hij meende bovendien, dat het aanvaarden van evangelisaties zou “wettig maken wat als noodtoestand in deze kerk geheet heeft.” Haitjema merkte als lid van de vereniging ‘Kerkherstel’ op dat het te argeloos was te denken dat elke arbeid van iedere evangelisatie louter uit apostolisch

---

¹⁵ Tresoar, Leeuwarden (TL), Archief ‘Hervormde gemeente Oosterzee-Echten-Bantega’, toegangsnr. 244-59, inv. nr. 145, rapport van GO, februari 1941, p. 1.

¹⁶ Brief van de Algemeene Synode der NHK aan kerkenraden en evangelisaties, 6 september 1941, in: ‘Collectie T.T. Osinga’.

¹⁷ Brief van Hendrik Kraemer gericht aan de hoofdbesturen van de ‘Confessioneele Vereeniging’, de ‘Gereformeerde Bond’, ‘Kerkherstel’, ‘Kerkopbouw’ en de ‘Vereeniging van Vrijzinnig-Hervormden’, gedateerd oktober 1940, in: ‘Collectie T.T. Osinga’. Volgens J. Bruin, *Kerkvernieuwing*, betrof dit voorstel (emeriti)-predikanten. Later noteerde hij als derde richtlijn voor de ‘Commissie van Advies ter zake Kerk en Evangelisaties’: “Het verzoek aan de kerkeraden te doen om de arbeid der Evangelisaties op te nemen in kerkelijk verband”, p. 30-31 en 35.

¹⁸ Waarschijnlijk betreft dit het ‘Reorganisatie-comité 1938’ dat zich tot doel stelde de bevordering van de definitieve aanneming van een reorganisatie-ontwerp anno 1938. Zie *Nieuwe Leidsche Courant*, 26 februari 1938 en 11 augustus 1938.

¹⁹ TL, Archief ‘Hervormde gemeente Oosterzee-Echten-Bantega’, toegangsnr. 244-59, inv. nr. 145, rapportage van de Werkgroep ‘Gemeentopbouw’, februari 1941, p. 1.

²⁰ O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (2^e druk), Nijkerk 1978, p. 383.

²¹ Zie over ‘Kerkherstel’ en ‘Kerkopbouw’ bij H. Evers, ‘De vervanging van het Algemeen Reglement door de Kerkorde van 1951’, in: F. van Lieburg en J. Roelevink (red.), *Ramp of redding? 200 jaar Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden (1816-2016)*, Utrecht 2018, p. 169-176 en daarin p. 169.

besef was geboren. De namens ‘Kerkopbouw’ sprekende Utrechtse predikant Beerens achtte het sympathiek dat het voorstel “de noodzakelijkheid van verscheidenheid binnen de eenheid in het lichaam van Christus heeft onderstreept.” Predikant en VVH-lid Karel Albertus Beversluis (1892-1961) was blij gestemd, maar meende tegelijk dat niet iedere evangelisatie binnen een gemeente te accepteren zou zijn.²²

Het overleg bracht de voorzitter tot een drietal conclusies. Ten eerste zou de synodale vraag via de weg van de verschillende richtingen met hun onderscheiden kerk-politieke stellingnames niet tot een oplossing komen. Ten tweede, ook zonder de belijdenis in het geheel te betrekken, zouden de verschillende partijen tegenover elkaar blijven staan. Voor Kraemer was de kern van dat belijden: “Gods openbaring in Christus”. Om dat samen tot basis van een toekomstig kerk-zijn te nemen zou de vrijzinnige “zijn angst voor orthodox-worden moeten afleggen. De orthodoxe zal zich van de bezorgdheid moeten bevrijden, dat op deze wijze een z.g.n. dogmatisch minimum wordt gesteld.” In dit verband sprak hij even verderop van “twee pathologische trekken”, van “belijdeniskramp en belijdenisphobie”.²³ Om die te doorbreken adviseerde Kraemer ten derde dat kerkenraden en evangelisaties het ‘kerkelijk gesprek’ met elkaar zouden aangaan “in gehoorzaamheid aan Gods Woord en instemmende met de belijdenis van de Kerk.”²⁴ Naderhand zouden voor dat gesprek de sinds maart 1943 door kerkelijk hoogleraar Kormelis Heiko Miskotte (1894-1976) opgestelde ‘Doornse stellingen’, aldus genoemd naar Doorn als plaats van aanvaarding, als richtsnoer gelden.²⁵

Het uitgangspunt werd op de 29ste november bijgesteld tot “in gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift en op de bodem van de belijdenisgeschriften der Ned. Herv. Kerk.”²⁶ Deze formulering werd het basisbeginsel voor de nieuwe kerkorde-1951. Ondanks de tegengestelde opvattingen tijdens de oktoberzessie bereikten de commissie nog andere geluiden. Vanuit Hengelo (Ov.) en het Friese Donkerbroek werd bericht, dat beide kerkenraden open stonden voor het oplossen van het probleem. Toch kon de werkgroep in december-1940 niets anders doen dan KO de mislukking van het overleg rapporteren.²⁷

GO hield evenwel vast aan haar opdracht en kwam in februari 1941 met een zevental nieuwe voorstellen. Die gingen gepaard met het verzoek deze voor te leggen aan de kerkenraden. Het eerste voorstel betrof de toestand van de NHK “waarin ook het bestaan der verschillende Evangelisaties een vaste trek is geworden.” Dat vroeg om schulderkenning door de kerk en van alle daarmee verbonden groepen en richtingen. Verder zou de synode uit moeten spreken dat men uit deze situatie van “zonde en schuld” niet kan komen via “een verdrag of een wederzijdsche uitsluiting der partijen.” Dat was slechts mogelijk door verootmoediging voor God zelf. Dit zou de hervormden tot het besef moeten brengen dat zij op basis van doop en belijdenis, als ook “ons organisch vereenigd zijn in één kerkelijk lichaam” verantwoordelijkheid voor elkaar droegen. “De wederzijdsche negatie” en “de onlust om elkaar geestelijk te ontmoeten” werden beschouwd als geheel in strijd daarmee. Een ander voorstel was aan te nemen dat een evangelisatie slechts dan bestaansrecht had, wanneer “haar prediking en arbeid voortkomen uit de begeerte uit te gaan naar degenen, die van de Kerk vervreemd zijn of voor haar dreigen verloren te gaan.” Op basis van het op 29 november 1940 geformuleerde uitgangspunt zou, zo mogelijk op uitnodiging van de kerkenraad en anders van het evangelisatiebestuur, overleg moeten plaatsvinden. Van de AS werd gevraagd voor de procesbegeleiding een ‘Commissie van Advies’ in te stellen.²⁸ Deze op 27 mei 1941 door GO (lees: Kraemer) aangedragen en door de AS besproken voorstellen werden nog diezelfde dag aanvaard en aangeboden aan kerkenraden en de diverse evangeliserende organisaties.

---

²² HUA, Archief KO, toegangsnr. 1424, inv. nr. 15, notulen 1 november 1940.

²³ H. Kraemer, *De nood der kerk, empirisch en principieel*, 's-Gravenhage 1941, p. 8, 34 en 39.

²⁴ HUA, Archief KO, toegangsnr. 1424, inv. nr. 15, notulen, 1 november 1940.

²⁵ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 292.

²⁶ HUA, Archief KO, toegangsnr. 1424, inv. nr. 15, notulen, 29 november 1940.

²⁷ Idem, voorstel, december 1940.

²⁸ TL, Archief ‘Hervormde gemeente Oosterzee-Echten-Bantega’, toegangsnr. 244-59, inv. nr. 145, rapportage van de Werkgroep ‘Gemeentopbouw’, februari 1941, en *Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk* (Handelingen GS), 's-Gravenhage, jaargang 1945/46, p. 80-82.

7.4 Hendrik Kraemer en zijn ideeën omtrent ‘Gemeenteopbouw’

De inzichten van Kraemer over de wijze waarop de NHK vanaf het grondvlak, dus de plaatselijke gemeente, zou moeten worden opgebouwd, waren ongetwijfeld van betekenis in het proces met de kerkorde-1951 als resultaat. De confessionele kroniekschrijver Luteijn wees evenwel ook in de richting van CV-voorman Hoedemaker. Luteijn liet dertien jaar nadien weten: “Naar mijn innige overtuiging zou onze tegenwoordige kerkorde nooit ontstaan zijn, als niet de gedachten van Hoedemaker aangaande de kerk daarin bevruchtend en leidinggevend verwerkt waren.”²⁹ Ook Luttikhuis wees op deze theoloog en predikant, namelijk toen Hoedemaker zich volgens hem aan het begin van de twintigste eeuw richtte op “*het ene noodzakelijke: dat de kerk weer kerk zal zijn.*” Door het gesprek met elkaar aan te gaan, zou “het leven dat zich nu nog in allerlei buitenkerkelijke verenigingen openbaart allengs weer in de kerk terugvloeiën en de kerk zelf doen herleven.”³⁰ Het waren kennelijk ook Kraemers gedachten.

Hendrik Kraemer was van 1921 tot 1937 op het Indonesische eiland Java werkzaam geweest als zendeling voor het ‘Nederlandsch Bijbelgenootschap’. Na zijn terugkeer in Nederland werd hij benoemd tot hoogleraar godsdienstgeschiedenis aan de Leidse universiteit. Drie jaar later nam Kraemer zitting in de commissie KO en werd hij de bezielende leider van GO. In die hoedanigheid hield hij voorjaar 1941 een lezing voor predikanten, die als GO-gedelegeerden Kraemer hadden geïnformeerd over de gang van zaken binnen de eigen classis. Zijn reactie mondde uit in het geschrift *De nood der kerk, empirisch en principieel*. Daarin beschreef Kraemer de fundamentele gedachten van de werkgroep.

Kraemer stelde dat anno 1941 geleefd werd in een tijd “van de herontdekking der Kerk”. Voor hem betekende dit, dat “de Kerk, haar wezen, haar roeping, haar betekenis veel algemeener in het middelpunt van ons Christelijk en theologisch denken staan dan sinds lang het geval was.” De kern van de kerkelijke zaak, namelijk “de bezinning op Gods openbaring in Christus”, deed er weer toe. Maar hoe individueel het aldus kernachtig geformuleerde christelijk geloof ook beleefd kan worden, het kon in Kraemers visie niet bestaan zonder de gemeenschap van de gelovigen, de ecclesia. De herontdekking van de kern van kerk-zijn en de daarmee verbonden hernieuwde beschouwing van de gemeente zag hij als een van de fundamentele van GO.³¹

Voor Kraemer werd de hervormde nood zichtbaar uit de feiten. Middels de door predikant-gedelegeerden aangeleverde rapporten kwam hij tot de conclusie dat de empirische nood ten eerste gelegen was in de onaandoenlijkheid van sommige leden en ambtsdaggers om zich samen te beraden over de staat van kerk en gemeente. Zowel onder de orthodoxen als de vrijzinnigen kon een zielige en machteloze berusting heersen in de bestaande realiteit. Kraemer had enerzijds begrip voor de menselijke verlamming, maar duidde het anderzijds en naar christelijke maatstaf als ongeloof. De “diep invretende geestelijke krankheid”, dat kerkenraadsleden ervan weerhield het kerkelijk gesprek aan te gaan, duidde hij als tweede aspect. Zo’n houding kon bepaald zijn door een onderlinge of kerkelijke verbitterd- en vijandigheid, maar eveneens door het niet meer kunnen geloven in verandering. Welke oorzaak dan ook, “de geestelijke activeering en mobiliseering der kerkeraden” diende te worden aangepakt.³²

De richtingskwestie zag Kraemer als een derde empirisch aspect. Ze deed de kerk uiteenvallen in op zichzelf gerichte blokken, welke kampten met een sterke neiging tot zelfhandhaving. Hoewel dat niet altijd werd beseft, werd dit vanwege de beleden waarheid versterkt door de doeleinden in godsdienstige termen te formuleren. Kramer wees erop dat “in de werkelijkheid [...] de strijd om de waarheid en de strijd om de handhaving van invloed en positie, niet te scheiden blijken te zijn.”³³ Vandaar dat de kerk werd geconfronteerd met politieke zaken als partijen en kiesverenigingen om invloed uit te oefenen of de ingenomen positie juist te behouden.

---

²⁹ C.M. Luteijn, *Honderd jaar Confessionele Vereniging, 1864-1964. Grepen uit de geschiedenis dezer vereniging*, Wageningen 1964, p. 94-95.

³⁰ B.A.M. Luttikhuis, *Een grensgeval. Oorsprong en functie van het territoriale beginsel in het gereformeerd kerkrecht* (dissertatie), Gorinchem 1992, p. 123-124.

³¹ H. Kraemer, *De nood*, p. 7-10

³² Idem, p. 14-15 en 16-18.

³³ Idem, p. 21.

De diepste nood was voor Kraemer dat de kerk als gemeenschap haar oriëntatie was kwijtgeraakt op Jezus Christus als levend en werkend middelpunt en op de opdracht, welke de kerk temidden van de wereld heeft. De richtingskwesatie en de reorganisatiestrijd zag hij als symptomen van deze principiële kerkelijke nood. Daarvan kon de kerk slechts genezen worden, wanneer haar leden bereid waren als het ondiscutabele uitgangspunt te aanvaarden “de werkelijkheid Gods, die in Jezus Christus vol van genade en waarheid in vleesch en bloed tot ons is gekomen en komt.” De NHK én haar gemeenten zouden zich er weer van bewust moeten worden een gemeenschap van gelovigen te zijn “geworteld in God en Zijn verlossende goddelijke levensorde, overgegeven aan den dienst en de redding der wereld, resoluut in kritiek en verzet tegen zonde en kwaad, maar terzelfder tijd even resoluut in het zich één weten met, en inzetten voor, het lijden en den nood der wereld.”³⁴

Daarmee maakte Kraemer GO niet slechts tot een vernieuwings-, maar meer nog tot een verdiepingbeweging.³⁵ Terecht stelde Bastiaanse vast dat voor Kraemer een reorganisatie van de NHK geen doel op zich was, maar “slechts als de noodzakelijke vrucht van het apostolaat.”³⁶ Pas wanneer haar leden zich opnieuw en ten diepste bewust werden van de grond van haar bestaan en daaruit hun conclusies trokken voor ook de hen omgevende wereld zou een reorganisatie zinvol zijn.

In de oproep tot gehoorzaamheid aan Gods Woord, welke vier jaar later door Kraemer omschreven werd als eentje van “een profetischen toon en een godsdienstig radicalisme”³⁷, lag voor GO de basis “een stuwende en bezielende geest te vormen in raden en commissie’s, in synode en kerkeraden, maar niet minder onder het kerkvolk zelf, opdat onze kerk in beweging blijve.” Met deze woorden verdedigde de hervormde predikant Marcus van der Voet (1896-1972) de werkgroep tegen de verwijten van activisme en het aanzetten tot een nieuwe kerkelijke richting waarmee GO kort na de Tweede Wereldoorlog werd geconfronteerd. Bovendien benadrukte de schrijver daarmee nogmaals dat GO niet slechts binnenkerkelijk was gericht, maar een vernieuwend en apostolair verband wilde leggen tussen evangelie en wereldse werkelijkheid. Het belijden van het evangelisch beginsel mocht niet slechts beperkt blijven tot het onderschrijven van een kerkelijke uitspraak of een theoretisch instemmen met een dogmatische waarheid, maar moest in woord en daad, in kerk en wereld tot uitdrukking worden gebracht.³⁸

Daarom diende onder meer de richtingenkloof overbrugd te worden. Ter bestrijding van de uiting daarvan middels kerkhoudende alternatieven kwam de synode in mei 1941 en op verzoek van GO tot de instelling van een ‘Commissie van Advies’. Haar leden zouden zich voortaan specifiek bezighouden met de verhouding tussen kerkelijke gemeenten en evangelisaties.

7.5 ‘Commissie van Advies, inzake Kerk en Evangelisaties’ (CAKE)

De noemer ‘Commissie van Advies’ werd in de kantlijn en ter verduidelijking aangevuld met “inzake Kerk en Evangelisaties”.³⁹ Gemeenten en evangelisaties werden per brief van het bestaan van CAKE op de hoogte gesteld. Die presenteerde op 5 augustus 1941 een eerste werkverslag. Daarin sprak zij de wens uit om vanwege de toestand in de kerk een onderzoek te mogen instellen naar de bestaande verhouding tussen kerkeraden en kerkhoudende groepen. Kennelijk om geen tijd te verliezen waren aan dit verzoek de concept-vragenlijsten, bestemd voor beide doelgroepen, al toegevoegd.⁴⁰ Na de synodale instemming werden de adressanten twee vragenlijsten toegestuurd om de commissie inlichtingen te verstrekken over de plaatselijke verhouding als ook over “den aard en den omvang van

---

³⁴ Idem, p. 28, 31 en 48.

³⁵ Vgl. H.C. Touw, *Het verzet* (deel I), p. 46.

³⁶ J.F.L. Bastiaanse, *De jodenazing* (deel 1), p. 178.

³⁷ H. Kraemer, *De roeping der kerk ten aanzien van de wereld en van het Nederlandsche volk*, 's-Gravenhage 1945, p. 65.

³⁸ M. van der Voet, *Wat wil Gemeenteopbouw?* (2^e druk), Amsterdam 1946, p. 11-12, 16, 19 en 22.

³⁹ *Handelingen van de 126ste gewone vergadering van de Algemene Synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk* (Handelingen AS), 's-Gravenhage 1941, p. 339.

⁴⁰ Idem, p. 36 en 339.

het werk der Evangelisaties".⁴¹ De enquête werd beantwoord door 130 kerkenraden. Daarvan deden veertien dit in samenwerking met de lokale evangelisatievereniging.⁴²

CAKE's hoofddoel was de geestelijke ontmoeting tussen beide groepen.⁴³ Verder werd beoogd de twee partijen te voorzien van advies bij het optreden van moeilijkheden.⁴⁴ Onder haar verantwoordelijkheid viel ook de verkerkelijking, dat wil zeggen de inschakeling of het kerkelijk onderdak brengen van evangelisaties. Weliswaar kon de commissie in 1944 melden dat door menig kerkenraad aan de evangelisatie(s) onderdak was verleend, toch bleek deze hereniging meer van formele aard te zijn en afgedwongen door de tijdsomstandigheden van de Tweede Wereldoorlog. Hierover is meer te vinden in § 7.9. Tot een echt ontmoeten en een daarmee gepaard gaande open opstelling in de wederzijdse verhouding leidde de onderdakverlening mondjesmaat.

De bemiddeling van CAKE werd in een enkel geval zelfs afgewezen. De weigering haar leden te ontvangen, had veelal als reden een daaraan verbonden erkenning van de 'tegenpartij' met haar opvattingen en zo in haar rechten. Die opstelling is eerder gesignaleerd bij de briefwisseling tussen de hervormde kerkenraad te Bolsward én de plaatselijke evangelisatie, maar ook in de kerkelijke situaties van Terwolde en Ter Apel.

Zo'n weigerachtige houding, maar ook de tegenzin om het kerkelijk gesprek aan te gaan, alsook het niet-verlenen van kerkelijk onderdak aan een kerkhoudende vereniging, deed zich nogal eens voor onder hervormd-gereformeerde kerkenraden. Die te Maartensdijk weigerde, toen GO daarom vroeg, tot twee keer toe de evangelisatie te Hollandse Rading onder haar kerkelijke hoede te nemen.⁴⁵ Van zijn kant adviseerde de IZB hervormd-gereformeerde evangelisaties gezeteld in gemeenten met overwegend vrijzinnige leden vast te houden aan de eigen autonomie. En toen sinds de jaren 1943/1944 voor het kerkelijk gesprek gebruik gemaakt kon worden van de bundel *Wij geloven en belijden* gaven zowel de GB als de IZB de bij hen aangesloten afdelingen en evangelisatieposten de raad hierin niet mee te gaan.⁴⁶

Uiteindelijk achtte de commissie haar manier van werken niet toereikend om de ontvangen opdracht op voldoende wijze tot uitvoering te brengen. Haar taak was teveel omvattend. Per 12 december 1945 kwam aan het bestaan van CAKE een einde.⁴⁷ Ze ging op in de 'Noodraad van Kerk en Evangelisatie' (Noodraad). Via deze raad werd sindsdien gepoogd in samenwerking met een subcommissie van KZ, namelijk 'Kerk en Evangelisatie' (KE), de verhouding van gemeenten en evangelisaties te reguleren.

7.6 Werkgroep 'Kerk en Zending'

Met de instelling van de werkgroep KZ kwam het vraagstuk van de evangelisatie en de verhouding van de NHK tot dit arbeidsterrein in het volle licht te staan.⁴⁸ Van synodezijde werd erkend "dat de Kerk zulk een groot stuk kerkelijk leven onbeheerscht heeft laten liggen."⁴⁹ Mede daarom besloot de AS al spoedig de werkgroep op te splitsen in een RUZ en een HRIZ.⁵⁰ Die werden bovendien tot synodale organen, wat inhield dat ze de synode rekenschap verschuldigd waren.⁵¹ Ze hadden tot opdracht "de verzorging [...] van door haar (AS, TTO) aan te wijzen algemeene belangen der

⁴¹ TL, Archief 'Hervormde gemeente Oosterzee-Echten-Bantega', toegangsnr. 244-59, inv. nr. 145, brief, 6 september 1941.

⁴² HUA, Archief KO, toegangsnr. 1424, inv. nr. 15, verslag GO, 14 november [1942].

⁴³ L.H. Ruitenberg (red.), *Documenten Nederlandse Hervormde Kerk. Verklaringen, kanselafkondigingen, boodschappen, herderlijke brieven en rapporten, uitgevaardigd door of namen de Generale Synode der Nederlandse Hervormde kerk in de jaren 1945-1955*, 's-Gravenhage [1955], p. 521.

⁴⁴ *Handelingen AS* (1941), p. 82 en 86.

⁴⁵ W. Hoebink, 'Het bedehuis in de Rading', in: *Sint Maarten, Tijdschrift van de historische vereniging Maartensdijk*, 8 (1992), p. 3-23 en daarin 19-20.

⁴⁶ HUA, Archief KO, toegangsnr. 1424, inv. nr. 15, Jaarverslag GO, mei 1943-1944.

⁴⁷ *Handelingen GS* (1945/1946), p. 86.

⁴⁸ *Idem*, p. 171.

⁴⁹ *Handelingen BV/GV der AS* (1942), p. 121.

⁵⁰ *Handelingen BV/GV der AS* (1941), p. 32-33.

⁵¹ *Handelingen AS* (1943), p. 109.

Nederlandsche Hervormde Kerk”.⁵² Voor de HRIZ was dat het behartigen van de binnenlandse zending, oftewel de evangelisatie.

De werkgroep KZ kende dus een kortstondig bestaan. Al op 27 oktober 1940 sprak de synode middels een kanselboodschap uit “dat de Kerk geroepen is door uitwendige en inwendige zending de haar toevertrouwde boodschap van het Evangelie van Jezus Christus uit te dragen, opdat ons volk en alle volken Hem loven.”⁵³ Dat is inderdaad een historische uitspraak te noemen.⁵⁴ Eindelijk maakte de kerk op dit terrein een statement. Het aan particulieren overgelaten hervormde evangelisatiewerk werd tot eigen verantwoordelijkheid genomen.

KZ repte ervan in mei 1941. Naderhand zou HRIZ-voorzitter Philippus Jacobus Idenburg (1901-1995) het nogmaals herhalen, maar ook dat de NHK de verantwoordelijkheid voor de bestaande organen van inwendige zending op zich diende te nemen. Daarmee zinspeelde Idenburg blijkbaar op de evangeliserende verenigingen en afdelingen, die ten bate van de NHK wensten te werken. Voor dit onder verantwoordelijkheid nemen voerde Idenburg twee argumenten aan. Ten eerste is binnenlandse evangelisatie ‘kerkenwerk’ en ten tweede zouden de bedoelde instellingen door de tijdsomstandigheden gedwongen kunnen worden uit te zien naar een ‘schuilplaats’. Door het aanbieden van ‘morele bescherming’ zouden ze als vereniging en rechtspersoon niet elk afzonderlijk tegenover de op dat moment regerende machthebbers komen te staan. Idenburg hield het kennelijk voor mogelijk dat die bezetters de taak van de bedoelde organen wensten over te nemen of hen de materiële basis daartoe zouden ontnemen.⁵⁵ Die zouden aldus niet meer in staat zijn zelfstandig te opereren en derhalve de hulp van de kerk nodig hebben. Kort daarop werd op instigatie van de HRIZ-voorzitter KE ingericht. Haar leden verrichtten hun arbeid onder de hoede van de nieuwe raad.

7.7 Hervormde Raad voor Inwendige Zending (HRIZ)

In oktober 1941 werden de “instellingen van hervormd karakter, werkzaam op het terrein der inwendige zending” per brief door de AS ingelicht over de inrichting van een ‘Raad voor Inwendige Zending’.⁵⁶ Dat was op voordracht van de werkgroep KZ en op basis van de gedachten, zoals die in de synodale kanselboodschap van oktober 1940 waren verwoord.

De HRIZ functioneerde op grond van de *Regeling voor Raden, ingesteld bij besluit van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk*, per 29 juli 1942 definitief vastgesteld. Onder de vijftien leden waren vertegenwoordigers namens de AS, maar ook leden van de in § 3.3 besproken ‘Centraal Bond voor Inwendige Zending en Christelijk Philantropische Inrichtingen’. Weliswaar heette deze bond interconfessioneel en bevatte hij het grootste deel van de organisaties op het gebied van de binnenlandse zending, het merendeel daarvan kende bovendien een hervormde achtergrond. De HRIZ vestigde zich op het secretariaat van deze bond aan de Stadhouderskade te Amsterdam. Voor zijn vergaderingen kwamen de leden samen in de synodale huisvesting op het adres Javastraat 100 te 's-Gravenhage.⁵⁷

De raad was bedoeld om de verhouding tussen kerk en zending te bestuderen, maar eveneens om het binnenlandse zendingswerk, dus het evangeliseren in de gelederen van de NHK te integreren.⁵⁸ Met het oog op de toekomst diende de HRIZ zijn licht te laten schijnen op de organisatie van de classicale zending binnen het geheel van de aanstaande kerkorde en de plek van de zendingsarbeiders vanwege de ambten en toekomstige bedieningen. Verder had de raad na te denken over de positie van de zending, maar ook de zendingsvrouw.

---

⁵² Aldus artikel 1 van de ‘Regeling voor de Raden, ingesteld bij besluit van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk’, in: *Handelingen BV/GV der AS* (1942), p. 138.

⁵³ H.C. Touw, *Het verzet* (deel II), p. 17.

⁵⁴ J.F.L. Bastiaanse, *De jodenzending* (deel 1), p. 181-182.

⁵⁵ Rapport ‘Kerk en Zending’, p. 48, aangehaald bij J.F.L. Bastiaanse, *De jodenzending* (deel 1), p. 183. Zie ook: idem (deel 2), p. 752.

⁵⁶ Brief, 13 oktober 1941 afkomstig van het secretariaat van de HRIZ, in: ‘Collectie T.T. Osinga’.

⁵⁷ J.F.L. Bastiaanse, *De jodenzending* (deel 1), p. 183-184 en (deel 2), noot 3.131, p. 752.

⁵⁸ W. Timmermans, *De Nederduitsch hervormde gemeente*, p. 96, en J.F.L. Bastiaanse, *De jodenzending* (deel 2), noot 2.165, p. 699.

Vanwege de synodale opdracht werkte sinds september 1942 aankomend predikant Mackaay voor de HRIZ aan een onderzoek naar de hervormde evangelisatiearbeid in ons land.⁵⁹ Daarvoor bracht hij diverse lokale evangelisatieverenigingen een bezoek. Via zijn onderzoek trachtte Mackaay inzicht te krijgen in “den werkelijken toestand van de Ev. (‘evangelisatiën’, TTO), ook in haar verhouding ten opzichte van de kerkeraden ter plaatse, op de al of niet deugdelijkheid der Ev. methoden, op de opleiding van den evangelist, enz. enz.”⁶⁰ De HRIZ-vraagstelling lijkt met dat laatste gericht te zijn op de inhoud van het evangeliseren en niet zozeer op “de bestaande Evangelisaties, de oorzaken van hun ontstaan, hun geestelijke geaardheid enz.”, zoals bij CAKE.⁶¹ Het grootste deel van Mackaays rapportage had dat uiteindelijk wel als thema. Omdat het hervormde evangeliseren door particuliere evangelisatieposten werd gepraktiseerd, kon hij daar kennelijk niet omheen. Het bracht hem tot de conclusie, dat slechts weinig evangelisaties behoorden tot het werkkerrein van de HRIZ. Immers, het evangeliseren in eigenlijke zin en naar Van Wigchems definitie, namelijk de woordverkondiging onder van het geloof én kerk vervreemden, bleek voor het merendeel van deze groepen niet het grootste belang.⁶² Dat was hun bestaan als minderheid tegenover een gemeentelijke, de dienst uitmakende en daarmee de theologische koers bepalende meerderheid.

Per 9 mei 1946 besloot de GS dat de HRIZ haar eigen opheffing diende te regelen. Zijn arbeid werd overgenomen door andere hervormde raden als de ‘Raad voor Kerk en Samenleving’ en de ‘Raad voor Evangelisatie’.⁶³ Samen met CAKE zou de door de HRIZ ingestelde commissie KE vanaf eind 1945 een synodale noodraad gaan vormen.

7.8 Subcommissie ‘Kerk en Evangelisatie’ (KE)

Anno 1942 riep de HRIZ een nieuwe subcommissie in het leven onder de noemer ‘Kerk en Evangelisatie’.⁶⁴ Haar voornamelijk toezichhoudende taak betrof ten eerste de werkzaamheden van onderzoeker Mackaay, maar vanaf 1 januari 1943 ook de behartiging van een belangrijk deel van de BvE-belangen. Het ging om financiële zaken, zoals de gehouden collecten voor de verschillende afzonderlijke evangelisaties, de maandelijkse controle daarop en de jaarlijkse administratieve toetsing van de diverse evangelisatieposten.

Middels centralisatie zette KE al snel een definitieve streep door het bij de BvE gehanteerde collectesysteem. Dat werd als “der Kerk onwaardig” beschouwd. Wel zorgde de commissie ervoor dat evangelistensalarissen onder f1000, weliswaar inclusief vrij wonen, niet meer voorkwamen.⁶⁵ Voor het BvE-hoofdbestuur resteerden ondertussen drie taken: het beheer over het pensioen- en het evangelistenfonds en de uitgave van het bondsorgaan.

Dat bestuur bracht via een ‘belangrijke mededeling’ haar leden op de hoogte van het onderbrengen van de zakelijke belangen bij KE.⁶⁶ Over de reden werd met geen woord gerept. De maatregel diende er evenwel voor te zorgen dat de Duitse bezetters de geldmiddelen van de BvE en zijn bureau te Amersfoort niet in handen zouden krijgen. Een andere reden was dat door de oorlogsomstandigheden er bezwaarlijk gecollecteerd kon worden en daardoor meerdere bondsevangelisten in zwaar financieel weer dreigden te komen. Ter voorkoming besloot de leiding van de NHK de gevormde subcommissie een subsidie beschikbaar te stellen uit een noodcollecte, die naderhand ‘Paaschcollecte’ zou gaan heten. Deze synodale collecte werd gedurende de oorlogsjaren in elke gemeente gehouden. De opbrengst werd besteed aan de ‘vervangingsarbeid’ in het geval een predikant was weggevoerd of gedwongen werd onder te duiken. Een tweede doel gold de reservering in verband met oorlogsweduwen en -wezen en een derde dus de garantie voor de salarissen van de

⁵⁹ *Handelingen AS* (1943), p. 64, en HUA, Archief KO, toegangsnr. 1424, inv. nr. 84, notulen, 24 januari 1944 van de ‘Commissie van Advies inzake Kerk en Evangelisaties’.

⁶⁰ C.J.P. Mackaay, *Rapport ‘Evangelisatiën in en in verband met de Nederlandsche Hervormde Kerk’ (excerpt)*, Utrecht 1944, p. 3.

⁶¹ L.H. Ruitenberg (red.), *Documenten*, p. 521.

⁶² *Handelingen AS* (1943), p. 64.

⁶³ J.F.L. Bastiaanse, *De jodenzending* (deel 2), noot 2.165, p. 699.

⁶⁴ L.H. Ruitenberg (red.), *Documenten*, p. 521.

⁶⁵ *Handelingen AS* (1943), p. 64.

⁶⁶ ‘Belangrijke mededeling, december 1942 van het hoofdbestuur BvE’, in: ‘Collectie T.T. Osinga’.

bondsevangelisten en mogelijk ook de overige bij verenigingen of afdelingen werkzame arbeiders op het tweede plan.⁶⁷

Verder droeg de BvE de zorg voor twee van haar medewerkers, de evangelisten H. de Weerd Wzn. en De Jager, over aan KE. Beiden werkten sinds kort in algemene bondsdienst, maar kwamen vanaf 1 januari 1943 onder de hoede van de HRIZ en nu zijn subcommissie. De Weerd trad in dienst als afgevaardigde en ondersteuner van de centrale collecte-actie⁶⁸ en De Jager als administrateur. In de mededeling van het BvE-hoofdbestuur kon nog geen sprake zijn van evangelist Freerk Faber (1903-1993). Faber zou vanaf 1944 naast De Weerd eveneens als afgevaardigde en/of propagandist voor de HRIZ optreden. De drie waren overbodig geworden bij de evangelisatie waaraan zij verbonden waren. In 1946 ging De Jager met pensioen.⁶⁹ De Weerd en Faber vonden in dat jaar een werkzaam onderkomen bij de inmiddels gevormde Noodraad.⁷⁰

Evenals aan het bestaan van CAKE kwam door het reeds gememoreerde besluit van de GS ook aan dat van KE per 12 december 1945 een einde. Onder leiding van een synodale noodraad werd na de Tweede Wereldoorlog gepoogd voort te zetten wat tijdens die oorlog aanvankelijk vrijwillig en sinds 1942 meer noodzakelijk in gang was gezet, namelijk het kerkelijk onderdak brengen van de alternatieve kerkhoudende instellingen.⁷¹

7.9 Kerkhoudende groepen en kerkelijk onderdak

De bezettende macht sinds mei 1940 stelde al een maand later een verordening op betreffende te houden vergaderingen. Zeven dagen vooraf moest mededeling worden gedaan aan de procureur-generaal. “Vergaderingen met een zuiver godsdienstig en artistiek karakter” waren van deze meldingsplicht vrijgesteld, zoals dat ook gold voor besloten vergaderingen en gezelschappen met minder dan twintig deelnemers.⁷²

Per 29 september 1940 kregen verenigingen evenwel te maken met ‘Verordening No. 145’. Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart (1892-1946) verplichtte daarin “alle vereenigingen van personen en stichtingen zonder economisch doel” zich aan te melden bij de commissaris voor deze groepen, Hans Werner Müller-Lehning (1895-1945).⁷³ Het doel was een overzicht te verkrijgen van de niet-commerciële Nederlandse organisaties.⁷⁴ Er werd opgave gevraagd van onder andere de statuten, het ledental en het vermogen.⁷⁵ Een volgende verordening, namelijk nr. 41 van februari 1941, gaf Müller-Lehning zeggenschap over de 90.000 aangemelde instellingen. Hiermee werden hij en zijn commissariaat in staat gesteld besturen te schorsen, statuten te wijzigen, maar ook organisaties te liquideren. Van de evangelisaties is alleen van de vereniging te Lonneker bekend, dat ze zich aanmeldde en nr. 625524 als registratienummer ontving.⁷⁶

Mogelijk vanwege de eerste verordening deed GO in september 1940 het voorstel uitgaan evangelisaties voor tenminste vijf jaar op te nemen in de kerkelijke gemeente en daarmee hun leden kerkelijk onderdak te bieden. Op minstens drie plaatsen werd blijkbaar op deze suggestie ingespeeld. De ethische evangelisatiepost in Bussum werd per 1 maart 1941 in de gemeente opgenomen en daarmee in het hervormde kerkverband.⁷⁷ Vrijwel gelijktijdig gebeurde dit met de posten te

---

⁶⁷ HUA, Archief ‘Noodraad voor ‘Kerk en Evangelisatie’’ (Archief KE), toegangsnr. 1428, inv. nr. 1, notulen, 15 februari 1946. Zie ook H.C. Touw, *Het verzet* (deel I), p. 268-270.

⁶⁸ *Handelingen AS* (1943), p. 65.

⁶⁹ HUA, Archief KE, toegangsnr. 1428, inv. nr. 4, brief, 17 januari 1946 van M.H.M. Hemmes, secretaris van de subcommissie aan J.C.C. Rupp.

⁷⁰ HUA, idem, toegangsnr. 1428, inv. nr. 1, notulen, 6 november 1946.

⁷¹ *Handelingen GS* (1945/1946), p. 86.

⁷² H.C. Touw, *Het verzet* (deel I), p. 500.

⁷³ Zie over Hans Werner Müller-Lehning bij L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (deel 5, 1ste band), 's-Gravenhage 1974, p. 419-423.

⁷⁴ H.C. Touw, *Het verzet*, p. 48.

⁷⁵ J.F.L. Bastiaanse, *De jodenzending* (deel 1), p. 173, en idem, noot 3.10 (deel 2), p. 744.

⁷⁶ H.F. Venema, *Uit Liefde in Lonneker*, Haaksbergen 2000, p. 63.

⁷⁷ E. van der Poll, *Spieghel in beeld. De Hervormde Spieghelkerk in Bussum en zijn voorgeschiedenis 1915-1990*, Hilversum 1990, p. 41.

Lonneker⁷⁸ en Stompetoren. De laatste hief zich op onder invloed van de vrijzinnige ds. Johannes Marie de Jong (1911-1968) en dat op vrijwillige basis.⁷⁹ Voor de overige zou dit vanaf februari 1942 vanwege het bordje ‘Verboden voor Joden’ tot een noodzaak worden.

Bastiaanse wijst erop dat de Jodenvervolging in Nederland na de eerste negen maanden Duitse bezetting haar ‘administratieve’ aard verloor en gewelddadiger werd.⁸⁰ Steeds meer verboden werden geïntroduceerd.⁸¹ Zo mochten Joden vanaf 1 november 1941 geen lid meer zijn van verenigingen of richtingen zonder economisch doel.⁸² Het jaar daarop werd elke openbaar toegankelijke ruimte voor hen tot verboden gebied. Daaronder vielen sportvelden⁸³, maar ook de kerken en kerkelijke gebouwen als consistories, leerkamers en verenigingsgebouwen. Zo ook de lokalen, gebouwen en kapellen van evangelisatieverenigingen. Voor alle duidelijkheid moest per februari 1942 daarop een bordje worden aangebracht met de tekst ‘Verboden voor Joden’.⁸⁴

Vanuit de AS klonk hiertegen protest, immers “de kerk mag niet dulden, dat op haar terrein geweld wordt gedaan aan het beginsel van de toelating van allen, die krachtens het Evangelie van Jezus Christus, toelating begeeren.”⁸⁵ Aldus schreef synode-secretaris Koeno Henricus Eskelhoff Gravemeijer (1883-1970) aan de toenmalige secretaris-generaal van het ‘Departement van Justitie’ Johannes Jacobus Schrieke (1884-1976).⁸⁶ De brief was, omdat in de drie noordelijke provincies het regime wat betreft de maatregel strenger werd gehandhaafd dan in de rest van Nederland. Zes dagen later kon Gravemeijer aan de hervormde kerkenraden in Groningen, Friesland en Drenthe meedelen, dat de omstreden kaarten aangebracht “aan consistoriekamers en andere vergaderlokalen van kerkelijke grondslag” verwijderd konden worden.⁸⁷ De slotzin van zijn tweede epistel luidde: “Er mag worden aangenomen, dat met ‘Vereenigingen op kerkelijken grondslag’ bedoeld worden Vereenigingen die op denzelfden grondslag werkzaam zijn als de kerken.”⁸⁸ Mocht Gravemeijer met dit laatste ook aan evangelisatieverenigingen hebben gedacht, dan had hij dat mis.

Als niet-commerciële en autonome verenigingen vielen evangelisaties niet onder het ‘pardon’. Dus moest het bewuste bordje aangebracht blijven. Om dat te voorkomen adviseerde CAKE de plaatselijke kerkenraden om kerkelijke alternatieven als evangelisaties en VVH-afdelingen met hun voorgangers onderdak te verlenen.⁸⁹ Ze zouden daarmee opgenomen zijn in kerkelijk verband en gevrijwaard van de getroffen maatregel.⁹⁰

Kennelijk had CAKE daarmee geleerd van de gebeurtenissen op dit vlak rond een vereniging als ‘Elim’, welke aanvankelijk een afdeling was van de ‘Nederlandsche Vereeniging tot medewerking aan de uitbreiding van het Christendom onder de Joden.’ Sinds 1911 stond deze afdeling als

---

⁷⁸ H.F. Venema, *In Lonneker uit Liefde*, z.p. 2002, p. 38, en idem, *Uit Liefde*, p. 63.

⁷⁹ C.B.H. Beekhuis, *Hervormde gemeenten in Noord-Holland. Een religiografische analyse* (dissertatie), Utrecht 1975, p. 66. Zie voor J.M. de Jong ook bij A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 311-312.

⁸⁰ J.F.L. Bastiaanse, *De jodenzending* (deel 1), p. 173.

⁸¹ H.C. Touw, *Het verzet* (deel I), p. 89, 375, 384 en 387-388, en ook P. Romijn, ‘De oorlog (1940-1945)’, in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffers (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*, Amsterdam 1995, p. 323-324.

⁸² H.C. Touw, *Het verzet* (deel I), p. 387.

⁸³ B. Braaksma e.a., *Alles aan de hang. Vijftig jaar Christelijke Bond voor de Friese kaatsport*, Leeuwarden [1984], p. 9.

⁸⁴ H.C. Touw, *Het verzet* (deel I), p. 395-397, J.J. Spanninga, *Evangelisatie 1894-1994*, z.p. 1994, p. 23-24, T.T. Osinga, *Waltawei nr. 17, over de “Vereeniging tot Evangelisatie ten bate der Nederlandsche Hervormde Kerk te Bozum”*, Garyp 2000, p. 57-58, en B.A.M. Luttikhuis, *Een grensgeval*, p. 168. Zie ook C. Kristel, B. Smits en F. van Vree (red.), *Loe de Jong. Jodenvervolging in Nederland 1940-1945* (deel I), Amsterdam 2018, p. 382, 782-786.

⁸⁵ Aldus een schrijven van de secretaris namens de ‘Algemene Synode van de Nederlands(ch)e Hervormde Kerk’, gedateerd 24 april 1942, in: H.C. Touw, *Het verzet* (deel II), p. 89-90.

⁸⁶ Zie over Johannes Jacobus Schrieke bij L. de Jong, *Het Koninkrijk* (deel 6, 2° band), 's-Gravenhage 1975, p. 642-646.

⁸⁷ H.C. Touw, *Het verzet* (deel I), p. 397-400 en 502-503.

⁸⁸ Een schrijven gedateerd 30 april 1942, in: idem (deel II), p. 91.

⁸⁹ HUA, Archief KO, toegangsnr. 1424, inv. nr. 27, *Jaarverslag van de Commissie van Advies inzake Kerk en Evang. Juni 1943 – juni 1944*.

⁹⁰ D. van der Burgh en T.T. Osinga, *Vereniging voor Evangelisatie “Uw Koninkrijk Kome” te Burgum*, Drachten 2004, p. 132. Zie ook H.C. Touw, *Het verzet* (deel I), p. 512-513.

vereniging juridisch op eigen benen. Maar per 10 juni 1941 werd 'Elim' haar werkzaamheden verboden. Een verzoek om onder de vleugels van de NHK voort te kunnen werken, werd door de AS afgewezen. De synode vreesde voor een precedentschepping en een stroom van aanvragen door soortgelijke verenigingen.⁹¹ Later kwam de AS op haar beslissing terug en werd een 'Raad voor de verhouding van Kerk en Israël' ingesteld met niet het bedrijven van zending onder de Joden als doel, maar het elkaar ontmoeten en in gesprek komen.⁹² Nu ook werd het werk van 'Elim', maar ook dat van de 'Nederlandsche Vereeniging voor Israël' (NVVI) in kerkelijk verband gebracht.

Het Duitse verbod van juni 1941 raakte bovendien de Elim-medewerkers, zoals de Joodse zendeling Alter Mendel (Johannes) Rottenberg (1888-1942). Om zijn werk te kunnen vervolgen, benoemde de Scheveninger kerkenraad hem in de loop van 1941 tot hulpprediker. Zo ook gebeurde zijn leerling Srul (Israël) Tabaksblatt (1902-1992) per 9 februari 1942. Hij werd aldus onbezoldigd verbonden aan de hervormde gemeente van 's-Gravenhage. Op dezelfde wijze kwam de voor de NVVI werkzame Hirsch Blum (1896-1976)⁹³ per 9 februari 1942 onder de hoede van de Amsterdamse kerkenraadscommissie voor Israël.⁹⁴

Diezelfde maatregelen adviseerde CAKE nu aan kerkenraden in verband met evangelisaties en VVH-afdelingen. Via de instelling van een kerkenraads- of desgewenst een evangelisatiecommissie kon er kerkelijk onderdak worden verleend. En zoals de Elim- en NVVI-medewerkers tot hulppredikers werden aangesteld, zo zouden de voorgangers in dezelfde functie onder de hoede van een kerkenraad gebracht kunnen worden.

Halverwege 1942 nam de hervormde kerkenraad van het Drentse Norg de eerste voorgestelde maatregel. Naast de predikant, een ouderling en een diaken werden de voorganger en twee bestuursleden van de evangelisatie te Een en Een-West in een plaatselijke commissie gekozen. Voor een ordelijk verloop stelde men zowel een statuut als een huishoudelijk reglement vast. Sindsdien werd het evangelisatielokaal te Een 'hervormde kapel' genoemd. Daarin werd in augustus 1942 en onder verantwoordelijkheid van de kerkenraad van Norg, maar onder leiding van een rechtzinnig predikant uit Roden voor het eerst het avondmaal gevierd. Desondanks leefde onder de kerkenraadsleden van Norg als bezwaar tegen de 'evangelisatiemensen', dat zij de gereformeerde school steunden. Ze zouden daardoor meer ijveren richting de gereformeerde kerk, dan de NHK. Jan Matthijs van Wijk, auteur van "*Uit nood geboren*" over de historie van de lokale evangelisatie, schrijft het ontstaan van de evangelisatiecommissie uit 1942 toe aan het in februari 1941 verschenen rapport van de werkgroep GO. Dat de commissie in de hervormde gemeente Norg een gevolg kon zijn van het aanbrengen van het bordje 'Verboden voor Joden' is Van Wijk mogelijk ontgaan.⁹⁵

Op 28 maart 1942 berichtte de *Leeuwarder Courant* over de ontstane samenwerking tussen de evangelisatie 'Pniël' en de kerkenraad van Huizum (Fr.). Voortaan werden de diensten in het evangelisatielokaal kerkelijk georganiseerd, oftewel beschouwd als "van den kerkenraad uitgaande". Twee leden van 'Pniël' werden benoemd tot ouderling en diaken en daarmee als kerkenraadslid. Zij vertegenwoordigden de kerkenraad sindsdien bij de 'evangelisatiediensten'. Bovendien werd dominee Bert Johannes Lietaert Peerbolte (1908-1985), voorganger van 'Pniël', benoemd tot hulpprediker en evangelist-voorganger Klaas Kiewiet tot godsdienstonderwijzer. Pniëls armenkas werd ondergebracht bij de diaconie. Ook kwam het tot een 'Kerkeraadcommissie tot behartiging van de belangen der rechtzinnige lidmaten der Ned. Hervormde gemeente te Huizum'. Ze bestond uit de hulpprediker, de godsdienstonderwijzer, de bevestigde ouderling en diaken en een vijftal leden van 'Pniël'.⁹⁶

Aldus ging het enkele weken later eveneens te Bergum met evangelisatie UKk en haar evangelist Van der Burgh.⁹⁷ In Ter Apelkanaal werd de evangelist ook al opgenomen in kerkelijk verband.⁹⁸ En te Zuidlaren vormde het evangelisatiebestuur samen met enkele kerkenraadsleden anno

⁹¹ J.F.L. Bastiaanse, *De jodenzending* (deel 1), p. 73-74 en 174.

⁹² A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, p. 320, en J.F.L. Bastiaanse, *De jodenzending* (deel 1), p. 197.

⁹³ *Nieuwe Leidsche Courant*, 27 april 1976.

⁹⁴ J.F.L. Bastiaanse, *De jodenzending* (deel 1), p. 174-176.

⁹⁵ J.M. van Wijk, "*Uit nood geboren*". *De geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Evangelisatie te Een en Een-West*, z.p. 1998, p. 34-35. Zie ook G. Koning, *Zestig jaar hervormd kerkelijk leven in Nieuwendam*, z.p. 1990, p. 10-11, in: 'Collectie T.T. Osinga'.

⁹⁶ *Leeuwarder Courant*, 28 maart 1942.

⁹⁷ D. van der Burgh en T.T. Osinga, "*Uw Koninkrijk Kome*", p. 132.

⁹⁸ J.J. Spanninga, *Evangelisatie*, p. 28-29.

1942 een evangelisatiecommissie.⁹⁹ In Zwolle werd de noodzakelijke opname via zo'n commissie pas in 1944 een feit.¹⁰⁰ Kortom, op meerdere plaatsen gaf de kerkenraad gehoor aan het CAKE-advies met als resultaat de opname van evangelisaties én hun voorgangers in 'kerkelijk verband'.

Het betekende niet dat gemeente en evangelisatie ook theologisch nader tot elkaar kwamen. Hoewel de kerkenraad van Hardegarijp in deze omstandigheid een avondmaalbeurt in hun kerk verleende aan de lokale evangelisatie, vroeg ze bij een volgend verzoek om een verklaring "omtrent de verhouding waaronder de Evangelisatie begeerde samen te werken met de vrijzinnigen." De leden van 'De Bijbel' weigerden hieraan te voldoen. Daarop beschikte de kerkenraad afwijzend. De plaatselijke predikant concludeerde in december 1943 dat beide partijen niet rijp waren voor een verdere samenwerking.¹⁰¹ En al een maand na de instelling van de evangelisatiecommissie te Een- en Een-West schitterden de beide Norger kerkenraadsleden door afwezigheid. De predikant volgde hen vanaf oktober 1942 in dit zich-afzijdig-houden. Met het einde van de Tweede Wereldoorlog eindigde de samenwerking dan ook prompt. De kerkenraadsleden bleken al geruime tijd met tegenzin dienst te hebben gedaan in de kapel.¹⁰²

Na de Tweede Wereldoorlog werden van synodezijde de krachten om kerkelijke gemeenten en evangelisaties toch tot elkaar te brengen dus gebundeld in een synodale noodraad.

7.10 De 'Synodale Noodraad van Kerk en Evangelisatie'

Al tijdens de synodale bijeenkomst van 30 juli 1943 vroeg hoogleraar Haitjema zich af of de bemoeienis van de HRIZ met evangelisatieverenigingen via KE wel te rijmen viel met zijn opdracht. Haitjema adviseerde de HRIZ in contact te brengen met CAKE.¹⁰³ Het was tenminste opvallend te noemen dat de AS het ene jaar akkoord ging met de oproep van de werkgroep GO tot instelling van de adviescommissie 'ter zake Kerk en Evangelisaties' en het jaar daarop op voorstel van de HRIZ een subcommissie 'Kerk en Evangelisatie' in het leven riep. Twee kerkelijke instanties, die zich – weliswaar op basis van onderscheiden opdrachten – bezighielden met vrijwel dezelfde kwestie.

Het jaar na Haitjema's advies werd er voor het eerst gesproken over de instelling van een 'Synodale Noodraad van Kerk en Evangelisatie'.¹⁰⁴ Dat was toen duidelijk werd dat de door CAKE verrichte werkzaamheden haar vermogen te boven gingen. Per 12 december 1945 was de noodraad een feit.¹⁰⁵ Via het adjectief 'synodale' werd aangegeven dat de raad was ingesteld door de GS en tot haar verantwoordelijkheid werd gerekend. De aanduiding 'Noodraad' werd gehanteerd "om te doen uitkomen dat van kerkelijk standpunt uit deze raad uitdrukkelijk voor een noodtoestand is ingesteld en dus slechts zolang zal werken als de nood duurt."¹⁰⁶

De tien leden tellende raad werkte aan de hand van een elftal richtlijnen. In de eerste was bepaald dat het inderdaad om een tijdelijke instelling ging,

die beoogt georganiseerde groepen van leden der kerk, die zich aan de geestelijke leiding van de plaatselijke Kerkeraden onttrokken, en Kerkeraden, die in gebreke blijven, de geestelijke verzorging van zodanige groepen op de juiste wijze ter harte te nemen, ten opzichte van elkander en gezamenlijk tot normaal kerkelijk leven te brengen.¹⁰⁷

⁹⁹ *Oostermoer-Noordenveld*, 20 juni 1942.

¹⁰⁰ J. Erdtsieck, *Elim, de geschiedenis van een evangelisatievereniging in Zwolle van 1904 tot 1964*, Zwolle 1996, p. 18.

¹⁰¹ TL, Archief 'Classis Leeuwarden van de Nederlandse Hervormde Kerk', toegangsnr. 242, inv. nr. 461, brief van ds. H.J.E. Caron.

¹⁰² J.M. van Wijk, "Uit nood geboren", p. 36-37 en 40-41.

¹⁰³ *Handelingen AS* (1943), p. 66-67.

¹⁰⁴ HUA, Archief KO, toegangsnr. 1424, inv. nr. 15, verslag van GO, 29 juni 1944.

¹⁰⁵ *Handelingen GS* (1945/1946), p. 86.

¹⁰⁶ HUA, Archief KO, inv. nr. 81, brief, 25 oktober 1945 van ds. B.J. Aris aan C.J.P. Mackaay.

¹⁰⁷ HUA, Archief KE, toegangsnr. 1428, inv. nr. 3, richtlijnen voor de Synodale Noodraad (ontwerp).

De Noodraad borduurde voort op de door GO gelegde basis. Van haar was ondertussen de naam vertroebeld geraakt en haar werkzaamheden werden hier en daar voor tendentiekus gehouden.¹⁰⁸ GO zou dan ook rond 1947 een stille dood sterven.

Bij de Noodraad werden volgens de vijfde richtlijn een drietal zaken ondergebracht: a. het door GO voor gewichtig gehouden en door CAKE overgenomen kerkelijk gesprek, b. de bij KE gestalde belangenbehartiging van evangelisatievoorgangers en c. de financiële maatregelen ten behoeve van hun salarissen en pensioenen.¹⁰⁹ Verder zou de raad de opheffing van afgezonderde groepen moeten bevorderen en het ontstaan van nieuwe voorkomen om zo nodig de mogelijkheid van de stichting van een nieuwe gemeente te versterken.¹¹⁰

De raadsleden kwamen op 15 februari 1946 voor het eerst bijeen.¹¹¹ De raad was samengesteld uit twee leden van de HRIZ en telkens één lid namens de BvE, VVH en IZB, aangevuld met één of meer vaste secretarissen, die door de Noodraad werden aanbevolen.¹¹² Het creëren van een centraal secretariaat was een belangrijk item. De secretaris had de correspondentie te voeren met mogelijk ruim driehonderd gemeenten en evangelisaties en verder het voortkabbellende richtingsgesprek te organiseren. Dat laatste bracht de instelling met zich mee van een speciale ‘Commissie voor het richtingengesprek’, want over diverse theologische onderwerpen werd in de kerk uiteenlopend gedacht.¹¹³

Als secretaris van de raad werd aanvankelijk gedacht aan de intussen predikant geworden Mackaay. Vanwege zijn nog jonge leeftijd werd hij evenwel door de synode voor minder geschikt gehouden.¹¹⁴ Uiteindelijk vormden de predikanten Bernardus Johannes Aris (1899-1947) en Johannes Jacobus Buskes jr. (1899-1980) het eerste secretariaat.¹¹⁵ Zij werden in mei 1946 opgevolgd door hun collega Taeke Dokter (1904-1972).¹¹⁶ Deze schonk ruime aandacht aan de moeilijke omstandigheden waarin de evangelisaties en hun voorgangers nogal eens verkeerden. Het geringe aantal leden bij getalsmatig ‘kleine’ groepen en hun sociale status van laag opgeleid en de daarmee verbonden salariëring waren daaraan vermoedelijk mede debet.

De enkele evangelisten, die sinds 1943 via KE de kerk dienden, werden aan de Noodraad overgedragen. Nog een vierde geraakte onder zijn hoede, namelijk Aart Korten (1898-1988) van Luinjeberd. Dat was in hetzelfde jaar waarin de heren Faber en De Weerd Wzn. ontslag werd verleend. De eerste keerde terug naar Bolsward en met de tweede werd per 1 februari 1949 een wachtdregeling overeengekomen.¹¹⁷

Ook tegen deze Noodraad liet de GB een waarschuwend geluid uitgaan. Het zou volgens secretaris Timmer kunnen gebeuren dat een vrijzinnige groep binnen een hervormd-gereformeerde gemeente vroeg om opgenomen te worden in het kerkelijk verband en zodoende de kerkenraad dwong tot erkenning. Timmer stelde zich de vraag of zo’n kerkenraad om des gewetens wil aan zo’n verzoek om “den modernen of remonstanschen leugen op den kansel” te brengen, tegemoet zou kunnen komen.¹¹⁸ Uiteraard zou naar Timmers opvatting het antwoord ontkennend moeten zijn.

Evenals voor GO en CAKE gold als belangwekkend thema voor de Noodraad: op basis van het GO-fundament de NHK en de van haar losgeraakte groepen als kerkhoudende evangelisaties en afdelingen tot elkaar te brengen. Maar ook deze raad slaagde daarin niet. Weliswaar was een vijfde

---

¹⁰⁸ HUA, Archief KO, toegangsnr. 1424, inv. nr. 15, notulen GO, 3 mei [1946], en Archief KE, toeg. nr. 1428, inv. nr. 3, richtlijn 2.

¹⁰⁹ HUA, Archief KO, toegangsnr. 1424, inv. nr. 15, memorandum, 3 februari 1947, en Archief KE, toeg. nr. 1428, inv. nr. 3, de richtlijnen 5, 10 en 11.

¹¹⁰ HUA, Archief KE, toegangsnr. 1428, inv. nr. 3, de richtlijnen 8, 7 en 9.

¹¹¹ HUA, idem, inv. nr. 1, notulen, 15 februari 1946.

¹¹² Richtlijn 3 van de ‘Ontwerp-Richtlijnen voor den Synodalen Noodraad voor ‘Kerk en Evangelisatie’’, in: *Handelingen GS* (1945/46), p. 84-85.

¹¹³ Idem, p. 86 en p. 301.

¹¹⁴ Idem, p. 86.

¹¹⁵ HUA, Archief KO, toegangsnr. 1424, inv. nr. 28, brief, 16 oktober 1945.

¹¹⁶ C. Houtman, e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* (deel 5) (BLGNP), Kampen 2001, p. 142-143.

¹¹⁷ HUA, Archief KE, toegangsnr. 1428, inv. nr. 1, notulen, 26 februari 1948, en notulen, 28 mei 1948.

¹¹⁸ *De Waarheidsvriend*, 15 augustus 1946.

deel van de geselecteerde verenigingen al tijdens de onderzoeksperiode tot een einde gekomen, het merendeel had anno 1951 haar functie en bestaan nog steeds behouden.

7.11 Hervormde evangelisatieverenigingen anno 1951: stand van zaken

Van de op de selectie van evangelisaties betrokken bovenlokale organisaties ontvingen de IZB en BvE in 1940 een uitnodiging van GO voor een eerste bespreking omtrent het thema ‘kerk en evangelisaties’. Met de VVH werd hen de rol van specifieke vertegenwoordigers van de plaatselijke evangelisatieposten toegekend. De landelijke NEPV en de regionale Colportagevereniging functioneerden niet meer, hoewel van de eerste nog in 1946 sprake was in het statuut van de Deventer evangelisatie. De provinciale IZIN bestond ook na 1951 nog lange tijd. Zo niet de klassicale Friese verenigingen. Die waren via ‘Pecif’ tot een sub-comité van de BvE geworden.¹¹⁹ Van de resterende overkoepelende verenigingen en de ene stichting werd gedurende het laatste decennium van de onderzoeksperiode en in verband met de onder hen ressorterende vereniging(en) niets meer vernomen.

Om uiteenlopende oorzaken kwam aan minstens 50 van de lokale posten al voor 1951 een einde. Dertien groeiden uit tot een zelfstandige (wijk)gemeente. Een drietal werd als gevolg van een opnieuw aangaan voortgezet onder de oude of een nieuwe naam. De tweede vereniging te Boskoop vervolgde vanaf 1920 haar bestaan als CV-afdeling en de eerste evangelisatie van Blijham verging door een conflict. De posten te Heiligerlee, Ruurlo (1932) en Koog-Zaandijk (1948) gingen verder onder een gewijzigde noemer. De alternatieve kerkvereniging te Noordbergum werd tot een baptistengemeente.

Dat de geselecteerde verenigingen te Helmond¹²⁰, Breezand-I¹²¹, beide in 1887, en die in De Tike¹²² tien jaar later overgingen tot de Doleantie was nog niet vermeld. De statuten van de eerste en laatste vereniging wezen al in die richting, die van Breezand daarentegen niet. Door resterende orthodox-hervormden werd in 1897 de post in Noord-Holland nieuw leven ingeblazen¹²³, zoals dat later mogelijk nog een keer gebeurde. Die te Assen kwam met het vertrek van haar evangelist rond 1875 tot een einde. Te Wagenborgen werd de evangelisatiepost anno 1874 met de komst van de orthodoxe ds. Lambertus Okken (1851-1930) opgeheven. Om diezelfde reden gebeurde dit in 1878 met de vereniging te Lochem en door de intrede van ds. Frederik Hendrik Plooi (1888-1952) rond 1938 met die in Elst (Overbetuwe).¹²⁴ Zo ook tien jaar later met de evangelisatie te Ruinen door de bevestiging van predikant Pieter Johannes de Ridder (1921-2012).¹²⁵ Een tanende belangstelling werd de evangelisatiepost in Ureterp (1950)¹²⁶ fataal, evenals die te Uffelte (1919), Wildervank (ca. 1920) en Emst (1924). De vereniging op het Roderveld fuseerde in 1920 vermoedelijk met de post te Roden. Om nog onduidelijke redenen beëindigden de geregistreerde verenigingen te Wijnjeterp, Utrecht-II en Dubbeldam respectievelijk rond 1900, ca. 1928 en in 1935 hun bestaan.

Enkele evangelisaties waren intussen geïncorporeerd, zoals de buurtschapsvereniging te Overberg in 1917. Haar slechte financiële staat, als ook het voorkomen van ‘sektarisme’ werden als redenen genoemd. Sindsdien bestond er een commissie, bestaande uit twee kerkenraadsleden, twee kerkvoogden en twee inwoners van Overberg, die de geestelijke belangen van de plaatselijke hervormden behartigden.¹²⁷ De evangelisatie in Tuindorp-Oostzaan, dat oorspronkelijk tot de burgerlijke gemeente Oostzaan behoorde, werd in 1937 via opname in wijk 32 tot onderdeel van de

¹¹⁹ T.T. Osinga, ‘bij verkorting “Pecif” genaamd’. “Provinciaal Evangelisatiecomité in Friesland”, Oudemirdum 2010, p. 35.

¹²⁰ W.A. Jelsma, T.L. Korporaal en P. Verschoor, *Van uit-één tot bij-één. Fragmenten uit de geschiedenis van Protestants Helmond en Helenaveen 1828-1987*, Helmond 1987, p. 58 en 61.

¹²¹ S. Verschoor, *De Evangelisatie van de Nederlandse Hervormde Kerk te Breezand 1884-1979*, z.p. z.j., p. 4-6.

¹²² J. Bos e.a., *Jubileumboek Gereformeerde kerk Suameer 1897-1997*, Burgum 1997, p. 8-9.

¹²³ S. Verschoor, *De Evangelisatie*, p. 6.

¹²⁴ *De Waarheidsvriend*, 11 augustus 1938.

¹²⁵ Brief van R. Luning te Ruinen, 11 februari 2006, in: ‘Collectie T.T. Osinga’.

¹²⁶ R. de Reuver, *Om te behouden. Geschiedenis en theologie van de Inwendige Zendingsbond op Gereformeerde grondslag (1935-1985)*, Boskoop 1993 [doctoraalscriptie], p. 54 en 194.

¹²⁷ P. Tuik, *De kerk van het Heylig Cruys en Sint Andreas. Duizend jaar geschiedenis van de Andrieskerk in Amerongen*, Amerongen 2004, p. 150.

hervormde gemeente te Amsterdam.¹²⁸ De leden van 'Immanuël' te Midwolda begonnen rond 1930 verantwoordelijkheid te dragen voor het plaatselijk kerkenwerk. Lidmaten uit hun kring werden steeds vaker verkozen tot kerkenraadslid. Zodoende ging de gemeente geleidelijk 'om' en kon in de lente van 1934 na een veertigjarig bestaan de evangelisatiepost worden opgeheven.¹²⁹

Anno 1941 incorporeerden de posten te Bussum, Lonneker en Stompetoren. En wat het jaar daarop vanwege de Duitse bepalingen tussen de evangelisatievereniging 'Pniël' en de kerkelijke gemeente te Huizum (Fr.) in gang was gezet, bleef na 1945 bestendig. Weliswaar niet zonder strubbelingen trokken evangelisatie en hervormde gemeente samen op onder leiding van eerst twee vrijzinnige en twee rechtzinnige predikanten. De kapel en het verenigingslokaal werden voor het symbolische bedrag van f10 verhuurd aan de kerkvoogdij.¹³⁰

De maatregelen van de Duitse bezetter en de arbeid van GO hadden ook hun gevolgen voor 'De Bijbel' te Leeuwarden, al werd dit pas in 1950 bekrachtigd. Toen gingen de confessionelen met hun voorgangers op in het geheel van de kerkelijke gemeente. Wel werd de evangelisatie omgezet in een 'Vereniging van Rechtzinnig Hervormden'.¹³¹ De post in het Gelderse Elshof (voorheen Tongeren) ging per 26 augustus 1946 op in de lokale gemeente.¹³² Zo ook gebeurde in het Drentse opvoedings- en strafoord te Veenhuizen ten tijde van dominee Jacob Dirk Smids (1913-1994), die daar van 1946 tot 1951 hervormd predikant was.

Het moet niet uitgesloten worden dat nog andere posten gedurende de onderzoeksperiode tot een einde kwamen. Het dossier van de in 1873 koninklijk goedgekeurde Amsterdamse vereniging 'Eben-Haëzer' omvat namelijk slechts het verenigingsstatuut.¹³³ Voor de rest ontbreekt van haar elk spoor. En met uitzondering van de verenigingen in de wijken I en M is er sinds de jaren dertig van de vorige eeuw van de overige evangelisaties te Rotterdam niets meer bekend. Wanneer met deze onzekerheid rekening wordt gehouden, kan gesteld worden dat anno 1951 een kleine 80% van de sinds 1865 gestichte hervormde evangelisatieverenigingen vermoedelijk nog functioneerde.

7.12 Samenvatting

Voor het antwoord op de vraag naar de betekenis van de kerkelijke ontwikkelingen sinds 1940 voor evangelisaties, die aan de NHK gerelateerd waren, en hun eigen rol in dezen blijken de genomen kerkelijke maatregelen zeker gedurende de bezettingsjaren van bepalende invloed. Naast de tijdsomstandigheden was de kerkelijke ambitie de NHK bij de tijd te brengen hiervoor verantwoordelijk. Een lang binnenkerkelijk traject ging aan het laatste vooraf met anno 1940 als resultaat de samenstelling van de commissie KO. Uit deze commissie kwamen verschillende werkgroepen, subcommissies en raden voort, die zich richtten op de kwestie 'kerk en evangelisaties'. Voor het alert reageren op de actuele situatie van 1940-1945 bleek de kerk in de per 1 april 1940 gekozen scriba, de predikant Gravemeijer, over een krachtdadige persoonlijkheid te beschikken. Zo werd duidelijk, toen de bordjes 'Verboden voor Joden' op verenigingsgebouwen aangebracht moesten worden.

De uit KO voortgekomen werkgroep GO boog zich over de voor netelig gehouden kwestie van 'kerk en evangelisaties'. GO zag het als haar taak de kerkhoudende posten hun plek in de kerk (terug) te geven als onderdeel van de gemeentelijke (weder)opbouw. Daarover stelde zendingsman en GO-leider Kraemer, dat het kerkelijk instituut sinds lang haar oriëntatie op Jezus Christus, zijnde de geopenbaarde werkelijkheid Gods, was kwijtgeraakt. Zodoende verkeerde de NHK in zowel een empirische als principiële nood. Onder het bestaande AR was die kerk geworden tot een organisatie, welke middels een lijdelijke houding berustte in een schijnbaar onvermijdelijke toestand van

¹²⁸ Zie <https://bethelkerkamsterdam.nl/geschiedenis> (geraadpleegd 18 april 2020).

¹²⁹ P.A. Geluk, *800 jaar gemeente van Christus te Midwolda*, z.p. 1988, p. 62.

¹³⁰ L. Visser, *Evangelisatie-vereniging "Pniël" vereniging van rechtzinnig hervormden Leeuwarden-Huizum, 1905-1980. Historisch verslag t.g.v. het 75-jarig bestaan van de vereniging, uitgebracht in de ledenvergadering van 23 jan. 1981*, Leeuwarden 1981, p. 7 en 8, en *Kerkspiegel*, 16 juli 1992.

¹³¹ Brief S. Oosterhoff, 5 februari 2010, in: 'Collectie T.T. Osinga'.

¹³² Fr. Kunst, 'Evangelisatie op de Elshof', in: *Rondom de toren, verenigingsblad Historische Vereniging Wijhe*, 75 (2006), p. 15-18, en 76 (2007), p. 10-12.

¹³³ *Nederlandsche Staatscourant* (NS), 1 en 2 maart 1874.

uiteenlopende theologische richtingen. Die situatie te doorbreken zag Kraemer, zoals voor hem Hoedemaker, als taak van de kerk, haar ambtsdragers en eveneens haar leden. Dit was inclusief degenen, die zich in een van de NHK afgezonderde afdeling of vereniging hadden verzameld.

Ondertussen bekende de AS, dat de NHK vanaf haar stichting op het evangelisatieterrein tekort was geschoten. Ze bleek in dezen via de instelling van eerst de werkgroep KZ en later de HRIZ haar verantwoordelijkheid te nemen. Het mede daarom in opdracht van HRIZ door onderzoeker Mackaay uitgevoerde onderzoek werd evenwel gedomineerd door de zich hervormd duidende, kerkhoudende instellingen. Mackaay constateerde, als voor hem de confessioneel Haitjema had gedaan, dat evangelisaties minder van evangeliserende of apostolaire aard, maar merendeels onderdeel van de binnenkerkelijke richtingenstrijd waren.

Inmiddels bleek GO op basis van de zinsnede ‘in gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift en op de bodem van de belijdenisgeschriften der Ned. Herv. Kerk’ classes en kerkenraden, maar ook evangelisatiebesturen en -leden uit te nodigen tot het voeren van het onderling én gezamenlijk ‘kerkelijk gesprek’. Het doel was het opnieuw ontdekken van het wezen van kerk-zijn en in het bijzonder evangelisaties en gemeenten te bewegen tot een wederzijds ontmoeten en de laatsten tot het verlenen van kerkelijk onderdak.

Dat werd een noodzaak, toen de Duitse bezetter van niet-commerciële organisaties – dus ook evangelisaties – eiste het bordje ‘Verboden voor Joden’ op hun accommodaties aan te brengen. De hervormde oplossing werd gevonden in het instellen van lokale kerkenraadscommissies om zo de posten en hun voorgangers in het kerkelijk verband op te kunnen nemen. Mede ter waarborging van de BvE-organisatie werd als onderdeel van HRIZ de commissie KE in het leven geroepen. De opvattingsverschillen omtrent ‘de zaak’ bleken er evenwel niet mee weggenomen. Vooral onder hervormd-gereformeerden bestond de vrees het modernisme of de vrijzinnigheid als gelijkwaardige geloofsvisie te moeten erkennen.

Ondertussen werd duidelijk dat voor de diverse vanwege KO ingestelde (sub)commissies en de latere synodale Noodraad het bruggenbouwen te hoog gegrepen was. Ze beschikten over onvoldoende overredings- en daadkracht om de door Kraemer geconstateerde onwil of onmacht van de naast elkaar bestaande lokale partijen te doorbreken. De vrijwel stille dood van zowel GO als Noodraad werd hiervoor tot een typerend signaal. Zo ook het verbreken van de diverse, afgedwongen verbintenissen tussen de evangelisatieposten en gemeenten kort na de Tweede Wereldoorlog. Slechts mondjesmaat was er sprake van incorporatie. Zoals de mede door theologen als Buskes, Miskotte en vooral Willem Banning (1888-1971) opgezette plannen tot doorbreking van de vooroorlogse maatschappelijke en politieke structuren na de Tweede Wereldoorlog mislukten, zo was dat eveneens het geval met ‘het in nader verband brengen’ van evangelisaties en hervormde gemeenten.¹³⁴ Ook tussen die twee bleef voorlopig veel bij het oude.

---

¹³⁴ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek*, p. 792-794, J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 325, en E.D.J. de Jongh, *Buskes dominee van het volk. Biografie*, Kampen 1998, p. 271-280.

8 Resumé

8.1 Inleiding

Het onderwerp van onderzoek in deze studie waren de doelstellingen en praktijk van lokale hervormde evangelisatieverenigingen tussen 1855 en 1951. Ondanks hun autonome verenigingsorganisatie zijn die als ‘hervormd’ te duiden, omdat ze zich min of meer verbonden aan de NHK. Zo kende elk van de 244 voor deze studie geselecteerde plaatselijke posten een statuut, waarin via de naam of anderszins die band werd gelegd. Onder meer werd in 62% ervan een hervormd lidmaatschap van de leden geëist. Ook wees menige aanduiding op de voorgevel van het verenigingslokaal of -kapel op die verbintenis. Expliciet kwam ze tot uitdrukking in de noemer van de overkoepelende organisatie BvE.

Dat alles verklaart nog niet Mackaays opmerking, dat evangelisaties een ‘hervormd karakter’ zouden bezitten. Het is onbekend waarop hij dit baseerde. Zo Mackaay dacht aan theologische gronden is dat een lastige zaak. De NHK kende verschillende geestelijke liggingen. Er waren de orthodoxen, die hun geloof naast de bijbel en de vroegchristelijke belijdenissen vooral baseerden op de calvinistische ‘Drie formulieren van enigheid’, zoals aanvaard door de Synode van Dordt 1618/19. De modernen daarentegen wensten van iedere vorm van ‘opgelegd’ geloof gevrijwaard te blijven. Daar tussendoor flaneerden de ethischen. Maar ondertussen zongen de orthodoxen ook niet allemaal hetzelfde liedje. De door de calvinistische belijdenisgeschriften gestempelde hervormd-gereformeerden hadden, aldus emeritus-hoogleraar Verboom, moeite met de eveneens daarop geënte, maar volgens Rasker en Luteijn naderhand minder vastomlijnde opvattingen van de confessionelen. Die stoelden meer op Hoedemakers adagium ‘heel de kerk en heel het volk’, oftewel de volkskerkgedachte en ‘de religie der belijdenis’. Het merendeel van de evangelisaties bleek zich bij die laatste vorm van orthodoxie aan te sluiten. Weliswaar bleef bij een 11% de geestelijke ligging onduidelijk en zag een marginale 2% zich als ethisch, maar een 70% bleek voor tenminste confessioneel en een 17% wellicht voor hervormd-gereformeerd te houden.

Die theologische verdeeldheid maakte wel dat het instituut NHK, als vertolkt door evangelist W. de Weerd, “niet [kan] steunen een corporatie, die in ’t belang van een bepaalde richting werkt.”¹ Het zorgde ervoor dat de kerk zich afzijdig hield van een evangeliseren, zoals Van Swigchem die definieerde, de verkondiging van het christelijk evangelie aan hen, “die weer van ’t geloof afdwaalden” of sociaal-neutraal gesteld: de randkerkelijken.² En aanvankelijk gaven de cijfers van de volkstellingen tot 1900 de kerk er ook geen reden toe. Maar tegen het einde van de negentiende eeuw, zo toonde Frieswijk aan, was er in een streek als de Friese zuidoosthoek sprake van een meer dan gemiddelde opkomst van onkerkelijkheid.³ Desondanks bleef voor de NHK het evangeliseren, aldus Van der Schans, een buitenambtelijke en -kerkelijke zaak.⁴ Mogelijk daarom liet ze het begrip evangelisatie buiten haar reglementen. Het gevolg was dat hervormde ambtsdragers zich rond 1900 in een stad als Rotterdam buiten de kerkelijk kaders om verenigden om dat alsnog te doen. Aldus vulden zij deze kerkelijk gelaten reglementaire leemte.

Bestuurlijk was de NHK soms eveneens onmachtig. Dat bleek toen ze de via het SRODP-1867 tastbaar geworden plaatselijke minderheden geen kerkelijke plek kon bieden. Dit was, aldus Luttikhuis, vooral vanwege de voortdurende patstelling tussen modernen en latere vrijzinnigen enerzijds en de orthodoxen anderzijds. En juist als minderheid in een overwegend theologisch andersgezinde gemeente kwamen hervormde evangelisaties het meeste voor, namelijk voor 70%. Ook

¹ W. de Weerd, *De “domeneer” van turfland. Tien jaren evangelisatie-arbeid in de Drentsche veenkoloniën* (heruitgave), Groningen 1983, p. 105.

² D. van Swigchem, *Handboekje voor de evangelistiek*, Kampen 1950, p. 8.

³ J. Frieswijk, ‘Onkerkelijkheid, confessie en politiek in Friesland 1880-1920’, in: S. Zijlstra, G.N.M. Vis en D.J.M. Zeinstra (red.), *Vroomheid tussen Vlie en Lauwers. Aspecten van de Friese kerkgeschiedenis*, Delft 1996, p. 185-213 en daarin 185-186.

⁴ W.M. van der Schans, *Wat doet de Nederlandsche Hervormde Kerk op het gebied van Evangelisatie in Friesland? Mededelingen over den stand van het Evangelisatie-werk in de Hervormde Gemeenten in Friesland, gedaan op den Provinciaal Evangelisatiedag te Leeuwarden 29 November 1906*, z.p.1907, p. 5.

in de veenkoloniale en industriële gebieden, waar hervormden op afstand van het kerkelijk centrum hun woon- en werkplek vonden, liet de kerk meermaals verstek gaan. Maar waar het hervormde instituut zich slechts binnenkerkelijk richtte, daar gold dat niet al haar leden. Sommigen vulden ook deze bestuurlijke en territoriale leemtes via een evangelisatievereniging.

Dit was na de constitutie van 1848. Die verleende de Nederlander naast de vrijheden van godsdienst en onderwijs ook die van vereniging en vergadering. Sinds de wettelijke regeling anno 1855 konden Nederlandse burgers zich onafhankelijk en autonoom van de staat en elk ander instituut onder rechtsbescherming verenigen ter behartiging van een gezamenlijk belang, zoals het evangeliseren. Amsterdamse jongelingen liepen daar vier jaar op vooruit via de stichting van de lokale 'Vereeniging ter bevordering der Evangelisatie'.⁵ Zo deed in 1853 ook de eerste landelijke vereniging, de NEPV. Dit vanwege de herinvoering van de bisschoppelijke hiërarchie, maar ook door buitenlandse invloed.⁶

De constitutioneel verleende vrijheid ter vereniging en vergadering bood particuliere hervormden de gelegenheid in verenigingsverband het evangelisatiebelang te behartigen. De hervormd-kerkelijke afwezigheid gaf hen een reden daartoe.

8.2 Vanwege de doelstellingen

De stichting anno 1906 van UKk te Bergum was mee een gevolg van een oproep van een confessioneel ouderling uit Garijp. Deze bleek "afkeerig" van zowel het socialisme als de Doleantie. Beide stromingen waren in zijn ogen gevaarlijk en bovendien: "Wij zijn niet verantwoord voor God, als wij niets doen."⁷ Hij ondernam actie, omdat zijn hervormde geestverwanten wellicht uit angst voor het rode gevaar ertoe konden neigen zich bij Kuyper aan te sluiten om daarmee de NHK te verlaten. Deze casus laat zien hoe divers de motieven konden zijn voor de stichting van een hervormde evangelisatiepost. Die konden door landelijke, maar ook plaatselijke belangen en door zowel politieke als religieuze overwegingen ingegeven worden.

Lokaal kon de overgang van een predikant of een evangelist naar een andere richting een rol spelen, maar ook de weigering van een overwegend vrijzinnig kiescollege om in een predikantsvacature een orthodox predikant te beroepen. In Oudega (Smallingerland) was het onder meer de overkomst van orthodox georiënteerde zuivelarbeiders naar de overwegend vrijzinnige gemeente.⁸

Landelijk ontkwam na de instelling van het SRODP-1867 geen enkele richting in de NHK eraan om zich schrap te zetten voor de komende concurrentieslag om de volksgunst. Daarom verenigden orthodoxe waarheidsvrienden en confessionelen zich kort daarvoor om de eigen visie op het christelijk evangelie te propageren en tegelijk kerkelijke zeggingsmacht te verwerven. Ondertussen deden de modernen datzelfde, door zich anno 1870 te verenigen onder de koepel van de interconfessionele NPB en plaatselijk in afdelingen. Die modernen of vrijzinnigen vormden voor orthodox hervormden, evenals de afgescheiden en dolerende gereformeerden en ook de socialisten, serieus te nemen concurrenten. Er was geen enkele reden om aan te nemen dat wie ooit orthodox hervormd was opgevoed niet zou kunnen overstappen naar een andere, al dan niet religieuze groepering. Loyaliteiten in de bevolking lagen niet langer vast in de traditie, een aansprekende voorganger van welke richting dan ook kon hopen op het verwerven van aanhang. Het bestuur van de VEHeerenveen bijvoorbeeld constateerde in de hervormde classis een 'totaal gebrek aan godsdienstig besef' en 'onverschilligheid' en verweet dit de modernen. Een en ander maakte dat in heterogeen samengestelde hervormde gemeenten elke stroming zijn stempel probeerde te zetten op de kerkelijke

---

⁵ G. Kreyenbroek, *Excelsior 1851-1901*, Amsterdam 1901, p. 4.

⁶ G.J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1995, p. 47-48.

⁷ P. van Tuinen, 'Bergum', in: *Maandbode van de Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Nederlandsche Hervormde Kerk* (Maandbode), 11 (1916), p. 5-11 en daarin p. 7. Zie ook D. van der Burgh en T.T. Osinga, *Vereniging voor Evangelisatie "Uw Koninkrijk Kome"*, Drachten 2004, p. 19.

⁸ T.T. Osinga, *De Steech, een beschrijving van de Ned. Herv. Evangelisatie te Oudega (Sm.)*, Garyp 1996, p. 58-63.

koers. Werden confessionelen, ethischen of hervormd-gereformeerden tot verliezers in die strijd, dan kon het aantrekkelijk zijn om zich te hergroeperen in een evangelisatievereniging.

De confessioneel Kromsigt zag die plaatselijke posten als een betreuenswaardige noodmaatregel.⁹ Van der Schans was het daarmee eens. Zo bleek, toen hij kort na 1900 constateerde dat in tachtig Friese gemeenten “Christus naar de Schriften van Hervormde zijde niet wordt gepredikt.” Hoewel hij dit tegenover moderne collega’s voor niet-normaal hield, konden evangelisatieposten uitkomst bieden: “De nood dringt om dit abnormale niet na te laten.”¹⁰ Ds. Felix Charles Geerling (1862-1940) schreef van “het Evangelie weer in de Kerk” brengen tot er in zo’n gemeente “weer een geloovig herder en leraar werd beroepen.”¹¹ Daarom beschouwden meerdere kerkhoudende posten zichzelf als tijdelijk. Ze waren naar eigen opvatting een noodmaatregel voor zolang er vanaf de kansel van de plaatselijke gemeente ‘ongeloof’ werd verkondigd. Waar zaken als de lichamelijke opstanding en hemelvaart gelochend werden, viel voor orthodoxen de grondslag onder het evangelie weg. Al waren de modernen evengoed stemgerechtigd als zichzelf, de orthodoxen wensten geen enkele medeverantwoordelijkheid te dragen voor een prediking in vrijzinnige geest.¹² En het bleef dus niet bij woorden: rond 1900 bestond in de provincie Friesland in elke hervormde classis een orthodoxe evangelisatievereniging. Ook op provinciaal en regionaal niveau werd actief georganiseerd. Dat ging in vergelijking met de periode 1865-1886 gepaard met een verdubbeling aan jaarlijkse lokale stichtingen, namelijk van twee naar vier.

Sinds dat laatste jaar werd de Doleantie door de orthodox-hervormden als een geduchte concurrent ervaren in de strijd om het rechtzinnige protestantse kerklid. De latere BvE-secretaris Syperda moest tot zijn spijt constateren dat “bloeiende, veel belovende posten naar de dolerenden waren overgegaan.”¹³ Bovendien verkregen de modernen na de uittocht van de dolerenden in sommige gemeenten een meerderheidspositie, die ze eerst niet bezaten. Ook dit bleek een reden voor resterende orthodox-hervormden om (opnieuw) een evangelisatiepost in te richten.

Gesterkt door opvattingen als die van de confessioneel Kromsigt, namelijk dat de NHK nog steeds het Woord en het sacrament behield en daarom niet verlaten mocht worden¹⁴, richtten evangelisatieverenigingen zich deels op de bloei van die kerk, maar meer nog op een herstel in orthodoxe richting. Net als voor de gereformeerden en socialisten was niet een blijvende minderheidspositie hun toekomstbeeld, maar een waarin het eigen gelijk breed zou worden erkend. Wellicht was een vastberaden standpunt als dat van dominee Tonsbeek naar aanleiding van de artikelen 27, 28 en 29 uit de *Nederlandse geloofsbelijdenis* de evangelisatieleden tot drijfveer.¹⁵ Maar ongetwijfeld deelden ze de mening van evangelist Stroo, namelijk dat zij als hervormde leden recht hadden op hun plek in de NHK.¹⁶

Confessionelen en hervormd-gereformeerden vormden de kern van de beweging, die middels evangelisatieverenigingen “de oprichting van de Hervormde Kerk” nastreefde.¹⁷ Het devies klonk nadrukkelijk niet separatistisch, men wilde “naar de Kerk heen.”¹⁸ Harinck en Winkeler merken terecht op, dat evangelisaties “een belangrijk middel ter versterking van de kerkelijke orthodoxie tegenover het modernisme” vormden.¹⁹ Geestverwante kerkelijke functionarissen boden steun op de achtergrond. Predikanten deden dienst als (ere-)voorzitter, mentor en bestuurder, maar ook als

---

⁹ *Leeuwarder Courant*, 17 maart 1927.

¹⁰ W.M. van der Schans, *Wat doet*, p. 7.

¹¹ F.Ch. Geerling, ‘Een werk Gods van tien jaren. (Overzicht van den Secretaris)’, in: *Een werk Gods van tien jaren*, Utrecht 1905, p. 3-15 en daarin p. 6.

¹² *De Waarheidsvriend*, 13 mei 1937.

¹³ E. Syperda, *Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Ned. Hervormde Kerk. Na Vijf en Twintig jaren 1892-1917*, Tjamsweer 1917, p. 10.

¹⁴ *Leeuwarder Courant*, 17 maart 1927.

¹⁵ A.N. Tonsbeek, ‘De evangelisatie te Holwerd’, in: *Maandbode*, 4 (1927), p. 6-8 en daarin p. 8.

¹⁶ C. Stroo, ‘Hoorn (op Terschelling)’, in: *Maandbode*, 5 (1925), p. 7-11 en daarin p. 8.

¹⁷ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (3^e druk), Kampen 1986, p. 263-264.

¹⁸ F.Ch. Geerling, ‘Een werk’, p. 3-15 en daarin p. 6.

¹⁹ G. Harinck en L. Winkeler, ‘De negentiende eeuw’, in: H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, p. 597-721 en daarin p. 665. Zie ook J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (2^e druk), Hilversum 2006, p. 274.

voorganger. Zij waren het ook, die aan kinderen van evangelisatieleden de doop bedienden, hielpen bij de theologische vorming van evangelisten, de leden nodigden tot het avondmaal en soms zelfs het verenigingslokaal of kapel inwijdde.

De bewust aangegane concurrentie met vrijzinnigen, gereformeerden en socialisten maakt het mogelijk om te spreken van een orthodox offensief, dat via overkoepelende organisaties als de NEPV, de CV en VdW was ingezet. Met de Doleantie als katalysator richtte het zich sinds ongeveer 1890 ook via lokale evangelisatieverenigingen nog meer op het behoud en versterking van de orthodoxie binnen de NHK. Ook Wassenaar lijkt, hoewel met enige aarzeling, op zo'n offensief te wijzen.²⁰ Een 70% van de voor dit onderzoek geselecteerde hervormde evangelisaties wilde meer dan een beschermende plek voor zichzelf. Doel was om de samenleving, of minstens de NHK, te veranderen.

Een 18% vulde de 'witte vlekken' in het hervormde parochiale stelsel in veenkoloniale streken²¹, aldus Peschar, samen met vergelijkbare posten in opkomende industriële gebieden. Zeker de veenkoloniale ontstonden niet slechts vanwege de geografische afstand tot de kerkelijke gemeente, maar mede door een sociale afstand van de arbeidersklasse ten opzichte van de als koud en kil beleefde kerk. Ze werden voornamelijk geleid door BvE-evangelisten en dienden als die in minderheidssituaties tot geestelijke opvang in orthodoxe zin.

Het restant aan evangelisaties kwam tot stand met hulp van gemeentelijke ambtsdragers of kerkbestuurders. Ze voorzagen deels de in een naburige buurtschap woonachtige hervormden van een semi-kerkelijk thuis of richtten zich in een stad als Rotterdam – noodzakelijk afgezonderd van de kerkelijke gemeente – specifiek op het evangeliseren.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog erkende de synode van de NHK, dat ze in dat evangeliseren tekort was geschoten. Dat had ze overgelaten aan de initiatieven van particulieren. Daarvan was de kerk zich al langer bewust, zoals bleek uit enkele vastgestelde (en/of gewijzigde) kerkelijke reglementen en latere synodale acta. Ook via de aanvragen door evangelisatieposten van een kerkelijke subsidie kon ze ervan op de hoogte zijn, maar ook doordat meerdere kerkenraden en kerkvoogdijen hun kerkgebouw aan deze groepen afstonden voor doop en avondmaal. Desondanks was het de praktijk dat minstens 6,2% van de hervormden zich genoodzaakt voelde om zich buiten de kerkelijke kaders om te organiseren in onafhankelijke verenigingen.

8.3 Vanwege de praktijk

Evangelisatieverenigingen zijn in te delen op een macro- en een microniveau. Sommige hadden een overkoepelende functie en een bovenplaatselijk ressort, anderen functioneerden slechts plaatselijk. Van die laatsten bleek een 53% verbonden te zijn aan een overkoepelende instelling. Daarvan voerden tenminste de CV, de BvE en de VEHeerenveen via subcommissies of mentoren een soms met inspraak gepaard gaand toezicht uit. Dat was op zowel het geestelijke als het zakelijke reilen en zeilen van de lokale posten. Die werden samen met colporteurs en al dan niet reizende evangelisten door bovenplaatselijke organisaties ingezet om hun doel te bereiken.

De overkoepelende instellingen kenden aanvankelijk nauwelijks een onderlinge band. Pas met de oprichting van de BvE in 1893 kwam het tussen deze bond en de Colportagevereniging en zo ook de NEPV tot enige samenwerking. De Colportagevereniging droeg van haar posten over aan de bond en de NEPV plaatste van haar opgeleide evangelisten in bondsevangelisaties. En spoedig na haar oprichting adviseerde de VEHeerenveen aangesloten posten zich als lid bij de BvE aan te melden. Andere bovenplaatselijke als de IZIN, de VNLIZ en ook het provinciale Friese comité 'Pecif' deden dat rond de Tweede Wereldoorlog.²² Zodoende kreeg de BvE onder hervormde evangelisatieverenigingen op confessionele grondslag een leidende rol toebedeeld. Die verkreeg kerkelijke bevestiging, toen de bond samen met de VVH en de IZB anno 1940 werd uitgenodigd om

---

²⁰ J.D.Th. Wassenaar, 'De vrome Fries. Receptie en betekenis van It Frysk Réveil van G.A. Wumkes', in: *De Vrije Fries*, 98 (2018), p. 22-36 en daarin p. 30.

²¹ J.M. Peschar, *Een zoektocht naar de evangelisaties in Zuidoost-Drente* (doctoraalscriptie), Almelo 1996, p. 25-26.

²² T.T. Osinga, 'bij verkorting "Pecif" genaamd'. "Provinciaal Evangelisatiecomité in Friesland", Oudemirdum 2010, p. 31-32.

de buiten-de-kerk-om verenigde hervormden te vertegenwoordigen in de kwestie van 'kerk en evangelisaties'.

Lokale posten kwamen vooral voor ten noorden van de grote rivieren, dus in het merendeels protestantse deel van ons land en overwegend in moderne of vrijzinnige gemeenten. Ze telden minder leden dan sinds 1943/44 werd aangenomen.²³ Wel onderscheidden ze zich van andere verenigingen door het behartigen van een religieus belang. Volgens hun statuten richtte een kleine 50% zich als kerkelijke gemeenten met hun evangelieverkondiging of -prediking op reeds gelovigen. Aldus functioneerden ze als een alternatief voor een hervormde gemeente. Dat valt eveneens op te maken uit de gehanteerde en tevens kerkelijk gangbare middelen als godsdienstige samenkomsten en pastorale zorg, alsook het geestelijk onderricht in de vorm van zondagsschool en catechese. Slechts een 10% stelde zich reglementair het specifieke evangeliseren ten doel. Had elke geselecteerde evangelisatie zich aldus uitgesproken, dan zouden de percentages zijn uitgekomen op respectievelijk 83,3 en 16,6%.

Hun hervormd-kerkelijke oriëntatie bleek zeker uit de leiding. Die was veelal toebedeeld aan een evangelist met de hervormde akte van godsdienstonderwijzer in bezit. Het kon ook een hervormd-kerkelijke functionaris zijn, zoals een hulp-, een (emeritus-)predikant of een kandidaat. Zij verzorgden naast de godsdienstoefeningen op zondag het pastoraat en het geestelijk onderricht. Ook gaven ze sturing aan de mannelijke en soms vrouwelijke en zo mogelijk de culturele hulpverenigingen. Daarbij werden ze veelal ondersteund door de juffrouw of mevrouw, de echtgenote van de voorganger. Het godsdienstig onderricht en de leiding over vrouwelijke verenigingen kon voor hen een eerste, de vaardigheidsontwikkeling in bijvoorbeeld textiele werkvormen een tweede taak zijn.

De verenigingsbesturen bestonden uit mannen. Slechts een enkele post kende een vrouwelijk bestuurslid. Behalve de algemeen-bestuurlijke hadden die bestuurders de godsdienstige zaken te regelen. Tijdens de godsdienstoefeningen behartigden ze de rollen, zoals kerkenraadsleden en kerkvoogden die in hervormde gemeenten vervulden.

Vooral na 1900 kwamen de onderlinge verenigingen op. Vanwege de socialisering via zondagsscholen en catechesegroepen van met name de jongeren werden leerkamers en jeugdgebouwen ingericht. Die waren eveneens geschikt voor de op sociabiliteit georiënteerde hulpverenigingen als jongens- en meisjesverenigingen. Ze bleken eveneens bedoeld om de jonge leden vertrouwd te laten worden met de evangelisatiecultuur. Jongelingsverenigingen speelden hierbij meermaals een initiërende rol. Leden ervan hielpen soms de voorganger en via bibliotheken boden ze evangelisatieleden de kans tot persoonlijke ontplooiing. Middels ringen en landelijke organisaties waren de hulpverenigingen met gelijksoortige verbonden.

Tot 1920 deden hulpverenigingen voor vrouwen zich sporadisch voor. Dat werd anders na het van kracht worden van het vrouwenkiesrecht. Hun verenigingen vonden niet bij alle mannen bijval. Naar orthodoxe opvatting hadden vrouwen thuis hun taak in de verzorging van huishouding en gezin. Onder mannen was de animo tot verenigen slechts gering, wellicht omdat dit hun gezag zou kunnen ondermijnen.²⁴ Vaker hadden evangelisaties culturele instellingen als muziek-, zang- en reciteerverenigingen. Zoals de andere hulpverenigingen hadden deze naast een creatieve ontwikkeling eveneens de evangelieverkondiging tot doel.

In deze bestaanspraktijk kenden de posten evenwel ook hun beperkingen. Ruim de helft was onderworpen aan de regelingen van een of meer overkoepelende organisaties. En voor de kerkelijke ceremoniën waren ze aangewezen op gelijkgezinde, naburige predikanten en hun kerkenraden of de goedgunstigheid van de lokale gemeente. Meerdere hadden te maken met financiële problemen. Vandaar de veelvuldige ondersteuning door dames van adellijke en gegoede afkomst, die zich kennelijk verwant wisten met het pragmatische Réveil. En anders teerden de posten op subsidies, giften en collecten of een zelf georganiseerde kapitaalverschaffing. Een persoonlijk bezwarende omstandigheid kon hun 'dubbellidmaatschap' zijn. Als lid van zowel een evangelisatie als de NHK hadden evangelisatieleden van beide de financiële lasten te dragen.

---

²³ C.J.P. Mackaay, *Rapport 'Evangelisatiën in en in verband met de Nederlandsche Hervormde Kerk'* (excerpt), Utrecht 1944, p. 3-4 en 10.

²⁴ A. Houttuyn Pieper, 'Samenleving en verenigingsleven in een Gelders dorp', in: H.M. Jolles (red.), *Verenigingsleven in Nederland. Bijdragen tot de sociologie van het verenigingsverschijnsel*, Zeist/Arnhem 1963, p. 88-128 en daarin p. 91.

Behalve intern waren vooral evangelisatievoorgangers en soms een enkel lid ook buiten de eigen vereniging actief. Dit was op sociaal-culturele terreinen als het onderwijs, de politiek en vakbeweging. Aldus speelden evangelisaties, zoals andere godsdienstige groeperingen, hun rol 'in de publieke ruimte van de samenleving'.²⁵ Niet alleen vanwege het eigen theologische oogmerk, maar ook om zedelijke kwesties aan de kaak te stellen.

Door de Duitse bezetting werden posten sinds 1942 gedwongen tot semi-incorporatie in de lokale hervormde gemeente. Van kerkelijke zijde waren daartoe al eerder pogingen ondernomen. Desondanks bleek 80% ook na 1951 vast te houden aan hun kerk-onafhankelijke praktijk. Voor een ruime meerderheid waren de redenen om zich buiten-de-kerk-om te verenigen kennelijk nog steeds van betekenis.

8.4 De betekenis van hervormde evangelisatieverenigingen

De gereformeerde Haak duidde evangelisaties als van bijzondere aard door te wijzen op hun bestaan van 'naast' en tegelijk als 'tegenover' van de lokale hervormde gemeente. Met andere gereformeerden als Van Swigchem en Douma beoordeelde hij ze evenwel als tekortschietend. Voor hen behoorden evangeliserende organisaties niet alleen kerkelijke instellingen te zijn, maar bovendien vervreemd geraakten van het christelijk evangelie daarvoor én voor de kerk terug te winnen. Dat hervormde evangelisaties zich op eigen, dat wil zeggen particuliere wijze soortgelijke doelen stelden, ontging hen kennelijk. Evangelisaties wensten voornamelijk door een orthodoxe woordverkondiging reeds gelovigen voor de NHK te behouden, maar tegelijk die kerk in diezelfde richting te bewegen. Ondanks dit onderscheid, maar dankzij de gedeelde orthodoxie konden gereformeerden en evangelisatieleden lokaal een coalitie vormen als het bijvoorbeeld ging om het christelijk onderwijs.

Behalve via dat onderwijs bleken evangelisaties ook middels de vakbeweging en vooral de politiek aanwezig op sociaal-cultureel gebied. Met name als CHU- of SGP-aanhanger vonden sommige leden hun weg in de gemeenteraad of zelfs de Provinciale Staten. Uit hun betrokkenheid bij de CNWB en uit de acties tegen de kermis en het drankgebruik bleek hun sociale houding. Aldus werd geprobeerd invloed uit te oefenen op het zedelijk gedrag van de eigen leden en naaste omgeving. Dat lijkt op een terugrijpen naar de inwendige zending, waarin de zedelijke verheffing eveneens een belangrijke rol speelde. Toch blijkt uit weinig, dat de impact van evangelisatieposten op het sociaal-culturele gebied veel verder reikte dan de eigen, lokale positie in de samenleving.

De concentratie zo tegen het einde van de negentiende eeuw op de verkondiging van de aangehangen theologische visie zal daaraan hebben bijgedragen. Anders dan de sinds 1848 kerkelijk ingeschakelde Duitse 'Innere Mission' raakte in Nederland het 'getuigen' organisatorisch los van het 'redden'. Evangelisaties lieten de bredere bedding van de inwendige zending achter zich en daarmee de georganiseerde charitatieve liefdadigheid.²⁶ Dat vond onderdak bij instellingen als de Heldringstichtingen te Zetten.

Zoals daar een overkoepeling plaatsvond van de filantropische organisatie, zo gebeurde dat ook ruim de helft van de lokale evangelisaties. Die werden rond 1900, vooral vanwege de Doleantie, tot plaatselijke vertegenwoordigers van de orthodoxe theologie. Het zorgde voor een getalsmatige groei aan bovenlokale en een verdubbeling van plaatselijke verenigingen. Het gaf een organisatie, die naast de versterking van de kerkelijke orthodoxie de bestrijding van het modernisme beoogde. Kwesties, die tegelijkertijd in Engeland en de Verenigde Staten speelden en kennelijk van internationale aard waren.²⁷

Het Nederlandse modernisme bedoelde, zo luidde Krijgers stelling, de resterende supranaturalistische elementen te doen verdwijnen met als doel de geleidelijke, maatschappelijke

---

²⁵ R. Kuiper, 'Over vrije kerken en nieuwe bewegingen', in: F. van Lieburg en J. Roelevink (red.), *Ramp of redding? 200 jaar Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden (1816-2016)*, Utrecht 2018, p. 177-187 en daarin p. 183.

²⁶ P.L. Schram, 'Inwendige zending als terrein van onderzoek, deel II: De praktijk', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* (DNK19de), 8 (1980), p. 7-50 en daarin p. 49.

²⁷ O.J. de Jong, *Geschiedenis der kerk* (10^e druk), Nijkerk 1980, p. 311.

realisatie van Gods Koninkrijk via een op moderne leest geschoeide reformatie.²⁸ Waren de modernen derhalve toekomst-gericht, de orthodoxen dachten eerder restauratief. In de NHK werden rond 1930 hun respectievelijke keuzes duidelijk via de organisaties Kerkopbouw en Kerkherstel. De orthodoxen beschouwden het modernisme als een “stroming die de vernietiging van het christelijk geloof bewerkstelligde.”²⁹ Dat wensten ze, ook middels evangelisaties, te bestrijden.

Juist daarom hielden evangelisatieleden vast aan hun hervormd lidmaatschap. Zo behielden ze enerzijds de mogelijkheid het avondmaal te vieren en hun allerjongsten te laten dopen om die bij het ouder worden op te leiden tot lidmaat van de NHK en anderzijds het kerkelijke stemrecht. Dat laatste was van belang met het oog op het herstel van de orthodoxie. Voor hen was dat het voornaamste doel en niet, zoals Houtman en Mackaay veronderstelden, de gemeentestichting. Al kon dat er wel van komen. Ook een organisatie als de BvE duidde in haar statuut wel op het herstel, maar niet op gemeentestichting. Voor de hervormd-gereformeerden was dat een kerkherstel in een Kuiperiaanse exclusieve zin. De confessionelen gingen met Hoedemaker voor een inclusivistische opvatting.

Toch bleef de impact van evangelisaties op de NHK gering. Nog geen 1% van de posten – voornamelijk afstandsevangelisaties – werd daarin tot (wijk)gemeente. En slechts een enkele minderheidsevangelisatie slaagde erin de plaatselijke gemeente geestelijk om te buigen. In de kerk zelf waren de meningen over hun bestaan verdeeld. Voor dominee Woudstra bleven evangelisaties private instellingen zonder enige kerkelijke betekenis. Theoloog en dichter Bouma vond naderhand dat de leden ervan ‘kerkje speelden’. Uit de synodale zoektocht naar mogelijkheden om de zich afzonderende groepen reglementair aan zich te binden, valt daarentegen enige ontvankelijkheid te constateren. Zo werd duidelijk uit een enkel reglement en kerkelijke acta. Enige betekenis kregen ze echter pas toegeschreven, toen de NHK zich sinds het begin van de Tweede Wereldoorlog bezon op haar toekomst. Toen trachtte GO-voorzitter Kraemer tot die kerk het besef te laten doordringen, dat evangelisaties meer waren dan een zaak van in de marge, namelijk een signaal van de wijze waarop de NHK zich manifesteerde. Dat uitte zich via een in zichzelf gekeerde besturenkerk, waarin theologische visies werden tot wapens in de strijd om de zeggingsmacht. In die hervormde richtingenstrijd werden de evangelisaties door GO gehouden voor ‘een der neteligste kwesties’. Die poogde men op te lossen door tegen het einde van de onderzoeksperiode de afgezonderde groepen op te roepen zich te ‘verkerkelijken’, ofwel tot onderdeel van de kerk te worden. Maar anno 1951 bleek slechts een enkele post daarin te zijn meegegaan.

Dat vasthouden aan hun autonome positie kwam mogelijk, doordat evangelisaties merendeels bestuurlijke en geestelijke leidslieden hadden van een ander gehalte dan kerkelijke gemeenten. Weliswaar had de NHK sinds 1852 formeel het presbyteriaal-synodale stelsel aanvaard, desondanks werd ze ook sindsdien bestuurlijk geleid door academisch geschoolde predikanten. Die werden behalve met hun theologische professionaliteit ook wel in verband gebracht met ‘een autoritair geestelijk leiderschap’.³⁰ Dat kon aanleiding geven tot een afstandelijke verhouding tot elkaar.³¹ Sommigen evenwel onderhielden desondanks banden met evangelisatieposten. Daarvan was de geestelijke voorganger veelal een ‘meneer’, die onder leiding van één of twee predikanten was opgeleid tot godsdienstonderwijzer. Evangelisaties kozen meermaals voor zo’n functionaris als leidsman en dit onder de noemer van evangelist. Die keuze was mogelijk vooral ingegeven door hun financiële positie. Slechts een enkele, qua aantal leden grote post, kon het zich veroorloven een predikant als voorganger te benoemen. Dat zowel de bestuurlijke als geestelijke leiding van evangelisaties in handen was van een leidinggevende met minder scholing dan die van hervormde gemeenten zal voor hun karakter en maatschappelijke positie niet zonder betekenis zijn gebleven.

---

²⁸ T.-E.M. Krijger, *The Eclipse of Liberal Protestantism in the Netherlands: Religious, Social, and International Perspectives on the Dutch Modernist Movement (1870-1940)*, Leiden/Boston 2019, p. 2-5 en 119.

²⁹ M. Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtengoed in Nederland (1857-1880)*, Hilversum 2007, p. 194.

³⁰ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 358.

³¹ D. Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*, Amsterdam 1999, p. 107-111 en G. Heitink, *Biografie van de dominee*, Baarn 2001, p. 129.

8.5 Ten slotte

Met name geïnteresseerden in de lokale (kerk-)geschiedenis wijdden zich aan de beschrijving van hervormde evangelisatieverenigingen. In de Nederlandse kerkgeschiedschrijving bestond voor dit object slechts een marginale belangstelling. Met het onderhavige onderzoek naar hun bedoelingen en praktische reilen en zeilen heeft die wetenschappelijke lacune deels een invulling gekregen. Een van de uitkomsten ervan is, dat evangelisaties voornamelijk dienden als semi-kerkelijke opvang van merendeels orthodox-hervormden. Zodoende vervulden ze drie door de NHK gelaten leemtes, namelijk een bestuurlijke, een territoriale en een reglementaire. Ondanks deze diversiteit beoogden de posten deels de bloei van de NHK en behartigden ze tegelijk en voornamelijk het belang van een kerkelijk herstel in orthodoxe richting. Aldus horen evangelisatieverenigingen bij de pogingen tot herkerstening van de maatschappij tussen 1830 en 1970 en vormen ze een onderdeel van wat door Blaschke geduid werd als een tweede confessionele periode.³²

Dat kan ook opgemaakt worden uit een volgende uitkomst, namelijk dat qua theologische inzichten evangelisaties niet bepaald vernieuwend waren. Verreweg de meeste conformeerden zich aan het confessionele gedachtegoed, een minderheid aan het gereformeerde en een enkele post aan dat van de ethischen. En die kozen als deelnemers van Kerkherstel juist voor een terugkeer van de NHK tot het reformatorisch protestantisme.

Die orthodoxe oriëntatie leidde er rond 1900 toe dat evangelisaties zich merendeels van op evangeliseren gerichte organisaties ontwikkelden tot participanten in het hervormde richtingenvraagstuk. Vooral als lid van minderheidsevangelisaties lieten de leden zich via kerkelijke verkiezingen en een enkele keer via een kiesvereniging in met de lokale kerk-politieke strijd. Aldus werden de posten rond de Tweede Wereldoorlog en in verband met de hervormde arbeid aan de nieuwe kerkorde-1951 gehouden voor een deel van het hervormde richtingenvraagstuk. Tegelijkertijd echter maakte hun bestaan, zo bleek uit de instelling van de HRIZ, de NHK bewust van haar evangelisatietaak.³³

Schikten evangelisaties zich qua kerkopvatting vooral naar de orthodox-theologische stromingen en zijn ze voor restauratief te houden, tegelijk kenden ze dankzij hun organisatie een emancipatorische en vernieuwende potentie. De niet-academische scholing van de meeste voorgangers wijst al in die richting. Meer nog geldt het hun verenigingsstatus. Daardoor zijn evangelisaties te plaatsen in het rijtje van 'vrije kerken', zoals die van de afgescheidenen en dolerenden, maar ook van de baptisten en de vrij-evangelischen, welke onafhankelijk opereerden van "de van staatswege ingerichte kerk".³⁴ Toch hielden de evangelisatielieden, in tegenstelling tot die van deze kerkgenootschappen, vast aan hun lidmaatschap van de NHK. Hun posten werden juist gesticht 'in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk'. Uiteindelijk wezen ze – en met hen de VVH-afdelingen – met deze enerzijds afgezonderde, maar anderzijds op de kerk betrokken status de NHK de richting van semi-onafhankelijke, buitengewone wijkgemeenten. Die kregen sinds 1951 kerkelijk gestalte op basis van "bijzondere overwegingen van pastorale aard."³⁵ Daarmee blijkt het bestaan van evangelisatieverenigingen een uitwerking te hebben gekregen richting een minder rechtlijnige kerkstructuur, zoals die zich vanaf 1960 in Nederland nog verder zou ontwikkelen.³⁶

Tot voorbereiding op die uitwerking zijn te rekenen de praktische omgangsmanieren met de kerkelijke handelingen, waaronder de ondersteuning van naburige, geestverwante en kerkelijke functionarissen met hun kerkenraden, en het aan evangelisaties verlenen van 'beurten' door

---

³² O. Blaschke, 'Abschied von der Säkularisierungslegende. Daten zur Karrierekurve der Religion (1800-1970) im zweiten konfessionellen Zeitalter: eine Parabel', in: *Zeitenblicke*, 5 (2006), Nr. 1, [04.04.2006], URL: http://www.zeitenblicke.de/2006/1/Blaschke/index_html, URN: urn:nbn:de:0009-9-2691, (geraadpleegd 26 maart 2021). Zie ook J. Bank, 'Secularisatie: een winst- en verliesrekening', op: <http://www.nederlandsgesprekcentrum.nl/2017/06/09/artikelen/> (geraadpleegd 16 april 2021).

³³ Kerkorde IV, artikel 3, 5 en 6 en ordinantie 4, artikel 24-28, in: *Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1969, p. 12-13 en 114-116.

³⁴ Zie hiervoor R. Kuiper, 'Over vrije kerken', p. 177-187 en daarin p. 178.

³⁵ Ordinantie 2, artikel 10.1, in: *Kerkorde*, p. 61.

³⁶ Zie hiervoor J. Kennedy, 'Het christendom vanaf de jaren zestig', in: W. Bouwman e.a. (red.), *Geschiedenis van het christendom in Nederland*, Zwolle 2010, p. 279-307, en J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 328-343 en 357-370.

andersgezinde kerkenraden en kerkvoogdijen. Zo ook het kerkelijk onderdak verlenen ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Mogelijk heeft Hoedemakers opvatting betreffende huisgemeenten voor het constitueren van buitengewone wijkgemeenten gediend als theoretische onderbouwing. Zeker lijkt dat het geval te zijn geweest met Kraemers ideeën rond ‘gemeenteopbouw’.

Juist geen uitwerking, maar een inwerking op evangelisaties lijkt te zijn voortgekomen uit hun contacten met de zogenaamde ‘vrije kerken’. Hier en daar bleek er met hen een samenwerking te bestaan op een enkel sociaal-culturele terrein. Goed mogelijk, dat zodoende evangelisaties kennis maakten met ‘evangelicale’ kenmerken, hoewel ook de invloed van evangelist Johannes de Heer (1866-1961) met onder meer zijn zangbundel uit 1905 niet onderschat moet worden.³⁷ Onder de evangelicale kenmerken wordt namelijk een ‘populaire liedcultuur’ gerekend, maar ook een letterlijke, soms voor fundamentalistisch gehouden bijbelinterpretatie, een ‘ongecomplieerde, maar orthodoxe theologie’, een ‘flexibele organisatievorm’ en een ‘nadruk op persoonlijke ervaring’. Zo ook een ‘informele liturgie’ en een ‘uitbundige geloofsbeleving’. Verder zou onder ‘evangelicalen’ de verkondigde christelijke boodschap een mate van eenvoud en individualiteit bezitten, die de kerk ontbeert.³⁸

Evangelicale trekken waren evangelisaties zeker niet vreemd. Hun orthodoxe leest, maar zeker de vrijere omgang met liederen zijn er signalen van. Zo ook de enkele poging om de voorkeur uit te spreken voor een evangelist, die met ‘rijken zegen’ evangeliseerde, boven een met de akte van godsdienstonderwijzer in bezit. Verder past in dit rijtje het benutten van zangkoren en muziekkorpsen tijdens openluchtsamenkomsten en vanwege de ‘tenzending’,³⁹ zoals dit bij de ‘Maranatha-beweging’ van evangelist De Heer eveneens een gangbaar middel was.⁴⁰

Deze vermoede evangelicale inwerking zou een onderdeel kunnen zijn van een toekomstige studie, waarbij ingegaan wordt op de vraag in hoeverre evangelisaties te plaatsen zijn binnen het geheel van de Nederlandse en Europese opwekkingsbewegingen, welke zich sinds de 19de eeuw voordeden.⁴¹ Bij deze vraag horen nog andere, zoals die naar de overeenkomsten en verschillen met de verenigingen van de door Wichern geproclameerde ‘Innere Mission’,⁴² en naar de doorwerking van oudere gemeenschapsvormen als die van de piëtistische conventikels gericht op kerkhervorming.⁴³

Uiteindelijk is er nog een laatste aan te roeren kwestie, namelijk die van de uitkomst dat zo’n 170.000 hervormden, ofwel 6,2% van het hervormde ledental uit 1930, kort na 1940 evangelisatielid zouden zijn. Deze berekening was gebaseerd op de gehanteerde selectie van 244 evangelisaties. Beide cijfers vielen lager uit dan de uitkomsten van Mackaay. Toch moet zowel het procentuele als het absolute aantal hervormden, dat zich afzonderlijk van de NHK in evangelisatieverenigingen verbond, voor (aanmerkelijk) hoger worden ingeschat. Onder de noemer van ‘evangelisatie’ werden namelijk ook kerkelijke alternatieven als die te Tzummarum, Drachten en Geesteren gerekend, hoewel ze niet het woord evangelisatie in de naam voerden. Dat laatste was het motief om ze niet in de selectie op te nemen, terwijl de BvE deze posten wel als zodanig beschouwde. Het bestaan van dergelijke evangelisatieposten vraagt om een nadere calculatie.

Kortom, met deze studie is een begin gemaakt met de wetenschappelijke navorsing van overkoepelende, maar bovenal plaatselijke – in dit geval hervormde – evangelisatieverenigingen. Het onderzoek naar dit onderwerp is evenwel bij lange na niet uitgeput.

---

³⁷ Zie over deze evangelist onder andere G. Harinck en L. Winkeler, ‘De twintigste eeuw’ in: H.J. Selderhuis, *Handboek*, p. 723-912 en daarin p. 752-753.

³⁸ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 358, en G. Harinck en L. Winkeler, ‘De twintigste eeuw’, in: H.J. Selderhuis, *Handboek*, p. 723-912 en daarin p. 890 en 892.

³⁹ T.T. Osinga, *bij verkorting*, p. 25-26.

⁴⁰ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 315.

⁴¹ Zie J. Verkuyl, *Inleiding in de evangelistiek. Met medewerking van dr. O. Jager*, Kampen 1978, p. 24-29, J. de Jager, *Inwendige Zending* (deel I), p. 65-71, O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (2e druk), Nijkerk 1978, p. 409, en: idem, *Geschiedenis*, p. 311 en 370. Voor een bredere context van opwekkingsbewegingen en Réveil zie M. Brecht e.a. (red.), *Geschiede des Pietismus* Bd. 3, Göttingen 2000.

⁴² J. Verkuyl, *Inleiding*, p. 29.

⁴³ Idem, p. 21-22, en O.J. de Jong, *Geschiedenis*, p. 246. Voor het Luthers Piëtisme zie Spener's concept van de ‘ecclesiola in ecclesia’ (‘kerkje in de kerk’) bij: J. Wallmann, ‘Spener, Philipp Jakob’, in: *RGG^d* Bd 7, Sp. 1564-1566, en daarin 1565.

Summary

Reformed evangelization associations in The Netherlands 1855-1951
An inquiry into goals and practice

This inquiry was conducted to determine the goals and practice of ‘hervormde evangelisatieverenigingen’ (reformed evangelization associations) as they emerged in The Netherlands since 1855. It shows that around 1940 at least 6.2% or 170.000 members of the ‘Nederlands(ch)e Hervormde Kerk’ (NHK) (‘Dutch Reformed Church’) searched their spiritual salvation in such an association instead of the local reformed manifestation. This was particularly the case in the provinces located above the Dutch major rivers. Their attendance was related to the state of the NHK since 1816. That church was characterized as a ‘besturenkerk’ (church of government), which boards managed the various administrations based on the ‘Algemeen Reglement’ (AR), a statute containing governmental regulations. Another determining factor was the diversity of theological movements, such as orthodox and modernists. The orthodox had several objections about the AR and the related organic regulations. One was the hierarchical system of governance, in which a small, synodal elite of mostly parsons or clergyman prevailed and not the local presbyters. A second was the absence of a well-defined Christian doctrine to make a church discipline possible. The orthodox wished to transform the NHK into a church led by a presbyterial-synodal church order in an orthodox way.

In 1864 the confessionals, a group of orthodox NHK members, organized themselves in a nationwide institution ‘Confessionele Vereniging’ (CV). They wanted to evangelize their own Christian vision both in the church and out there by mobilizing the orthodox. Another target was to gain influence in the local boards like the consistory and so on the theological course of congregations. This became regulatory since 1867, when the NHK gave men the right to choose members of the consistory and if needed their parson(s). This provided also the opportunity to influence the choice of the members of the other administrations. For the same reasons their main opponents, the modernists, organized themselves in 1870 into the ‘Nederlandse Protestantenbond’ (NPB) (Dutch Protestant Union) and so did a second group of orthodox as ‘hervomd-gereformeerden’ (re-reformed) in 1906.¹ Because of gaining influence on the congregation and church course the different movements grew into church-political organisations resulting a ‘richtingenstrijd’ (movements-battle) in the midst of the NHK.

As result of the elections it clarified that a lot of the reformed congregations were composed by a dominant theological movement and one or more minorities. Although the highest reformed executive board, the synod, made several attempts to give these minorities a regulatory place within the NHK, it failed to do so. Her proposals were constantly encountered by the modern-orthodox controversy. The modernist minorities sometimes organized themselves as departments of first the NPB and since 1904 likely as part of the ‘Vereeniging voor Vrijzinnig Hervormden’ (VVH) (Association of Liberal Reformed People). The orthodox minorities organized themselves often in free associations, disconnected from the NHK in so called ‘evangelisatieverenigingen’ or ‘evangelisaties’. Around 1900 members of another movement, the ethical, did also and since 1927 the re-reformed.

The inquiry is based on a selection of 244 of such evangelization associations, collected under three conditions. The associations should not only have the word ‘evangelisatie’ in their name but also a regulation to analyze. In this regulation the connection with the NHK should be presented in one way or another.

---

¹ The terms ‘confessioneel’ en ‘hervomd-gereformeerd’ are two different kinds of orthodox belief. Both are used in the NHK. The problem is, that translated in the English language both the words ‘hervomd’ and ‘gereformeerd’ give ‘reformed’. To differentiate ‘hervomd’ and ‘(hervomd-)gereformeerd’ from each other ‘reformed’ is reserved for the first and ‘re-reformed’ is given to the second name. See because of the difficult translation of Dutch church-historical terms in English T.-E. M Krijger, *The Eclipse of Liberal Protestantism in the Netherlands: Religious, Social, and International Perspectives on the Dutch Modernist Movement (1870-1940)*, Leiden/Boston 2019, p. XI-XII.

The analysis of the principles showed that almost 90% of these associations were orthodox: 70% could be seen as confessional and 17% as re-reformed. Another 2% was established by the ethical ones, which mostly occurred in congregations with a dominant orthodox vision. Also 70% turned out to be originated because of a minority and 18% arose around 1900 and later from remote industrial and peat colonial areas, because the NHK failed pastorally in such places. This was not only because of the territorial, but also because of the social distance. In the end 12% of the 'evangelisaties' was created by initiative of local church officials as well of the geographically distance as in urban areas. In cities they attempted to evangelize among 'randkerkelijken' (nonchurchgoing people). The NHK was not able to do this because of the different movements in its midst. That's why this work had to be done outside the framework of the church. Eventually evangelization associations filled three gaps left by the church: one because of administrative, one by territorial and one by regulatory reason.

The associations were constitutionally possible since 1848 and by law in 1855. They could exist independent and under law protection if they received royal approval on their regulations. As autonomous organizations their members could make their own decisions as long as they remained within the legal and statutory frameworks. Nevertheless 50% joined spiritual related supra-local institutions. Some were nationwide like the CV and the 'Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk' ('Bond for Evangelization associations in and for the benefit of the Dutch Ref. Church') (BvE). The BvE was by far the largest in her connections with local associations. There were also provincial, classical and regional evangelization institutions. Some of these wished to oversee the spiritual and financial affairs of local 'evangelisaties'. So happened by kindred spirit mentors. The associations were also assisted by like-minded parsons and neighboring congregations. They provided opportunities baptizing the children and keeping the holy supper or adopting new members for the church.

The initial objective of the most local evangelization associations was, like the CV, to evangelize the orthodox kind of Christian vision. Later on they also tried to influence the local consistory and so the other church administrations. The last particularly since 1886, when orthodox members left the NHK by the 'Doleantie'. Most orthodox, however, remained member of the NHK. They didn't leave the church as long as their orthodox belief and living was still respected. Since then the local associations became also representatives of related supra-local institutions. And although they were independent 62% of the selection asked a membership of the NHK to express the bond with that church. 40% of the selected associations used therefore the adjective 'hervomd' in their names and some showed the bond by putting the name in letters on the façade of their chapel.

The analysis of the organization demonstrated that the associations ones could be compared with those of reformed congregations. Like their parsons were focused with the Christian gospel on 'churchgoers', so 50% of the evangelization associations did the same on their 'chapelgoers'. Only a 10% had regulated the target of evangelizing. If the whole selection had done like these, the percentages would be 83.3 and 16.6%. Evangelization pastors – who usually were educated as 'godsdienstonderwijzers' (catechists) – preceded like parsons their members in gatherings on Sunday. During these meetings the members of the association board operated as consistory members. And during the week the pastors had, again as the parsons, to take care of the pastoral tasks. They held Sunday school and taught catechesis in order to train the young people in the Christian gospel and doctrine for becoming members of the NHK. And as the parsons wife assisted her husband to lead the congregation, so the pastor leads the association also assisted by his 'juffrouw' or 'mevrouw' (both misses).

Innovation in theological or church conception was hardly an issue. The association leaders and members conformed them to the ideas of the related spiritual movements and institutions. But beside the evangelization matters mostly the pastors and sometimes their board members tried to influence local school policy. They did so by establishing themselves as initiators or board members of Christian schools. They also became active in both political and trade union movements. And they too were involved in activities, which tried to influence a way of living that was in their mind to be seen as lewd. Despite of these attempts to evangelize also the Christian gospel, their impact was mostly limited to their own group and thus marginal.

Maybe this marginal influence of the associations was because of the education of their pastors and their board members in comparison with the academic skilled parsons and church leaders, mostly also parsons. Notwithstanding this the confessional associations sometimes collaborated with

smaller, but also orthodox church-denominations like 'gereformeerden', Baptists and 'vrij evangelischen' (free-evangelicals). With the first groups it was because of the school policy. With all of them because of the in their eyes lewd way of community living, for example by organizing fairs and abusing alcohol. And there the Baptists and free-evangelicals sometimes used 'evangelical' ways of religious expressions like less-skilled sermons and singing Sankey-songs, the evangelization associations did also now and then. In their meetings through the week they loved to sing 'Johannes-de-Heer-liederen', songs like those of Sankeys.

At last, since 1940, the NHK tried to work out a new church order. From that moment on the working group 'Kerk en Gemeenteopbouw' (GO) ('Church and Congregating Building') considered the associations as 'een der neteligste kwesties' (one of the thorniest issues) in the movements-battle, that held the church in its grip for a long time. When the new church order in 1951 was accepted it seems that the NHK had created a semi-independent extraordinary congregation in their midst. This was because of the existence of departments and evangelization associations. At the end of the inquiry it was not clear how many of them would use this possibility to become part (again) of the NHK.

Bijlage: Overzicht van de 244 geselecteerde evangelisatieverenigingen

Zie voor het gebruik van de letters achter de statutaire oprichtingsja(a)r(en) p. 146.

Vestigingsplaats	Verenigingsnaam	statutaire oprichtingsja(a)r(en)
Alphen aan de Rijn (v.h. Oudshoorn)	Vereeniging tot Evangelisatie op Gereformeerden grondslag	1908 (m)
Ammerstol	Nederlandsch-Hervormde Evangelisatie-Vereeniging op Gereformeerden Grondslag	1942 (m)
Amsterdam (noord)-II (v.h. Tuindorp-Oostzaan)	Nederlandsche Hervormde Evangelisatie Vereeniging	1922 (m-i)
Amsterdam (noord)-III (v.h. Nieuwendam)	Evangelisatie Vereeniging voor Nieuwendam en Omstreken	1928 (m-i)
Amsterdam-I	Evangelisatie-Vereeniging, genaamd 'Eben-Haëzer'	1873 (g-s)?
Andijk	Vereeniging voor Evangelisatie in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk te Andijk	1928 (m-i)
Annen	Vereeniging voor Evangelisatie in en ten bate van de Nederlandsche Hervormde Kerk	1938 (m)
Apeldoorn	Nederlandsch Hervormde Vereeniging op Gereformeerden grondslag voor Evangelisatie 'Tot de Wet en de Getuigenis' te Apeldoorn	1946 (m)
Assen	Vereeniging van Evangelisatie te Assen	1873 (m)?
Bantega (v.h. Echtenerveenpolder)	Vereeniging tot Evangelisatie in den Echter Veepolder	1914 (g-b)
Barchem	Vereeniging tot Evangelisatie	1925 (m)
Barger-Compasuum	Evangelisatie 'Bid en Werk'	1917 (a)
Barger-Oosterveen	Evangelisatie Vereeniging 'Rehoboth'	1901 (a)
Barger-Oosterveen (v.h. Erica, Zesde Blok)	Vereeniging tot Evangelisatie in en ten bate der Ned. Herv. Kerk te Erica, Zesde Blok	1934 (a)
Beerta	Evangelisatie-vereeniging in en ten bate van de Nederl. Herv. Kerk te Beerta	1907 (m)
Bellingwolde	Vereeniging tot Evangelisatie in en ten bate der Ned. Hervormde Kerk	1912 (m)
Bergen (N.H.)	Vereeniging voor Evangelisatie 'Maranatha'	1921 (m)
Bergen op Zoom	Evangelisatievereeniging van rechtzinnig Hervormden te Bergen op Zoom	1923 (m)
Beverwijk	Vereeniging voor Evangelisatie	1884 (m)
Bilthoven (v.h. Bilt-station)	De Nederduitsch-Hervormde Evangelisatie-vereeniging: 'De Biltsche Kapel'	1916 (m-i)
Blesdijke	De Evangelisatie-Vereeniging te Peperga en Blesdijke	1897 (m)?
Blijham-I	Vereeniging tot evangelisatie te Blijham	1894 (m)
Blijham-II	Vereeniging tot Evangelisatie in en ten bate van de Nederlandsch Hervormde Kerk	1920 (m)

Vestigingsplaats	Verenigingsnaam	statutaire oprichtingsja(a)r(en)
Bozum	Vereeniging tot Evangelisatie ten bate der Nederlandsche Hervormde Kerk te Bozum	1905 (m)
Boelenslaan (v.h. Surhuisterveensterheide)	Nederlands Hervormde Evangelisatie-Vereeniging te Boelenslaan-Surhuisterveen	1947 (a)
Bolsward	Vereeniging voor Evangelisatie	1871/1903 (m)
Borculo	Nederlandsch Hervormde Evangelisatie: 'Bidt en Werkt'	1934 (m)
Boskoop-I	Vereeniging voor Evangelisatie	1885 (m)
Boskoop-II	Vereeniging voor Evangelisatie op confessioneelen grondslag	1914 (m)
Boskoop-III	Nederlandsch Hervormde (Gereformeerde) Vereeniging voor Evangelisatie	1915 (m)
Breezand-I (v.h. Anna Paulowna)	Vereeniging voor Evangelisatie	1883 (m)
Breezand-II (v.h. Anna Paulowna-westzijde)	Evangelisatie 'Uw Koninkrijk kome'	1897 (m)
Breezand-III	Vereeniging tot Evangelisatie ten bate van de Ned. Herv. Kerk	1936 (m)
Buitenpost	Vereeniging voor Evangelisatie in en ten bate van de Nederlandsch Hervormde Kerk te Buitenpost	1905 (m)
Bergum	Vereeniging voor evangelisatie te Bergum, genaamd 'Uw Koninkrijk kome'	1904 (m)
Bussum	Vereeniging tot Evangelisatie	1915/1945 (m)
Capelle aan den IJssel (v.h. buurtschap Keeten)	Hervormde Evangelisatie-Vereeniging op Gereformeerden grondslag te Keeten	1910 (g-b)
Cubaard en Waaxens	Vereeniging voor Evangelisatie en Christelijk onderwijs te Cubaard en Waaxens	1871 (m)
Culemborg-II	Nederlandsch-Hervormde Evangelisatie-Vereeniging op Gereformeerden Grondslag	1938 (m)
Culen(m)borg-I	Evangelisatie-vereeniging 'Bethel'	1906 (m)
De Tike	Vereeniging voor Evangelisatie op De Tieke	1883 (m)
Deinum	Nederlands Hervormde Evangelisatie Vereniging te Deinum	1951 (m)
Den Helder	evangelisatie-vereeniging 'Eben-Haëzer'	1875 (m)
Deventer-I	Vereeniging voor Evangelisatie	1870 (m)
Deventer-II	Vereeniging voor Evangelisatie	1914 (m)
Dijkerhoek	Vereeniging voor Evangelisatie	1926 (a)
Doetinchem (v.h. Slangenburg)	Vereeniging tot Evangelisatie ten behoeve van de Buurtschappen Slangenburg, Nijman en omgeving	1929 (g-b)
Doezum	Evangelisatie	1910 (m)
Dokkum	Nederlandsch Hervormde Evangelisatie Vereniging 'Rehoboth'	1920 (m)
Donkerbroek	Hervormde Evangelisatie Vereniging	1925 (m)

Vestigingsplaats	Verenigingsnaam	statutaire oprichtingsja(a)r(en)
Dordrecht (v.h. Dubbeldam)	Vereeniging tot het houden van Zondagsschool en tot Evangelisatie	1866 (m)
Drachtstercompagnie (v.h. buurtschap Puntpaal onder Ureterp)	Evangelisatie Vereeniging 'Bidt en Werkt'	1923(a)
Driebergen-Rijsenburg	Vereeniging Nederlands Hervormde (Gereformeerde) Evangelisatie	1947 (m)
Drouwenermond	Vereeniging tot Evangelisatie in de Nederlandsch Hervormde Kerk	1896 (a)
Duivendrecht	Vereeniging tot Evangelisatie in de Nederlandsch Hervormde Kerk voor Duivendrecht en omgeving	1922 (g-b)
Edam	Nederlands Hervormde Evangelisatievereniging	1870 (m)
Ede	Nederlandse Hervormde Vereeniging voor Evangelisatie	1948 (m-i)
Een	Vereeniging voor Evangelisatie	1912 (m)
Eesergroen	Vereeniging tot Evangelisatie 'Maranatha'	1917 (a)
Eesveen	Vereeniging voor evangelisatie in de buurtschap Eesveen, gemeente Steenwijkerwold, te Steenwijk	1906 (g-b)
Elshof (v.h. Tongeren)	Vereeniging voor Evangelisatie	1886/1893 (m)
Elst	Vereeniging tot Evangelisatie op Gereformeerden grondslag	1913 (m)
Emmen	Nederlandsch Hervormde Evangelisatie te Emmen	1923 (m)
Emmer-Compascuum	Evangelisatie te Emmer-Compascuum	1894 (a)
Emmer-Erfcheidenveen	Evangelisatievereniging te Emmererfcheidenveen	1922 (a)
Emst	Vereeniging voor Evangelisatie te Emst	1880 (a)
Enschede (v.h. Tweekelerveld)	Vereeniging voor Evangelisatie	1915 (a)
Epe-I	Vereeniging van Evangelisatie te Epe	1889 (m)
Epe-II	Nederlandsch Hervormde Vereeniging voor Evangelisatie te Epe, 'Waarheid en Genade'	1935 (m)
Erica	Vereeniging voor Evangelisatie 'Eben-Haëzer'	1886 (a)
Franeker	Vereeniging tot Evangelisatie in de Nederlandsche Hervormde Gemeente van Franeker	1920 (m)
Gaanderen	Vereeniging tot evangelisatie ten behoeve van de Buur(t)schap Gaanderen	1912 (g-b)
Gasselte	Vereeniging tot Evangelisatie in de Nederlandsche Hervormde Kerk	1903 (m)
Geertruidenberg	Vereeniging tot Evangelisatie	1910/1912 (m)
Geesbrug (v.h. Geeserveld)	Ned. Herv. Evangelisatie Vereeniging te Geeserveld	1919 (a)

Vestigingsplaats	Verenigingsnaam	statutaire oprichtingsja(a)r(en)
Glanerbrug (v.h. aan de Glanerbrug te Lonneker)	Vereeniging voor evangelisatie, onder den kenspreuk: 'Hebt dan de waarheid en den vrede lief'	1893 (a)
Gorinchem	Vereeniging tot Evangelisatie	1865 (m)
Gorredijk	'Eben-Haëzer', Vereeniging tot Evangelisatie in Gorredijk en Omstreken	1865 (m)
Grijpskerk	Evangelisatie te Grijpskerk	1899 (m)
Groningen	Vereeniging voor Evangelisatie in de buitenwijken van Groningen	1894 (g-s)
Grouw	Evangelisatie-Vereeniging 'Bid en Werk'	1930 (m)
Haarlem/Spaarndam (v.h. Schoten)	Evangelisatie Schoten	1908 (a)
Haarlo	Nederlandsch Hervormde Evangelisatievereeniging	1924 (m)
Haastrecht	Nederlandsch Hervormde Evangelisatie op Gereformeerden Grondslag	1935 (m)
Hansweert	Vereeniging voor Evangelisatie te Hansweert	1878 (a)
Harpel	Nederlandsch Hervormde Evangelisatievereeniging 'Uw Koninkrijk Kome'	1920 (a)
Harskamp	Evangelisatie in en ten bate van het Nederlandsch Hervormd Kerkverband te Harskamp	1928 (g-b)
Heenvliet	Evangelisatie-vereeniging 'Nieuwesluis'	1899 (m)
Heiligerlee	Evangelisatie	1893 (m)
Heiloo	Nederlandsche Hervormde Evangelisatie Vereeniging	1897 (m)
Helmond	Vereeniging voor Evangelisatie	1885 (m)
Hilversum	Vereeniging tot Evangelisatie	1891 (m)
Hollandse Rading (v.h. aan de Hollandsche Rading)	Vereeniging tot Evangelisatie	1935 (m-i)
Holte	Evangelisatievereeniging 'Uw Koninkrijk kome'	1921 (a)
Holwerd	Vereeniging voor Evangelisatie 'de goede Herder'	1926 (m)
Hoorn-I	Vereeniging tot Evangelisatie	1866 (m)
Hoorn (Terschelling)	Vereeniging voor evangelisatie 'Philadelphia'	1904 (m)
Hoorn-II	Vereeniging tot Evangelisatie	1892 (m)
Houtgehage	Hervormde Evangelisatie 'Noord Jeruël'	1931 (a)
Hardegarijp	Evangelisatievereeniging 'De Bijbel'	1931 (m)
IJhorst-De Wijk	Vereeniging voor Evangelisatie in en ten bate van de Ned. Herv. Gemeente te IJhorst-de Wijk	1920 (m)
Jelsum	Evangelisatievereeniging in en ten bate der	1899 (m)

Vestigingsplaats	Verenigingsnaam	statutaire oprichtingsja(a)r(en)
	Nederlandsche Hervormde Kerk te Jelsum	
Klarenbeek	Vereeniging 'Samuël' voor evangelisatie te Beekbergen	1909 (g-b)
Klazienaveen-Noord	Evangelisatie 'Immanuël'	1904 (a)
Klein Dochteren	Nederlandsch Hervormde Evangelisatie-Vereeniging onder de zinspreuk 'Belijdenis en Leven'	1918 (a)
Klijndijk	Evangelisatie 'de goede Herder'	1901 (a)
Kollum-I	Evangelisatie-Vereeniging in en ten bate der Nederduitsch Hervormde Kerk	1916 (m)
Kollum-II	Nederlandsch Hervormde Evangelisatie Vereeniging op Gereformeerden Grondslag	1940 (m)
Krimpen aan den IJssel	Vereeniging tot Nederlandsch Hervormde Evangelisatie op Gereformeerden grondslag	1935 (m)
Laag Soeren	Vereeniging tot Evangelisatie onder de zinspreuk 'Eltheto'	1900 (m)
Leeuwarden	Evangelisatievereeniging 'De Bijbel'	1909 (m)
Leeuwarden (v.h. Huizum)	Evangelisatievereeniging in en ten bate der Ned. Hervormde Kerk	1905 (m)
Leggeloo-Eemster	Vereeniging voor Evangelisatie in de gemeente Dwingeloo	1909 (m)
Lekkerkerk	Nederlandsche Hervormde (Gereformeerde) Evangelisatie	1923 (m)
Lobith	Vereeniging tot Evangelisatie	1921 (m)
Lochem	Vereeniging tot Evangelisatie te Lochem	1872 (m)
Lonneker	Vereeniging voor Evangelisatie	1911 (a)
Luinjeberd	Vereeniging voor evangelisatie in Aengwirden	1899 (m)
Maarsse	Nederlandsche Hervormde Vereeniging tot Evangelisatie	1948 (m)
Middelharnis	Vereeniging tot evangelisatie te Middelharnis	1905 (m)
Midwolda	Evangelisatie 'Immanuël'	1920 (m)
Moordrecht	Nederlandsch Hervormde Evangelisatie Vereeniging op Gereformeerden Grondslag	1930 (m)
Munnekeburen	Evangelisatie-vereeniging 'Immanuël'	1903 (m)
Muntendam	Evangelisatievereeniging 'Immanuël'	1912 (m)
Mussel	Vereeniging voor Evangelisatie in en ten bate der Ned. Herv. Kerk	1916 (m)
Neede-I	Vereeniging voor Evangelisatie	1873/1909 (m)
Neede-II	Vereeniging tot Evangelisatie	1909 (m)
Nieuw-Amsterdam	Evangelisatie-vereeniging 'De Goede Herder'	1896 (a)
Nieuweroord	Nederlandsch Hervormde Evangelisatie-vereeniging	1883 (a)
Nieuweschans	Evangelisatievereeniging in en ten bate der	1898 (m)

Vestigingsplaats	Vereenigingsnaam	statutaire oprichtingsja(a)r(en)
	Nederlandsche Hervormde Kerk	
Nieuwlande (v.h. Oosterhesselen, Zwinderscheveld)	Vereeniging voor Evangelisatie te Oosterhesselen	1895 (a)
Nieuwleusen (v.h. Rouveen, Den Hulst, De Meele)	Evangelisatievereeniging 'Rehoboth'	1907 (a)
Nieuw-Roden (v.h. Roderveld)	Vereeniging tot Evangelisatie	1912 (a)
Nieuw-Scheemda	Vereeniging tot Evangelisatie	1899 (m)
Nieuwveen	Vereeniging tot Evangelisatie te Nieuwveen	1884 (m)
Nieuw-Weerdinge	Evangelisatie te Nieuw-Weerdinge	1900 (m)
Nij-Beets (v.h. Beets)	Evangelisatievereeniging Beets	1937 (a)
Nijmegen	Vereeniging voor evangelisatie, inzonderheid in de buitenwijken en achterbuurten van Nijmegen	1891/1921 (g-s)
Noordbergum (v.h. Bergumerheide)	Vereeniging ter Evangelisatie	1885 (m)
Noordbroek	Evangelisatie	1893 (m)
Noordwolde (Fr.)	Evangelisatie te Noordwolde	1901 (m)
Numansdorp-I	Vereeniging tot Evangelisatie op Gereformeerden grondslag te Numansdorp	1918 (m)
Numansdorp-II	Nederduitsch Hervormde Vereeniging tot Evangelisatie op Gereformeerden grondslag	1932 (m)
Oenkerk	Evangelisatie-Vereeniging 'Eben-Haëzer'	1946 (m)
Olde- en Nijberkoop	Evangelisatie	1893 (m)
Olst	Vereeniging voor Evangelisatie te Olst	1917 (m)
Onna (v.h. buurtschap Onnaveld)	Vereeniging voor Evangelisatie, in de buurtschap Onnaveld	1911 (g-b)
Oosterwolde	Vereeniging tot evangelisatie, genaamd 'Immanuël'	1896/1897 (m)
Oost-Grafdijk	Vereeniging voor Evangelisatie	1880 (m)
Ope(i)nde	Nederduitsch Hervormde Evangelisatievereeniging 'Bethel'	1920 (g-b)
Oudega (Smallingerland)	Vereeniging voor Evangelisatie in en ten bate van de Nederlands-Hervormde Kerk te Oudega	1938 (m)
Oudehorne	Evangelisatie-Vereeniging 'Samuël' van Oude- en Nijehorne en Schurega	1910 (m)
Oude Pekela	Evangelisatie	1906 (m)
Overberg (buurtschap De Greep)	Vereeniging tot Evangelisatie in de Gr(o)eepp	1873/1903 (g-b)
Poortugaal	Vereeniging tot Evangelisatie in en ten bate der Nederlandsche Hervormde Kerk te Poortugaal	1929 (m)
Renesse	Nederlandsch Hervormde Vereeniging voor Evangelisatie	1931 (m)
Rijswijk (Z.-H.)	Vereeniging Nederlandse Hervormde	1944 (m)

Vestigingsplaats	Verenigingsnaam	statutaire oprichtingsja(a)r(en)
	Evangelisatie op Gereformeerde Grondslag	
Rockanje	Vereeniging tot Evangelisatie in- en ten bate der Nederlandsche Hervormde Kerk	1923 (m)
Roden	Vereeniging tot Evangelisatie in de Ned. Herv. Gemeente te Roden	1920 (m)
Rotterdam (v.h. Feijenoord)	Vereeniging tot Evangelisatie op Fijenoord	1882 (a)
Rotterdam (v.h. Katendrecht-I)	Vereeniging voor Evangelisatie te Katendrecht	1899 (g-s)
Rotterdam (v.h. Katendrecht-II)	Evangelisatievereniging 'de Zaaier'	1923 (g-s)
Rotterdam-I	Vereeniging tot Evangelisatie in wijk A der Nederduitsche Hervormde Gemeente	1891 (g-s)
Rotterdam-II	Vereeniging tot Evangelisatie in wijk C der Nederduitsche Hervormde Gemeente	1898 (g-s)
Rotterdam-III	Vereeniging tot Evangelisatie in wijk H der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Rotterdam	1894 (g-s)
Rotterdam-IV	Vereeniging voor evangelisatie onder de zinspreuk: 'Gij zijt duur gekocht'	1886 (g-s)
Rotterdam-V	Vereeniging voor Evangelisatie in wijk K der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Rotterdam	1932 (g-s)
Rotterdam-VI	Vereeniging tot Evangelisatie in de wijk M der Nederduitsche Hervormde gemeente te Rotterdam	1894 (g-s)
Rotterdam-VII	Vereeniging tot Evangelisatie in wijk N der Nederduitsche Hervormde gemeente te Rotterdam	1894 (g-s)
Rotterdam-VIII	Vereeniging tot Evangelisatie in wijk P van de Nederduitsch Hervormde Gemeente	1897 (g-s)
Rozenburg	Evangelisatievereniging 'Rozenburg en omstreken'	1899 (g-b)
Ruinen	Vereeniging voor Evangelisatie in en ten bate der Nederlandsche Hervormde Gemeente te Ruinen	1923 (m)
Ruinerwold	Vereeniging voor Evangelisatie in en ten bate der Nederlandsche Hervormde Gemeente te Ruinerwold	1916/1945 (m)
Ruurlo	Vereeniging voor Evangelisatie te Ruurlo	1873 (m)
Santpoort	Evangelisatievereniging 'Het Mosterdzaadje'	1905 (m)
Sappemeer	Vereeniging tot evangelisatie der Ned. Hervormde Kerk 'Rehoboth' te Hoogezand-Sappemeer	1896/1897 (m)
Schagen	Vereeniging tot Evangelisatie	1894 (m)
Schiedam	Nederlandsche Hervormde (Gereformeerde) Evangelisatie te Schiedam	1934 (m)

Vestigingsplaats	Verenigingsnaam	statutaire oprichtingsja(a)r(en)
Schiermonnikoog	Evangelisatievereniging in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk	1925 (m)
Schoondijke	Evangelisatie te Schoondijke en omstreken	1896 (m)
Siegerswoude	Vereeniging tot Evangelisatie	1919 (m)
Sint Jansklooster (v.h. Molensteeg)	Evangelisatievereniging 'Eben Haëzer'	1934 (m)
Sint Jacobiparochie-I	Zondagsschool en Evangelisatie	1882 (m)
Sint Jacobiparochie-II	Evangelisatievereniging 'Zoar' in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk te St. Jacobiparochie	1933 (m)
Sleen	Evangelisatie 'Bethel'	1913 (m)
Sliedrecht	Vereeniging tot Evangelisatie	1890 (m)
Slochteren	Vereeniging voor Evangelisatie Vroombosch-Woudbloem-Schaaphok	1907 (g-b)
Smi(d)tshoek	Vereeniging voor Evangelisatie	1902 (a)
Soest-I	Evangelisatie Vereeniging der Nederlandsch Hervormde Kerk te Soest	1925 (m)
Soest-II	De Hervormd Gereformeerde Evangelisatie Vereeniging	1931 (m)
Stadskanaal	Vereeniging tot Evangelisatie in en ten bate van de Nederlandsch Hervormde Kerk te Stadskanaal	1900 (m)
Stiens	Evangelisatie-Vereeniging in en ten bate van de Nederlandsch Hervormde Kerk	1922 (m)
Stolwijk	Gereformeerde Vereeniging voor Evangelisatie	1890 (m)
Stompetoren	'Eben Haëzer', Vereeniging voor Evangelisatie in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk	1939 (m)
Ter Apelkanaal	Evangelisatie te Ter-Apelkanaal	1894 (m)
Terwolde	Vereeniging voor Evangelisatie	1897 (m)
Terwolde (v.h. buurtschap De Vecht)	Vereeniging voor Evangelisatie 'de Vecht'	1924 (m)
Tiel	Vereeniging tot Evangelisatie	1890 (m)
Tilburg	Nederlandsch Hervormde (Gereformeerde) Vereeniging voor Evangelisatie 'Elim'	1939 (m-i)
Tjuchem	Vereeniging tot Evangelisatie te Tjuchem	1923 (m)
Tweede-Exloërmond (v.h. Zuider Exloërmond)	Evangelisatie in den Exloër- en Valthermond	1894 (m)
Twijzelerheide	Evangelisatievereniging in en ten bate van de Nederduitsch-Hervormde Kerk	1877(a)
Uffelte (v.h. Havelte)	Vereeniging voor Evangelisatie in de gemeente Havelte en omstreken	1907 (a)
Ureterp	Hervormde-Evangelisatie-Vereeniging 'Beth-El'	1930 (m)
Utrecht-I	Vereeniging tot evangelisatie in wijk zeven	1878 (g-s)

Vestigingsplaats	Verenigingsnaam	statutaire oprichtingsja(a)r(en)
	der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Utrecht	
Utrecht-II	Vereeniging tot Evangelisatie 'Irene'	1898 (m)
Valthe	Evangelisatie 'Beth-El'	1920 (a)
Valthermond (v.h. Valtherveen)	Evangelisatie 'Valtherveen'	1898 (a)
Valthermond (v.h. Valtherveen-west)	Evangelisatie 'Rehobot'	1901 (a)
Veelerveen	Vereeniging tot Evangelisatie in en ten bate der Ned. Hervormde Kerk	1917 (a)
Veendam	Vereeniging voor Evangelisatie in en ten bate der Nederlandsche Hervormde Kerk	1911 (m)
Veenendaal	Nederlands Hervormde Evangelisatie Vereniging 'Sola Fide' (Door het geloof alleen)	1938 (m)
Veenhuizen	Evangelisatie Vereeniging in en ten bate der Nederlandsch Hervormde Kerk	1926 (m)
Vledderveen (Dr.)	Vereeniging tot Evangelisatie 'Eben Haëzer'	1926 (a)
Vledderveen (Gr.)	Vereeniging voor Evangelisatie 'Jeruël'	1909/1939 (a)
Vriezenveen	Vereeniging tot Evangelisatie binnen den kring der Nederlandsch Hervormde Kerk	1907 (m)
Wagenborgen	Vereeniging van Evangelisatie te Wagenborgen	1866 (m)
Wageningen	Vereeniging voor Evangelisatie	1869 (m)
Wedde	Nederlandsch Hervormde Evangelisatie-Vereeniging	1911 (m)
Weiteveen (v.h. Nieuw-Schoonerbeekerveld)	Nederlandsche Hervormde Vereeniging tot Evangelisatie "Eben Haëzer" te Nieuw-Schoonebeekerveld	1939 (g-b)
Westenholte (v.h. gemeente Zwollekerspel)	Evangelisatie-vereeniging 'Westenholte'	1903 (a)
Wieringen	Vereeniging tot Evangelisatie	1898 (m)
Wieringermeer	de Vereeniging voor Evangelisatie in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk	1932 (m)
Wieringerwaard	Nederlands-Hervormde Evangelisatie-Vereeniging op Gereformeerde Grondslag	1943 (m)
Wijnjewoude (v.h. Wijnjeterp)	Evangelisatie-vereeniging	1894 (m)
Wijthmen	Evangelisatie Vereeniging 'Rehoboth'	1911 (a)
Wildervank-I	Vereeniging tot Evangelisatie in en ten bate der Nederlandsch Hervormde Kerk	1910 (m)
Wildervank-II	Vereeniging voor Evangelisatie 'Nathanael'	1915 (m)
Winschoten-I	Nederlandsch-Hervormde Evangelisatie-Vereeniging	1908 (m)
Winschoten-II	Evangelisatie in en ten bate van de Hervormde gemeente te Winschoten	1916 (m)
Winterswijk	Nederlandsch Hervormde Evangelisatie	1872 (m)

Vestigingsplaats	Verenigingsnaam	statutaire oprichtingsja(a)r(en)
Wirdum	Vereeniging voor Evangelisatie in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk te Wirdum	1932 (m)
Witteveen	Evangelisatie-Vereeniging 'Bid en Werk'	1928 (a)
Wommels	Vereeniging tot bevordering van Evangelisatie en Christelijk onderwijs	1871 (m)
Wommels en Hijdaard	Vereeniging tot Evangelisatie te Wommels en Hijdaard	1912 (m)
Wormerveer	Vereeniging tot Evangelisatie in en ten bate der Nederlandsche Hervormde Kerk te Wormerveer en Omstreken	1909 (m)
Zaandam (v.h. Koog-Zaandijk)	Vereeniging tot Evangelisatie in en ten bate der Nederlandsch Hervormde Kerk	1911 (m)
Zaltbommel	Vereeniging tot Evangelisatie	1875 (m)
Zevenhuizen (v.h. buurtschap de Rotte)	Vereeniging tot stichting en instandhouding van een Evangelisatie a/d Rotte	1906 (g-b)
Zierikzee	Evangelisatie-vereeniging onder den naam 'Toevlucht'	1874 (m)
Zorgvlie(t)d-Wateren	Evangelisatievereeniging 'Obadja'	1904 (a)
Zuidlaren	Vereeniging voor Evangelisatie in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk te Zuidlaren	1929 (m)
Zutphen	Vereeniging voor Evangelisatie te Zutphen	1908 (m)
Zwolle	Nederlandsch Hervormde (Gereformeerde) Vereeniging voor Evangelisatie	1918 (m)

Register van persoonsnamen

- Adolfs, Jacobus (1862-1926), 128
Akker, Cornelis Adrianus van den (1872-1916), 136
Algra, Hendrik (1896-1982), 49
Alphen, Hieronymus (Simons) van (1665-1742), 25
Amersfoort, Johannes Marinus Maria van (*1937), 73-74
Aris, Bernardus Johannes (1899-1947), 172
- Baay, Johannes (1906-1966), 140
Bähler, Louis Adriën (1867-1941), 32, 77
Bakhuizen van den Brink, Ludolf Willem (1862-1936), 44
Bakker, Nicolaas Cornelis (1868-1943), 149
Banning, Willem (1888-1971), 175
Barnard, Tjaard (*1968), 26
Barth, Karl (1886-1968), 161
Bastiaanse, Jacobus Franciscus Ludovicus (*1930), 160, 164, 169
Baur, Ferdinand Christian (1792-1860), 27
Beek, Hendrik Cornelis (1866-1958), 126
Beerens, Jan Frederik (1882-1949), 27, 162
Beets, Nicolaas (1814-1903), 31
Benjamins, Rick (*1964), 26
Berkhof, Albertus (1887-1943), 115
Berkhof, Hendrikus (1914-1995), 115
Beverluis, Karel Albertus (1892-1961), 162
Bijleveld, Sjoerd (1918-1996), 99
Blaschke, Olaf (*1963), 45, 184
Blauw, Albert (1880-1945), 128
Blei, Karel (*1932), 11, 30
Blenk, Cornelis (*1940), 32
Blijleven, Arie (1900-1963), 123
Blum, Hirsch (1896-1976), 170
Boerma, Petrus (1899-1978), 150
Boon, Pieter (1891-1976), 127
Bos, David (*1963), 11, 23, 47
Boschma, Hilbrandt (1869-1954), 131-132
Bouma, Johannes Otto Conradus (Hans) (*1941), 15, 107, 183
Braak-Hekke, Willem (1865-1930), 45, 102, 109, 112, 127, 135, 145
Brand, Siemen (1891-1934), 117
Brinksma, Martin (1899-1975), 122
Bromet, Meier Salomon (1839-1905), 120
Brouwer, Jan (1901-1968), 123
Brouwer, Murk (1864-1944), 124, 134, 136
Bruggen, Guillaume Anne van der (1848-1928), 95
- Buitenwerf-van der Molen, Mirjam Fokeline (*1976), 57, 65, 112
Burgh, Pieter van der (1897-1978), 114, 170
Buskes jr., Johannes Jacobus (1899-1980), 172, 175
- Chantepie de la Saussaye, Daniël (1818-1874), 30
Chantepie de la Saussaye, Pierre Daniël (1848-1920), 31
Cremer Rzn., Abraham Albertus (1866-1920), 37
Crommelin, Agatha Elisabeth (1852-1938), 102
Crommelin, Maria (1835-1929), 102
- Dam, Dominicus van (1864-1947), 113
Dane, Jacques (*1964), 112-113
Deelen, Hendrik Cornelis Jacobus van (1900-1993), 98, 151
Dekker, Arie Jacobus (1901-1985), 133
Dekker, Dirk (1897-1957), 133
Dikkerboom, Ernst Yme (1882-1968), 123-124, 133
Dokter, Taeke (1904-1972), 172
Donner, Johannes Henricus (1824-1903), 115
Dorgelo, Hermannus Hendrikus (1888-1944), 151
Douma, Jochum (1931-2020), 53, 56, 64, 182
- Eijnatten, Joris van (*1964), 12, 47, 49, 53, 58, 65, 159
Ekkelboom, Lubbert (1862-1949), 59
Erasmus, Desiderius (1467/1469-1536), 25
Eyck van Heslinga, Hendrikus van (1860-1931), 136
- Faber, Freerk (1903-1993), 168, 172
Felix, Jan Wouter (1824-1904), 29
Feuring, Johannes Jacobus (1791-1849), 142
Flieringa, Pieter (1856-1937), 150
Folkerts, Jackle Ulbe (1865-1939), 128
Frieswijk, Jouke Arend (Johan), (*1943), 56, 61, 65, 177
- Gansfort, Wessel (1419-1489), 25
Geerling, Felix Charles (1862-1940), 179
Ginkel, Arie van (1886-1961), 111, 140, 153
Graaf, Hendrik Tjakko de (1875-1930), 27
Grasstek, Jean Louis van (1880-1937), 151

- Gravemeijer, Koeno Henricus Eskelhoff (1883-1970), 169, 174
- Grieken, Maarten van (1875-1949), 32
- Groen van Prinsterer, Guillaume (1801-1876), 23, 30, 35, 62
- Groenewoud, Hendrik Gerard (1906-1969), 161
- Gronden, Gerrit van den (1891-1972), 122
- Groot Enzerink, Johan Willem (1874-1939), 149
- Gunning, Johannes Hermanus jr. (1829-1905), 30-31
- Gunning, Johannes Hermanus J.-Hz. (1858-1940), 76
- Haak, Cornelis Jan (Cees) (*1948), 13, 17, 52-53, 64, 87, 148, 157, 182
- Haan, Doede Eilerts de (1864-1937), 37
- Haisma, Jan (1879-1938), 115, 127
- Haitjema, Theodorus Lambertus (1888-1972), 19-20, 161, 171, 175
- Harinck, George (*1958), 23, 35, 50, 159, 179
- Hartingsveld, Lodewijk van (1916-1963), 151
- Haveman, Meindert (1873-1947), 100
- Heeckeren, Sophia Willemina van (1892-1976), 102
- Heer, Johannes de (1866-1961), 185
- Heering, Gerrit Jan (1879-1955), 27
- Heide, Djuurd Anne Geertrui van der (1879-1976), 128
- Heitink, Gerben (*1938), 47, 109, 137
- Heldring, Ottho Gerhard (1804-1876), 11, 25, 52, 54-55, 57, 65
- Hellenbroek, Abraham (1658-1731), 115
- Hoedemaker, Philippus J. (1839-1910), 23, 30, 32, 37, 61, 115, 130, 163, 175, 177, 183, 185
- Hoekstra, Jan (1874-1963), 136
- Hoekstra, Johannes Albertus (1763-1817), 54
- Hoekstra Bzn., Sytze (1822-1898), 26-27
- Hoekstra, Wijtze (1891-1973), 130-132
- Hoekzema, Johannes Arnoldus (1870-1948), 149
- Hof, Herman van 't (1908-1993), 100
- Hofstede de Groot, Petrus (1802-1886), 25, 54, 57, 65, 110
- Hofstra, Hendrik (1900-1985), 113
- Hokwerda, Douwe (1901-1966), 98
- Hogebrink, Louw (1870-1942), 127
- Hoogeveen, Jelle (1897-1969), 131
- Houkes, Annemarie (*1978), 11, 28, 35, 125
- Houten, Hendrik van (1892-1952), 131
- Houtman, Cees (*1945), 44, 145, 183
- Houttuyn Pieper, A., 116, 137
- Huet, Daniel Theodore (1790-1874), 26
- Idenburg, Philippus Jacobus (1901-1995), 166
- Jager, Jan de (1878-1961), 12, 53, 74, 103, 139, 144-145, 148, 157, 168
- Jellema, Otto Samuël (1889-1961), 153
- Jellesma, Pieter Jelles (1845-1915), 77
- Jong, Johannes Marie de (1911-1968), 169
- Jong, Jan J. de (*1894), 122
- Jong, Otto J. de (1926-2013), 11, 23, 47, 139, 145, 157
- Jong, Pieter Martinus de, (1878-1944), 156
- Kalma, Jacob Jetzes (1907-1991), 16, 130, 132
- Kate, Berend ten (1833-1941), 75
- Keizer, Jasper (*1931), 125
- Kersten, Gerrit Hendrik (1882-1948), 131, 136
- Kiewiet, Klaas (1903-1968), 118, 170
- Klooster, Rienk (*1947), 25, 149
- Knetsch, Frederik Reinier Jacob (1924-2006), 34, 149
- Koelstra, Jan G. (1885-1952), 127, 136
- Kooij, Freerk van (1829-1917), 102, 127
- Korten, Aart (1898-1988), 172
- Kosters, Harm (1868-1950), 132
- Kraan, Pieter (1890-1948), 136
- Kraemer, Hendrik (1888-1965), 160-164, 174-175, 183, 185
- Krijger, Tom-Eric M. (*1987), 45, 107, 182
- Krol, Jelle (*1957), 123
- Kromsigt, Pieter Johannes (1866-1941), 155-157, 179
- Kruyt, Jacob Pieter (1898-1975), 56, 61, 64
- Kuenen, Abraham (1828-1891), 27
- Kuiper, Jan (1865-1943), 133
- Kuyper, Abraham (1837-1920), 35, 37, 130, 178, 183
- Laarman, Cornelis Jacob (1903-1945), 140
- Lazonder, Elisa Anne (1883-1962), 98
- Leeuw, Gerardus van der (1890-1950), 31, 101
- Lelieveldt, Herman Theodoor (*1967), 48, 64
- Lenep, jhr. Maurits Carel Theodore van (1884-1956), 12, 55-56, 112, 139, 144-146, 157
- Lieburg, Fred van (*1967), 12, 47, 49, 53, 58, 65, 159
- Liefde, Jan de (1814-1869), 47
- Lietaert Peerbolte, Bert Johannes (1908-1985), 170
- Lindonk, Cornelis van (1849-1926), 102
- Loggen, Johannes Lucas (1760-1835), 54
- Lücke, Gottfried Christian Friedrich (1791-1855), 53
- Lunzen, Harm van (1897-1969), 28

Luteijn, Cornelis Mattheus (1893-1974), 29-30, 45-46, 60, 163, 177
 Luttikhuis, Bernardus Arnoldus Maria (*1957), 37, 45-46, 163, 177
 Luuring, Johannes (1876-1946), 98

 Mackaay, Christiaan Johan Pieter (1914-2000), 12-15, 139-142, 144-145, 147-148, 156-157, 160, 167, 172, 175, 177, 183, 185
 Marra, Hans (1889-1973), 141
 Meijering, Eginhard (*1940), 11
 Mellema, Derk Jans (1895-1951), 132
 Meulen, Gosse van der (1911-1986), 99
 Meyer, Daniël (1863-1940), 133
 Miskotte, Kornelis Heiko (1894-1976), 162, 175
 Mijnhardt, Wijnand W. (*1950), 47-48
 Mink, Gerrit Jacob (*1958), 11, 15, 28, 30, 33, 44-45, 58, 61
 Molenaar, Dirk (1786-1865), 20
 Montijn, Johannes Cathalinus (1838-1913), 63
 Mulder, Klaas Jan (1859-1932), 150
 Mullem, Johannes Petrus van (1901-1985), 28
 Müller-Lehning, Hans Werner (1895-1945), 168
 Müller, Helena Laura Emma Juliana (1869-1939), 102
 Muurling, Willem (1805-1882), 25

 Net, Jan van der (1886-1981), 133
 Niemeijer, Cornelis Jan (1864-1932), 27
 Nieuwenhuizen, Jan (1724-1806), 54
 Noordmans, Oepke (1871-1956), 31

 Okken, Lambertus (1851-1930), 173
 Oordt, Joan Frederik van (1794-1852), 25
 Oostenbrink-Evers, Hélène (*1965), 148, 157
 Oostenrijk, Cornelis Johannes van (1898-1951), 128, 133
 Oosterzee, Christian Mari van (1854-1912), 94
 Oosterzee, Pieter Cornelis van (1848-1932), 94
 Opzoomer, Cornelis Willem (1821-1892), 26
 Oskamp, Gerardus Dirk Arnoldus (1878-1968), 150

 Pareau, Louis Gerlach (1800-1866), 25
 Peschar, Johannes Marcus (*1959), 12, 57, 65, 180
 Pettinga, Gerardus (1920-1991), 100
 Pieper, Jan Willem (1876-1963), 151
 Pijnacker Hordijk, Herbert Jacobus (1890-1967), 134
 Ploeg, Gerben Idses van der (1869-1931), 115, 136
 Ploegstra, Rintje (1886-1969), 127

 Plomp, Frederik Hendrik (1841-1898), 110, 127
 Plooi, Frederik Hendrik (1888-1952), 173
 Plooy, Daniël (1877-1935), 100
 Pop, Hermanus (1843-1891), 115
 Posthuma, Reinder R. (1850-1928), 127
 Poutsma, Uilke Izaäks (1871-1958), 135

 Rasker, Albert Jan (1906-1990), 11, 19-20, 23, 29, 105, 160, 177
 Redelijkheid, Arie de (1899-1979), 133
 Ridder, Pieter Johannes de (1921-2012), 173
 Ritter, Johannes (1876-1938), 146
 Roelevink, Joke (1953-2018), 19, 21
 Roessingh, Karel Hendrik (1886-1925), 27
 Rottenberg, Alter Mendel (Johannes) (1888-1942), 170

 Sankey, Ira David (1840-1908), 120, 189
 Savornin Lohman, jhr. Alexander de (1837-1924), 130
 Schans, Willem Marius van der (1872-1908), 53, 57, 64, 75, 177, 179
 Scheltema, Carel Steven Adama van (1815-1897), 135
 Scholten, Johannes Henricus (1811-1885), 26
 Schoppert, Bernard (1891-1968), 100, 132, 136
 Schotsman, Nicolaas (1745-1822), 19
 Schram, Peter Leendert (1922-1994), 55
 Schrieke, Johannes Jacobus (1884-1976), 169
 Schurer, Fedde (1898-1968), 131
 Severijn, Johannes (1883-1966), 32
 Seyss-Inquart, Arthur (1892-1946), 168
 Slotemaker de Bruïne, Jan Rudolph (1869-1941), 37
 Smids, Jacob Dirk (1913-1994), 174
 Spener, Philipp Jacob (1635-1705), 49
 Spiering, Henriëtte Wilhelmine (1852-1921), 102
 Spiering, Johanna Judith (1862-1944), 102
 Stap, Anne D. (1853-1937), 129
 Staverman, Manfred (Rudolf Jozef) (1915-1990), 56, 61, 64
 Stel, Jacob Carel van der (*1953), 135
 Stelma, Ype (1877-1956), 98
 Strauss, David Friedrich (1808-1874), 27
 Stroo, Cornelis (1901-1979), 126, 154, 177
 Stuurman, Sybrand (Sieb) (*1946), 134
 Swinderen, Oncko Quirijn van (1840-1925), 63
 Swigchem, Douwe van (1915-1999), 52-53, 64, 87, 90, 107, 148, 177, 182
 Syperda, Egbert (1863-1952), 60, 152, 179

Taanman Azn., Cornelis (1846-1926), 72
 Tabaksblatt, Srul (Israël) (1902-1992), 170
 Thorbecke, Johan Rudolph (1798-1872), 20
 Timmer, Johan Jacob (1889-1977), 161, 172
 Tonsbeek, Albertus Nicolaas (1892-1961), 98, 112, 149, 179
 Touw, Hendrik Cornelis (1903-1972), 159
 Tuininga, Klaas (1885-1958), 133
 Tuinstra, Bastiaan (1881-1951), 76

 Unnik, Willem Cornelis van (1910-1978), 149

 Veenema, Geert (1879-1941), 127
 Veenen, Foppe S. van (1880-1925), 113
 Veldhuis, Meinte (1889-1924), 127
 Veldhuizen, Adrianus van (1871-1937), 151
 Verboom, Jacob (1905-1970), 133
 Verboom, Wim (*1941), 32, 133, 177
 Verkuyl, Johannes (1908-2003), 53
 Vink, Jan Cornelis (1893-1967), 127
 Visscher, Hugo (1864-1947), 32
 Visscher, Johannes Antonie (1878-1943), 56, 148
 Visser, Sieger S. (1890-1962), 111, 150
 Vlerk, Pieter van der (1884-1951), 132, 135, 136, 150
 Vliedhart, Willem (1836-1904), 63
 Voet, Marcus van der (1896-1972), 164
 Volk, Willem (1862-1939), 126
 Vor, Jacob Arie de (1906-1986), 151
 Vos, Martinus de (1902-1997), 76-77
 Vree, Jasper (1943-2020), 53, 57, 65
 Vries, Anne Klaas de (1876-1946), 93
 Vries, Baukje Maria Adriana (Boudien) de (*1951), 50
 Vries, Jetse de (1862-1946), 133
 Vries, Marleen de (*1966), 48

 Wagenaar, Gerrit Harmen (1866-1941), 149

 Wal, Pieter van der (1885-1973), 150
 Wal Hzn., Rinnert van der (1854-1932), 132
 Waldeck-Pyrmont, Emma van (1858-1934), 39, 103
 Wanders, Egbert (1904-1987), 133
 Wassenaar, Jan Dirk Th. (*1960), 11, 25, 180
 Weerd Wzn., Hendrik (1907-1975), 133, 168, 172
 Weerd, Willem de (1878-1946), 13, 57, 65, 120, 127, 135, 177
 Westrik, Hendrik Tiemon Albertus Joachim (1885-1965), 149
 Weyland, Gerard Johan (1860-1935), 43
 Wichern, Johann Heinrich (1808-1881), 53-54, 185
 Wiersinga, Willem Arentius (1897-1980), 52-53
 Wijk, Jan Matthijs van (*1949), 170
 Wilhelmina (1880-1962), 51, 103
 Willem I (1772-1843), 19, 21, 49
 Willem II (1792-1849), 20
 Winkeler, Lodewijk (*1951), 23, 35, 159, 179
 Witteveen, Hermanus Willem (1815-1884), 110
 Woelderink, Jan Gerrit (1886-1956), 33
 Woensel Kooy, Suzanne Maria van (1875-1934), 100-101, 103
 Woude, Adam Simon van der (1927-2000), 119
 Woudstra, Marten (1869-1932), 151-152, 157, 183
 Wumkes, Geert Aeilco (1869-1954), 123
 Wusten, Herman H. van der (*1941), 73-74

 Zandt, Pieter (1880-1961), 131, 136
 Zuthem, Jonn (Johann) van (*1967), 25, 57
 Zwemer, Jan, (*1960), 11

Register van plaatsnamen

- Alkmaar, 72, 153
Amerongen, 42, 95
Amersfoort, 167
Ammerstol, 80
Amsterdam, 13, 22, 35, 55, 67, 75, 93, 106, 112, 116, 126, 147, 150, 155, 166, 170, 174, 178
Andijk, 99, 106, 147
Apeldoorn, 106, 147
Assen, 62, 173
- Bantega, 114-115, 120
Barger-Compascuum, 42, 122, 129, 146
Barger-Oosterveen, 42, 74, 143, 146
Beekbergen, 40, 42, 126
Beerta, 94
Beets, 146
Bergum, 15, 74, 90, 92, 103-104, 110, 114-115, 118, 120, 131-132, 147, 155, 170, 178
Beverwijk, 80
Bilthoven, 15, 31, 86, 144, 147
Blauwkapel, 15
Blesdijke, 118
Blijham, 77-78, 173
Bodegraven, 55
Boelenslaan, 72, 78, 80, 105
Bolsward, 27, 87, 90, 97, 100, 102, 104-105, 115, 130, 136, 150-151, 153-155, 165, 172
Borculo, 79
Borger, 104
Boskoop, 16, 76, 81, 88, 90, 152, 173
Bozum, 92, 103-104, 128-129, 150
Breezand, 77, 91, 94, 96, 114, 118, 122, 127, 173
Buiksloot, 147
Buitenpost, 70, 105
Bussum, 31, 79, 81, 86, 96, 100-101, 103-104, 144, 147, 151, 168, 174
- Capelle aan den IJssel, 69, 112, 152
Cubaard, 95
Culemborg, 93
- De Blesse, 113-114, 120, 135
De Greep, 95
Deinum, 50, 78, 80, 96-97, 101, 105
De Krim, 150
Den Helder, 94, 151
De Rotte (Zevenhuizen), 16, 95, 97, 139
De Tike, 94, 112, 173
- Deventer, 72, 102, 173
De Wijk, 70
Doetinchem, 42, 152
Dokkum, 70, 102, 105, 133
Donkerbroek, 74, 104, 162
Dordrecht, 19, 32, 72, 82, 84, 86, 94, 124
Drachten, 63, 185
Drachtstercompagnie, 122
Driebergen-Rijsenburg, 96, 99
Drouwenermond, 42, 94, 111, 119, 121, 141
Dubbeldam, 72, 94, 113, 173
Duivendrecht, 82, 83-84, 143
- Edam, 29, 70, 87
Eesergroen, 91, 97, 102, 104, 114, 133
Een(-west), 80, 93, 104-105, 129, 150, 170-171
Eesveen, 39-40, 148
Elshof, 79, 98, 174
Elst (Overbetuwe), 87, 156, 173
Emmen, 40, 72-73, 80, 99-100, 105-106, 124, 141, 151, 156
Emmer-Compascuum, 39, 42-43, 45, 102, 109, 122, 143, 145-146
Emmer-Erfsccheidenveen, 39, 143, 146, 151
Emst, 173
Enkhuizen, 149
Enschedé, 38, 42, 94
Epe, 63, 76, 92, 104, 133, 151
Erica, 42, 93-94, 99, 143, 146
Ermelo, 110
- Fochteloo, 113, 119
Franeker, 26, 98, 154-155
- Gaanderen, 42, 80, 119, 146, 148, 152
Garijp, 99-100, 178
Gasselte, 91, 105, 122, 133
Geertruidenberg, 79
Geesbrug, 40, 42, 74, 131
Geesteren, 63, 185
Gersloot, 113, 127
Glanerbrug, 38, 42-43, 46, 94, 103, 116, 124, 142-143
Gorinchem, 17, 67, 90-92, 109-110
Gorredijk, 70, 80, 119, 127, 129, 136
Gouda, 55
's-Gravenhage, 28, 35, 166, 170
Grijpskerk (Gr.), 74
Groningen, 25, 35, 110, 151

Grouw, 74, 114, 118, 127, 153

Haarlem, 27, 95, 143
Haastrecht, 87, 102
Hansweert, 38, 40, 42-43, 46, 80, 142-143
Hardegarijp, 16, 96, 120, 147, 151, 171
Harpel, 128
Harskamp, 91-92, 96, 102, 105, 115, 128, 148
Haulerwijk, 150
Heerenveen, 62, 119
Hengelo (Ov.), 162
Heiligerlee, 70, 173
Heiloo, 70, 153
Helmond, 126, 173
's-Hertogenbosch, 110
Hijdaard, 80, 98
Hilversum, 80-81, 86, 91, 95, 104, 144, 149
Hollandscheveld, 40, 42
Hollandse Rading, 31, 81, 86, 96, 102, 104, 144-145, 147, 149, 165
Holte, 96
Holwerd, 88, 98, 105, 110, 141, 149
Hoorn (N.-H.), 77, 125, 127, 151
Hoorn (Terschelling), 128, 146, 156
Houtigehage, 71, 94, 113, 148
Huizum (Fr.), 36, 100, 113, 117, 120, 123, 140, 150, 153, 155, 170, 174

IJhorst, 70
IJsselmonde, 40

Jelsum, 69, 103, 135, 150, 152-153

Katendrecht, 72, 75, 78, 126
Keeten, 69-70, 104, 113, 152
Klazienaveen-noord, 42-43, 120, 127, 135, 146
Klein Dochteren, 146
Klijndijk, 125-126, 135
Kollum, 76, 80, 93, 96, 98-99, 105, 112, 129, 133, 146, 155
Koog-Zaandijk, 71, 126, 173
Krimpen aan den IJssel, 87, 93-94, 96, 102, 147
Krommenie, 103
Kruiningen, 38-40, 42

Laag Soeren, 80
Leeuwarden, 16, 35-36, 92, 96, 98, 100, 103, 114, 120, 122-124, 132, 134, 145, 149, 153-154, 174
Leggeloo, 95, 97
Leiden, 35
Lekkerkerk, 96, 104
Lochem, 102, 173

Lonneker, 16, 88, 95, 111, 114, 124, 168-169, 174
Luinjeberd, 113-114, 127, 129-135-136, 152, 172

Maartensdijk, 149, 165
Middelharnis, 87, 156
Midwolda, 174
Moordrecht, 93, 100, 126
Munnekeburen, 123, 135, 156
Muntendam, 129
Mussel, 115
Musselkanaal, 115

Naarden, 151
Neede, 72, 80, 135
Nieuw-Amsterdam, 42, 126
Nieuw-Buinen, 42
Nieuw-Dordrecht, 42
Nieuwendam, 75, 115, 124, 145, 147, 150
Nieuweroord, 70, 143
Nieuwlande, 40, 42
Nieuwleusen, 42, 117
Nieuw-Roden, 40, 98, 131
Nieuw-Scheemda, 132
Nieuwveen, 60
Nieuw-Weerdinge, 40, 143
Nij-Beets, 59, 95, 124, 127
Nijega (Smallingerland), 136
Nijehorne, 156
Nijmegen, 92
Noordbergum, 139, 173
Noordwolde (Fr.), 114-115, 118-119, 150
Norg, 133, 150, 170-171
Numansdorp, 81, 87, 100

Odoorn, 143
Oenkerk, 16, 96
Oldemarkt, 118
Olst, 88
Opende (Gr.), 40, 94
Opende-zuid, 40
Onna, 40, 148
Onstwedde, 127
Oostburg, 41, 46, 143, 146
Oosterend, 98
Oosterhuizen, 40, 42, 95, 126
Oosterlittens, 119
Oosterwolde (Fr.), 79, 87, 92, 113, 123-125, 129, 131
Otterlo, 115, 148
Oudega (Smallingerland), 79, 96, 99-100, 105, 132, 178
Oudehorne, 116, 119, 129, 131-132, 134, 156
Oude Pekela, 33

Oudshoorn, 59, 87, 106, 133, 146
 Overberg, 42, 95, 126, 128, 173

Poortugaal, 119
 Puntpaal, 122
 Renesse, 81, 88
 Renswoude, 95
 Rijswijk (Z.-H.), 67, 87
 Rockanje, 96, 102
 Roden, 40, 98, 151, 170, 173
 Roswinkel, 39, 42
 Rotterdam, 28, 33, 35, 38, 46, 55, 69, 72-73, 75, 78, 82, 91, 103, 106-107, 117, 142-143, 145, 148, 174, 177, 180
 Rozenburg, 42
 Ruinen, 87, 173
 Ruinerwold, 78, 103, 105, 119, 131
 Ruurlo, 70-71, 102, 173

Sappemeer, 79
 Santpoort, 70
 Schagen, 124, 133, 151
 Scharnegoutum, 150
 Scheveningen, 13
 Schiermonnikoog, 12, 74, 77, 105, 129, 133, 144, 151, 156
 Schoondijke, 41, 46, 143, 146
 Schoonebeek, 42
 Schoten, 42, 95, 143
 Schurega, 80, 116, 119, 131-132, 134, 156
 Sellingen, 39-40, 46
 Siddeburen, 40
 Sint Annaparochie, 153
 Sint Jacobiparochie, 77-78, 121, 133
 Sint Jansklooster, 72
 Sint Pancras, 153
 Slangenburg, Nijman en omstreken, 42, 95, 146, 148, 152
 Sleen, 129
 Sliedrecht, 93-94, 152
 Slochteren (Vroombosch, Woudbloem en Schaaphok), 40, 42, 95, 146, 148
 Sneek, 62, 121, 150
 Soest, 76, 87
 Spaarndam, 42, 95, 143
 Spannum, 98
 Stadskanaal, 40, 58-59, 111, 123
 Steenwijk, 39-40, 148
 Stiens, 113, 129, 133
 Stolwijk, 17, 69-70, 95, 104
 Stompetoren, 99, 152, 169, 174

Ternaard, 98, 149
 Terwolde, 72, 103, 116, 126, 153, 165
 Tiel, 100, 102, 104, 127, 135, 146, 151-152
 Tilburg, 17, 81, 88, 148
 Tjuchem, 40
 Tongeren, 174
 Tuindorp-Oostzaan, 75, 145, 173
 Tweede-Exloërmond, 120-121, 132, 143
 Twekkelerveld, 16, 88, 95
 Twijzelerheide, 70, 97, 105, 115-116, 120, 127-128, 136, 143
 Tzum, 98
 Tzummarum, 63, 185

Uffelte, 173
 Ureterp, 173
 Utrecht, 72, 76, 86, 94, 114, 162, 173

Vaassen, 151
 Valthe, 125, 135
 Valthermond, 121
 Veelerveen (Gr.), 42
 Veendam, 111, 115, 118, 120-121
 Veendaal, 38
 Veenhuizen, 174
 Vlagtwedde, 42
 Vledderveen (Dr.), 113, 115
 Vledderveen (Gr.), 40, 64, 115, 121, 127
 Vriezenveen, 130

Waaxens, 95
 Wagenborgen, 128, 173
 Wageningen, 80, 109, 127-128
 Wateren, 70, 97
 Wedde, 80
 Weiteveen, 80
 Westenholte, 91, 94, 126
 Wieringen, 126
 Wieringermeer, 143, 151
 Wieringerwaard, 99
 Wijnjeterp, 173
 Wijthmen, 79
 Wilp, 102
 Wildervank, 103, 173
 Winschoten, 77, 92, 95, 97, 103, 144, 151
 Winterswijk, 29, 70, 92, 97, 105, 150, 152
 Wommels, 80, 98, 132, 146
 Wormerveer, 103, 119

Zaandam, 71
 Zaltbommel, 13, 126
 Zetten, 182
 Zierikzee, 146
 Zorgvlied, 70, 74, 97, 144
 Zuidlaren, 146, 170

Zutphen, 136, 156

Zwolle, 16, 79, 81, 88, 100, 118, 131, 148, 171

Lijst van gehanteerde afkortingen

ANWV	Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond
AR	<i>Algemeen Reglement voor de Hervormde Kerk in het koninkrijk der Nederlanden</i>
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
AS	Algemene Synode
ASC	Algemene Synodale Commissie
BvE	Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk
CAKE	Commissie van Advies, inzake Kerk en Evangelisaties
CDU	Christelijk Democratische Unie
CHK	Christelijk-Historische Kiezersbond
CHP	Christelijk-Historische Partij
CHU	Christelijk Historische Unie
CNWB	Christelijk Nationale Werkmansbond
CSP	Christelijk Sociale Partij
CV	Confessioneele Vereeniging van Leeraars en leden der Nederlandsche Hervormde Kerk (Confessioneele Vereeniging)
ECGB	Evangelisatie-commissie van wege den Geref. Bond
GB	De Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging van de Waarheid in het midden van de Nederlandse Hervormde (Gereformeerde) Kerk
GK	Generale Kas
GKN	Gereformeerde Kerken in Nederland
GO	Werkgroep 'Kerk en Gemeenteopbouw'
GS	Generale Synode
HdV	Vereeniging tot Heil des Volks
HRIZ	Hervormde Raad voor Inwendige Zending
IZB	Ned. Hervormde Bond voor Inwendige Zending op Gereformeerden Grondslag
IZD	Vereeniging voor Inwendige Zending in Drenthe
IZIN	Vereeniging voor Inwendige Zending in Noord-Holland
IZNB&L	Vereeniging voor Inwendige Zending in Noord-Brabant en Limburg
KE	Subcommissie 'Kerk en Evangelisatie'
KG	Koninklijke Goedkeuring
KO	Commissie voor Kerkelijk Overleg
KZ	Werkgroep 'Kerk en Zending'
NCGOV	Nationale Christen Geheel-Onthouders Vereeniging
NEPV	Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging
NHK	Nederlands(ch)e Hervormde Kerk
NJV	Nederlands Jongelingsverbond
NKH	<i>Nieuw Kerkelijk Handboek, omvattende al de door den staat gesubsidieerde Protestantsche Kerkenooschappen</i>
NPB	Nederlands(ch)e Protestanten Bond
NSB	Nationaal Socialistische Beweging
NVIZ	Nederlandsche Vereeniging tot Inwendige Zending
NVVI	Nederlandsche Vereeniging voor Israël
NZV	Nederlandsche Zondagsschool-Vereeniging
PSP	Pacifistische Socialistische Partij
PvdA	Partij van de Arbeid
RFGB	<i>Reglement op het Fonds ter voorziening in de geestelijke behoeften van gemeenten, waar eigen middelen ontbreken</i>
RGG ⁴	Zie secundaire literatuur: Betz, H.D. et al. (red.)

RGK	<i>Reglement op de Generale Kas ten behoeve van de Nederlandsche Hervormde Kerk</i>
RGO	<i>Reglement op het Godsdienstonderwijs (in de Nederlandsche Hervormde Kerk)</i>
RK	<i>Reglement op de kerkvisitatie</i>
RUZ	Raad voor Uitwendige zending
SDAP	Sociaal Democratische Arbeiders Partij
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SRK	<i>Synodaal Reglement voor de Kerkeraden</i>
SRNG	<i>Synodaal Reglement op de erkenning van nieuwe gemeenten</i>
SRODP	<i>Synodaal Reglement op de benoeming van ouderlingen en diakenen en de beroeping van predikanten</i>
UKk	Uw Koninkrijk kome
VEMeppel	Vereeniging voor Evangelisatie binnen de Classis Meppel der Nederlandsch Hervormde Kerk
VEHavelte	Vereeniging voor Evangelisatie in de gemeente Havelte en Omstreken
VeAssen	Vereeniging tot evangelisatie binnen de classis Assen
VeFraneker	Vereeniging tot evangelisatie binnen de classis Franeker, ten bate der Ned.-Herv. Kerk
VEHeerenveen	Vereeniging tot Evangelisatie binnen de classis Heerenveen
VESneek	Vereeniging tot Evangelisatie binnen de Classis Sneek
VdW	Vereeniging Vrienden der Waarheid in Nederland
VIUZS	Vereeniging tot bevordering van In-en Uitwendige Zending: "Uw Koninkrijk Kome" te Stadskanaal
VIZVP	Vereeniging voor Inwendige Zending op Voorne en Putten
VNLIZ	Vereeniging Nederlandsche Landkolonisatie en Inwendige Zending
VU	Vrije Universiteit
VVH	Vereeniging van Vrijzinnig Hervormden
WVV	<i>Wet tot regeling en beperking der uitoefening van het recht van vereeniging en vergadering</i>
WO-II	Tweede Wereldoorlog

Literatuur

Primaire literatuur

Archieven

Archieven op particuliere adressen:

- Archief 'C.J.V. Het Vischnet' te Oudehorne.
- Archief 'Evangelisatievereniging 'Samuël' van Schurega en Oude- en Nijehorne'.
- Archief 'Provinciale Commissie 'Friesland' van de Confessionele Vereeniging'.
- Archief 'Vereniging voor Evangelisatie binnen de classis Heerenveen' (Archief VEHeerenveen).
- Archief 'Vereniging voor Evangelisatie in en ten bate van de Nederlands-Hervormde Kerk te Oudega', Sânbuorren 26, Oudega (Smallingerland).

Gemeentelijk Archief gemeente Het Bildt, Sint Annaparochie:

- Archief 'Evangelisatievereniging Zoar'.

Glinstrastate te Burgum:

- Archief 'Hervormde gemeente Burgum'.

Historisch Centrum Leeuwarden (HCL):

- Archief 'Hervormde gemeente Leeuwarden'

Tresoar Leeuwarden (TL):

- Archief 'Classis Leeuwarden van de Nederlandse Hervormde Kerk'.
- Archief 'Hervormde gemeente Bolsward'.
- Archief 'Hervormde gemeente Franeker'.
- Archief 'Hervormde gemeente Oosterzee-Echten-Bantega'.
- Archief 'Vereniging voor hervormde evangelisatie Bethel te Franeker'.

Het Utrechts Archief (HUA).

- Archief 'Commissie voor Kerkelijk Overleg'.
- Archief 'Noodraad voor Kerk en Evangelisatie'.

Niet gepubliceerde bronnen en de 'Collectie T.T. Osinga'

- Belangrijke mededeeling, december 1942 van het hoofdbestuur BvE.
- Boon, G.J., 'Inwendige zending in Noord-Holland'.
- Brief afkomstig van het secretariaat van de HRIZ, 13 oktober 1941.
- Brief van de Algemeene Synode der NHK aan kerkenraden en evangelisaties, 6 september 1941.
- Brief van R. Luning te Ruinen, 11 februari 2006.
- Brief S. Oosterhoff, 5 februari 2010.
- *Kerst- en Winteraanvraag "Noord-Jeruël" Houtigehage*, z.j.
- Koning, G., *Zestig jaar hervormd kerkelijk leven in Nieuwendam*, z.p. 1990.
- Statuut 'Vereniging Nederlandsche Landkolonisatie en Inwendige Zending' (VNLIZ).
- *Voba: Voorjaars-Bazar in het Gebouw voor Christel. Belangen aan de Molenstreek (Voba)*, Veendam 1934.

Gedrukte bronnen en literatuur

- Achtste jaarverslag van de Vereeniging tot Evangelisatie binnen de classis Heerenveen*, 1903-1904.
Algemeen Handelsblad, 4 februari 1934.
- Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden*, 's-Gravenhage 1816.
- Algemeen Reglement voor de Hervormde Kerk in het koninkrijk der Nederlanden*, Gorinchem 1852.
- Alphen, M.W.L. van, *Nieuw Kerkelijk Handboek, omfattende al de door den staat gesubsidieerde Protestantische Kerkgenootschappen*, 1878, 1894, 1896-1898, 1907, 1912, 1929, 1947.
- Bartelds, J.C.E., 'Bromet (Meier Salomon)', in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (deel 8), Leiden 1930.
- Beerens, J.F., *Het rechts-modernisme*, Utrecht 1920.
- Berkelbach van der Sprenkel, S.F.H.J., N. Stufkens en H.C. Touw (samenst.), *Kerke-werk. Beschrijvingen van den arbeid der Hervormde Kerk in stad en land*, Nijkerk 1938.
- Beumer, R., *Hoe leid ik een vereniging? Handboek voor het verenigen en vergaderen*, Amsterdam 1951.
- Bevolking der gemeenten van Nederland op 31 december 1930, volgens de definitieve uitkomsten der elfde algemeene volkstelling*, 's-Gravenhage 1931.
- Bijlagen van de Handelingen der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, ten jare ...*, 's-Gravenhage, 1896, 1903, 1905-1906, 1908-1909, 1914-1915, 1923, 1932-1933.
- Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant* (verenigingen).
- Boerma, P., *Volhardend Doleren. Preek, gehouden 4 oktober 1936 in de Broerekerk te Bolsward, naar aanleiding van het 65-jarig bestaan der Vereniging tot Evangelisatie te Bolsward op 1 oktober 1936*, Bolsward 1936.
- Braak-Hekke, W., *Evangelist in de Venen* (2^e druk), Groningen 1985.
- Brand (red.), S., *Jubileum-uitgave ter herdenking van het 25-jarig bestaan der Ned. Herv. Evangelisatie "Pniël" te Huizum*, Huizum 1930.
- Brouwer, A.M., *De Moderne Richting. Eene historisch-dogmatische studie*, Nijmegen 1912.
- Brouwer, M., 'Een kwart eeuw terug', in: S. Brand (red.), *Jubileum-uitgave ter herdenking van het 25-jarig bestaan der Ned. Herv. Evangelisatie "Pniël" te Huizum*, Huizum 1930, p. 9-16.
- De Heerenveensche Koerier*, 31 maart 1949.
- De Waarheidsvriend*, 21 juni 1912, 25 februari en 23 juli 1915, 28 december 1917, 21 oktober en 2 december 1921, 13 oktober 1922, 12 september 1924, 29 juni 1926, 16 september en 18 november 1927, 19 juli 1929, 12 en 26 september 1930, 20 februari 1931, 1 december 1932, 23 maart 1933, 15 maart en 5 juli 1934, 21 maart en 4 april 1935, 12 maart 1936, 13 mei 1937, 11 augustus en 8 december 1938, 5 oktober 1939, 15 augustus en 14 november 1946.
- Douwes, J. en H.O. Feith, *Kerkelijk wetboek. De reglementen en verordeningen der Nederlandsche Hervormde Kerk, met aantekeningen*, ed. J. Knottenbelt (4^e druk), Groningen 1901.
- Drachtster Courant*, 16 november 1951.
- Een werk Gods van tien jaren*, Utrecht 1905.
- Evangelisch Zondagsblad*, 21 augustus 1892.
- Feuring, J.J., *Alphabetisch register der Hervormde en andere protestantsche gemeenten in het Koninkrijk der Nederlanden en die der overzeesche bezittingen met aanwijzing van het beroepingsregt, getal zielen en ledematen, mitsgaders der leeraren en derzelve tractementen uit 's rijkskas alsmede der kerkelijke ressorten van elk derzelve* (2^e druk), 's-Gravenhage 1839.
- Frisia*, 26 augustus 1932, 10 maart 1950.

- Gedenkboekje van de Vereeniging tot Evangelisatie in en ten bate der Nederl. Herv. Kerk voor Wormerveer en omstreken*, Zaandijk 1924.
- Geerling, F. Ch., 'Een werk Gods van tien jaren. (Overzicht van den Secretaris)', in: *Een werk Gods van tien jaren*, Utrecht 1905, p. 3-15.
- Grosheide, F.W., e.a. (red.), *Handboek voor Gereformeerde Evangelisatie*, Kampen [1939].
- Grosheide, F.W., e.a. (red.), *Geschiedenis der kerk* (deel 2), Kampen 1947.
- Gunning, J.Hz., *Herinneringen uit mijn leven* (2^e druk), Amsterdam 1941.
- 'Bilthoven 1924-1933', in: *Herinneringen uit mijn leven* (2de druk), Amsterdam 1941, p. 252-260.
- Haag sr., J., *Historisch overzicht Ned. Herv. Evangelisatie Stadskanaal (W.) (1900-1950)*, Stadskanaal (W.) 1950.
- Handelingen van de [...] gewone vergadering van de Algemene Synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1941 en 1943.
- Handelingen van de Buitengewone Vergaderingen en der [...] Gewone Vergadering van de Algemene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1941 en 1942.
- Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1945/1946.
- Hervormd Zondagsblad*, 6 mei 1916 en 12 mei 1917.
- Het Vaderland*, 4 februari 1934.
- Huizinga, J. e.a., *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784-1934*, Amsterdam 1934.
- Jaarverslag van de Commissie van Advies inzake Kerk en Evang. Juni 1943 – juni 1944*.
- Jager, J. de, *Inwendige Zending* (deel I-IV), Utrecht 1931-1933.
- Jorissen, T., 'Het genootschap van kunsten en wetenschappen, onder de zinspreuk: Tot nut van 't algemeen, te Edam, 1784-1787', in: J. Huizinga e.a., *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784-1934*, Amsterdam 1934, p. 27-43.
- Kraemer, H., *De nood der kerk, empirisch en principieel*, 's-Gravenhage 1941.
- *De roeping der kerk ten aanzien van de wereld en van het Nederlandsche volk*, 's-Gravenhage 1945.
- Kreyenbroek, G., *Excelsior 1851-1901*, Amsterdam 1901.
- Kuiper, J., *Het leven, denken en streven van J. Kuiper, Hoofd eener Christ. School te Leeuwarden (Eene autobiographie)*, Leeuwarden 1908.
- Leeuwarder Courant*, 26 november 1867, 3 mei 1880, 6 maart 1902, 25 november 1908, 13 december 1913, 17 juli 1914, 30 juni 1922, 15 april 1926, 17 maart 1927, 1 december 1928, 13 juli 1929, 13 mei 1930, 14 februari, 15 juni en 29 oktober 1931, 19 januari, 26 september, 24 oktober, 3 november en 1 december 1932, 10 april, 1 november en 22 december 1933, 14 maart, 1 en 11 april 1934, 4 februari en 3 december 1935, 13 augustus en 6 oktober 1936, 17 februari 1937, 18 november 1938, 7 april, 5 juli en 18 oktober 1939, 3 september, 29 november en 2 december 1940, 12 maart 1941, 28 maart 1942, 26 november 1946, 12 oktober 1949.
- Lenep, M.C.T. van, *De ontwikkeling der inwendige zending in Nederland* (2^e druk), 's-Gravenhage 1946.
- Mackaay, C.J.P., *Rapport 'Evangelisatiën in en in verband met de Nederlandsche Hervormde Kerk' (excerpt)*, Utrecht 1944.
- Maandbode van de Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Nederlandsche Hervormde Kerk* (Maandbode), 7 (1917), 1 (1922), 5 (1922), 4 (1925), 5 (1927), 6 (1929), 7 (1937).
- Braak-Hekke, W., 'Emmer-Compascuum', 4 (1926), p. 4-5.
  - Brouwer, J., 'Puntpaal', 4 (1925), p. 3-7.
  - Bruggink, J.C., 'Hoorn op Terschelling (Van strijd en zegen) (Vervolg)', 5 (1917), p. 1-8.
  - Dikkerboom, E.Y., 'Oosterwolde en Fochteloo', 2 (1919), p. 7-11.
  - 'Oosterwolde-Fochteloo', 3 (1927), p. 1-4.

- 'Oosterwolde (Fr.)', 3 (1930), p. 4-6.
  - Erkens, A., 'De Evangelisatie te Munnekeburen', 10 (1916), p. 1-5.
    - 'Munnekeburen', 2 (1925), p. 9-11.
  - Ginkel, A. van, 'Huizum', 4 (1922), p. 1-6.
  - Jellesma, O.S., 'Iets uit het noorden van Friesland', 2 (1925), p. 3-5.
  - Ketellapper, H., 'Evangelisatie te Noordwolde', 3 (1916), p. 1-10.
    - 'Kollum', 11 (1917), p. 10-12.
  - Kooistra, T.T., 'Hardegarijp', 6 (1938), p. 8-10.
  - Korten, A., 'Luinjeberd-Gersloot', 1 (1930), p. 5-6.
  - Leusden, J.P. van, 'St- Jacobi-Parochie', 11 (1917), p. 4-7.
  - Stap, D., 'Luinjeberd c.a.', 3 (1921), p. 1-7.
  - Steenstra, S., 'Blesse', 5 (1919), p. 10-14.
    - 'Noordwolde. (Fr.)', 5 (1922), p. 11-14.
  - Stroo, C., 'Hoorn (op Terschelling)', 5 (1925), p. 7-11.
  - Syperda, E., 'Kollum en Winschoten', 10 (1916), p. 12-14.
    - 'Hoorn op Terschelling (Van Strijd en zegen)' (deel II), 5 (1917), 8-9.
    - 'Avondmaalsbediening in Bonds-Evangelisatiën', 5 (1922), p. 4-6.
    - 'Een Overwinningsbericht (Schurega-Oudehorne.)', 3 (1923), p. 1-2.
    - 'Naar Schiermonnikoog', 6 (1929), p. 5-6.
  - Tonsbeek, A.N., 'De evangelisatie te Holwerd', 4 (1927), p. 6-8.
  - Tuinen, P. van, 'Bergum', 11 (1916), p. 5-11.
  - Verbaas, E., 'Gorredijk', 4 (1926), p. 1-4.
  - Visser, S.S., 'Eerste indrukken van de evangelisatieposten te Blesse en Noordwolde', 6 (1926), p. 3-7.
    - 'Noordwolde', 5 (1931), p. 3-5.
  - Vlerk, P. van der, 'Jelsum', 6 (1917), p. 1-6.
    - 'Jelsum', 5 (1927), p. 9-11.
  - Vos, M. de, 'Luinjeberd', 4 (1929), p. 3-5.
  - Woudstra, H., 'Bondsevangelisatie-Grouw', 6 (1937), p. 5-7.
- Meggelen, J. van, *Vereeniging: Evangelisatie-arbeid "Dient elkander door de liefde," te Feijenoord*, Rotterdam z.j.
- Molhuysen, P.C. en J.P. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (deel 8), Leiden 1930.

Nederlands(ch)e Staatscourant (NS).

Nieuwe Leidsche Courant, 26 februari 1938, 11 augustus 1938.

Nieuwsblad van het Noorden, 16 september 1936.

Noppen, C.D. van, e.a., *50 jaren colportage*, Emmen 1938.

Oostermoer-Noordenveld, 20 juni 1942.

Plug, C., 'Persoonlijke herinneringen uit de campagne van 1873-1885', in: G. Kreyenbroek, *Excelsior 1851-1901*, Amsterdam 1901, p. 29-64.

Psalmen en Gezangen voor den eredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk in opdracht van de algemeene synode der Nederlandsche Hervormde Kerk opnieuw verzameld en bewerkt, Amsterdam 1938.

Reglement Christ. Jongedochters-ver. "Immanuël" te Hardegarijp. Opgericht 10 febr. 1907, Bergum 1935.

Schans, W.M. van der, *Wat doet de Nederlandsche Hervormde Kerk op het gebied van Evangelisatie in Friesland? Mededelingen over den stand van het Evangelisatie-werk in de Hervormde Gemeenten in Friesland, gedaan op den Provinciaalen Evangelisatiedag te Leeuwarden 29 November 1906*, z.p. 1907.

Statuten en Huishoudelijk Reglement van de Vereeniging tot Evangelisatie binnen de Classis Heerenveen, Oudehaske 1940.
Statuten en Huishoudelijk Reglement van de Vereeniging tot Evangelisatie binnen de Classis Leeuwarden, gevestigd te Leeuwarden, Nijkerk 1935.
Statuten en Huishoudelijk Reglement van de Vereeniging tot Evangelisatie binnen de classis Sneek, Sneek 1905.
Statuten van den Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Ned. Herv. Kerk, z.p. 1902.
Swigchem, D. van, *Handboekje voor de evangelistiek*, Kampen 1950.
Syperda, E., *Bond voor Evangelisatiën in en ten bate van de Ned. Hervormde Kerk. Na Vijf en Twintig jaren 1892-1917*, Tjamsweer 1917.

Timmermans, W., *De Nederduitsch Hervormde gemeente te Utrecht in verband met het toenemend aantal onkerkelijken en in haar relatie tot haar evangelisatie-orgaan: de Nederlandsche Hervormde stadszending*, Utrecht 1943.

Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk* (deel I en II), 's-Gravenhage 1946.

Unnik, W.C. van, 'Noord-Holland (Het verwaarloosde pand)', in: S.F.H.J. Berkelbach van der Sprenkel, N. Stufkens en H.C. Touw (samenst.), *Kerke-werk. Beschrijvingen van den arbeid der Hervormde Kerk in stad en land*, Nijkerk 1938, p. 121-167.

Veertig jaren. Ter herdenking van het veertigjarig bestaan der christelijke school te Wageningen, Wageningen 1910.

Visser, S.S., *Kerk en Evangelisatie*, Noordwolde Fr. z.j.

Voet, M. van der, *Wat wil Gemeenteopbouw?* (2^e druk), Amsterdam 1946.

Wageningsche Courant, 30 december 1869, 3 februari 1870.

Weerd, W. de, *De "domeneer" van turfland. Tien jaren evangelisatie-arbeid in de Drentsche veenkoloniën* (heruitgave), Groningen 1983.

Wet tot regeling en beperking der uitoefening van het recht van vereeniging en vergadering [1855].

Weyland, G.J. en Bakhuizen van den Brink, L.W., *De Reglementen der Nederlandsche Hervormde Kerk met aantekeningen. Uitgegeven op last van de algemeene synode* (2^e druk), 's-Gravenhage 1924.

Woudstra, M., 'Evangelisaties', in: *Hervormd Zondagsblad*, 12 mei 1917.

Wumkes, G.A., *Frysk rymsnoer: bondel foardrachten*, Boalsert [Bolsward] 1925.

Secundaire literatuur

Aalders, M.J., 'Confessionele vereniging', in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel I), Kampen 2005, p. 371.

- 'Ethische theologie', in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel I), Kampen 2005, p. 523.

Actief-extra, 25 september 1998.

Algra, A., *De historie gaat door het eigen dorp* (deel I, III en V), Leeuwarden 1955, 1959.

Algra, H., *Het wonder van de negentiende eeuw. Van vrye kerken en kleine luyden* (6^e druk), Franeker 1979.

Amersfoort, J.M.M. van, en H.H. van der Wusten, 'De cultuurgeografie van Nederland na 1945', in: B.C. de Pater, e.a. (red.), *Nederland in delen. Een regionale geografie* (deel I), Houten 1989, p. 83-104.

Anderson, C.B., 'Presbyteriaanssynodale stelsel', in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel III), Kampen 2005, p. 1453-1454.

Augustijn, C., e.a., *Reformatiorica. Teksten uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, Zoetermeer 1996.

- Bank, J., 'Secularisatie: een winst- en verliesrekening', op:
<http://www.nederlandsgesprekcentrum.nl/2017/06/09/artikelen/> (geraadpleegd 16 april 2021).
- Barnard, T., 'Moderne theologie', in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel III), p. 1217-1218.
- Bastiaanse, J.F.L., *De Jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925-1965. Een generatie in dienst van de Joods-Christelijke toenadering* (2 delen), Zoetermeer 1995.
- Beekhuis, C.B.H., *Hervormde gemeenten in Noord-Holland. Een religiografische analyse* (dissertatie), Utrecht 1975.
- Beijering, J., *De Evangelisatie vereniging "Maranatha" te Eesergroen-Borger. Opgericht 7 Januari 1917*, Borger z.j.
- Benjamins, H.S. (Rick), *Een en ander. De traditie van de moderne theologie*, Kampen 2008.
- Betz, H.D. et al. (red.), *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Vierte, völlig neu bearbeitete Auflage* (RGG⁴) (9 Bde.), Tübingen 1998-2007.
- Beveren, J.C. van, "Om 't eeuwig welbehagen". *De geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Zierikzee 1836-1986*, Zierikzee 1986.
- Bijlsma, R., *Kleine Catechetik* (6^e druk), Nijkerk z.j.
- Blaschke, O., 'Abschied von der Säkularisierungslegende. Daten zur Karrierekurve der Religion (1800-1970) im zweiten konfessionellen Zeitalter: eine Parabel', in: *Zeitenblicke*, 5 (2006), Nr. 1,[04.04.2006], URL: http://www.zeitenblicke.de/2006/1/Blaschke/index_html, URN: urn:nbn:de:0009-9-2691, (geraadpleegd 26 maart 2021).
- Blei, K., *De Nederlandse Hervormde Kerk. Haar geschiedenis en identiteit*, Kampen 2000.
- Blenk, C. 'Waarom en hoe zij bleven. Een eeuw in vogelvlucht. De Gereformeerde Bond en zijn geschiedenis', in: P.J. Vergunst (red.), *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006*, Zoetermeer 2006, p. 9-31.
- Blom, J.C.H., R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*, Amsterdam 1995.
- Boer, M.L. de, *Minskestriid minskelibben. Ut de histoarje fan Hinnaerderadiel*, Boalsert 1970.
- Boon, G., 'Sporen van God(sdienst)', in: *Hilversums Historisch Tijdschrift Eigen Perk*, 4 (2007), p. 171-176.
- Bos, D., *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende -eeuws Nederland*, Amsterdam 1999.
- Bos, J. e.a., *Jubileumboek Gereformeerde kerk Suameer 1897-1997*, Burgum [1997].
- Bos, P.J., *Uit het bewogen leven van Hermanus Pop (1843-1891)*, op:
<http://www.interest.nl/Derden/PopLeven> (geraadpleegd 18 april 2020).
- Bouma, H., 'Kerkje spelen', in: *Woord&Dienst*, 11 (2010), p. 26-27.
- Bouwman W. e.a. (red.), *Geschiedenis van het christendom in Nederland*, Zwolle 2010.
- Braak-Hekke, W., *Evangelist in de Venen* (2^e druk), Groningen 1985.
- Braaksma, B. e.a., *Alles aan de hang. Vijftig jaar Christelijke Bond voor de Friese kaatssport*, Leeuwarden [1984].
- Brecht, M., e.a. (red.), *Geschiedenis des Pietismus* Bd. 3, Göttingen 2000.
- Breuker, Ph.H., *Skoalmasters fan Boazum*, Boalsert 1967.
- Brink, G. van den, M. van Campen en J. van der Graaf (red.), *Gegrond geloof. Kernpunten uit de geloofsleer. In Bijbels, historisch en belijdend perspectief*, Zoetermeer 1996.
- Brommersma, M., 'Ter inleiding' in: H. Wierdsma, e.a. (red.), *75 jaar Kapel. Het ontstaan en de geschiedenis van de Kapel, de Hervormde Evangelisatievereniging en de Hervormde wijkgemeente Kapel*, Emmen 1998, p. 7.
- Brouwer, J.H., (red.), *Encyclopedie van Friesland*, Amsterdam/Brussel 1958.
- Bruin, J., *Kerkvernieuwing. Een praktisch – ecclesiologisch onderzoek naar de betekenis van 'Gemeenteopbouw' voor de Nederlandse Hervormde Kerk*, Zoetermeer 1992.
- Bruijn, J. de (red.), *Bepaald gebied. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*, Baarn 1989.
- Buisman, J.W., *Verlichting in Nederland. 1650-1850. Vrede tussen Rede en Religie?* Nijmegen 2013.

- Buitenwerf-van der Molen, M., *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*, Hilversum 2007.
- Burgh, D. van der en T.T. Osinga, *Vereniging voor Evangelisatie "Uw Koninkrijk Kome" te Burgum, Drachten 2004.*
- Dagblad van het Noorden*, 31 december 2008.
- Dane, J., 'Het onderwijs op de zondagsschool – een vrucht van de 'lange' negentiende eeuw', in: G. Harinck en G. Schutte (red.), *De School met de bijbel. Christelijk onderwijs in de negentiende eeuw*, Zoetermeer 2006, p. 55-72.
- Danz, Chr., 'Naturalismus. II. Religionphilosophisch', in: *RGG*⁴ Bd. 6, Sp. 111-112.
- 'Naturalismus. III. Fundamentaltheologisch', in: *ibid.*, Sp. 112-113.
- De Banier*, 12 juni 1952 en 21 februari 1957.
- De Drie Steden. Regionaal-historisch tijdschrift voor het Rivierenland*, 1 (2002).
- De Kanaalstreek*, 20 september 1974.
- De Vrije Fries*, 98 (2018).
- De Waarheidsvriend*, 3 juli 1997.
- De Woudklank*, 17 september 1981.
- Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800 (DNK)*.
- Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw (DNK19de)*.
- Doornbos, H., en G. de Fijter, *Op het erf der Vaderen. Gedenkboek van de Hervormde Gemeente van Wagenborgen, Uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarige bestaan van het kerkgebouw 1883-1983*, Delfzijl 1983.
- Douma, J., *Evangelistiek*, Kampen 1982.
- Drimmelen, L.C. van, 'De rechtspositie van de predikant', in: D.Th. Kuiper e.a. (red.), *Predikant in Nederland (1800 tot heden). Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, Kampen 1997, p. 51-106.
- Dubois, O.W., *Reddende liefde. Het werk van de Heldringstichtingen in Zetten 1847-2010*, Hilversum 2010.
- 'Ottho Gerhard Heldring (1804-1876). Begaan met armen en verlorenen', in: P.E. Werkman en R.E. van der Woude, *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw*, Hilversum 2012, p. 63-87.
- Dubois, O.W. en K. de Jong, *Aan de minste van Mijn broeders. Het werk van 'Tot heil des volks' 1855-2005*, Amsterdam 2005.
- Eijnatten, J. van en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis (2^e druk)*, Hilversum 2006.
- Erdtsieck, J., *Elim, de geschiedenis van een evangelisatievereniging in Zwolle van 1904 tot 1964*, Zwolle 1996.
- Evers, H., 'De vervanging van het Algemeen Reglement door de Kerkorde van 1951', in: F. van Lieburg en J. Roelevink (red.), *Ramp of redding? 200 jaar Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden (1816-2016)*, Utrecht 2018, p. 169-176.
- Friesch Dagblad*, 24 maart 2001, 30 mei 2002, 6 juni 2008.
- Frieswijk, J., 'Onkerkelijkheid, confessie en politiek in Friesland, 1880-1920', in: S. Zijlstra, G.N.M. Vis en D.J.M. Zeinstra (red.), *Vroomheid tussen Vlie en Lauwers. Aspecten van de Friese kerkgeschiedenis*, Delft 1996, p. 185-213.
- Gelderens, J. van, 'De weg ligt vooruit'. *De Gereformeerde Kerk van Rotterdam-Charlois (1887-1987)*, Kampen 1987.
- Geldersche en Overijsselsche Courant*, 4 december 1982.
- Geluk, P.A., *800 jaar gemeente van Christus te Midwolda*, z.p. 1988.
- Gilhuis, T.M., *Memorietafel van het Christelijk Onderwijs. De geschiedenis van de Schoolstrijd*, Kampen 1974.

- Ginkel, H. van, 'Honderd jaar verbonden. De Gereformeerde Bond als vereniging', in: P.J. Vergunst (red.), *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006*, Zoetermeer 2006, p. 202-216.
- Graaf, J. van der, *De Nederlandse Hervormde Kerk. Belijdend onderweg 1951-1981-2001*, Kampen 2003.
- Grosheide, F.W. en G.P. van Ifterzon (red.), *Christelijke Encyclopedie* (2^e druk) (deel II), Kampen 1977.
- Haak, C.J., 'Evangelisatie', in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel I), Kampen 2005, p. 531-533.
- Haan, G. de, *Dûmny Van der Bruggen en syn tsjerkje yn de Beetster krite. Beskriuwing fan it libben fan ds. Guillaume Anne van der Bruggen en de evangelisaasje te Nij Beets yn it bysûnder*, Nij Beets 2001.
- Haitjema, Th.L., *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk* (2^e druk), Wageningen 1953.
- Haitsma, J., *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Hervormde (Gereformeerde) kerk van Boskoop van 1566-1974*, Boskoop 1981.
- Harinck, G. (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel I-III), Kampen 2005.
- 'De vereniging als nieuwe organisatievorm binnen het Nederlandse Christendom', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 63 (2005), p. 8-15.
- Harinck, G. en G. Schutte (red.), *De School met de bijbel. Christelijk onderwijs in de negentiende eeuw*, Zoetermeer 2006.
- Harinck, G. en L. Winkeler, 'De negentiende eeuw', in: H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, p. 597-721.
- 'De twintigste eeuw', in: H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen 2006, p. 723-912.
- Heemskerk, D., *Hervormde gemeente "Rehoboth" Nieuwleusen. 1921 – 21 augustus - 1996*, Nieuwleusen 1996.
- Heitink, G., *Biografie van de dominee*, Baarn 2001.
- Helders Weekblad*, 17 augustus 1983.
- Heuvel, P. van den, *De hervormde kerkorde. Een praktische toelichting*, Zoetermeer 1991.
- Hilversums Historisch Tijdschrift Eigen Perk*, 4 (2007).
- Bijdragen en mededelingen Gelre. Historisch jaarboek voor Gelderland*, XCV (2004).
- Historisch tijdschrift Fryslân*, 2 (2014).
- Hoebink, W., 'Het bedehuis in de Rading. De eerste tien jaren', in: *St. Maerten. Tijdschrift van de historische vereniging Maartensdijk*, 8 (1992), p. 3-23.
- Hoek-Beugeling, S., *Emmen, het groote vreugdeoord. Het culturele leven in Zuidoost-Drente van 1850-1945*, Emmen 2007.
- Hoop, L. de en A. Bornebroek, *De rode dominee. A.S. Talma*, Amsterdam 2010.
- Houkes, A., *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)*, Amsterdam 2009.
- Houtman, C., 'De protestantse godsdienstonderwijzer in de negentiende en twintigste eeuw. Een terreinverkenning', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 78 (2013), p. 17-31.
- Houtman, C., e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* (deel 5), Kampen 2001.
- Houttuyn Pieper, A., 'Samenleving en verenigingsleven in een Gelders dorp', in: H.M. Jolles (red.), *Verenigingsleven in Nederland. Bijdragen tot de sociologie van het verenigingsverschijnsel*, Zeist/Arnhem 1963, p. 88-128.
- Hoven, M. ten & R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980*, Amsterdam 2008.
- Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (<http://resources.huygens.knaw.nl/>) (geraadpleegd 27 maart 2021).
- IJken, E.G. van, *Hendrik de Weerd een gedreven prediker en publicist*, Kollum 2013.

- Jansen, D., 'Zowel pelgrim als harpenaar. Uit het leven van Hilbrandt Boschma: de evangelist van Ruurlo', in: *Bijdragen en mededelingen Gelre. Historisch jaarboek voor Gelderland*, XCV (2004), p. 227-252.
- Jelsma, W.A. en T.L. Korporaal en P. Verschoor, *Van uit-één tot bij-één. Fragmenten uit de geschiedenis van Protestants Helmond en Helenaveen 1828-1987*, Helmond 1987.
- Jolles, H.M. (red.), *Verenigingsleven in Nederland. Bijdragen tot de sociologie van het verenigingsverschijnsel*, Zeist/Arnhem 1963.
- Jong, D. de, e.a., *50 jaar Ora et Labora*, z.p. z.j. [Krimpen aan den IJssel 2001].
- Jong Ozn., K.de, 'De protestanten en het onderwijs', in: J. Bruijn (red.), *Bepaald gebied. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*, Baarn 1989, p. 166-188.
- Jong, K.-W. de, 'De oprichting van de Liturgische Kring - een poging tot reconstructie', in: *Lectiones*, 6 (2005), p. 79-88.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (deel 5, 1ste band), 's-Gravenhage 1974.
- *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (deel 6, 2de band), 's-Gravenhage 1975.
- Jong, O.J. de, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (2^e druk), Nijkerk 1978.
- *Geschiedenis der kerk* (10^e druk), Nijkerk 1980.
- Kaiser, J.-C., 'Innere Mission. II. Der Begriff', in: H.D. Betz et al. (red.), *RGG⁴* Bd. 4, Sp. 151-152.
- Kalma, J.J., *Mensen in en om de Martini. Beelden uit Bolswards kerkgeschiedenis*, Bolsward 1980.
- *Mensen in en om de Grote Kerk. Beelden uit de Leeuwarder kerkgeschiedenis*, Drachten/Leeuwarden 1987.
- Karels, J.K., 'Piëtisme', in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel III), Kampen 2005, p. 1418-1419.
- Kaspers, B. e.a., *150 jaar Klijndijk. Het verhaal van de Zietak*, Emmen 2005.
- Keizer, J., *Het ontstaan van het Christelijk Onderwijs in de Friese z.o. hoek*, Leeuwarden 1980.
- *Ald- en Nijhoarne*, Ljouwert 1976.
- Kennedy, J., 'Het christendom vanaf de jaren zestig', in: W. Bouwman e.a. (red.), *Geschiedenis van het christendom in Nederland*, Zwolle 2010, p. 279-307.
- Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1969.
- Kerkspiegel*, 16 juli 1992.
- Kisman, A.K., *Van Evangelisatielokaal tot Kerkgebouw Gaanderen 1913-1988*, Gaanderen 1988.
- *Het kerkje aan de bosrand Slangenburger-Doetinchem*, Doetinchem 1995.
- Klaster, J. en F. Rosenbaum, *Het veen, een kerk... De Veenkerk, Klazienaveen-noord, 1904-2004 Immanuël 100 jaar*, Klazienaveen-noord 2004.
- Kleine, H. de, *Hervormde kerk te Nieuw-Roden, 17 september 1922-1997*, Roden 1997.
- Klinken, G.J. van, *Op de grens. Gereformeerden in de marge van moderniserend Nederland. Ter Apel 1879-1940*, Kampen 2000.
- 'Lucas Lindeboom (1845-1933). Voorman van de christelijke zorg', in: P.E. Werkman en R.E. van der Woude (red.), *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw*, Hilversum 2012, p. 121-146.
- Klooster, R., *Groninger Godeleerdheid in Friesland 1830-1872* (dissertatie), Ljouwert 2001.
- Knetsch, F.R.J., 'Een kerk in gisting: hervormde stemmen 1892-1907', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 36 (1992), p. 67-87.
- Knippenberg, H. & B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (6^e druk), Nijmegen 1988.
- Koenen, M.J. en J. Endepols, *Verklarend handwoordenboek der Nederlandse taal* (26ste druk), Groningen 1966.
- Krijger, T.-E.M., *The Eclipse of Liberal Protestantism in the Netherlands: Religious, Social, and International Perspectives on the Dutch Modernist Movement (1870-1940)*, Leiden/Boston 2019.
- Kristel, C., B. Smits en F. van Vree (red.), *Loe de Jong. Jodenvervolging in Nederland 1940-1945* (deel I), Amsterdam 2018.

- Krol, J., ‘De kalk kaem út ‘e muorren’. Earnst of koartswyl by it priissprekken’, in: *Historisch tijdschrift Fryslân*, 2 (2014), p. 16-18.
- Kroniek. Mededelingen Oudheidkundige Kring Voorst*, 2 (2005).
- Kuiper, D.Th., e.a. (red.), *Predikant in Nederland (1800 tot heden). Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, Kampen 1997.
- Kuiper, R., ‘Over vrije kerken en nieuwe bewegingen’, in: F. van Lieburg en J. Roelevink (red.), *Ramp of redding? 200 jaar Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden (1816-2016)*, Utrecht 2018, p. 177-187.
- Kunst, Fr., ‘Evangelisatie op de Elshof’, in: *Rondom de toren, verenigingsblad Historische Vereniging Wijhe*, 75 (2006), p. 15-18 en 76 (2007), p. 10-12.
- Lange, A. de, *J.H. Gunning Jr. (1829-1905). Een leven in zelfverloochening* (deel 1), Kampen 1995.
- Langeveld, H.J., *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*, ’s-Gravenhage 1988.
- Lectioes*, 6 (2005), p. 79-88.
- Leeuwarder Courant*, 20 december 1958.
- Lelieveldt, H.Th., *Wegen naar macht. Politieke participatie en toegang van het maatschappelijk middenveld op lokaal niveau* (dissertatie), Amsterdam 1999.
- Lieburg, F. van (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*, Hilversum 2012.
- ‘Inleiding: vogelvlucht’, in: F. van Lieburg en J. Roelevink (red.), *Ramp of redding? 200 jaar Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden (1816-2016)*, Utrecht 2018, p. 9-17.
- Lieburg, F. van en J. Roelevink (red.), *Ramp of redding? 200 jaar Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden (1816-2016)*, Utrecht 2018.
- Lieburg, M. van, ‘Het vroege diakonessenwezen in Nederland (1836-1886)’, in: F. van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*, Hilversum 2012, p. 111-168.
- Liemburg, J., ‘Fedde Schurer, in Fryske ‘trochbrekker’’, in: *De Vrije Fries*, 98 (2018), p. 38-52.
- Liezenberg, T., *Nederlands Hervormde Evangelisatievereniging “Rehoboth” te Dokkum*, Dokkum 1970.
- Lubberts, J. en J. Schutte-Geurtsen, ‘Evangelisatie in Terwolde’, in: *Kroniek. Mededelingen Oudheidkundige Kring Voorst*, 2 (2005), p. 16-28.
- Luteijn, C.M., *Honderd jaar Confessionele Vereniging, 1864-1964. Grepen uit de geschiedenis dezer vereniging*, Wageningen 1964.
- Luttikhuis, B.A.M., *Een grensgeval. Oorsprong en functie van het territoriale beginsel in het gereformeerd kerkrecht* (dissertatie), Gorinchem 1992.
- Mak, C., ... in *Uw ontferming opgenomen. Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Sint Jacobiparochie 1888 – 27 juni – 1988*, Leeuwarden 1991.
- Meer-Snijder, R. van der, *Leven en werken in het Bantega van vroeger*, Lemmer 1982.
- Meijering, E., *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw*, Amersfoort 2007.
- Menkveld, B., *Hervormde Gemeente Glanerbrug 100 Jaar 1906-2006*, Glanerbrug 2006.
- Mijnhardt, W.W., *Tot Heil van ’t Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*, Amsterdam 1987.
- Mildenberger, F., ‘Heilsgeschiede’, in: H.D. Betz et al (red.), *RGG^d* Bd. 3, Sp. 1584-1586.
- Mink, G.J., *Op het tweede plan. Evangelisten in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1995.
- Moritzen, N-P. ‘Evangelisation. II. Geschichtlich’, in: H.D. Betz et al. (red.), *RGG^d* Bd. 2, Sp. 1702-1704.
- Nederland’s Adelsboek*, 84 (1994).
- Nederland’s Patriciaat*, 52 (1966).
- Nieuwsblad van het Noorden*, 18 november 1983.
- Nieuwe Leidsche Courant*, 27 april 1976.
- Nijenhuis, H.J., *Van Buitenlust tot Taborkerk*, z.p. z.j.

- Noordzij, H., *Handboek van de Reformatie. De Nederlandse kerkhervorming in de zestiende eeuw*, Kampen 2003.
- Oostenbrink-Evers, H., *Beginselen en achtergrond van de kerkorde van 1951 van de Nederlandse Hervormde Kerk. Een kerkrechtelijk onderzoek naar de structuur van de Nederlandse Hervormde Kerk, zoals die werd ontworpen door de Commissie voor beginselen van Kerkorde (1942-1944) en de Commissie voor de Kerkorde (1945-1947)*, Zoetermeer 2000.
- Osinga, T.T., *De Steech, een beschrijving van de Ned. Herv. Evangelisatie te Oudega (Sm.)*, Garyp 1996.
- *Drie Hervormde evangelisaties op de 'arme Friesche heide'*, Garyp 1998.
  - *Het Mosterzadje. Een beschrijving van de Hervormde Evangelisatievereniging te Tzummarum*, Garyp 1998.
  - *Waltawei nr. 17, over de "Vereeniging tot Evangelisatie ten bate der Nederlandsche Hervormde Kerk te Bozum"*, Garyp 2000.
  - *'bij verkorting "Pecif" genaamd', "Provinciaal Evangelisatiecomité in Friesland"*, Oudemirdum 2010.
  - *'Hervormde evangelisatieverenigingen in Nederland (1855-1951)'*, in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* (DNK), 71 (2009), p. 35-47.
- Pater, B.C. de, e.a. (red.), *Nederland in delen. Een regionale geografie* (deel I), Houten 1989.
- Peschar, J.M., *Een zoektocht naar de evangelisaties in Zuidoost-Drente* (doctoraalscriptie), Almelo 1996.
- Peters, P., 'De roerige strijd tegen het modernisme in Oudshoorn', in: E.J. Tillema (red.), *Vrijzinnig verleden* (deel 2), Warmenhuizen 2019, p. 177-178.
- Plaisier, A., *Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg*, Goudriaan 2016.
- Poll, E. van der, *Spieghele in beeld. De Hervormde Spieghelekerk in Bussum en zijn voorgeschiedenis 1915-1990*, Hilversum 1990.
- Postma, A., 'Schoolstrijd', in: Harinck, G. (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel III), Kampen 2005, p. 1611-1612.
- Prins, B., *Gemengde gevoelens. Molukse en Nederlandse klasgenootjes in de jaren zestig*, Amsterdam 2014.
- Publicaties van de Friese Kerkhistorische Vereeniging Folk en Tsjerke* (band 5), 2010-2020.
- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw* (3^e druk), Kampen 1986.
- Reuver, R. de, *Om te behouden. Geschiedenis en theologie van de Inwendige Zendingsbond op Gereformeerde grondslag (1935-1985)* (doctoraalscriptie), Boskoop 1993.
- Rietveld-van Wingerden, M., 'Nederlands Jongelingsverbond', in: G. Harinck e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel II), Kampen 2005, p. 1259-1260.
- Roelevink, J., 'Het Algemeen Reglement van 1816: een hekgolf in de rivier', in: F. van Lieburg en J. Roelevink (red.), *Ramp of redding? 200 jaar Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden (1816-2016)*, Utrecht 2018, p. 19-57.
- 'De Hervormde Kerk wankelend op eigen benen: de herziening van het Algemeen Reglement in 1852', in: F. van Lieburg en J. Roelevink (red.), *Ramp of redding? 200 jaar Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden (1816-2016)*, Utrecht 2018, p. 123-148.
- Romijn, P., 'De oorlog (1940-1945)', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*, Amsterdam 1995, p. 323-324.
- Rondom de toren, verenigingsblad Historische Vereniging Wijhe*, 75 (2006) en 76 (2007).
- Ruijgrok, L.J., *Eben-Haëzer in Apeldoorn. Van evangelisatie naar wijkgemeente*, Apeldoorn 1999.
- Ruitenbergh, L.H. (red.), *Documenten Nederlandse Hervormde Kerk. Verklaringen, kanselafkondigingen, boodschappen, herderlijke brieven en rapporten, uitgevaardigd door of*

namen de Generale Synode der Nederlandse Hervormde kerk in de jaren 1945-1955, 's-Gravenhage [1955].

- Sanders, R., *De Ned. Hervormde kerk te Drouwenermond*, Hoogeveen 2012.
- Santing-Wubs, A.H., *Kerken in geding. De burgerlijke rechter en de kerkelijke geschillen* (dissertatie), Meppel 2002.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900*, Amsterdam 2005.
- Scheers, G.Ph., *Philippus Jacobus Hoedemaker* (herdruk), Leiden 1989.
- Schram, P.L., 'Inwendige zending als terrein van onderzoek', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*, 7 (1980), p. 7-33.
- 'Inwendige zending als terrein van onderzoek' deel II: De praktijk', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*, 8 (1980), p. 7-50.
- Schravesande, A., *Hilbrandt Boschma (1869-1954), Nederlands-hervormd* (dissertatie) (digitale uitgave), 2020.
- Schuurman, H., *Vledderveen, jongste Groninger veenkolonie*, Winschoten 2002.
- Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen 2006.
- Smilde B., 'Het protestants-christelijke volksdeel en de muziekcultuur', in: J. de Bruijn (red.), *Bepaald gebied. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*, Baarn 1989, p. 153-154.
- Spanninga, J.J., *Evangelisatie 1894-1994*, z.p. 1994.
- *Jubileumnummer 1894-1994 Kapelbode Herv. Kapel Ter Apel(kanaal)*, z.p. 1994.
- Spruyt, G.H., 'Te stimuleren en te instigeeren.' Samenstelling, activiteiten en betekenis van kerkelijk verzetsgroep de Lunterse Kring' in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 3 (2020), p. 260-270.
- Staatsregeling voor het Bataafsche volk 1798. De eerste Grondwet van Nederland*, ed. J. Rosendaal, Nijmegen 2005.
- Staverman, M., *Buitenkerkelijkheid in Friesland*, Assen 1954.
- Stel, J.C. van der, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (dissertatie), Hilversum 1995.
- Stellingwerf*, 9 maart 1978.
- Steiger, J.A., 'Rationalismus. II. Religionphilosophisch', in: Betz, H.D et al (red.), *RGG⁴* Bd. 7, Sp. 48-49.
- 'III. Kirchengeschichtlich: Rationalismus und Supranaturalismus', in: *ibid.*, Sp. 49-52.
- St. Maerten. Tijdschrift van de historische vereniging Maartensdijk*, 8 (1992).
- Stoep, A. van der, *75 jaren christelijk onderwijs op Schiermonnikoog. Toen en nu*, Kollum 1990.
- *In het voetspoor van monniken. Het kerkelijk reilen en zeilen op Schiermonnikoog door de eeuwen heen*, Schiermonnikoog 2011.
- Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (dissertatie), Nijmegen 1983.
- Terburg, H., H. Brink en G. van der Kruk (red.), *Hervormde Gemeente Zuidlaren 400 jaar*, Zuidlaren 2001.
- Tielhof, M. van, *Erkende verenigingen, 1855-1903*, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (<http://resources.huygens.knaw.nl/>) (geraadpleegd 27 maart 2021).
- Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 3 (2020).
- Tillema, E.J. (red.), *Vrijzinnig verleden* (deel 2), Warmenhuizen 2019.
- 'Jezus een afgod?', in: E.J. Tillema (red.), *Vrijzinnig verleden* (deel 2), Warmenhuizen 2019, p. 91-107.
- Tuik, P., *De kerk van het Heilig Cruys en Sint Andreas. Duizend jaar geschiedenis van de Andrieskerk in Amerongen*, Amerongen 2004.
- Veld, T. van 't, *De kerk als moeder*, Ede 2000.
- Veluwepost*, 30 augustus 1968.
- Venema, H.F., *In Lonneker uit Liefde*, z.p. 2002.

- *Uit Liefde in Lonneker*, Haaksbergen 2000.
- Verboom, W., ‘Om het eeuwig welbehagen – over verbond en verkiezing’, in: G. van den Brink, M. van Campen en J. van der Graaf (red.), *Gegronde geloof. Kernpunten uit de geloofsleer. In Bijbels, historisch en belijdend perspectief*, Zoetermeer 1996, p. 365-400.
- *Het bevindelijke nest*, Heerenveen 2002.
- ‘Catechese’, in: G. Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel I), Kampen 2005, p. 287-288.
- *Mijn vader was godsdienstonderwijzer*, Apeldoorn 2020.
- Vergunst, P.J. (red.), *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006*, Zoetermeer 2006.
- Verkade, F., ‘De kapelgemeente’, in: J.R. Westerhuis, e.a. (red.), *Ruinerwold. Rondgang door het verleden*, Ruinerwold 1991, p. 171-174 en 246.
- *Tien evangelisten 95 jaar in Vledderveen. Eerste arbeid begon honderd jaar geleden*, op: <http://www.dominees.nl/Vledderveen> (geraadpleegd 18 april 2020).
- Zeven initiatiefnemers lieten lokaal bouwen. Zondagsschool sinds 1910; ooit luidklok van 1610’, op: <http://www.dominees.nl/Mussel> (geraadpleegd 18 april 2020).
- Verkuyl, J., *Inleiding in de evangelistiek. Met medewerking van dr. O. Jager*, Kampen 1978.
- Verschoor, S., *De Evangelisatie van de Nederlandse Hervormde Kerk te Breezand 1884-1979*, z.p. z.j.
- Versteeg, J.C.J., *Hervormd Harskamp. Van buurtschap naar zelfstandige kerkelijke gemeente*, Voorthuizen 2018.
- Visser, J.J., *Kerkelijk leven op Schiermonnikoog in de laatste anderhalve eeuw*, Schiermonnikoog 1976.
- Visser, L., *Evangelisatie-vereniging “Pniël” vereniging van rechtzinnig hervormden Leeuwarden-Huizum, 1905-1980. Historisch verslag t.g.v. het 75-jarig bestaan van de vereniging, uitgebracht in de ledenvergadering van 23 jan. 1981*, Leeuwarden 1981.
- Vondel, B. van en A.H. Hommes, *100 jaar Hervormde gemeente Exloërmond, 1894-1994*, z.p. 1994.
- Voorhans, M.H., ‘Twee halen, één betalen’, in: *Publicaties van de Friese Kerkhistorische Vereniging Folk en Tsjerke*, band 5 (2010-2020), p. 350-367.
- Vree, J., ‘Petrus Hofstede de Groot (1802-1886). Een heet gemoed uit de tijd van de Camera Obscura’, in: P.E. Werkman en R.E. van der Woude (red.), *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw*, Hilversum 2012, p. 35-62.
- ‘Ter inleiding’ in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 78 (2013), p. 1-16.
- *Kerk, huis, school en staat. Leven, werk en vriendenkring van P. Hofstede de Groot (1844-1886)*, Hilversum 2017.
- Vreugdenhil, A., *Van kapel tot kerk. De geschiedenis van de Goede Herderkerk te Epe*, Epe 2014.
- Vrieling, A. e.a., *Een stuk geschiedenis van de Hervormde Kerk van Schoonebeek*, Schoonebeek 1977.
- Vries, B.M.A. de, ‘Een eeuw vol gezelligheid. Verenigingsleven in Nederland, 1800-1900’, in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 63 (2005), p. 16-29.
- Vries, G.E. de, *De opleiding van de christelijke onderwijzer. Het karakter van de protestants-christelijke onderwijsopleidingen in het bijzonder in Friesland 1880-1980*, Leeuwarden/Ljouwert 2004.
- Vries, M. de, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800*, Nijmegen 2001.
- Vries, P. de, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911*, Hilversum 1997.
- Wall, E.G.E. van der (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en verlichting in Nederland 1650-1850*, Nijmegen 2007.
- Wallmann, J., ‘Pietismus’, in: H.D. Betz, H.D. et al (red.), *RGG⁴* Bd. 4, Sp. 1341-1348.
- ‘Spener, Philipp Jakob’, in: *RGG⁴* Bd 7, Sp. 1564-1566, 1565.
- Wapenaar, P.L.J., *Eben-Haëzer. De geschiedenis van een richtings (modaliteits-) organisatie in de stad Tiel*, Voorburg 2002.
- ‘F. van Kooij, evangelist te Tiel’, in: *De Drie Steden. Regionaal-historisch tijdschrift voor het Rivierenland*, 1 (2002), p. 15-22.

- Wassenaar, J.D.Th., *Noordmans in Friesland. Bijdrage tot de biografie van een kerkvader*, Zoetermeer 1999.
- 'Provinciale Friese vereniging van vrienden der waarheid', in: *De Waarheidsvriend*, 3 juli 1997.
  - 'De vrome Fries. Receptie en betekenis van It Frysk Réveil van G.A. Wumkes', in: *De Vrije Fries*, 98 (2018), p. 22-36.
- Weekblad Actief*, 5 april 1991.
- Weger, W.W. de, *Herinneringen uit lang vervlogen jaren van Oosterwolde (Fr.)*, Oosterwolde 1979.
- Werkman, P.E. en R.E. van der Woude (red.), *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw*, Hilversum 2012.
- 'Jan Rudolph Slotemaker de Bruïne (1869-1941). Vijand van alle dogma's', in: P.E. Werkman en R.E. van der Woude (red.), *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw*, Hilversum 2012, p. 207-234.
- Westerhuis, J.R., e.a. (red.) *Ruinerwold. Rondgang door het verleden*, Ruinerwold 1991.
- Wiersinga, W.A., 'Evangelisatie', in: F.W. Grosheide en G.P. van Itterzon (red.), *Christelijke Encyclopedie* (deel II) (2^e druk), Kampen 1977, p. 678.
- Wierdsma, H., e.a. (red.), *75 jaar Kapel. Het ontstaan en de geschiedenis van de Kapel, de Hervormde Evangelisatievereniging en de Hervormde wijkgemeente Kapel*, Emmen 1998.
- Wierdsma, H., 'Geschiedenis Hervormde Evangelisatievereniging Emmen', in: H. Wierdsma, e.a. (red.), *75 jaar Kapel. Het ontstaan en de geschiedenis van de Kapel, de Hervormde Evangelisatievereniging en de Hervormde wijkgemeente Kapel*, Emmen 1998, p. 25-44.
- Wieten, J., *Dagblad en Doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederlander* (dissertatie), Kampen 1986.
- Wijchers, J. en S. Kat, *Bijbels namenboek* (3^e druk), Zoetermeer 1994.
- Wijk, J.M. van, "Uit nood geboren". *De geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Evangelisatie te Een en Een-West*, z.p. 1998.
- Willemsma-van der Veen, G., *Orthodoxen in Leeuwarden* (HBO-scriptie), Leeuwarden 2002.
- Witteveen, K.M., *Modern geloven, een korte schets van de geschiedenis van de VVH*, Utrecht 2004.
- Woord&Dienst*, 3 (2007), 11 (2010).
- Woude, R.E. van der, 'Hermanus Willem Witteveen (1815-1884). Een wonderlijk en zonderling heilige', in: P.E. Werkman en R.E. van der Woude (red.), *Bevlogen theologen. Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw*, Hilversum 2012, p. 89-118.
- Wumkes, G.A., *Het Friese Reveil in portretten* (vertaalde versie), Kampen 1994.
- Zeitenblicke*, 5(2006)Nr. 1,
[04.04.2006], URL: http://www.zeitenblicke.de/2006/1/Blaschke/index_html, URN: urn:nbn:de:0009-9-2691, (geraadpleegd 26 maart 2021).
- Zijlstra, S., G.N.M. Vis en D.J.M. Zeinstra (red.), *Vroomheid tussen Vlie en Lauwers. Aspecten van de Friese kerkgeschiedenis*, Delft 1996.
- Zuthem, J. van, *Harde grond. Kerkelijke verhoudingen in Groningen 1813-1945*, Assen 2012.
- Zwarts, S., *75 jaar Afsluitdijk. Themanummer 'Uit de diepte'*, Hippolytushoef 2007.
- Zwemer, J., 'Elke Nederlander zijn eigen kerk', in: W. Bouwman e.a. (red.), *Geschiedenis van het christendom in Nederland*, Zwolle 2010.

Internetsites

- <https://bethelkerkamsterdam.nl/geschiedenis> (geraadpleegd 18 april 2010).
- <http://www.dominees.nl/Vledderveen> (geraadpleegd 18 april 2020).
- <http://www.dominees.nl/Mussel> (geraadpleegd 18 april 2020).
- <http://www.encyclo.nl/begrip/Cultuur>, (geraadpleegd 15 april 2020).
- <http://www.familievangrasstek.nl> (geraadpleegd 18 april 2020).
- <http://www.harpel.nl> (geraadpleegd 18 april 2020).
- <http://www.hersteldhervormdekerk.nl> (geraadpleegd 17 april 2020).
- <http://www.interest.nl/Derden/PopLeven> (geraadpleegd 18 april 2020)

<http://www.kerkenvrede.nl> (geraadpleegd 17 juni 2017).
<http://www.kv-kleindochteren.nl/accommodatie> (geraadpleegd 18 april 2020).
<http://www.nederlandsgesprekcentrum.nl/2017/06/09/artikelen/> (geraadpleegd 16 april 2021).
<http://www.onderwegkerkblauwkapel.nl> (geraadpleegd 17 april 2020).
<http://www.oldreurle.nl> (geraadpleegd 7 december 2016).
<http://www.pknhansweert-schore.nl/historie> (geraadpleegd 18 april 2020).
<http://resources.huygens.knaw.nl/> (geraadpleegd 27 maart 2021).
<http://www.rijksmonumenten.info.nl/deventer/kerkelijkgebouw> (geraadpleegd 18 april 2020).
<https://sportlust-glanerbrug.nl/informatie/historie> (geraadpleegd 18 april 2020).
http://www.zeitenblicke.de/2006/1/Blaschke/index_html, URN: urn:nbn:de:0009-9-2691,
(geraadpleegd 26 maart 2021).